

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

B 1,100,129

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի

Կ Ա Յ Յ Օ Ե Բ

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Հ Ա Տ Ո Ր

“Առանց փայտի կրակը կը հանգչի եւ թէ որ բանասրկու չը լինի, կտէը կը գազարի: Ինչպէս անուիր զորութիւն է ապիս ինչիքն ու փայտը կրակին, այնպէս է եւ կուսակեր մարդը զէն բարբոսիս համար:”

Ա.— Սուրճի ԻՋ ԷԼ. 20—21 հ—ժ.

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1904.

PK

8543

K13

K2

V1

Գրքի
մեջ գտնվում է
1-7-րդ

Ա Ձ Գ

“Կայծեր,,-ի առաջին տպագրութիւնը հրատարակուել է 1883 թուականին “Վերագնեայ թողանօթածիզ գնդապետ Աղեքսանդր Թովմայեան Մելիք-Հայկազեանցի,, արդեամբ եւ ծախիւք: Հեղինակը իր երախտագիտական զգացմունքները արտայայտելու համար նուիրել էր այդ երկը իր Մեկենասի անուան: Չընայելով “Կայծեր,,-ի ներկայ երրորդ տպագրութիւնը կատարում է մեր հրատարակութեամբ՝ առանց կողմնակի որևէ նպաստի — մենք բացիժող չարինք ներկայ տպագրութիւնից հեղինակի իր Մեկենասին ուղղած ձօնը, մանաւանդ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ թէ ԲաժՖիի կենդանութեան ժամանակ եւ թէ նորա մահից յետոյ՝ հանգուցեալ Մելիք-Հայկազեանը եղել է միակ անձը, որ վաստակել է Մեկենաս անունը՝ յանձն առնելով ԲաժՖիի մի երկի տպագրութեան ծախքերը: Մինչ հեղինակի բազմաթիւ երկասիրութիւններից շատերը տակաւին սպասում են այդպիսի մեկենասների աջակցութեան:

Ստորեւ դնում ենք Ձօնը.

“Յարգելի բարեկամ Աղեքսանդր Թովմայեան

Գուցէ մենք չէինք ունենայ խորենացու թանգազին պատմութիւնը, եթէ Սահակ Բազրատունին չը յորդորէր, չը խրախուսէր ծերունի հեղինակին: Գուցէ մենք զրկուած

կը լինէինք Եղիշէի գեղեցիկ զբոսից, եթէ Մամիկոնեան Դաւիթ Երէցից նախատ եւ քաջալերութիւն չը գտնէր նա: Գուցէ, իր ժամանակին մոլեռանդ կղերից հալածուած, սովի եւ աղքատութեան մատնուած Ղազար Փարպեցին չէր կարող զրել իր հիանալի աշխատութիւնները, եթէ Մամիկոնեան Վահան իշխանը չ'օժանդակէր նրան: Եոյնալէս եւ Ազաթանգեղոսը, շատ կարելի է, չը թողնէր մեզ իր փառաւոր պատմութիւնը, եթէ Տրդատ Թազաւորը չը հովանաւորէր նրան:

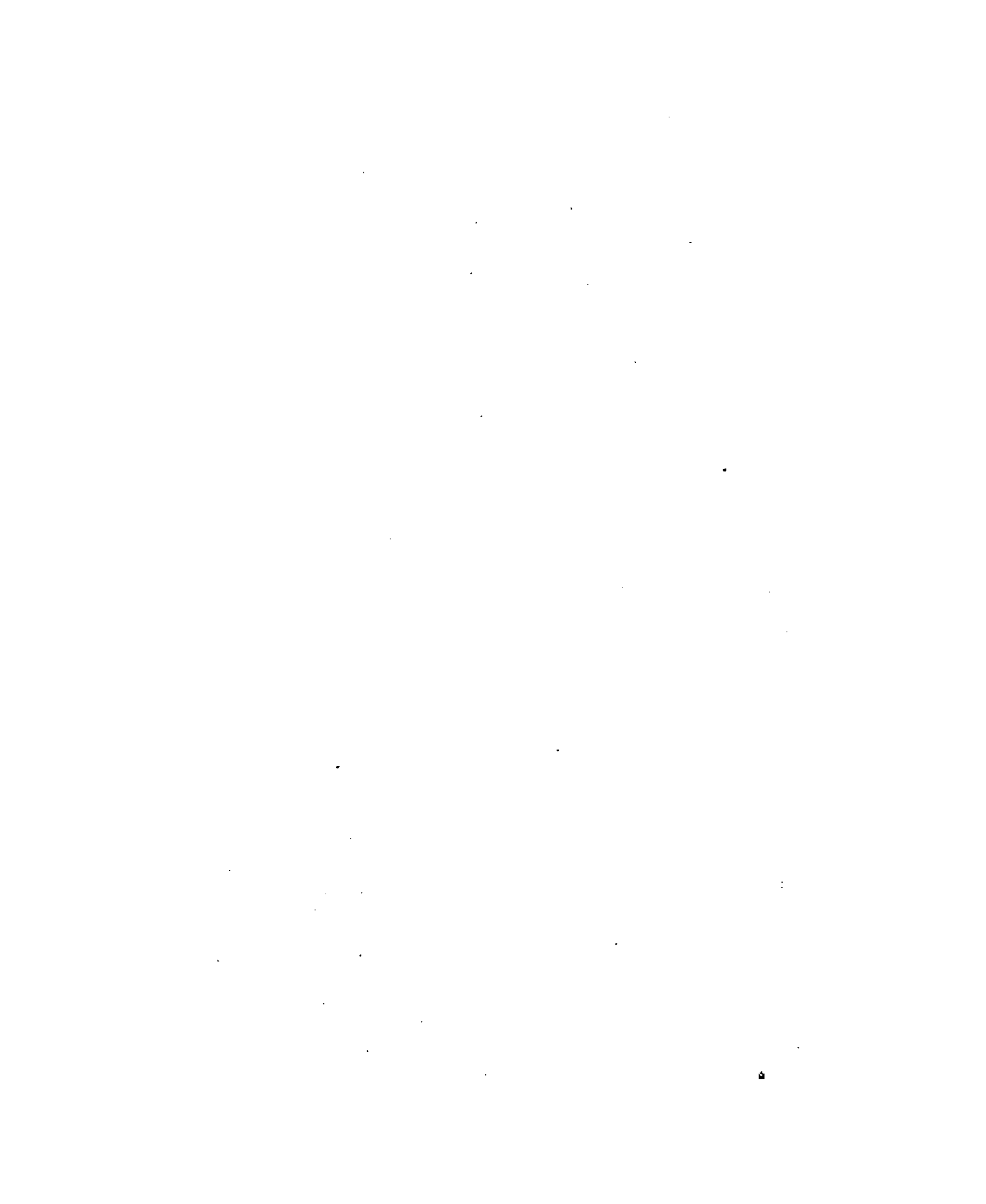
Մեկնասաները, որալէս մեզ մօտ, նոյնալէս եւ ամեն ազգերի մէջ, եղել են միշտ գրականութեան ծաղկման զօրաւիգը եւ աղքատ հեղինակների քարերարները: Տարակոյս չը կայ, որ շատ տաղանդներ, եւ մինչեւ անգամ՝ շատ հանձարներ կարող էին անպտուղ մնալ, կարող էին կենսական հոգսերի ներքոյ ճնշուել, ոչնչանալ, եթէ մեկնասաներից օժանդակութիւն չը գտնէին: Մեկնասաները տուեցին հեղինակներին հաց, իսկ հեղինակները տուեցին աշխարհին մտաւոր եւ հոգեկան մնունդ:

Իմ անմխիթար գրական ասպարէզում՝ Դուք առաջինը եղաք, յարգելի քարեկամ, որ ազնիւ հայրենասէրի անկեղծ զգացմունքով՝ յանձն առիք Ձեր ծախքով ի լոյս ընծայել «Կայծերը»,: Ուստի խորին երախտագիտութեամբ պարտք համարեցի պսակել այդ գործի ճակատը Ձեր պայծառ անունով: — Բաֆֆի,, .

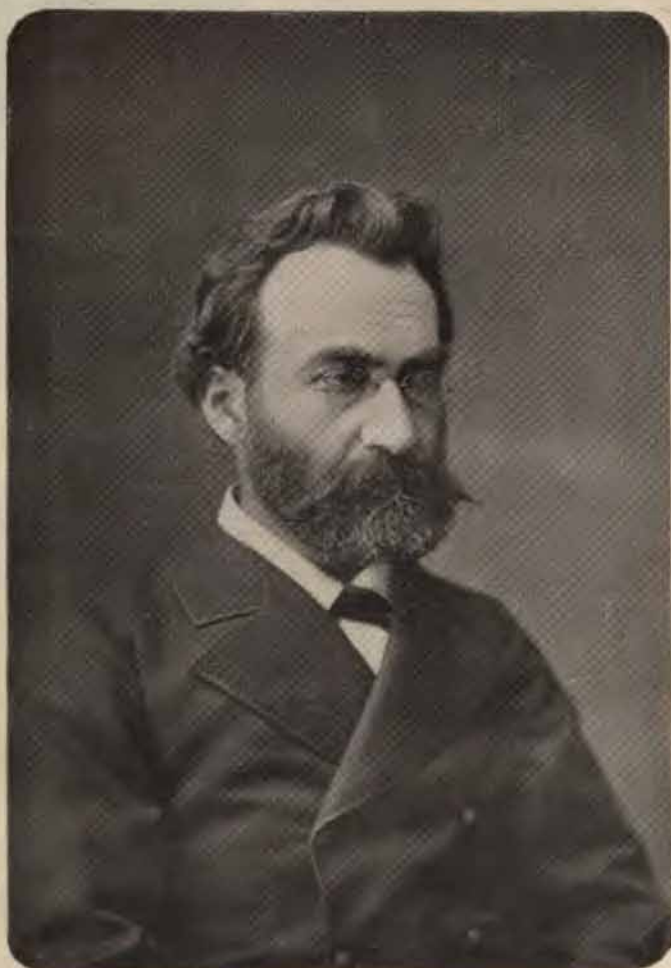
Հրատարակչուհի

ԱՅՐԻ ԱՆՆԱ ԲԱՓՓԻ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

Puffin

“Բայց այն Անբոխներից մէկը թուաւ գէպի
ինձ, եւ ձեռքումը կրակի կայծեր կային, որ սե-
ղանի վրայից ունելիքով վեր էր առած, եւ իմ
բերանին դիպցնելով, ասաց, ահա այդ քո շքե-
թունքներիդ դիպաւ, եւ քո անօրէնութիւններիդ
կը վերացնէ, եւ քո մեղքերը կը սրբէ քեզանից”:

Երբ. Զ. Է. 6-7 հ-մ.

Ա.

Ը Ն Տ Ա Ն Ի Ք

մ մանկութիւնից շատ փոքր բան կարող
եմ գրել, որովհետեւ նա անցաւ այն-
քան շուա եւ այնքան դարտակ կեր-
պով, որ շատը ես ինքս չեմ յիշում:

Բայց երբ մտաբերում եմ անցեալը,
իմ տխուր եւ յիմարութիւններով լի
անցեալը, կրկին զարթնում են վաղեմի
յիշողութիւնները, եւ որպէս մի՞թիւն
խաւարի միջից, նկարվում է իմ

առջև մանկութիւնը իր անմեղ - երեխայական կերպա-
րանքով:

Ահա մինը միւսի ետեւից երեւան են գալիս ծանօթ
պատկերները. —

Ես տեսնում եմ հայրենի տնակը իր հին, ժամանակի
աւերմունքից մաշուած պարիսպներով: Դեռ նոյն տերեւա-

խիտ ծառերը հովանաւորում են նրան իրանց հսկայական ճիւղերով, դեռ նոյն ճնճղիկները երգում են ոստերի վրայ, ինձ թուում է, որպէս թէ ծանօթ լինէին նրանց խորամանկ երեսիկները:

Կարծես, շատ ժամանակ չէ անցել, կարծես, հէնց երէկ լինէր այդ, — ես տեսնում եմ իմ պառաւ տափին, նստած իր սովորական տեղում, մեր խրճիթի դռան հանդէպ: Դարձեալ նոյն ընկուզենին պատսպարում է ալեւոր գլուխը ամառ-նային արեգակի կրակոտ ճառագայթներից: Մա նստած է, որպէս միշտ, լուռ եւ մտախոհ կերպով: Մրա ծնկերի վրայ մրափում է իր մտերիմը՝ ահագին մագրոտ կատուն, երեւի, քաղցր երազներ է տեսնում:

Սիրելի տատ, եւ այս բոպէիս քո երեսի մոյզ-դեզնագոյն խորշոմների մէջ ես տեսնում եմ նոյն բարութիւնը, որպէս առաջ, եւ այժմ քո լի գլխով աչքերը նայում են իմ վրայ վաղեմի սիրով: Ինձ թուում է, որպէս թէ դեռ լսում եմ քո խմստալից խրատները. — «Փարհատ, որդի, բաց գլխով մոռթի մէջ ման չը գաս, շարքերը կը զարկեն գլխիդ... յօրանջերու ժամանակ երեսիդ խաչ հան, որ սատանան չը մտնէ փորդ... դիշերը մաստաք չը ծամես, մեռելները կը նեղանան»... — Այսպիսի շատ խրատներ տալիս էիր դու ինձ. զգուշացնում էիր, որ աւերակներին մէջ չը մտնեմ... զգուշացնում էիր, որ դերեզմանատան մօտից մենակ չանցնեմ... ու սեւ կատուի հետ չը խաղամ...:

Տատս կոչվում էր Շուշան: Մա ժառանգել էր իր մօր անունը: Թէ քանի՞ տարեկան էր, — ես հիմայ էլ չը գիտեմ: Բայց նա ականատես էր եղած այնպիսի անցքերի, որոնց վրայից դարեր էին սահել: Այսուամենայնիւ, նա բոլորովին չէր կորցրել իր ժրութիւնը: Կը տեսնէիր, մի անվաստակելի մեքենայի պէս, առաւօտից մինչեւ երեկոյ, անդադար շարժ-

ման մէջ է: Նրա ամենատես աչքերը ամեն բանի վրայ կը նայէին եւ ամեն բան կը դիտէին, նրա անհանգիստ լեզուն ամեն բանի մասին հարցմունքներ կ'անէր եւ անվերջ հաշիւ ու համարներ կը պահանջէր: Մինչեւ մահ նա չը թողեց ձեռքից իր կառավարութեան դաւազանը՝ — ահագին փայտեայ շերեփը, որով նա ընթրիքի եւ ճաշի ժամանակ կերակուր էր բաժանում: Մինչեւ նրա մահը մեր տան թէ մեծը եւ թէ փոքրը ամենայն խոնարհութեամբ հպատակում էին նրա հեղինակութեանը:

Տառս շատ աշխատասէր կին էր: Ես դեռ յիշում եմ, թէ որպէս գիշերի մեծ մասը, նստած այժի մորթի վրայ, գնում էր իր առջեւ մանեղու մեքենան, եւ ոսկրացած ձեռքով, պտոյտ տալով ճախարակի թելքը, բամբակից թել էր պատրաստում: Ինձ թուում է, թէ դեռ զարկում է իմ ականջներին պառաւի դողդոջուն մեղեդին իր տխուր, մեղամաղձական հնչիւններով. ինձ թուում է, թէ դեռ լում եմ նրա նահապետական մեքենայի խուլ ճոճոցը:

Մեր գիւղում տառս համարվում էր խելացի պառաւներից մէկը, իսկ իր տան մէջ նրա իմաստութիւնը հասնում էր անսխալականութեան: Ծննդիտ առած, ես էլ փոքր ժամանակս հիացած էի նրա իմաստութիւնով: Մա ամեն բան դիտէր: Մա գիտէր, թէ ինչ նշանակութիւն ունեն այս եւ այն երազները: Մա գիտէր, թէ ինչ խորհուրդ ունեն, երբ մարդու մարմնի այս եւ այն մասները «խաղում են»: Մա հասկանում էր կաշաղակի լեզուն, եւ բացատրում էր, թէ ինչ լաւ խարարներ է բերում նա, երբ մեր պատի վրայ նստած, կըլկըւում է: Մա լսել չէր կարող բուրի չարագուշակ ձայնը, եւ պատուիրում էր ինձ՝ քարով սպաննել նրան, երբ կը նստէր մեր պատի վրայ: Մա գիտէր, թէ ինչու Սողոմոն

խմաստունը անիծեց ճ՛նճղիկին, կամ ՚՛վ դրեց հուգուպի գլխի վրայ այն գեղեցիկ փետուրէ սանարը:

Այո՛, տատս շատ բան էր իմանում: Եւ պատմում էր ինձ, թէ ինչպէս կը հասնի աշխարհի վերջը, կամ երբ կը յայտնուի Ենոք: Եւ ասում էր, թէ անիծեալ Ենո կը գայ, մի ահագին էշի վրայ նստած, թէ նրա աւանակի ախանջները այնքան երկար կը լինեն, որ մի ախանջի ծայրը կը հասնի մինչեւ արեւմուտք, իսկ միւսինը մինչեւ արեւելք: Եւ ասում էր, թէ այն ժամանակ կը յայտնուին «աջուջ-մնաջուջները», թէ դրանք այնքան փոքրիկ թզուկներ են, որ իմ կօշիկները կարող էին նրանց համար բնակարաններ լինել:

Բայց եւ աւելի սիրում էի տառիս հէքիաթները:

Եւ դեռ յիշում եմ մի քանի հէքիաթներ, որ զիշերները պատմում էր նա: Երբեմն, միանգամ սկսած հէքիաթը վերջացնում էր մի ամբողջ շարաթուայ ընթացքում: Ա՛խ, ինչպէս լաւ պատմում էր նա: Եւ բոլորը, բոլորը հասկանում էի եւ միշտ ուրախութեամբ էի լսում: Բայց երբ պատմում էր դեւերի, սատանաների, կրողների եւ դժոխքի մասին, — եւ սարսափում էի, եւ աւելի շատ էի վախենում, երբ խօսում էր մեռելների մասին:

Իսկ երբ տատս մեռաւ, նրանից չէի վախենում: Եւ խիտ հանգիստ կերպով պառկած էր դադաղի մէջ, կարծես, քնած լինէր: Երբ դէմքը էլի այնպէս բարի էր, որպէս առաջ: Եւ մտածում էի, թէ նա հրեշտակների մօտ կը գնայ, նրա համար որ, ինձ երբէք չէր ծեծում: Երբ նրան թաղեցին, եւ շատ լաց եղայ: Մայրս ասում էր, թէ նա մի օր դերեզմանից կը վերկենայ. եւ ուրախանում էի:

Իմ մօրը կոչում էին Միգար: Դուք տեսել էք դեռ նոր բացուած մի ծաղիկ, որ թառամել էր իր կոկոնի մէջ, — այդ իմ մայրն էր: Երբ ճ՛ կնիկ, եւ երբէք չեմ կարող մոռա-

նալ քո միշտ տխուր եւ գունաթափ դէմքը: Ո՞չու գու ա-
րախ լինել կարող չէիր... Ո՞չու այնպէս պարանոսած էին
քո գեղեցիկ աչքերը, որոնցից պարտաւ զք շատ քիչ էր պո-
կասում...:

Մայրս մի բարձրահասակ էին էր, նիհար եւ թոյլ կող-
մուածքով: Ոտքի վրայ նա միշտ հիւանդ էր, բայց երբէք
չէր պառկում: «Ո՛վ պիտի պահէ իմ երեխաներին», պո-
տասխանում էր նա, երբ նրան տաւ էին, թէ պէտք է
փոքր ինչ հանգստանալ, թէ պէտք է փոքր ինչ կազդուրել
սպառուած ուժերը: Ամբողջ օրը դադարում չուներ: Եւ էր
թխում մեր տան հացը, նա էր եփում կերակուրները, նա
էր լուանում մեր շորերը, նա էր կարում եւ կարկանտում մեր
հագուստը: Բայց անային հոգները չէին, որ մաշում էին
նրան, — նրա ցաւը սրտիցն էր... Եւ այն ժամանակ չէի
հասկանում, բայց հիմայ հասկանում եմ...:

Մեր գիւղում զովտանում էր մօրս վարպետութիւնը
կարելու եւ ձեւելու մէջ, բայց շատ քիչ էին վճարում նրա
աշխատութիւնների համար: Եարսթական մի քանի շահի
հաղիւ էր վաստակում եւ նրանցով ապրում էինք: Ցասխ
մեռնելէն յետոյ տան հոգը բոլորովին մնաց մօրս վրայ:
Քոյրերս՝ Մարիամը եւ Մազթաղը դեռ փոքրիկներ էին.
դրանք աւելի խանգարում էին մօրս, քան թէ օգնում էին:

Մարիամը եւ Մազթաղը երկու որեակներ էին, այնքան
նանն միմեանց, որ եւ շատ անգամ սխալվում էի մինը մի-
օրից որոշել: Մայրս նրանց ծանաչելու համար կարել էր դա-
նադան գոյներով գդակներ, — Մարիամինը կանաչ գոյնով,
իսկ Մազթաղինը կարմիր: Եւ դեռ յիշում եմ այն անմեղ
կռիւները, որ ծաղում էին այդ երկու հրեշտակների մէջ
իրանց գդակների մասին: Պատճառները շատ ծիծաղելի էին.
օրինակ, երբ Մարիամին սիրում էին, Մազթաղը խրում էր

նրա գրակը, գնում էր իր գլխին, որ ինքն էլ Մարիամ գառնայ եւ նրան էլ սիրեն:

Ես շատ անհանգիստ երեխայ էի, բայց դարձեալ մայրս ինձ չէր ծեծում, որովհետեւ նրա մի հատիկ տղան էի: Մօրս սէրը հասնում էր մինչեւ այն թուրութեանը, որ շատ անգամ ներում էր իմ անկարգութիւններին: Այլ պատահէր՝ վաղ-առաւօտեան, ամենեւին երեսս չը լուացած ու մտքերս չը սանտրած, տանից դուրս կը դայի, եւ ամբողջ օրը կը խաղայի, կը թափառէի դատարկաշրջիկ երեխաների հետ: Մայրս մասամբ գոհ էր լինում, երբ ես տանը չէի գտնվում, նրա համար որ, եթէ տանը մնայի, անպատճառ, կամ մի բան կը կոտրէի, կամ մի բան կը վեթէի, եւ եթէ ոչինչ չը լինէր, կը սկսէի քոյրերիս ծեծել: Խեղճ երեխաներ, ինչպէս համբերում էին չար եղբոր կոպտութիւններին: Կարծես, նրանք զգում էին, թէ իրանք աղջիկներ էին, իսկ ես՝ տղայ. կարծես, մտածում էին, թէ ես շատ բանով բարձր էի նրանցից, ուրեմն, իրաւունք ունէի տանջելու: Եւ այսպէս, մանկութիւնից պատրաստվում էին լինել տղամարդի ստրուկներ... Ո՛վ մտցրեց նրանց մէջ այդ զգացմունքը:

Մեր գրացիները հանդստութիւն չունէին ինձանից: Մրանց մէջ կազմուել էր մի այսպիսի համոզմունք, թէ մայրս ինձ ծնելու միջոցին, ոգիները գողացել էին նրա տղան եւ փոխարէնը մի դեւ էին դրել: Բայց իմ եւ դեւի մէջ ոչինչ նմանութիւն չը կար. ես բաւական զեղեցիկ երեխայ էի, ի՞նչ անենք, որ չար էի: Բայց դարձեալ մայրս չէր հաւատում այդ զրոյցներին, նա ասում էր, եթէ մի այսպիսի բան լինէր, տառս կը գիտենար: Ես դեւերի հանդամանքները լաւ էր հասկանում:

Իմ հօրս յիշում եմ որպէս մի երազ: Այսքանը միաքս է դալիս, որ նա մի չոր ու ցամաք մարդ էր, մօրս նման

բարձր հասակով, եւ դէպի ցած կուացած մէջքով: Երազլու իր պատած էր տարածամ ալեւորած, սպիտակ մազերով: Երան կոչում էին Հայրապետի տղայ Սհակ: Եռեսուն եւ վեց տարեկան տղամարդ էր նա, բայց վաղահաս ծերութիւնը բողբոջին փոխել էր նրա երիտասարդական դէմքը: Խնչու այնպէս շուտ ծերացաւ նա. ի՞նչու մօրս նման նա էլ միշտ տխուր էր, եւ երբէք ուրախ լինել կարող չէր:

Մեր տանը խիստ սակաւ էի տեսնում հօրս: Ես, որպէս սովորաբար ասում են, դաշտի մարդ էր: Տարուայ երեք եղանակներում — գարուն, ամառ եւ աշուն — նա մշակում էր իր հողերը եւ փոքրիկ այգին, իսկ ձմեռը իր՝ ջուրհակի խորի մէջ կտաւ էր գործում: Բայց դարձեալ մնում էր միշտ աղքատ: Հայրս շուայլ մարդ չէր. ոչ արտղ էր խմում, ոչ ծխում էր եւ ոչ էլ լաւ ուտում կամ հագնւելում էր: Ես դեռ չեմ մոռացել նրա բազմամեայ հողաթափները, որոնք ստէպ կարկատուելուց այնքան ծանրացել էին, որ հազիւ կարելի էր շարժել: Երա մորթէ գլակը բուրբոջին կորցրել էր իր մազերը: Ել ի՞նչով պէտք էր բացատրել այդ խնայող եւ աշխատաւոր մարդու դառն աղքատութեան պատճառները:

Լինում էր, շատ անգամ տանը հաց չունէինք ուտելու, քոյրերս լաց էին լինում սովից: Եւ ահա, գիշերային տարածամ պահուն յայտնվում էին հարկապահանջները: Սկսում էին դուռը զարկել: Կը կոտրէին, եթէ իսկոյն չը բաց անէինք: Երես էին թափվում մի խումբ կատաղի Ջեբրաշեք: Բողբոջին դժոխք էր դառնում այն ժամանակ մեր տունը: Ամենքս սարսափում էինք: Հայրս մեռելի դոյն էր ստանում, իսկ մայրս երկիւղից սկսում էր դողալ: Ես եւ քոյրերս փախչում էինք ու մտնում մեր քնաշորերի մէջ, թէեւ երբէք քնել կարող չէինք, բայց սուս էինք կենում:

Փերրաշները հօրս բռնում էին ու կապում մեր խրճիթի սան վրայ, այնքան պինդ, որ շարժուել կարող չէր, կարծես, ամբողջ մարմնով մեխած լինէր սան հետ: Նրա մօտ գիզ վում էր մի ահագին խուրձ դալար ծիպոտների. սկսում էին ծեծել հօրս: Նա մորմոքում էր, աղաղակում էր, աղաչանք էր անում, — բայց ո՞վ էր նրա ձայնը լսողը...

Փերրաշները հարկ էին պահանջում: Եւ եթէ մի փոքր ուշանում էր, սկսում էին հօրս մերկ ոտների տակ կրակ լցնել, այդ բաւական չէր, նրա մարմինը այրում էին տաքացրած շամփուրներով: Այդ սոսկալի տանջանքների ժամանակ, ինչ որ իմ մօր գրութիւնն էր, Աստուած ազատէ, ես անկարող եմ նկարագրել: Նա բոլորովին դժվում էր: Նա կտրում էր իր գլխի եւ պարանոցի զարդերից ամենաթանկագինը եւ տալիս էր փերրաշներին: Նա աղաչում էր, պաղատում էր, որ չը ծեծեն հօրս, որ չը սպանեն նրան, որ սպասեն մինչեւ առաւօտ, մինչեւ լոյսը ծագի, որ հայրս կարողանայ մի տեղից պարտք անել եւ պահանջած հարկը վճարել:

Այս լուպէիս էլ իմ մարմնի վրայ դող է ընկնում, երբ մտարեբում եմ այն սարսափելի գիշերները... Փերրաշները գալիս էին միշտ գիշերով, ինչպէս չար կրեխաները միշտ գիշերային մթութեան ժամանակ են քանդում խեղճ ծօրի բոյնը, եւ գիշերով են բռնում նրան, որովհետեւ գիտեն, որ սյորմելի թռչունը այն ժամանակ մի ուրիշ պատասպարան չունի բացի իր օթեւանը:

Ջարհուրելի գիշերներ... Ո՛րքան արտասուքի եւ ճրքան տանջանքների պատճառ էին դառնում նրանք մօրս... Նա գիշերային այն մթին խաւարի մէջ, մենակ գուբս էր գալիս տանից, առնում էր իր հետ մի պղինձ, կամ մի ուրիշ բան, եւ տանում էր գինետուն, որ գրաւ դնէ եւ նրանց

Համար բնակիչները բերէ: Եւ մորթում էր մեր հաւերը եւ նրանց համար կերակուրներ էր պատրաստում. բայց անողորմ հիւրերի ուտելուն եւ խմելուն չափ չը կար:

Այսպիսի դէպքեր պատահում էին համարեա միշտ, որովհետեւ հարկերը վերջ ու սահման չունէին: Ամեն բանի համար պահանջվում էր, թէ ցանքի համար, թէ անասունների համար եւ թէ մեր ընտանիքը կազմող հոգիների համար: Հաշիւ չը կար. հաշիւը կատուած էր պահանջողի կամքից միայն: Վերջապէս հարկերը կարող էին ծագել հազարուակէ հանդամանքներից, եւ այնքան զանազան միմեանցից, որ շատերի անունները մոռացել եմ: Որտեղից պէտք էր վճարել: — Պէտք էր տանից մի բան ծախել, մի բան գրաւ գնել: Բայց մեր տանը ոչինչ չէր մնացել. մեր տունը նմանում էր մերկ դերեզմանի: Այդ կարող էր հասկանալ Փէրրաշը: Եւ ինքն էր ծախել տալիս մեր կովը, մեր եզը եւ մեր գոմէշը, ամենեւին չը մտածելով, թէ վաղը մեր արօրը կը դադարէ գործելուց եւ մի ամբողջ ընտանիք կը զրկուի սպրուստի միջոցներից:

Հայրս վերջին ժամանակներում բոլորովին թողեց իր հողերի մշակութիւնը, որովհետեւ ստացած արդիւնքը մինչեւ անգամ չէր լրացնում հարկերի վճարը: Բայց այսպիսով նա դարձեալ չազատուեցաւ Փէրրաշներից, նրանց այցելութիւնները դարձեալ շարունակվում էին:

Ի՞նչով պէտք էր ապրել: — Մնում էր մի բան, որ սոված չը մեռնենք՝ — միշտ պարտք եւ պարտք անել... Բայց որքան ծանր էին տոկոսները...: Եւ այն ժամանակ երեխայ էի, ի հարկէ, հաշիւներ չէի կարող հասկանալ, բայց դեռ չեմ մոռացել մեր անիրաւ վաշխառուի վայրենի դէմքը: Երան կոչում էին Հաջի-Բարա, դա մի հարուստ մահմեդական էր, բայց հոգէտ հրեշտակը ձեզ օրինակ,

երբ յայտնվում էր սովորները հաւաքելու: Մա գրել-կար-
դալ չէր իմանում եւ ոչ տուած փողերի համար պարտա-
մուրհակ էր պահանջում: Մրա պարտամուրհակը իր
խղճմտանքն էր, իսկ ամսաթիւը կամ տարեթիւը հաշոււմ
էր եղանակների փոփոխութեան վրայ: Մա մի տուրակի մէջ
իր հետ ման էր ածում փայտի զանազան կտորներ, երկայն
եւ կարճ, բարակ ձողերի նման, որոնց վրայ նշաններ էին
արած գոյնզգոյն դերձաններով, — դրանք նրա հաշուեմա-
տեաններն էին: Ձողերի վրայ կային շատ եւ փոքր թուով խա-
զեր, որ նշանակում էին գու մարների որքանութիւնը, իսկ գոյն-
զգոյն դերձանները պարտականների անուններն էին որոշում:

Հաջի-Բարան գանգատ անելու սովորութիւն չունէր,
երբ նրա պարտականներից մէկը իր ժամանակին փող չէր
վճարում կամ ուշացնում էր. — նա իր գատաստանը իր
ձեռքովն էր անում: Ամենին յայտնի էր Հաջի-Բարայի
ահագին մահակը, որով նա ջարդում էր իր պարտական-
ների սկորները: Մա մինչեւ անգամ իր հրամանով բանտար-
կում էր շատերին եւ ծախել էր տալիս նրա տան կայքը:

Մա գեռ յիշում եմ անգութ վաշխառուի խօսքերը,
երբ նա սովորները առնելու համար մեր տունն էր գալիս: —
«Մհակ, ասում էր նա իմ հօրը, — գիտե՞ս իրքան է ան-
ցել, տես, այս ծառը գեռ նոր էր տերեւ բացել (նա ցոյց էր
տալիս մեր բակի ընկուզենին) հիմա կրկին կանաչել է նա,
ուրեմն, անցել է մի բոլորակ տարի: Թէ գլուխքը չես կա-
րող տալ, գոնէ կաթը (սովոր) տուր, թէ չէ, այդ ջուխտ
աղջիկներդ կը տանեմ, կը թուրքացնեմ» . . .

Մարիամը եւ Մազթաղը, երբ այդ խօսքերը լսում էին,
կուչ էին գալիս, եւ միմեանց գրկելով, սկսում էին լաց լինել:
Անմեղ արարածներ, կարծես նրանք հասկանում էին, թէ
ինչ սարսափելի բան է թուրքի հարեմը . . .

Ահա այսպէս էին անցնում մեր սեւ օրերը:

Հայրս, չը կարողանալով հայրենի երկրում իր ընտանիքը պահել, ստիպուեցաւ դիմել դէպի սրանդխտութիւն, օտար աշխարհներում բախտ որոնելու: Մենք տարանք նրան մինչեւ դիւղից դուրս ճանապարհ գցելու: Ես եւ քոյրերս շատ ուրախ էինք, երբ նա գնում էր, կարծում էինք, թէ բազառն է գնում, որ մեզ համար չամիչ կամ խուրսայ բերէ: Բայց մայրս լաց էր լինում: Տխուր էր եւ հայրս. մահուան չափ տխուր էր նա: Ես մինչեւ այսօր չեմ մոռացել այն խօսքերը, որ բաժանման րոպէում ասաց նա մօրս. — «Ամանաթ քեզ որդիքս, Նիգար, եթէ կենդանի կը մնամ, թող չեմ տայ, որ նրանք սոված մնան»... — Շուտ եկ, շուտ, հայրիկ, կանչում էինք ես եւ քոյրերս նրա ետեւից, — մեզ համար չամիչ եւ փշատ բեր»:

Բայց նա գնաց, էլ չը վերադարձաւ...

Տարի չանցաւ, հօրս մահուան լուրը մեզ հասաւ: Այդ ցաւալի մահը, որի մանրամասնութիւնները ես կը պատմեմ յետոյ, ամենասաստիկներգործութիւն ունեցաւ մեր դժբախտութեան վրայ: Այն ժամանակ յայտնուեցաւ Հաջե-Բարան, տիրեց մեր բոլոր կայքերին եւ մեզ մերկ ու ոտարորիկ դուրս արեց հայրենական տնակից: Մայրս բռնելով իմ եւ քոյրերիս ձեռքից, գնաց քեռուս տունը, այնտեղ ապրելու: Միակ ժառանգութիւնը, որ մնաց մեր հօր հարստութիւնից, էին՝ Մըրօն — մեր ահագին շունը եւ Եաղուն — տատիս մտերիմ կատուն. դրանք չը բաժանուեցան մեզանից:

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք

Պարսկաստանի Ատրպատական կոչուած նահանգի ամենահարուստ գաւառներից մէկն է Սալմաստը: Եւ բռնում է Ուրմիոյ ծովակի արեւմտեան ափերը, եւ շրջապատած լեռների ալիքաւոր բարձրութեամբ, կազմում է մի գեղեցիկ, բոլորակ հովիտ, որ ոռոգվում է Սոլայ գետով: Այդ գետը Սալմաստայ Ենզոնն է, որի բազմաթիւ ճիւղերի վրայ, մինը միւսի մօտ, շարուած են մեծ եւ փոքրիկ գիւղեր, որոնց գեղեցիկ երեւոյթը ամենեւին չէ համապատասխանում աղքատ բնակիչների անմխիթար վիճակին:

Սալմաստը որպէս հին ժամանակներում եղել է Հայաստանի բազմամարդ գաւառներից մէկը, եւ այժմ նրա բնակիչներուն մեծ մասն բաղկացած էին հայերից: Մնացեալ ազգաբնակութիւններին պատկանում էին թուրքերը, հրէաները, ասորիները եւ քրդերը, — այդ բոլորը միասին վեր առած, հազիւ թէ հայերի կէս մասին էին հաւասարվում:

Ամեն դար, սկսեալ խորին հեթանոսական ժամանակներից, թողել էր այդ գաւառում իր տիրապետութեան հետքերը: Այստեղ դեռ տեսնվում էին հին Զարեհաւանի հետքերը: Այստեղ ահագին մոխրարուրներ դեռ յիշեցնում էին մոզական ատրուշանները եւ որջապատ կրակէ հազարաւոր տարիներով լափած նիւթերը: Այստեղ բարձր մինարէթներ իրանց գեղեցիկ մօզայիկներով ցոյց էին տալիս արաբացոյց

տիրապետութիւնը եւ յիշատակը այն ազգի, որը ուր եւ իշխում էր տարածում էր արհեստ, գիտութիւն եւ արիւն: Այստեղ դեռ մնացել էին բեկորները այն ամրոցի, ուր մեծ հուլաւունը պահում էր իր գանձերը: Այստեղ զանազան լեռների եւ բլուրների բարձրաւանդակի վրայ դեռ մնում էին փլատակները մեծամեծ բերդերի, որպէս փշրանք աւա-
տական իշխանների խորտակուած փառքի, որոնք իրանց բռնակալութեան ներքոյ ծնշում եւ խեղդում էին ամեն կեն-
դանի զօրութիւն: — Իսկ այդ բոլոր հնութիւնների մէջ իմ ուշադրութիւնը գրաւում էր մէկը. դա Փիրշաւուշ լեռան ժայռերից մէկի վրայ քանդակած, պատմական մի անցքի ախուր նկարագիրն էր: Պարսպաձեւ ժայռի հարթած մակե-
րեւոյթի վրայ դուրս էին բերուած մի քանի ձիաւորներ հնազարեան հագուստով եւ նոյնպէս նախնական զէնքերով: Մէկին գերի էին տանում: Նա թագաւոր էր: Ոչ մի արձա-
նագրութիւն չէր ցոյց տալիս դրանց ով եւ ինչ ժամանակի մարդիկ լինելը: Միայն հայ ժողովրդի մէջ պահուած էր մի ցաւալի աւանդութիւն. գերին Արշակունեաց վերջին թա-
գաւոր Արտաշէսն էր, որից յետոյ Հայաստանն ընկաւ պար-
սիկների իշխանութեան ներքոյ եւ կորցրեց իր թագաւոր-
ներին: Կարծես, այդ պատկերը, որպէս մշտական նախատինք,
իր քարաժայռի բարձրութիւնից յանդիմանում լինէր հայե-
րին, ասելով. «Ահա, ինձ նման միշտ գերի եւ ստրուկ կը
մնաք դուք, որովհետեւ ձեր թագաւորին գերութեան սատ-
նեցիք. . . .»

Նւ իրաւ, հայ մարդու գերութիւնը եւ ստրկութիւնը իսկոյն նկատվում է այդ երկրում, երբ մարդ փոքր ինչ խորին կերպով ծանօթանում է ժողովրդի կենցաղավարու-
թեան հետ: Նրկրի արտաքին կերպարանքը խարուսիկ է,
կարող է մինչեւ անգամ սխալանքի մէջ ձգել անփորձ հե-

տազոտողին: Երբ ջերմ, ամառնային օրերում մարդ հեռուից նայում է Սալմաստայ պայծառ արեգակի ճառագայթներով լուսաւորուած հովտին, տեսնում է՝ դաշտերը, մշակուած աշխատասէր ձեռքով, խոստանում են առատ հունձք. — տեսնում է՝ ցորեանը, գարին, բրինձը, բամբակը եւ ընդեղէնների ամեն տեսակները, իրանց բեղմնաւորութեամբ, ներկայացնում են խիստ գոհացուցիչ առատութիւն. — տեսնում է՝ մրգաբեր այգիները լիացած են պտուղների ամենաազնիւ տեսակներով. — տեսնում է՝ խոտաւէտ արօտամարգերի վրայ արածում են տաւարների նախիրներ եւ ոչխարների հօտեր, — մի խօսքով, նա տեսնում է, որ բնութիւնը անխնայ առատութեամբ թափել է այստեղ իր հարստութիւնները: Նա սկսում է մտածել. «որքան բախտաւոր են ապրում այստեղ մարդիկ». . . . Իսկ այդ ճոխութիւնները, բնութեան այդ պարգեւները չեն պատկանում այն բիւրաւոր աշխատող ձեռքերին, որոնք դաշտերի վրայ, արեւի կրակոտ բոցերի մէջ քրտինք են թափում:

Ահա պիւղերում այստեղ եւ այնտեղ բարձրանում են ամրոցներ, որոնք իրանց հպարտ աշտարակներով եւ առամնաւոր պարխապներով իշխում են շրջակայքի վրայ, նրանց մէջ բնակվում են «աղաները», իրանց ախտերով եւ մոլութիւններով, — ահա նրանցն է պատկանում երկրի բոլոր բեղմնաւորութիւնը, նրանք են շռայլում մշակ մարդու աշխատաւոր ձեռքի վաստակը:

Երեխայութեանս ժամանակ, երբ ես որ եւ իցէ անկարգութիւն էի անում, տատս եւ մայրս ամեն մէկը իր առանձին եղանակն ունէր ինձ աստելու, որ վախենամ եւ հանգիստ կենամ: Տատս ասում էր. «Մ ո՛ւ ս, ս ո՛ւ ս, մարդագէլը եկաւ, քեզ կըտամ, կուտի», — Մայրս ասում էր. «Չէնգ կտրի, թէ չէ, Փէրրաշին կը կանչեմ». . . . Թէ առաջին եւ

Թէ վերջին սպառնալիքը իմ վրայ միօրինակ ազդեցութիւն էին գործում. ես Փէրրաշից նոյնքան էի վախենում, որքան գայլից: Բայց երբ փոքր ինչ մեծացայ, «մարդագայլից» այլ եւս չէի վախենում, որովհետեւ հասկանում էի, թէ մարդը գայլ չի դառնայ, բայց Փէրրաշի երկիւղը երբէք դուրս չեկաւ իմ սրտից . . . Ինչ թուում է, որ այս բուսէիս էլ լսում եմ նրա մտրակի ձայնը, ինչ թուում է, թէ իմ ականջին զարկում են դիւղացու ցաւալի հառաչանքները, եւ ես տեսնում եմ նրան թուլացած, ուշաթափ եղած հարկապահանջի անզու թգանահարութիւնից . . .

Քեռուս տունը, ուր տեղափոխուեցանք մենք, մեզ հասած դժբախտութիւնից յետոյ, դանդում էր Բօհնայ-Շահարում: Բօհնայ-Շահար նշանակում է հին քաղաք. այսպէս կոչում էին նրան Սարմատայ նոր քաղաքից որոշելու համար, որի անունը Դիլիման էր: Հին քաղաքը կորցրել էր իր անունը: Եստ հաւանական է, որ դա լինէր մեր Զարեհաւանը կամ Զարեւանդը, որի անունով մի ժամանակ կոչվում էր ամբողջ գաւառը:

Այս քաղաքներում բնակվում էին չորս ազգութիւններ, հայ, թուրք, ասորի եւ հրէայ. իւրաքանչիւր ազգութիւն զետեղուած էր առանձին թաղերում: Հայերը ունէին երկու եկեղեցի, իսկ ասորիները՝ մէկ: Հին-քաղաքն արժանի էր իր կոյնանը, այստեղ, կարծես, մի քանի քաղաքներ շինուած էին մինը միւսի վրայ: Մոր շէնք կառուցանելու համար նիւթեր պէտք չէին. քանդում էին դեափնը եւ հողի տակից դուրս էին բերում ահագին քանակութեամբ աղիւս, կոփածոյ քարեր, եւ շատ անգամ բացվում էր մի ընդարձակ, ստորերկրեայ բնակարան: Որքան փորձանքներ, որքան յեղափոխութիւններ պէտք է կրած լինէր այդ բնակարանները, որքան ազգեր այնտեղ բնակուել եւ անհե-

տացել էին. իսկ հայր, նրա նախկին բնակիչը, դեռ մնում էր: Արարներից մնացել էր մի լայնատարած գերեզմանատուն միայն, գեղեցիկ զարգարած տապանաքարերով:

Քաղաքի բոլորովին սպառուած մի անկիւնումն էր գտնվում քեռուս տունը, մեծ հեղեղատի ափի մօտ: Այդ հեղեղատը զարնան անձրեւների ժամանակ յորդանում էր, եւ քանդելով աւերակները, բերում էր իր հետ զանազան հուրթիւններ: Ես շատ ուրախ էի լինում, երբ հեղեղը փոքրանում էր, որովհետեւ մեր դրացի երեխաների հետ գնում էինք գետի ափերի մօտ եւ աւազների միջից գտնում էինք հին դրամներ, կանանց զարդեր, վաճառելով հրէայ ոսկերիչներին, փող էինք ստանում:

Հայերի տները թէեւ փոքրիկներ էին, բայց հովանաւորուած պարտեզներով եւ ծառերով, գեղեցիկ տեսք ունէին: Բնակարանը, ասում են, խիստ խորին կապ ունի մարդու կեանքի եւ բնաւորութեան հետ: Այս մտքով, հայերի տների ձեւը եւ նրանց ներքին ու արտաքին դիրքը, ոչ միայն մեծ նշանակութիւն ունէին բնակիչների ճաշակի մասին, այլ առաւելապէս արտայայտում էին նրանց վիճակը եւ հասարակական դրութիւնը: Տները շատ սերտ եւ անմիջական կերպով կցած էին մինը միւսը հետ, այնպէս որ, տանիքների վրայով կարելի էր հայոց թաղը մի ծայրից մինչեւ միւսը գնալ: Բոլոր տները ունէին գաղտնի հաղորդակցութիւն: Այդ հաղորդակցութիւնը պահպանվում էր զանազան ծակերի միջոցով, որ բացուած էին մի տանից միւսի մէջ: Ծակերը բացուած էին աննկատելի տեղերում: Նրանցից շատերը այնքան նեղ էին, որ մի ձեռք միայն կարելի էր անցկացնել եւ ծառայում էին աւելի բանաւոր հաղորդակցութեան համար: Երբ պատահում էր մի անտովոր դէպք, մի քանի լուսէի մէջ թաղը միւս ծայրում արդէն

գիտէին: Ամեն մի լուր, ամեն մի խօսք, ծակերի միջոցով, կայծակի արագութեամբ տարածվում էր ամբողջ թաղի մէջ, առանց մի մարդ իր տանից դուրս գալու: Ծակերից շատերը այնքան մեծ էին, որ կարելի էր, մանաւանդ վտանգի ժամանակ, մի տան կայքը թագցնել կամ տեղափոխել միւսի մէջ, կամ հարեւանի մօտ ապաստան գտնել: Թագափ համար իւրաքանչիւր տան մէջ կային ստորերկրեայ մանաններ, որոնց գաղանի մուտքը, միայն տան տիրոջն էր յայտնի:

Ասացի, հայոց թաղի բոլորովին սպառուած ծայրումն էր քեռուս տունը, ուր մենք պատսպարան դասնք մեզ հասած դժբախտութիւնից յետոյ, այսինքն այն օրից յետոյ, երբ հօրս պարտատէրները մեզ արտաքսեցին հայրենական տնակից: Ամենօրեայ երկիւղը, գողերի եւ աւաղակների յարձակումների յաճախ կրկնութիւնը ստիպել էին կանգնել տան շրջապարիսպը, որքան կարելի է, բարձր եւ հաստ պատերով, որոնք անձրեւից եւ խոնաւութիւնից ստացել էին մոյգկանաչ գոյն: Ժամանակի աւերող ձեռքը կիսով չափ մաշել էր շրջապարսպի վերին մասը, բայց նա տակաւին այնքան բարձրութիւն ունէր, որ կարող էր ընդդիմադրել ամենայանդուզն յարձակման: Պատերի քայքայուած ճեղքերից բուսել էին մացառների փշոտ ոստերով եւ մանրիկ տերեւներով, որոնց միջից կանաչ մողեսները շատ անգամ դուրս էին նայում իրանց նենդաւոր աչիկներով: Բայց ես մողեսներից չէի վախենում. երբեմն ձեռքով բռնում էի նրանց, ես վախենում էի միայն օձերից, թէ եւ նրանք այնքան ընտելացած էին մեզ հետ, որ երբէք չէին կծում: Քեռուս տան մէջ այդ օձերի մասին պահուած էին խիստ հետաքրքիր աւանդութիւններ. պատմում էին, թէ նրանք թագաւոր եւ թագուհի ունեն, թէ երկուսի գլուխներն էլ զարգարած են ոսկի պսակներով, որոնք կրում են իրանց

Թանկագին գրչարները: Ասում էին թէ
անգամ տեսել էր նրանց, բայց չէր կամե-
ցիր, որովհետեւ այդ օձերի հետ մի դիւ-
արուած էր նրա տան բախտաւորութիւնը:
Ներս էր տանում դէպի բաւական
որ հովանաւորուած էր զարեւոր
եւ կեռասնինկրով: Բակի մէկ ճակատում
շինուած էին մի քանի մեծ եւ
մեծաւոր, հնացած, քայքայուած, եւ միայն
մերթնեան մէջ պահպանած հնութեան պատ-
մաններ: Այս տունը շինուած էր այն ժամանակ, երբ քե-
տու պատր քաղաքի նշանաւոր եւ հարուստ բնակիչներից
մէկն էր: Հարիւրաւոր տարիներից յետոյ նա տակաւին
պահպանել էր վաղեմի վայելութիւնը: Ժառերի հետ փա-
թաթած խաղողի որթերը համարեա թէ գրկում էին
կամոյ ծոցի մէջ այդ կիսանահապետական բնակարանը, որի
ունակը անտասաներում, կամ լեռների խուլ ձորերի մէջ միայն
կարելի էր տեսնել: Փողոցից հոսող վտակից բաժանուած էր
մի առաւակ, որ անցնում էր բակը միջով եւ ուղղում էր ոչ
միայն պարտէզը, այլ պահպանում էր մի մշտական զովու-
թիւն, որ ազատում էր բնակիչներին ամառնային տօթերից:
Առհասարակ այդ հնացած եւ մաշուած տունը իր
բնագործակութեամբ դարձեալ մեծ յարմարութիւն ունէր
քեռու հոյակապ ընտանիքի համար, որ կազմուած էր
բազմաթիւ անդամներից: Մեծ քեռիս, այսինքն մօրս
հայրը, զեռ կենդանի էր. նրան բոլորը դադար (հայր) էին
կոչում: Նա հինգ որդի ունէր, բոլորը ամուսնացած, բո-
լորը բազմաթիւ չափահաս եւ անչափահաս զաւակների տէր
էին: Մայրս իր եղբայրների միակ քոյրն էր: Առհասարակ մի
հասակի քոյրը միշտ սիրելի է լինում իր եղբայրներին, բայց

մօրս վերաբերութեամբ ընդհակառակն էր պատահել, Մայրս այն հաղուագիւտ բնաւորութիւններէց էր, որին անկարելի էր չը սիրել: Բայց ինչ էր պատճառը, որ նրա եւ իր ազգատոհմի մէջ տիրում էր մի տեսակ խուլ ստանաբարութիւն, մի տեսակ ծածուկ անհամակրութիւն, որը խեղճն աչքի էր զարկում: Այստեղ մի զաղանկը կար, որ ինձ համար այն ժամանակ անհասկանալի էր, թէ եւ ես չեի կարող չը նկատել, որ քեռիներս խիստ անտարբերութեամբ ընդունեցին իրանց քրոջ ամուսնի մահուան զուարթ բոժը. եւ կարծես, ուրախ լինէին, որ Աստուծոյ արդար պատասանը վերջապէս պատժեց նրան: Այդ էր պատճառը, որ մեզ պատահած զժրատութիւնից յետոյ մայրս խիստ զժուարթութեամբ յանձն առաւ իր եղբայրների մտ բնակել, եւ եթէ անձարութիւնն ու աղքատութիւնը չըստիպէր նրան, գուցէ այդ ծանր զիջողութիւնը չէր տես:

Ընտան տան այն ժամը, ուր տեղաւորեցին մեզ, բարոյքն զուրկ էր ծառերից: Այստեղ գտնվում էր արտաւառանը, որի բակի մէջ կար փայրիկ խոճիկ, բաղկացած մի սենեակից եւ նախասենեակից, որ շինուած էր ծառաների համար: Եւ որովհետեւ այժմ քեռիս ծառաներ չունէր, խոճիկը թափել էր բարոյքին անդնակ. այստեղ պահում էին տան կտրատուած եւ անսխառանցած կտրտիքը: Այդ քիչքանիքն փոխարինեցինք մեզ, որ մեր վիճակով շատ էինք սարսիւղում նրանցից: Այսուամենայնիս, մեզ զո՛ր թափեց մեր բակից. ճաշիցից խոճիկը իր զին սարսիւտութիւնից. շինեցինք եւ սարսիցից նրան, թէ եւ քոյքը տան առատապէս եւ խաղիւտ զպատեղը բարոյքին անոյր էին աննպաստ հասնելի առաջն սունկը, կամ որո՛շ քանկը մեզ վրա եղանակից:

րովին մերկ ոտները: Բայց մենք ցաւ չէինք զգում: Մենք շատ ուրախ էինք եւ խիստ եռանդով կպանք գործին: Մարիամը եւ Մազթաղը իրանց մանրիկ ձեռներով հաւաքում էին ընկած հասկերը եւ ինձ վրայ ծիծաղում էին, որովհետեւ ես ծոյլ էի: Երանք փունջեր էին կապում հասկերից, եւ երկու քոյրեր մրցութիւն էին անում, թէ որը շատ կը հաւաքէ: Ղեկճ երեսաներ, կարծես, զգում էին, թէ ձմեռը քաղցած կը մնան, եթէ այժմ պաշար չը պատրաստեն: Մայրս նայում էր նրանց վրայ եւ լաց էր լինում...

Երեկոյեան ժամուն մեզանից ամեն մէկը իր հաւաքածը կապեց շալակին, դարձանք տուն: Մարիամը եւ Մազթաղը իրանց բեռներով մի առանձին հպարտութեամբ հանդիպեցին քեռուս երեսաներին, որպէս անխոնջ մշակներ, որ դառնում էին դաշտից:

Այսպէս ամեն օր, վաղ-առաւօտեան զնում էինք դաշտը հոսկիւտող անելու եւ երեկոյեան վերադառնում էինք: Մեր խրճիթի դռան առջեւ կազմուեցաւ մի փոքրիկ գէղ հաւաքած հասկերից: Այնուհետեւ սկսեցինք մեր կալը կասել: Բայց նա այնքան մեծ չէր, որ հարկաւոր լինէր կասել ջարջարով: Մայրս սկսեց իր ձեռքով մանրել հասկերը մի հաստ փայտով, որը այնքան ծանր էր, որ ես դժուարութեամբ կարողանում էի բարձրացնել: Երբ յարդը քամուն տուեցինք, մաքուր ցորեանը հաւաքեցինք թաղարների մէջ: Չմեռուայ մեր հացի պաշարը արդէն պատրաստ էր:

Դեռ մնում էր ամենահարկաւորը — վառելիքը: Մեր խարխուլ բնակարանի համար պէտք էր բաւական տաքութիւն, մանաւանդ, որ ձմեռը այս կողմերում խիստ սաստիկ է լինում: Մայրս այնքան զբաղուած էր, որ ամենեւին ժամանակ չունէր հոգ տանելու վառելիքի մասին. այդ պատճառով, այդ հոգսը մնաց իմ եւ քոյրերիս վրայ: Մայրս իր

ձեռքով հիւսեց երեք փոքրիկ կթոցներ, մէկը ինձ համար, երկուսը Մարիամի եւ Մագթաղի համար: Տեսնելու էր, թէ որպիսի ուրախութեամբ մենք այդ կթոցներն առնում էինք մեր ուսերի վրայ եւ ամեն օր գնում էինք դաշտը. այնտեղ հաւաքում էինք քակորներ, ծառերից թափուած տերեւներ, փուշ եւ մացառներ, եւ բերում էինք ձմեռը մեր խրճիթը տաքացնելու համար: Այս, որքան լաւ բան է եղել աշխատութիւնը: Ես այնուհետեւ միշտ յարգանքով էի նայում այն քակորների կոյտի վրայ, որ ինքս էի հաւաքել, եւ բարկանում էի, թէ ի՞նչու խնայողութեամբ չէին գործածում, թէ եւ մօրս խնայողութիւնը հասնում էր ժլատութեան:

Չմեռուայ մեր ապրուստը բաւական ապահովուած կը լինէր, եթէ մի մեծ դժուարութիւն դեռ մնացած չը լինէր: Մայրս պէտք է վճարէր հարկերի վերջին վեցամսեակը: Թէեւ մենք այժմ ոչ տուն ունէինք եւ ոչ տեղ, ոչ հող ունէինք եւ ոչ ցանք, բայց հարկը դարձեալ պահանջում էին: Պահանջում էին գլխաւորապէս հօրս գլխահարկը: Մայրս ցոյց էր տալիս այն նամակը որ ստացել էր հօրս մահուան մասին, եւ ասում էր, որ մեռելի համար հարկ չեն վճարում: Բայց նրան չէին լսում, պատասխանում էին, թէ դուք խորամանկութեամբ հնարել էք այդ նամակը, որ հարկ չը տաք, թէ նա դեռ կենդանի է: Մայրս աղաչում էր, որ փոքր ինչ ժամանակ տան, մինչեւ կարողանայ փող վատակել եւ նրանց պահանջը լրացնել: Թէեւ ընդունուեցաւ խնդիրքը, բայց շատ թանգ նասեց այն մի ամիս ժամանակը, որ շնորհեցին մեզ, որովհետեւ առանց կաշառքի չէր կարելի դրաւել հարկապահանջների բարերարութիւնը: Այնուհետեւ մայրս գիշեր ու ցերեկ հանգստութիւն չունէր. ասեղը, ջահրէն եւ թէչին անդադար գործում էին:

ստացել: Մայրս որպէս վերեւում յիշեցի, իր եղբայրների միակ քոյրն էր, նա իր աղջիկ ժամանակը շատ սիրուած էր թէ՛ եղբայրներից եւ թէ՛ հօրից: Ամեն կողմից խնդրում էին մօրս ձեռքը, ոչ այն պատճառով միայն, որ նա շատ գեղեցիկ էր, այլ ամեն երիտասարդ մի առանձին բախտաւորութիւն էր համարում լինել փեսայ այն ընտանիքի, որ ամբողջ գաւառի մէջ վայելում էր մեծ յարգանք: Փեսաների թիւը այնքան շատ էր, որ չը գիտէին, թէ որին պէտք էր ընտրել, կամ որին պէտք էր մերժել: Վերջապէս ընտրեցին Մահլալամ գիւղի մէլիքի որդուն, ի հարկէ, առանց հարցնելու իմ մօր կամքը եւ առանց ստանալու նրա հաճութիւնը: Երբ կատարվում էր հարսանիքի հանդէսը, հէնց այն գիշերը, երբ նորահարսին եւ փեսային պէտք է եկեղեցին տանէին, յանկարծ գտան նորահարսին անյայտացած հօր տնից: Խայտառակութիւնը չարի եւ սահման չունէր: Չար լեզուները սկսեցին զանազան կերպով բացատրել նրա պատճառը. ոմանք ասում էին՝ թուրքերը գողացել են նորահարսին, ոմանք ասում էին՝ իրան սպաննել է, ոմանք ասում էին՝ որ նա ծածուկ սիրում էր մի ուրիշին եւ նրա հետ փախել է: Այդ կարծիքներից արդեօք որն էր ուղիղ, — այն ժամանակ դժուար էր ստուգել, իսկ ինչ որ ծշմարիտ էր, այն էր, որ իմ մայրը կորաւ եւ կորաւ:

Անցան տարիներ, իմ մօր մասին տեղեկութիւն չկար: Երա մայրը կսկիծից մեռաւ. նա չը կարողացաւ տանել իր աղջկայ ցաւը: Միւսները բոլորովին մոռացան նրան:

Յանկարծ յայտնուեցաւ նա իր ամուսնի եւ երեք գաւառների հետ: Այն ժամանակ միայն ստուգուեցաւ, որ վերջին ենթադրութիւնը ուղիղ էր. արդարեւ, մայրս փախել էր իր սիրած տղասարդի հետ: Հասարակական կարծիքը սկսեց դատապարտել նրան: Երան ջներեցին հարազատ

կողայրները եւ մինչեւ անգամ հայրը, շնայելով, որ նա ար-
դէն ամուսին էր եւ երեք զուակների մայր: Բայց ի՞նչով էր
մեղաւոր հին յանցարարը, ի՞նչով էին մեղաւոր նրա զուակ-
ները. մի՞թէ ծնողների յանցանքը ասրածվում է որդիների
վրայ...

Ըստ քննիչները զայրացան աւելի այն պատճառով, երբ
տեսան, որ իրանց քոյրը ամուսնացել է մի տղամարդի հետ,
որին ասում էին, որի աղգատահմի հետ ժառանգական
թշնամութիւն ունէին, եւ որ աւելի զլիսաւորն է՝ — աղ-
քատ էր: Այսպիսի ամուսնութիւնները մտանալ են տալիս
հին սխախարութիւնը եւ բաձնում են հին վրէժխնդրու-
թիւնը երկու տոհմերի միջից: Բայց մայրս չը կարողացաւ
քուել այդ մեղքը. նրա ամուսնութիւնը չը կարողացաւ
կապել թշնամի տոհմերին միմեանց հետ: Մօրս հայրը անի-
ծնց նրան եւ այնուհետեւ չը համարձակուեցաւ ոտք կոխել
ծնողական տան շէմքի վրայ, մինչեւ այն օրը, որ հօրս մահը
մի փոքր մեղմացրեց նրանց խոտասրտութիւնը:

Այժմ պիտի խօսեմ այդ ցտալի մահուան մտախն:
Հայրս դիմելով դէպի պանդխտութիւն, նպատակ ունէր
Կ. Պոլիս գնալ, ուր այն ժամանակ լինում էին հայ գաղթա-
կանները: Նա պէտք է անցկենար Էրզրումից: Այստեղ, մի
օր փողոցից անցկենալու ժամանակ, յանկարծ մի թուրք
յարձակվում է նրա վրայ, եւ իր դաշոյնի մի հարուածով
կտրում է նրա պարանոցը, եւ զլուխը մի կողմ գլորելով,
ուրախութեամբ դռում է. «ես տարայ... ես տարայ»...
Թուրքերի բազմութիւնը հաւաքվում է նրա շուրջը, հե-
տաքրքրութեամբ հարցնում են, թէ ի՞նչը տարաւ: — «Ըն-
կերիս հետ վիճում էինք, պատասխանում է կղեռնազործը,
— նա ասում էր, թէ իմ դաշոյնը աւելի սուր է, իսկ ես
ասում էի, թէ իմն է աւելի սուր: Վճռեցինք փորձել այդ

գաւուրի պարանոցի վրայ, գրազ գալով, թէ մեզանից ով որ մի հարուածով կը կարէ պարանոցը, միւսը պէտք է պարտաօրուի իր հաշուով հիւրասիրել նրան մի Ֆինջան քաղցր զահուէով եւ նարգիլէյով: Այժմ ես տարայ: Բազմութիւնը գովարանում է սրիկայի քաջութիւնը, ասելով՝ «մաշալա... մաշալա...» եւ հեռանում է: Իսկ սրիկան, իր ընկերի ձեռքից բռնելով, քարշ է տալիս դէպի զահուէտուն, որ ստանայ խոստացած մրցանակը: Մի ամբողջ օր հօրս դիակը մնում է հրապարակի վրայ: Մուսուլմանները ծաղրելով են անցնում նրա մօտից, թէ որքան թոյլ է կղել «գաւուրի, պարանոցը, որ մի հարուածից կտրուել է. իսկ ոմանք զարմանում էին սրիկայի բազկի զօրութեան եւ նրա դաշոյնի սրութեան վրայ: Բայց տեղային հայերը, երկիւղից չէին համարձակուել ցերեկով մօտենալ նրան, եւ միայն դիշերով վեր էին առել դիակը ու թաղել:

Այդ սարսափելի կղեւնագործութեան լուրը խիստ սառնասրտութեամբ ընդունուեցաւ մեր կողմերում, որպէս թէ, սովորական անցքերի կարգից դուրս մի բան չը լինէր: Մեր թշնամիները ուրախացան, իսկ մեր բարեկամները աւելորդ համարեցին արտմել: Աւելի հասկացող մարդիկ այսպէս էին բացատրում, թէ Աստուած նրա ծակատին այնպէս էր գրած, պէտք է այս տեսակ մահով վախճանուէր: Իսկ իմ քեռիները ասում էին, թէ Աստուած պատժեց նրան, որովհետեւ նա զողացել էր նրանց քրոջը հօր տանից, եւ մի այսպիսի մարդ չէր կարող բախտաւոր լինել: Մի սիրող սիրա միայն խորին կերպով խոցուած էր, — դա իմ սօր սիրան էր: Այդ ողորմելին մինչեւ մահ չը կարողացաւ մոռանալ թշուառ ամուսնի կսկիծը: Ես եւ իմ քոյրերս ոչինչ չէինք հասկանում. մենք միայն անդիտակցարար լաց էինք լինում, երբ տեսնում էինք, որ մեր մայրը լաց էր լինում: Բայց երբ

եւ մեծացայ, այն ժամանակ միայն հասկացայ բոլորը, եւ դառն վրէժխնդրութիւնը, իմ հասակի հետ, սկսեց փոքր առ փոքր աճել . . .

Դրանից աւել այլ եւս ինչ կարող էր լինել, որ ազգէր որդու սրտի վրայ, որ զուրկ չէր զգացմունքից, որ սկսել էր հասկանալ, թէ ինչ բան է բարբարոսութիւնը: Իմ հօր պարանոցի վրայ կատարուել էր մի սոսկալի փորձ, որը եթէ գործ դրուած լինէր մի հաւի, մի այծի եւ մինչեւ անգամ մի շան պարանոցի վրայ, անտարակոյս, անպատիժ չէր մնալու չարագործը: Բայց հայ մարդը — գաւուրը — աւելի ստոր էր այդ անասուններից: Նա տէր չունէր, նա գին չունէր. նրա հետ կարելի էր անել ամեն բան եւ անպատիժ մնալ . . .

Իմ քեռիները արհեստով զինագործ էին. այդ արհեստը ժառանգարար անցել էր նրանց տոհմի մէջ, եւ հարիւրաւոր տարիների ընթացքում զարգացել եւ բաւական կատարելագործուել էր: Պարսկաստանում, ինչպէս եւ Տաճկաստանում, առհասարակ բոլոր զինագործները հայեր էին. նրանք զէնք էին պատրաստում իրանց թշնամիների համար, որոնք, թէեւ շինելը չէին իմանում, բայց գործ ածելու մէջ շատ հմուտ էին: Ես միշտ մի առանձին բարկութեամբ էի մտածում այն աղէտալի անցքի մասին, թէ անպատճառ մի հայ արհեստաւորի ձեռքով պէտք է շինուած լինէին այն զաշոյնները, որոնցմով փորձ փորձեցին իմ հօր պարանոցի վրայ:

Իմ քեռիները մեր գաւառի նշանաւոր զինագործներն էին, այդ պատճառով նրանց արհեստանոցը ամբողջ տարի միշտ գործ եւ աշխատութիւն ունէր: Արհեստանոցը զետեղուած էր տան գլխաւոր մուտքի գաւիթում եւ բաժանվում էր կանանոցից առանձին բակով: Այստեղ միշտ կարելի էր տեսնել մի խառնիճապանջ բազմութիւն, բաղկացած պար-

սիկներից, թուրքերից եւ քրդերից, որոնք բերել էին իրանց զէնքերը շինել տալու: Հեռու կամ օտար երկրներից եկողները այնտեղ մնում էին օրերով եւ շաբաթներով, մինչեւ կը պատրաստուէին նրանց զէնքերը: Այս վերջիններից շատերը կերակրվում էին քեռիներիս սեղանից եւ մինչեւ անգամ փող չէին վճարում նրանց աշխատութեան համար: Ես փոքր ժամանակս չէի կարողանում հասկանալ, թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունէր այդ նահապետական հիւրասիրութիւնը՝ համ ձրի աշխատել, համ կերակրել, համ փող չատանալ: Եետոյ հասկացայ, որ այդ հիւրասիրութիւնը ցոյց էին տալիս ոչ բոլորին, այլ նշանաւոր անձնաւորութիւններին միայն: Խսաների, բէկերի, սէիդների, շէյխերի եւ զանազան քուրդ ցեղապետների համար աշխատում էին ձրի: Դրանք մահմեդական ժողովրդի առաջնորդներն էին, դրանց պէտք էր քաղաքավարի կերպով կաշառել, դրանց բարեսրտութիւնը պէտք էր գրաւել, որպէս զի կարելի լինէր դրանց շնորհիւ հասարակ մահկանացուներից վարձատրութիւն ստանալ: Հակառակ դէպքում, անհնար էր գործել, առաջնորդները կարող էին հրամայել, որ բոլորովին ձրի աշխատեցնեն արհեստաւորներին կամ զանազան շառեր կը սարքէին: Իսկ այժմ ոչ մի թուրք, ոչ մի պարսիկ, եւ ոչ մի քուրդ չէր համարձակվում իր վճարը չը հատուցանել, որովհետեւ գիտէր, որ պետքը յարգում են, պաշտպանում են վարպետ Բարային, այսպէս էր իմ մեծ քեռու անունը:

Կար եւ մի ուրիշ բան: Մեր գաւառում բնակուող զանազան մահմեդական ցեղերը, մանաւանդ քրդերը, անհաստատաբնակ ժողովուրդ էին. զարնան սկզբից սկսած մինչեւ աշնան վերջը իրանց հօտերով եւ վրաններով թափառում էին լեռնային ամառանոցներում, եւ ձմեռը միայն վերադառնում էին իրանց տները: Թափառումների ժամա-

նակ ամեն մի խումբ պէտք է իր հետ զինագործ ունենար, որովհետեւ զէնքը նրանց ամենահարկաւոր գործիքն էր: Եւ այս մտքով ման էին ածում իրանց հետ զինագործի շարժական արհեստանոցներ: Իմ մեծ քեռու հինգ որդիներից չորսը մի-մի քուրդ ցեղի վարպետներ էին եւ իրանց աշակերտներով շրջում էին նրանց հետ: Նրանք վերադառնում էին տուն ձմեռը, բերելով իրանց հետ բեռներով խւղ, պանիր, բուրդ եւ մեծ քանակութեամբ ոչխարներ, կովեր, եզներ եւ այլն: Բրդերը վճարում էին այն մթերքներով, որ ստանում էին իրանց անասուններից:

Միւս որդիների բացակայութեան ժամանակ, մեծ քեռուս մօտ մնում էր միայն կրասեր որդին: Ես, կարծես, հէնց այս բուպէիս տեսնում եմ իմ աչքի առջեւ ծերունի արհեստաւորին, նստած սնդանի առջեւ, կաշեայ գոգնոցով, անդադար ուղղում է քթի վրայ դրած ահագին ակնոցները, եւ երկաթի կտորը ունելքով բռնած, կամ խարտում է, կամ յղկում է եւ կամ փոքրիկ մուրձով ծեծում է: Նրա շուրջը լսել են լինում ահագին կռանների դաշնակաւոր ձայները, փութները գոռում են, շեկացրած երկաթը դուրս են բերում քուրայի միջից, դնում են սնդանի վրայ եւ մեծ-մեծ կռաններով կռում են, — իւրաքանչիւր հարուածի հետ դուրս է ցայտում կայծերի մի ամբողջ հեղեղ: Զը գիտեմ, թէ ի՞նչու այդ կայծերը իմ ամենափոքր հասակից միշտ մի առանձին կախարդական ազգեցութիւն ունէին իմ վրայ. ես տեսնում էի նրանց մէջ մի անբացատրելի խորհուրդ, մի դաղտնիք, որը հասկանալ չէի կարող: Երկաթի մէջ թագնուած կայծերը դուրս էին ցայտում այն ժամանակ միայն, երբ սառ երկաթը սաստիկ ջերմացնում էին, եւ երբ սկսում էին ծեծել, հարուածել նրան: Երկաթի հանգիստ եւ խաղաղ դրութեան ժամանակ կայծերը, կարծես, քնած էին

լինում. հէնց որ տաքացնում էին երկաթը, հէնց որ զարկում էր առաջին կռանը, իսկոյն շանթերի կոտորակների նման նրանք դուրս էին ցայտում եւ սփռւում էին դէպի ամեն կողմեր... Ուրիշ երեխաներ կարող էին վախենալ, բայց ես միշտ մի առանձին զուարճութեամբ էի նայում այդ հրեղէն տարափի վրայ: Ես մինչեւ անգամ սիրում էի մրրիկը, երբ երկինքը սարսափելի կերպով որոտում էր, երբ օդի մէջ տիրում էր մի սոսկալի ակեկոծութիւն եւ երբ կայծակը դուրս էր շողում մթին ամպերի միջից: Ինձ երեւում էր, թէ այնտեղ, երկնքի բարձրութեան մէջ, կատարվում է մի սաստիկ պատերազմ, հսկաները ահագին կռաններով փշրում էին ամպերը, ես լսում էի նրանց հարուածների ձայնը եւ տեսնում էի, թէ որպէս կայծերը հրեղէն օձերի նման դուրս էին ցայտում ամպերի միջից: Ինչու օդի խաղաղ ժամանակը չէին յայտնվում նրանք, բայց երբ սկսվում էր փոթորիկը, երբ սկսվում էր տարերքի միմեանց հետ ընդհարումը, միմեանց հետ զարկուելը, — այն ժամանակ միայն յայտնվում էին երկնքի կայծերը: Ինձ թուում էր, թէ այնտեղ կատարվում էր մի եւ նոյնը, ինչ որ կատարվում էր իմ քեռու դարբնոցի մէջ...

Ո Ր Ս Ո Ր Դ Ը

Անցան մի քանի ամիսներ այն օրից, երբ հարկապահանջները ծախեցին մեր տան կայքը, — անցան մի քանի դառն եւ մահաբեր ամիսներ...

Մեր շուրջը տիրում էր արդէն ձմեռ, որ սառն ձեռքով խլեց դաշտերի եւ լեռների բոլոր գեղեցկութիւնները: Յուրաքանչեւ օրըստօրէ սաստկանում էր եւ մոյզ-մոխրագոյն երկնքի երեսը աւելի եւ աւելի խոժոռ կերպարանք էր ստանում: Արեգակը, կարծես, խռովել էր երկրից եւ չէր ուզում իր դէմքը ցոյց տալ: Վերջապէս եկաւ ձիւնը եւ թանձր պատանը տարածեց երկրի վրայ:

Մութ փոթորկային գիշեր էր: Դրսում քամին կատաղի կերպով մոնչում էր եւ նորեկ ձիւնի փխրուն տարափը ահագին քանակութեամբ տարուբերում էր մի տեղից միւս տեղ: Մեր խրճիթը դողդողում էր սարսափելի մրրիկից: Մտածում էինք, ահա Ռոֆանը հիմքից կը խլէ նրան, եւ խառնելով ձնային լեռների հետ, կը տանէ հեռու եւ հեռու, եւ կը փշտէ դաշտերի մէջ:

Մայրս նստած էր իւղային ծրագի մօտ, կարում էր մի բան: Եւ այնքան խորին կերպով ընկղմուած էր իր մտածութիւնների մէջ, որ ամենեւին չէր զգում, թէ ինչ էր կատարվում դրսումը: Մարիամը եւ Մագթազը երկար լաց եղան, որ մի բան ուտեն, եւ երբ ոչինչ չըզտան, այնպէս

քաղցած քնեցին: Ես նստած էի վառարանի մօտ եւ շուտ-
շուտ դնում էի նրա մէջ ցամաք տերեւներ եւ չոր մացառ-
ներ, որ քոյրերիս հետ հաւաքել էինք այգիներից: Նրանք
յանկարծ բռնկում էին, բոցավառվում էին եւ քանի լոպէից
յետոյ կրկին հանգչում, մոխիր էին դառնում: Այդ խաղը
պատճառում էր ինձ աւելի զուարճութիւն, քան խրճիթի
մէջ որ եւ իցէ տաքութիւն:

Դուռը սաստիկ զարկեցին: Մայրս չը լսեց ես գնացի բաց
արի: Ներս վազեց սպիտակ գնտակի նման մի բան. երբ անցաւ
չէմքից, կատուի պէս թափ տուեց մարմինը եւ ձիւնը բամ-
բակի գլուջների նման թափուեց ցած:

— Տօ, Մարօ, գետինը մտնես, դրտեղից եկար, հար-
ցրի ես:

Փոքրիկ աղջիկը ոչինչ չը պատասխանեց եւ իմ վրայ
ուշադրութիւն անգամ չը դարձրեց, միայն գցելով
մօրս մօտ թաշկինակի մէջ կապած մի բան, վազեց դէպի
վառարանը եւ սկսեց իր լրջացած ձեռքերը տաքացնել արգէն
մարած կրակով: Երբ նկատեց, որ ջերմութիւն չը կայ, գնաց
մօրս մօտ, եւ գրկելով նրա պարանոցը, կպաւ կուրծքին:

— Հայրս ուղարկեց, ասաց նա, ցոյց տալով կապոցը:

Եետոյ դարձաւ դէպի ինձ, կարծես, նա չէր կարող
համբերել, որ իմ կոշտ հարցմունքը թողեց առանց պա-
տասխանի.

— Ես քեզ նման պառաւ տատիկ չեմ, որ կրակի մօտը
նստեմ, ու տնից դուրս չը գամ:

Մօրս ախուր դէմքի վրայ երեւաց մի անսովոր ժպիտ,
նա գրեց Մարօի սառած ձեռքերը իր ծոցի մէջ, եւ գրկելով
նրան, սկսեց տաքացնել: Նրա լեզուն բացուեցաւ:

— Հարսի, ասաց նա մօրս մի առանձին ուրախու-
թեամբ, — այնքան ձիւն է եկել, այնքան ձիւն է եկել, ու-

դիզ մի արշին, — տես այսքան (նա ձեռքով չափեց իր ոտքից մինչև զլուխը)։ — Փարհատ, դարձաւ նա դէպի ինձ, — առաւօտեան ձնաղնդի կը խաղանք, այնպէս չէ։ — Ո՛ւր է Մարիամը, խօսքը փոխեց նա, — թո՛ղ լուսանայ, ես նրա աչքը կը հանեմ . . . Մազթաղին ձիւնով չեմ խփի, նա լուսաղջիկ է։ Բայց այդ սատկած Մարիամը, բերնու՛մը ինչ որ գալիս է, դուրս է տալիս . . . Թո՛ղ լուսանայ . . .

— Ես ինքս կը ծեծեմ Մարիամին, կը պատուիրեմ, որ քեզ վատ բան չասէ, հանգստացնում էր նրան մայրս։

— Լեզուն կտրէ, որ սուս կենայ։

— Կը կտրեմ . . . պատասխանեց մայրս ժպտալով։

Մարօն անանելով, որ պատիժը աւելի սաստիկ պէտք է լինէր, քան այն վերաւորանքը, որ Մարիամը հասցրել էր նրան, յետ առեց իր խօսքը։

— Չէ, մի՛ կտրէ, ասա, որ ինձ վատ բան չասի, թէ չէ, ծամերը մէկ մէկ կը փետեմ . . .

— Մայրս սեղմեց նրան իր կուրծքին եւ համբուրեց։

— Հարսի, առաջ տարաւ շատախօս Մարօն, — ի՛նչ լաւ է ձիւնը . . . վազում ես, վազում, չես կշտանում . . . ընկնում ես, այնքան փափուկ է, որ կողքդ չէ ցաւում . . .

— Հարսի, երբ կը սառչի մեր լիճը։

Մարօի վերջին հարցմունքը մեր տան մօտ գտնուած փոքրիկ լճակի մնասին էր, որը ձմեռը սառչելով, մեծ զուարճութիւն էր պատճառում խաղասէր երեխաներին։ Մայրս այդ մնասին ոչինչ չը պատասխանեց, միայն հարցրեց, արդեօք չը վախեցան նա, որ այնպիսի մթին եւ վատ եղանակում մեր տունը եկաւ։

— Ինչէ՛ց պիտի վախենամ, ասաց նա մի առանձին հպարտութեամբ, գայլ չը կայ, սատանայ չը կայ, բոլորը ցրտից փախել, մտել են իրանց ծակերը։ Ես խօս Մարիամը

չեմ, որ վախենամ: — Ո՛ւհ, սատկած, հիմայ կը քնե՞ն: Տես, ինչպէս քնել է, մտիկ տուր, Փարհատ, մտիկ տուր, հարսի . . .

Վերջին խօսքերի միջոցին Մարօն այնպիսի մի հեգնական ծամածռութիւն գործեց իր սեւուկ դէմքի վրայ, որ չէր կարելի առանց ծիծաղելու նրա երեսին նայել: Բայց յանկարծ նրա մեծ եւ գեղեցիկ աչքերը վառուեցան, նա դուրս թռաւ մօրս դրկից եւ վազեց մահճի մօտ, ուր քնած էին քոյրերս: Եւ խոնարհուեցաւ, համբուրեց Մազթաղի երեսը, բայց Մարիամի մազերից այնպէս սաստիկ ձիգ տուաւ, որ խեղճ աղջիկը ծուաց, սարսափելով քնած տեղից վեր թռաւ, եւ տեսնելով իր ոխերիմը կշտին նստած, գոչեց վրդովուած ձայնով .

— Տօ, սեւ սատանայ, այստեղ ինչ ես շինում:

Դեռ քնաթաթախ Մարիամը ջանք արեց, որ նրան բռնէ, վրէժը առնէ, բայց վայրենի Մարօի ճարպիկ մատները պինդ սեղմուեցան նրա կոկորդին եւ շնչասպառ աղջիկը գլորուեցաւ բարձի վրայ: Եւ մօտ վազեցի, որ ազատեմ քրոջս: Ետն միջոցին Մարօն կատուի արագութեամբ դուրս թռաւ, եւ աներեւութացաւ գիշերային խաւարի մէջ: Մայրս չը գիտէր՝ ծիծաղել, թէ բարկանալ. նա ասաց ինձ, որ գնամ եւ այն «դեւի ծնունդին», հասցնեմ իրանց տունը, չեցէ թէ ճանապարհին փորձանքի հանդիպի: Եւ դուրս վազեցի, նա արդէն անհետացել էր, միայն փողոցում տեսայ մի ահագին կերպարանք, որին մօտեցաւ Մարօն: Դա նրա հայրն էր:

— Մի՞թէ կարելի է թողնել փոքրիկ աղջկան այս խաւարում, այս ձների մէջ, տնից դուրս գալ, հարցրի նրանից:

— Թող սովորէ: . . . պատասխանեց հայրը եւ հեռացաւ:

Այդ սառն եւ խտասիրտ պատասխանը ինձ խիստ օտարոտի երեւաց: Ի՞նչ պիտի սովորէր փոքրիկ աղջիկը: — Գիշերային փոթորիկի ժամանակ, ձիւնի եւ սառնամանկքի մէջ միայնակ ման գալ: Մտ չէի հասկանում դրանում ինչ միտք կամ նպատակ կարող էր լինել: Այդ ինչ տարապայման կրթութիւն էր, որ խտասիրտ հայրը ցանկանում էր տալ մանկահասակ աղջկան: Մարօն առանց դրան եւս վայրենի բնաւորութիւն ունէր: Ամեն անգամ, երբ մեր տունն էր գալիս, առանց մէկին կծելու, առանց միւսին ճանկռելու, չէր հեռանայ: Մտ անպատճառ մէկ դաժմադալ պէտք է սարքէր: Այս պատճառով վերջին անկարգութիւնը մեզ երեւաց բոլորովին սովորական: Մտ խիստ շար աղջիկ էր, բայց մենք ամենքս սիրում էինք այդ կեանքով լի եւ միշտ ուրախ փոքրիկին: Իսկ Մարիամի հետ նրա ռիսակալութիւնը ունէր իր պատմական պատճառները. չը գիտեմ մի տարի առաջ, թէ երբ, միանգամ Մարիամը նրաբ կոչել էր «բօշայ». այդ վերաւորանքը Մարօն երբէք չէր կարող մոռանալ, թէ եւ քրոջս խօսքը բոլորովին հեռու չէր ծշմարտութիւնից, որովհետեւ Մարօի մէջ կար շատ ինչ բօշայական: Մարօն չէր կարող համբերել, երբ նրան յիշեցնում էին, թէ նրա երեսը սեւուկ գոյն ունի, թէ նրա մեծ, կրակոտ աչքերը «Փալ բացողն» (կախարդի) աչքեր էին, թէ նրա մանր գանգուրներով թուխ ծամերը միայն արարները կարող էին ունենալ: Հակաւոր չէր ուղղակի նկատողութիւնը, բաւական էր ասել, թէ Մարիամի երեսը ձերմակ է, կամ նրա մազերը շէկ ոսկու գոյն ունին, — այն ժամանակ Մարօն իրանը հասկանում էր: Մտ մինչեւ անգամ նախանձովում էր, որ Մարիամը մի եւ նոյն անունն է կրում, ինչ որ ինքն ունէր, եւ այս պատճառով ամենեւին չէր բարկանում, երբ նրան կրճատած կերպով Մարօ էին կոչում. դրանով գոնէ իր անունը զանազանվում էր:

ինձ հետ Մարօի յարաբերութիւնները նոյնպէս բարեկամական չէին. երբ ես բարկացնում էի, նա պատրաստ էր պատառոտել ինձ, բայց զգալով իր ուժի անհաւասարութիւնը, միշտ սպառնում էր, թէ «գիշերը իմ քնած ժամանակը, նա կը գայ, եւ կը խեղդէ ինձ»: Մարօն հաշտ էր միայն Մագթաղի հետ, որովհետեւ չափազանց փափուկ բնաւորութիւն ունեցող Մագթաղը թեքվում էր նրա առջեւ եւ համարեա բոլորովին ենթարկուած էր նրա աղքեցութեանը: Այդ պատճառով Մագթաղի նոյնպէս ձերմակ երեսը եւ շէկ մազերը չէին բարկացնում նրան, եւ չէին յիշեցնում, թէ ինքը բոշայի դէմք ունի:

Մարօի այն գիշեր բերած կապոցը այնպիսի սովորական բան էր, որ մենք առանց բաց անելու, գիտէինք, նրա միջում ինչ կար: Դա որսի խորուած միս էր հացի հետ, որ երբեմն ուղարկում էր նրա հայրը, չը նայելով, որ ինքն էլ ոչ սակաւ աղքատութեան մէջ էր ապրում: Երբ Մարիամին հրաւիրեցին ուտելու, նա հրաժարուեցաւ, ասելով. թէ ինքը քաղցած կը մեռնի, եւ այն «սեւ սատանայի» բերած ողորմութեանը չի մօտենայ: Բայց մայրս միշտ գոհութեամբ էր ընդունում բարերար ձեռքի օժանդակութիւնը, այն մարդից, որի հետ ամենեւին ծանօթութիւն չունէր, որը միանգամ եւս ոտքը ներս դրած չէր մեր շէմքից, թէեւ մեր ամենամօտ գրացին էր: Միայն Մարօն, որ յաճախ գտնվում էր մեր խրճիթում, պատմել էր իր հօրը մեր թշուառ դրութիւնը, եւ նա համարեա ամեն գիշեր չէր զաղարում ուղարկել իր անում գտնուածից մեր բաժինը, եւ այնպէս ծածուկ, որ ոչ ոք չէր հասկանում:

Մարօի հօրը կոչում էին Ավօ — նրա իսկական անունը եւ չը գիտէի: — Նա ահագին բարձրութեամբ մի վիթխարի տղամարդ էր, որ պարսպվում էր որսորդութիւնով: Ավօն

մեր քաղաքի բնիկներից չէր, բայց մի քանի տարի առաջ, մի սաստիկ ձմեռնային եղանակում, նա յայտնուեցաւ մեր քաղաքում, բոլորովին միայնակ, որպէս մի փախստական: Յետոյ փոքր առ փոքր կազմուեցաւ նրա ընտանիքը: Այդ ընտանիքը շատ մեծ չէր, — ինքը որսորդը իր միակ զաւակի Մարտի հետ — ահա բոլորը: Դրանց թուում գտնվում էին մի մշտական ծառայ Մըհէ անունով, մի տնակալու չկին, որին կոչում էին Սաթուն եւ մի պատանի, որին կոչում էին Հասօ: Այս վերջինը որսորդի որդեգիրն էր: Ո՛վքեր էին զրանք եւ որտեղեց եկան, — յայտնի չէր: Միայն մեր քաղաքում որսորդի մասին խօսվում էին շատ զարմանալի պատմութիւններ, իբր թէ նա տաճկական Հայաստանի արեւելեան կողմերիցն էր, թէ նա իր հայրենիքում մի նշանաւոր մարդ է եղել, թէ նա շատ կռիւներ է ունեցել քրդերի հետ եւ իր զլխի մագերի համբարքով մարդիկ է սպաննել եւ այլն: Ո՛րքան ստոյգ էին այդ զրոյցները, մենք չը գիտէինք, մեզ այսքանը միայն յայտնի էր, որ Ալօն մի բարի մարդ էր եւ մեր ամենալաւ զրացին, թէ եւ ամենքը ստում էին նրան եւ խորշում էին նրանից, որպէս մի սարսափելի եղեռնագործից:

Օշմարիտ է, որ Ալօն իր միշտ լուռ, միշտ տխուր եւ ծածկամիտ բնաւորութեամբ մնաց ամենի համար որպէս մի մթին հանկուկ: Նրա ճակատի վրայ դրած խոր սպին իր ահաւորութեամբ մի առանձին արտայայտութիւն էր տալիս զէմքի խոշոր, միեւնոյն ժամանակ աւազակային դժագրութեանը, որ յարուցանում էր նայողի մէջ ակամայ երկիւղ եւ կասկած: Այսուամենայնիւ, նա շատ բարեսիրտ մարդ էր. ես, Մարիամը եւ Մազթաղը ամենեւին չէինք վախնում նրանից: Երբ գնում էինք նրա տունը, նա առնում էր մեզ իր երկայն եւ ահագին ծնկների վրայ, օրօրում էր

եւ «պոչը կտրած մկան», — «քոտտ այծի» հէքիաթներն էր պատում, մենք թուլանում էինք ծիծաղելուց: Մարօն չէր կարողանում համբերել, երբ տեսնում էր, որ իր հայրը Մարիամին նոյնքան սիրում էր, որքան Մազթաղին եւ ինձ: — «Նա էլ քո քոյրն է» ասում էր հայրը եւ խրատում էր նրան նախանձոտ չը լինել: Ամեն անգամ, երբ մենք գնում էինք որսորդի տունը, նա անսահման զուարճութիւն էր պարզեւում մեզ: Ավօն տալիս էր մեզ իր որսած թռչուններից որը դեռ կենդանի էր մնացած. մենք կապում էինք նրա ոտը թելով եւ օրերով խաղ էինք անում նրա հետ:

— Փարհատ, ասաց ինձ միանգամ որսորդը, — դու շատ ես չարչարում թռչուններին, եթէ այսպէս կը վարուես, ես միւսանգամ քեզ ոչինչ չեմ տայ:

Ես, սկսեալ փոքր հասակիցս, խօսքի ետեւից մանկեկողներից չէի խկոյն պատասխանեցի:

— Ես խօ չեմ սպաննում, բայց դու սպաննում ես թռչուններին ու ինձ ասում, թէ ի՞նչու ես չարչարում:

— Սպաննելու եւ տանջելու մէջ մեծ զանազանութիւն կայ, ասաց նա ժպտելով. — վերջինը աւելի վատ է:

Ամեն անգամ, երբ մեր թաղի մէջ ձայն էր տարածվում, թէ Ավօի ծուղակի մէջ դայլ, արջ, կամ մի ուրիշ գաղան է ընկել, ամբողջ թաղը թափվում էր այնտեղ տեսնելու: Ես իր ծուղակը կազմել էր քաղաքից դուրս, որ շատ հեռու չէր մեր բնակարանից: Դա մի բոլորակ վերայ էր, բաւական ճարտարութեամբ զետնի մէջ փորած, եւ քսան արշինի չափ խորութիւն, հինգ արշինի չափ լայնութիւն ունէր: Երեւակայեցէք ձեզ մի սամօվար, որի ջուր լցնելու տեղը դատարկ է, իսկ կրակ լցնելու տեղը ամբողջ է. — վերապր մի սյսպիաի ձեւ ունէր: Վերապր մէջտեղում, ուր մի հաստ սիւնի նման պինդ

գետին էր բարձրանում, նրա վրայ ամեն զիշեր դրվում էր մի գէշ, իսկ սիւնի չորս կողմի դատարկութիւնը ծածկվում էր եղէգներով, այնքան թոյլ կերպով, որ եթէ մի հաւ անցնելու լինէր ծածկոցի վրայ, իր ծանրութեամբ կարող էր խկոյն ցած գրորուել: Գազանները գէշի հոտը առնելով, մօտենում էին նրան, բայց դեռ գէշին չը հասած, բնկնում էին վերապի մէջ:

Վաղ-առաւօտեան յայտնվում էր որսորդը Մըհէի հետ: Բազմութիւնը հեռաքրքրութեամբ սպասում էր, թէ ինչպէս պէտք է դուրս բերեն գազանին. որը կատապած, զայրացած, եւ անհանգիստ կերպով պտրտվում էր վերապի մէջ, մռնչում էր, զարհուրելի ձայներ էր արձակում եւ փորձեր էր փորձում դուրս գալ, բայց չէր կարողանում: Այդ միջոցին վիթխարի Մըհէն, աջ ձեռքում մի ահագին երկաթէ մահակ բռնած, իսկ ձախ ձեռքում բռնելով շղթաներով ամրացրած «ալափէն»¹, իջնում էր վերապի մէջ: Բազմութիւնը սարսափում էր կիսախեղազար որսորդի աննրկիւղութեան վրայ: Լինէր այնտեղ գայլ, ալջ, վագր, ինծ, մի երկոտ աղուէս, — մի եւ նոյն էր Մըհէի համար. նա բոլոր գազանների վրայ նայում էր, որպէս ոչխարների վրայ:

Վերապի մէջ սկսվում էր գազանի եւ Մըհէի ստորերկրեայ կռիւը: Մենք ոչինչ չէինք տեսնում, միայն լսում էինք գազանի բարկացոտ սռնչիւնը, շղթայի ձայնը եւ երբեմն երկաթէ մահակի ծանր հարուածները: Երբ գազանը յաղթուած էր, Մըհէն մի առանձին փաղաքշական եղանակով ասում էր նրան. «հանգստացիր, գառնուկս, ես

¹ Բալափէ մի տեսակ երկաթից շինած գործիք է, որ անց են կացնում գազանների բերանը, նրանց զսպելու համար. այդ գործիքը մեր լեզուով կոչվում է «գայլ»:

քեզ երկար այստեղ չեմ թողնի: Եւ իրաւ, մի քանի
րոպէից յետոյ յայտնվում էր Մըհէն, իր հեա դուրս
քաշելով գազանին, որի գլուխը եւ բերանը կաշկանդուած
էին լինում **Կապուկէ** մէջ, եւ այնքան ամուր կերպով, որ
ոչ ոքին վնասել չէր կարող:

Եթիտ սակաւ անգամ էր պատահում, որ Մըհէն,
դուրս գար վիրապից, երեսը արիւնաթաթախ, ծուատուած,
կամ մարմնի մի այլ մասը վիրաւորուած: Բայց երբէք չէր
պատահում, որ նա չը կարողանար զսպել գազանին: Ես
մինչեւ այսօր յիշում եմ, թէ որպիսի անհոգութեամբ այդ
երկաթէ մարդը ձեռքով սրբում էր իր երեսից արիւնը,
կարծես թէ, քրտինք էր սրբում:

Ալօի պարապմունքի մէջ Մըհէն օգնում էր նրան,
աւելի քան նրա բոլոր որսորդական շները եւ բարակները:
Ես զարմանալի ճարպկութիւններ եւ հասկացողութիւն
ունէր որսորդութեան մէջ: Անասունների բնաւորութիւնը
եւ նրանց սովորութիւնները նա այն աստիճան ուսումնա-
սիրած էր, որ բաւական էր տեսնել նրանց թաթերի ձիւնի
վրայ տպաւորուած հետքերը, այնուհետեւ նա գիտէր, թէ
ինչ անասուն էր անցել, որ տեղ կարելի էր գտնել նրան,
կամ ինչ հնարքով պէտք էր որսալ:

Ալօն ուրիշ պարապմունք չունէր, նա ապրում էր
որսորդութիւնով միայն: Մազոտ գազանների մորթերի գոր-
ծածութիւնը մահմեդականների համար պիղծ համար-
ուելով, թուրքերը, պարսիկները եւ քրդերը նրանց որսոր-
դութիւնով չէին պարապում, եւ այս պատճառով, ասպա-
րէզը մնացել էր միայն Ալօին: Երա տունը մի կատարեալ
գազանանոց էր: Ամեն անգամ, ես այնտեղ դնալիս, գտնում
էի նրան զբաղուած կամ գազանները կերակրելով եւ կամ
ազուէսի, կուզի, գայլի, արջի, վագրի եւ այլ այստեսակ

անասունների մորթերը չորացնելով: Հրէայ եւ Հայ վա-
ճառականները իրանք գալիս էին, եւ գնելով մորթերը,
տանում էին հեռու երկիրներ վաճառելու:

Մարօն այն աստիճան ընտելացած էր գազանների հետ,
որ ամենեւին նրանցից չէր վախենում: Միանգամ նա ցոյց
տուեց ինձ մի ամեհի վագր ասելով.

— Տես, Փարհատ, ինչ գեղեցիկ բծեր ունի:

Ես սարսափեցայ, երբ փոքրիկ աղջիկը մօտեցաւ եւ
սկսեց փայփայել գազանի ահագին գլուխը:

— Ի՞նչու ես վախենում, ասաց նա ծիծաղելով, —
գա մի մեծ կատու է, եւ աւելի ոչինչ:

Այդ վագրին մանուկ հասակից որսացել էր նրա հայրը.
որովհետեւ Մարօն շատ սիրում էր նրան, այս պատճառով
պահել, մեծացրել էին: Ինձ թուում էր, որ Մարօն էլ այն
գազանների ձագերից մէկը պէտք է լինէր, որովհետեւ նր-
բանցից չէր վախենում եւ նրանց շատ սիրում էր:

Մ Ա Ն Կ Ա Վ Ա Ր Ժ Ե Խ Ք Ա Հ Ա Ն Ա Յ

Մայրս իմ՝ փոքր հասակից հոգս էր տանում, որ գիրկարդալ սովորեմ եւ «լաւ մարդ» դառնամ: Տասն տարեկան էի, երբ նա ինձ մեր թաղի քահանայի մօտ տարաւ: Այն օրը հոգեգալստեան տօնն էր: — «Հոգեգալուստը լաւ օր է, ասում էր մայրս, — եթէ երեխան այս օրը վարժատուն մտնէ, շատ բան կը սովորի, նրա համար որ, Հոգին սուրբ այսօր առաքելներին լեզու տուեց»:

Ես մինչեւ այսօր չեմ մոռացել այն խօսքերը, որ մայրս ինձ վարժապետին յանձնելու ժամանակ ասաց. — «Տէր հայր, ծառայ լինիմ սուրբ աջեզ, որդիս քեզ համար զուլ (ճորս) եմ բերել, միսը քեզ, ոսկորը ինձ. ինչ ուզում ես, արա, միայն թէ երեխաս մի բան սովորի»:

Ես բոլորովին չեմ հասկացայ, թէ ինչ էին նշանակում մօրս խօսքերը, միայն լսեցի, որ տէրտէրը խոստացաւ ինձ լաւ ուսում տալ, բոլոր գրքերը կարդացնել, աւելացնելով, թէ «հանգուցեալ հայրս» իր լաւ բարեկամն է եղել, եւ «նրա խաթրու» ինձ վրայ առանձին ուշադրութիւն կը դարձնէ եւ այն:

Տէր Թօղիկը — այսպէս էր վարժապետիս անունը — իր ուսումը ստացել էր ԱզԹամարայ անապատում: Թէ ի՞նչու համար նա թողեց վանքը, — այդ ես չեմ գիտեմ:

միայն ասում էին, որ նա բերեց իր հետ գիտութեան խիստ ահագին պաշար: Տէր Թողիկը մեծ հասարում ունէր, ոչ միայն մեր քաղաքի մէջ, այլ մեր ամբողջ գաւառում հռչակուած էր նրա իմաստութիւնը: Ով որ մի երազ էր տեսել, նրա մօտն էր վազում եւ նրանից բացատրութիւն խնդրում: Ում երեխան հիւանդ էր, նրան Ծարեկ կամ Աւետարան էր կարդալ տալիս, որ առողջանայ: Ով որ մի գործ էր կամենում սկսել, նրա «Տէր-ողորմեայի» վրայ էր փորձում իր բախտը: Մի խօսքով, նա մեր գաւառի մարգարէն էր. ամեն սարդ նրա խորհրդին էր դիմում, ամեն մարդ նրանից խրատ էր ընդունում . . .

Ատուած իմ, ի՛նչեր չէին պատմում նրա մասին . . . Ասում էին, տէր հայրը իր եղունգի վրայ մի բան է գրում եւ այն գրի զօրութեամբ կնիկները իրանց առջեւ ծով են տեսնում եւ խնայն տկտրվում են . . . Ասում էին, թէ նա մի աղօթք է կարդում, եւ գարու հատիկները մրջեմի նման բարձրանում են դէպի տան սիւնը, եւ ընդհակառակն, նրա խօսքով արագաշարժ կարիճը քարացած կանգնում է եւ բնաւ չէ շարժվում: Ասում էին, ծտերի բերանը աղօթքով կապում է եւ նրանք չեն կարողանում արտերի ցորեանը ուտել: Ասում էին դեւերին, սատանաներին բռնում է, լցնում է ապակեայ սրուակների մէջ եւ այնպէս պահում է, որ մարդկանց վնաս չը տան: — Այսպիսի շատ բաներ խօսում էին նրա մասին, եւ բոլորին, բոլորին հաւատում էի: Սկզբում իմ վրայ սարսափ էին բերում այս խօսքերը, բայց յետոյ այնքան ընտելացայ, որ մտածում էի. — «Տէր Ատուած, երբ կը լինի, որ ես էլ այդ ամենը սովորեմ եւ իմաստուն մարդ դառնամ» . . .

Ի՛նչպէս չը հաւատայի, երբ ամեն օր տեսնում էի նրա տունը լիքն էր հայի, թուրքի, ջհուդի եւ զանազան ազգերի

կնիկներով : Որը տէր հօր համար բնծայ էր բերել մի քանի հատ ձու , որը մի աքաղաղ , որը մի շիշ արաղ , որը մի զոյզ գուլպայ , վերջապէս ոչ մի մարդ գատարկաձեռն ոտք չէր կոխում նրա շէմքի վրայ : Ի՞նչ էր նրանց դարդը : Մէկը չքերք էր . տէր հայրը նրա համար մի բան էր գրում , որ երեխայ ունենայ : Միւսի տղամարդը ուրիշին էր սիրում . տէր հայրը իր «Վեցհազարեակի» շնորհիւ նրա սէրը սառեցնում էր օտար կնկանից եւ իր կնոջն էր սիրել տալիս : Մէկ ուրիշը ուզում էր մարդի գնալ . տէր հայրը իր «Թխլեամանների» զօրութեամբ նրա բախտը բաց էր անում : — Այսպիսի շատ բաներ անում էր նա , եւ ասում էին , որ բոլորը կատարվում է . . .

Իր եկեղեցական պաշտօնի մէջ տէր Թօդիկը նոյնպէս իր ժողովուրդի թէ՛ հոգեւոր , թէ՛ բարոյական մխիթարութիւնն էր : Ամեն մարդ նայում էր նրան , որպէս մի սրբութեան վրայ : Երբ սկսվում էր մեծ պատը , մեր թաղեցիկը սովորութիւն ունէին կէսաուր ժամից առաջ հաւաքուել եկեղեցու բակում մի խուցի մէջ : Վարժապետս գնում էր այնտեղ , նրանց համար կարգում էր եւ մեկնում էր մի գիրք : Ես մինչեւ այսօր չեմ մոռացել այն ահագին մեծ գիրքը . նրան կոչում էին «Այսմաւուրք» : Ես այնքան ծանր էր , որ հոգիս դուրս էր գալիս , մինչեւ տանում էի եկեղեցու խուցը : Թէ ի՞նչ էր գրած նրա մէջ , ես չը գիտէի , բայց շատ անգամ գիրքը տանելու ժամանակ մտածում էի . — «Ախ , Աստուած ջան , ի՞նչ կը լինի , որ այդ զրքի բոլոր գրուածները իմ գլխու մը լցնես» : Եետոյ ինձ ու ինձ ծիծաղում էի . — «Լաւ , ասում էի , իմ պատիկ գլուխը ՚նց կարող է այս ամեն բաները իր մէջ տանել» : Եետոյ էլի մտածում էի . — «Վարժապետիս գլուխը խօ իմից մեծ չէ , բայց ի՞նչու նա ամենը իմանում է» :

Թաղի ծերունիները հաւաքուած էին լինում եկեղեցու խուցի մէջ, սպասում էին տէր հօր զայտեանը: Եւ տանում էի գիրքը, դնում էի փոքրիկ գրակալի վրայ, եւ ձեռքերս կուրծքիս վրայ դրած, կանգնում էի այնտեղ: Եւս գալիս էր: Ախ, ինչպէս պատուով ընդունում էին նրան, մարդ չէր մնում, որ սուրբ աջը չը համբուրէ եւ նրա օրհնութիւնը շաճնէ: Եւս նստում էր գրակալի մօտ, բաց էր անում գիրքը, կարդում էր եւ պատմում էր նրա միտքը: Եւս մինչեւ այսօր չեմ մոռացել մի քանի բաներ, որ այն ժամանակ սովորեցայ սուրբերի, ճգնաւորների, արեղանների հրաշագործութիւնների մասին, թէ ինչպէս նրանք խորոված աղանիւններ էին թոցնում, ինչպէս հրեշտակների հետ էին խօսում, ինչպէս դեւերին բռնում էին եւ իրանց սպասաւորութիւն էին անել տալիս, կամ ինչպէս շարաթներով ոչինչ չէին ուտում, բայց Աստուած նրանց համար երկնքից մանանայ էր ուղարկում: — Ո՞վ է իմանում, հազար ու մէկ այսպիսի բաներ էի լսում, որոնք լցնում էին իմ սիրտը մի սրբազան ջերմեռանդութեամբ, եւ ես մտածում էի. —

«Թող տամ այս փուշ աշխարհը, գնամ սարերը, մտնեմ քարերի մէջ, ճգնաւոր դառնամ, որ ես էլ հրեշտակների հետ խօսեմ, որ ես էլ երկնքի մանանայով կերակրուեմ»...

Երբեմն ծերունիներից ոմանք առաջարկում էին վարժապետիս խորին աստուածաբանական հարցեր: Եւս բոլորի պատասխանը խիստ խելացի կերպով տալիս էր...

Մեր դպրոցը տէր Թօղիկի աւելորդ սենեակներից մէկն էր, անասունների ախոռին շատ մօտ եւ համարեա կպած նրա հետ: Այն նեղ եւ խեղդուած խուցի մէջ լցուած էին թուով մինչեւ քառասուն աշակերտներ, բացի աշակերտներից, այնտեղ կապած էին տէր հօր նորածին հորթերից երեքը: Չմեռը շատ լաւ էր այնտեղ, թէեւ վառելիք չունէինք, բայց ախոռից դասատան մէջ ծակուած պատուհանները բաց էինք անում եւ ջերմ գոլը մնախուզի պէս ներս էր թափվում, մեր դասատուներ դառնում էր տաք, որպէս բաղնիք: Ո՛րքան ուրախանում էինք մենք... Թէեւ անասունների շնչառութիւնից գոլորշիացած ջերմութիւնը խեղդելու չափ ծանր էր: Ամառը շատ վատ էր այնտեղ, որովհետեւ ախոռի մէջ գտնուած անմաքրութիւնների խմորուելուց մի կողմից փչում էր անախորժ գարշահոտութիւն, միւս կողմից գոյանում էին զանազան տեսակ զեռուններ, որոնք լուերի հետ խումբեր կազմելով, ահագին բազմութեամբ արշաւանք էին գործում դէպի մեր դասատուներ: Նրանք այնքան մանր էին, որ աչքը հազիւ էր տեսնում, բայց որպէս սարսափելի կերպով խայթում էին, — այդ միայն Աստուած գիտէ:

Ամբողջ դպրոցը բաղկացած էր մէկ դասատանից. նրա միջումն էին աւանդվում թէ բարձր եւ թէ տարրական գի-

տուժիւնները, ակեալ այրե՛նարանից, մինչեւ այն ահագին գիրքը, որ ես հագիւ էի կարողանում մինչեւ ժամատան խուցը տանել: Մեր դասատունը, թուրքի մէջիդի նման, բոլորովին մերկ էր. նստարան, աթոռ, սեղան կոշուած բաները այնտեղ չը կային: Աշակերտները ծալապատիկ նստում էին խոնաւ յատակի վրայ, առանց տախտակամածի, որ միայն պատած էր ճախնային բոյսերից հիւսած հասիրներով: Վարժապետը միայն իր տակին փռած ունէր այծի մորթի եւ մի քանի հարուստների որդիները նոյնպէս ունէին փոքրիկ օթոցներ, որ բերել էին իրանց տներից: Միակ առարկաները, որոնք յիշեցնում էին, թէ այն մթին եւ գերեզմանի պէս խոնաւ սենեակը դպրոց էր, — էին՝ Ֆալսիկան եւ մի խուրձ դալար ճիւղոտներ նրա մօտ դրած . . .

Այս, քանի՛ քանի՛ անգամ մենք գողացանք, քանի՛ անգամ կոտրեցինք այն անիծուած Ֆալսիկան, դարձեալ չը կարողացանք ազատուել նրանից: Նա միշտ կար եւ կար. . . Նա միշտ անպակաս մնաց մեր դպրոցից. . . Երբ ես շատ ուշ, վերջին ժամանակներում, կարդացի ինկուիզիցիայի հնարած գործիքների նկարագրութիւնը եւ նրանց տեսակները, զարմացայ, թէ ի՛նչպէս էր պատահել, որ կաթոլիկ եկեղեցու հանձարը, որ այնքան զօրաւոր էր տանջանքի մեքենաներ ստեղծելու մէջ, բոլորովին ի նկատի չէր առել Ֆալսիկան — այդ, աշակերտի հոգին եւ մարմինը մաշող գործիքը. . . Աշակերտի մերկ ոտները զնել այդ պատժական մեքենայի մէջ, պարտացնելով վեր բարձրացնել, յետոյ դալար ճիւղոտներով այնքան հարուածել, մինչեւ ողորմելի զոհը բոլորովին թուլանայ, ուշաթափ լինի, — ահա այդ էր Ֆալսիկայի նշանակութիւնը: Ամենաանտանելին այն էր, որ պատժուող աշակերտին ծեծել էին տալիս նրա բարեկամի, կամ ամենասիրելի ընկերի ձեռքով: Եթէ այդ վերջինը հարուածները

Թուլացնում էր, կամ հրաժարվում էր ծեծելուց, նրան եւս ենթարկում էին մի եւ նոյն գանահարութեանը:

Վաղ-առաւօտեան սկսվում էր դասատուութիւնը: Վարժապետը մի անկիւնում նստած էր լինում, որպէս քուրմը իր խորին սրբազնութեան մէջ: Երա առջեւ դրած էր փոքրիկ գրակալը, — այդ նրա ամբիօնն էր: Աշակերտները հերթով մօտենում էին, վարժապետի աջը համբուրում էին, չորում էին նրա առջեւ եւ դասադրքերը դնելով գրակալի վրայ, սկսում էին «համար տալ» (դասը ասել): Սովորաբար ամեն մի սխալի համար իւրաքանչիւրը ընդունում էր «Կրտսէ», մի-մի սաստիկ զարկ իր ափի մէջ: Իսկ եթէ դասը բողբոջվին սերտած չէր, նրա համար պատրաստ էր անիծուած ֆալախկան . . .

Այդ «Կրտս» կոչուածը Աստուծոյ մի առանձին պատիժն էր. նա շինուած էր ամենամուր փայտից եւ փոքրիկ թիակի ձեւ ունէր: Հին գրքերի մէջ գտնուած բոլոր ասացուածքները, որոնք վերաբերում էին ծեծելու, գանահարութեան, փորագրուած էին նրա վրայ: Օրինակ, այսպիսի խօսքեր. «Որ ոչ լուիցէ ունկամբ, լուիցէ թիկամբ» — «Ծառայ, որ ոչ գիտիցէ զկամն տեառն եւ արժան ինչ գաննի գործիցէ, արբցէ դան սակաւ, իսկ որ գիտիցէ եւ մեղիցէ, արբցէ գան բաղում» — «Դառն է ծառ խրատու, իսկ պտուղ նորա քաղցր» . . . Խրատելու այդ գործիքը առանձնապէս պատրաստվում էր վարժապետների համար, եւ տէր Թօղիկը իր ունեցածը, որպէս պատմում էր, ընծայ էր ստացել իր վարժապետից, որպէս յիշատակ եւ որպէս նշան իր մեծաքայլ յառաջադիմութեան:

Պատիժների մէջ մինչեւ այսօր չեմ մոռացել մէկը, որը որքան ծիծաղելի, այնքան էլ սարսափելի էր: Աշակերտին կանգնեցնում էին ոտքի վրայ եւ երկու ձեռքով բռնել

էին տալիս մի աղիւս, կամ ահագին Այսմաւուրքը: Եւ ժամերով, հնդկական Փագիրի նման, այդ ծանր գիրքը պէտք է պահէր գլխից բարձր, երկու օտերի մէջ: Թեւեքերը յոգնում էին, ջղերը թուլանում էին, բայց այդ ոչինչ: Գլխաւոր տանջանքը նրանումն էր, որ յանցաւորը պէտք է կանգնէր մէկ ոտքի վրայ. միւս ոտքը զետին դնելու համարձակութիւն չունէր: Սովորաբար ընտրում էին ձախ ոտքը, իսկ աջը պէտք է վեր բարձրացած պահէր: Մի աշակերտ մտրակը ձեռին, կանգնած նրա մօտ, հսկում էր այդ անտանելի մարմնամարզութեան վրայ: Երբ պատահում էր յանցաւորին ոտքը զետին դնել, նա իսկոյն մտրակով զարկում էր ոտին: Այդ սատանայական պատժին եւ այն աստիճան սովորած էի, որ երկար կարողանուս էի սագի նման մէկ ոտքի վրայ կանգնած մնալ:

Մեր դպրոցը ունէր իր ուրիշ խստութիւնները:

Վաղաուօտեան պէտք է դասատուն գայինք բոլորովին անօթի, առանց մի պատառ հաց անգամ բերան դնելու: Թէյի կամ սուրճի գործածութիւնը այն ժամանակ դեռ մեր երկրում ստած չէր: Իսկ եթէ մեր տներում գտնուած թանից կամ մածունից նախաճաշիկ անէինք, դրա համար սաստիկ պատիժներ էին նշանակուած: Վարժապետը ասուս էր, «կուշտ փորով չէ կարելի դաս սովորել, երբ մարդ մի բան ուտում է, խելքը պակսում է»: Եւ նա օրինակ էր բերում ձգնաւորներին, վարդապետներին, որոնք ոչինչ չէին ուտում, բայց իրանցից զրքեր էին շարադրում:

Յիշեալ պատուէրը մենք կատարում էինք ամենայն ճշտութեամբ. զեղծումներ անել նրա դէմ անկարելի էր, որովհետեւ վարժապետը սատանայի պէս խմանում էր, երբ աշակերտը մի բան կերած էր լինում: Ահա ինչպէս էր խմանում. նախ քան ուսման սկսուիլը, վարժապետը ՚ր աշա-

կերտի վրայ կասկած ունէր, սկսում էր նրա լեզուն քննել, որ տեսնէ, արդեօք նա իր ծովը լուծել էր, թէ ոչ: Եայտնի բան է, անսուաղ մարդու լեզուն աւելի սպիտակ գոյն է ունենում, նրա մակերեւոյթի վրայ ճերմակ փառ է նստած լինում. իսկ երբ մի բան ուտում կամ խմում է, լեզուն մաքրվում է եւ աւելի կարմիր գոյն է ստանում: Այդ պատճառով մենք ամեն առաւօտ ոչ միայն ոչինչ չէինք ուտում, այլ մինչեւ անգամ վախենում էինք երեսներս լուանալու ժամանակ բերաններս մաքրել ջրով, որ չիցէ թէ մեր լեզուի ճերմակութիւնը սրբուի, եւ վարժապետը ասէ, թէ ծովը լուծել ենք... Եւ այսպէս, մինչեւ կէսօր մենք պարսպում էինք բոլորովին սոված փորով. գլուխներս պտտվում էր, աչքներս առջեւը սեւանում էր քաղցածութիւնից, դարձեալ ոչինչ չէինք կարողանում սովորել:

Մեր ժամացոյցը պատի ստուերն էր, որը գետնի վրայ մինչեւ մի նշանակեալ խաղ հասնելը, գիտէինք, թէ արդէն կէսօր է: Այն ժամանակ միայն թոյլտուութիւն էինք ստանում ճաշելու: Բայց իրքան անհամբերութեամբ սպասում էինք, մինչեւ ստուերը հասնում էր խաղին... Կարծես, արեւն էլ մեր վարժապետի նման սիրտ չուներ, նա միշտ դանդաղ եւ դանդաղ էր գնում, եւ ստուերը խիստ թոյլ կերպով էր տարածվում...

Ծառը ուտում էինք դասատան մէջ: Աշակերտները իրանց հետ էին բերում բոլոր պաշարը եւ անուշ պատաններից բաժին էին հանում տէր հօր համար, այնպէս որ, նրա մասը աւելի ծոխ էր լինում եւ բազմատեսակ, մինչեւ անգամ երեցկիինն ու նրա որդիքն էլ կերակրվում էին տէր հօր սեղանից:

Ծառից յետոյ, թէեւ մենք ունէինք մի քանի հանգրստութեան ժամեր, բայց սաստիկ արգելուած էին խաղերը:

Դժադը համարվում էր մեզ համար մի տեսակ չարութիւն, որ ընդդէմ էր համեստութեան եւ հանդարտութեան կանոններին: Աշակերտը պէտք է լինէր լուռ, անշարժ, ամօթխած եւ խոնարհ: Այդ պատճառով օստրիկ պատժում էր աշակերտը, երբ նրան նկատում էին խաղալիս, աւելի վատթար, երբ նրա մօտ դանում էին խաղալիներ: Այդ մասին երբեմն դպրոցում անակնկալ խուզարկութիւններ էին լինում, աշակերտների գրպանները որոնում էին:

Հարուստների որդիքը բացառութիւն էին կազմում դպրոցի խիստ կարգապահութեան մէջ. նրանց շատ բան ներվում էր. դասատան մէջ առաջին տեղումն էին նստացնում, իսկ դրսում նրանք անպատիժ էին մնում, երբ ծեծում էին իրանց աղքատ ընկերներին: Այսպիսիներից մէկն էր Ալօ անունով մի տղայ, որ մեր քաղաքի առաջին հարստի որդին էր. նրա հայրը արքունի փողերանոցի կապալառու էր: Այն ժամանակ Պարսկաստանի զլխաւոր քաղաքներում զրամներ էին կտրում եւ կտրելու իրաւունքը կառավարութիւնը կապալով տալիս էր մասնաւոր անձինքներին: Ալօի հայրը Դոյ քաղաքի փողերանոցի պեան էր եւ այդ արածութիւնը սերունդից սերունդ, որպէս մի առանձնաշնորհութիւն, տուած էր նրանց տոհմին: Այս պատճառով այդ տոհմը կոչում էին «զառարիներ»:

Ալօն մեր ամենաանպիտան աշակերտներից մէկն էր, ոչ ոք չէր սիրում նրան, բացի վարժապետից: Երբ պատահում էր աշակերտներից մէկին պատժել, Ալօն առաջինն էր լինում, որ խնդրում էր վարժապետից իրան թող տալ կատարելու դահճի պաշտօնը: Ժնճել իր ընկերներին, նահատակել նրանց, — դա զուարճութիւն էր պատճառում անսիրտ Ալօին, եւ մեր վարժապետը երբէք չէր զրկում նրան այդ ուրախութիւնից... Ամեն օր կը գար նա դպրոց, մի նոր

գիրք իր հետ բերելով, ցոյց կը տար վարժապետին ու կ'ասէր. «Հայրս ասաց, որ այս գրքից դաս տաք»: — «Լու», կը պատասխանէր վարժապետը, — «դրա վրայ կարդա»:

Միանգամ ես չը կարողացայ համբերել, ասեցի Ալօին:

— Դու մի կանոն Սաղմոսը դեռ հեղելով լես կարդում, այդ մեծ գիրքը ո՞նց պիտի կարդաս:

— Իմ հայրն էլ մեծ մարդ է, պատասխանեց նա մի առանձին հպարտութեամբ:

— Զո հայրը մեծ մարդ է, այդ ես իմանում եմ, բայց որդին մեծ գիրք կարդալու համար պէտք է դեռ եւս մի քանի տարի սովորէ:

— Ի՞նչ պիտի սովորեմ... հայրս ասաց, տար այդ գիրքը կարդա, որ դպրոցի մէջ առաջին աշակերտը լինես:

— Որպէս ինքը քաղաքի մէջ առաջին մարդն է, պատասխանեցի ես ծիծաղելով:

Այդ միջոցին զգացի ապտակի մի սաստիկ հարուած երեսիս վրայ: Ես էլ պատասխանեցի նրան իմ զօրեղ մուշտիով: Անպիտանը իսկոյն վազեց վարժապետի մօտ եւ ինձ վրայ զանգատուեց: Չեզ եմ թողնում երեւակայել այն անտանելի պատիժը, որ ես ստացայ իմ յանդգնութեան համար, ես համարձակուել էի իմ մուշտիով պատասխանել արքունի փողերանոցի զլխաւորի որդուն... այդ անկարելի բան էր: Բայց այն օրից իմ մէջ ծագեց մի սաստիկ ատելութիւն դէպի ամեն ինչ, որ արքունական էր եւ դէպի ամեն մարդ, որ հարստացել էր արքունիքի շնորհիւ...

Հարուստների որդիների նախապատուութիւնը դպրոցի մէջ առանց պատճառի չէր. նրանք տօն օրերում վարժա-

պետի համար ընծաներ էին բերում գինի, արաղ, իւղ, պանիր եւ դրանց նման բաներ: Նրան հայրերը վարժապետին «խալաթ», էին տալիս, երբ որդիները մի գրքի կարդալը վերջացնում էին եւ սկսում էին միւսը: Բայց ես աղքատ էի, մայրս դժուարութեամբ կարողանում էր վճարել իմ ամսականը, իսկ ընծաների փոխարէն ես կատարում էի վարժապետիս տնային գործերը: Առաւօտից մինչեւ երեկոյ հանգստութիւն չունէի. աղբիւրից խմելու ջուր էի բերում, կովերի համար ուտելու խոտ էի քաղում դաշտից, հորթերը բրնձում էի, մինչեւ երէցկիներ կովերը կթում էր, եւ եթէ ուրիշ գործ չէր լինում, ճաշից յետոյ նստում էի վարժապետիս կողքին, ճանձեր էի քշում, որ նրա անուշ քունը տանի . . .

Պատահում էր, մեր թաղում մկրտութիւն էր լինում կամ թաղում. այն օրը վարժապետիս համար հարսանիք էր, իսկ մեզ համար մահ: Աշակերտներից մի քանիսը, որոնք մեծ էին հասակով եւ տիրացութիւն անել գիտէին, վեր էին առնում տէր հօր փիլոնը, մաշտոցը, բուրվառը եւ քահանայական այլ սպասները: Նրանք գնում էին խորհրդի տեղը: Այսպիսի գէպքերում, երբ կարող էինք մի փոքր ազատ շունչ քաշել, աւելի դառն էր լինում մեր վեճակը: Վարժապետը մտածելով, որ իր բացակայութեան ժամանակ մենք անկարգութիւններ կ'անենք, հնարել էր մի սատանայական միջոց մեզ հանգիստ պահելու համար: Նա մեզ նստացնում էր միմեանցից հեռու, մեր հագուստի լայն փէշերը տարածում էր գետնի վրայ, նրանց վրայ ածում էր մանր աւաղ, յետոյ աւաղը դրոշմում էր փայտեայ կնիքով, որ յատկապէս դրա համար պատրաստուած էր: Երեւակայեցէք մեր դրութիւնը. ամբողջ ժամերով պէտք է մեխած մնաս գետնի վրայ, մի շարժում անգամ անել կարող չես, որով-

հետեւ իսկոյն աւազը կը խառնուի, կնիքը կը լուծուի, եւ վարժապետը այդ տեսներով, հոգիդ կ'առնէ...

Այսպիսի պատիժներին խիստ յաճախ ենթարկվում էի ես: Բարերար Աստուած, ի՞նչ պէտք է անէի, խօ մեռել չէի, որ անշարժ մնայի: Պատահում որ, կամ լուն էր կծում, կամ ծանճն էր նեղացնում, կամ վերջապէս մի ուրիշ հարկաւորութիւն ունէի... Վարժապետը դառնում էր տուն՝ մի փոքր տաքացած գլխով. նա գտնում էր կնիքը լուծուած, այն ժամանակ պատրաստ էր ինձ համար կամ անիծուած ֆալսեփան, կամ մերկ ծնկներով չոքել աղիւսի մանրած կտորների եւ կամ սիմինդրի հատիկների վրայ: — Դարձեալ պէտք է անշարժ մնայի...

Լինում էին օրեր, որ պատիժը ընդհանուր էր դառնում, աշակերտները բոլորը միասին պատժվում էին: Տարուայ մէջ մի քանի անգամ մենք ունենում էինք արձակուրդներ: Մեծ արձակուրդները լինում էին զատիկ եւ ծննդեան տօների ժամանակ, իւրաքանչիւր տօնին մի-մի շաբաթ: Երբ տօներից յետոյ աշակերտները կրկին հաւաքվում էին դպրոցը, մեր վարժապետը առանց խտրութեան աշակերտների ոտները դնում էր Ֆալսեփայի մէջ եւ բոլորին հաւասարապէս ծեծում էր: Ի՞նչու համար: — Այդ նրա համար էր, զուցէ աշակերտները արձակուրդի ժամանակ իրանց աներում, կամ գրսում որ եւ իցէ անկարգութիւն արած լինէին, ի հարկէ, այդ կարծեցեալ անկարգութիւնը ստուգել անհնարին էր, ուրեմն, պէտք էր թէ մեզուորին եւ թէ անմեղին հաւասարապէս պատժել... Այս բարբարոսութեան մէջ մի ուրիշ միտք եւս կար: Ինչպէս լաւ ձիաւորները, ձիու վրայ նստածին պէս, տալիս են նրան մի քանի մտրակի զարկ, որ թմրած անասունը զգաստանայ, զրդուի, — այնպէս էլ մեր վարժապետը հանգստի օրերից յետոյ լա-

դու էիր իմ մխիթարութիւնը . . . դու էիր քաղցրացնում
 իմ տխուր ժամերի դառնութիւնը . . .

Սօնան վարժապետիս աղջիկն էր : Ես իմ կեանքում
 չեմ տեսել մի այնպիսի բարի եւ անմեղ բնաւորութիւն :
 Պատահում էր, երբ վարժապետս ծեծում էր ինձ, Սօնան
 մի թաքուն տեղ նստած, լաց էր լինում : Երբեք աղջիկ,
 ինչու էր լաց լինում նա :

է.

ՍԻՐՈՅ ԱՌԱՋԻՆ ԶԳԱՅՄՈՒՆՔԸ

Վարժապետիս ընտանիքը կազմում էին երեք հոգի՝
կինը, որդին եւ փոքրիկ Սօնան:

Նրա կնոջը կոչում էին Գիւլ-Չհան. չը նայելով իր գեղեցիկ անուանը, որ նշանակում է աշխարհի վարդը, երեցկինը աշխարհի ամենապլանդակ արարածներից մէկն էր: Այսուամենայնիւ, տէր հայրը, եթէ չասենք սիրում էր, բայց բաւականին յարգում էր նրան: Թէեւ պատահած ժամանակ մանր հայհոյանքներ տալիս էր, բայց շատ սակաւ էր պատահում, որ ծեծէր նրան: Դա ունէր իր առանձին պատճառները, որպէս մարգարէի առաջին երկրպագուն լինում է իր կինը, այսպէս էլ «աշխարհի վարդը» տէր հօր ամենամոլեռանդ պաշտողներիցն էր: Նա էր հռչակում կանանց հասարակութեան մէջ, թէ որպիսի հրաշալի ներգործութիւններ էին անում իր ամուսնի կախարդական թղթերը: Նա էր տարածում լուրեր, թէ այս ինչ եւ այն ինչ տիկինը որպիսի բախտի հասաւ տէր հօր կախարդութիւնների շնորհիւ: Այսպիսով աւերանում էր վարժապետիս յաճախորդների թիւը:

Որդին — Ստեփանը — վարժապետիս երեխաների անդրանիկն էր. դա մի սիրուն տղայ էր, որ ամենեւին նման չէր մօրը: Միշտ լուռ, միշտ մունջ, գունաթափ դէմքով եւ մարած աչքերով Ստեփանը մի ապուշ երեխայ էր: Ձեր կարելի առանց խղճալու նայել նրա երկչոտ երեսին: Նրա հետ

խօսելու ժամանակ ես միշտ նկատում էի, որ առանց պատճառի ժպտում էր, ծիծաղում էր, արձակում մի քանի անմիտ, անկապ խօսքեր եւ իսկոյն զժի նման փախչում էր, վախենալով, շեղէ թէ իրան ծեծեն: ԴՍեղծը ցնորուած էր: Երբեմն ամբողջ գիշերներ անցուցանում էր նա անհանգիստ զառանցութեան մէջ, շատ անգամ գնած տեղից վեր էր թռչում, եւ անգիտակցաբար գնում էր, ուր որ հանգիստում էր: Այս պատճառով նրան կապում էին: Հօր բոլոր կախարհական հնարները, որոնք ուրիշների վրայ հրաշալի կերպով ազդում էին, բոլորովին անզօր մնացին գեղիցիկ Ստեփանի առողջութիւնը վերականգնելու, խեղճը մնաց միշտ խելագար: Որքան ճիշտ էր, ես չը գիտեմ, միայն պատմում էին, թէ նրա խելագարութեան պատճառը եղել էր նոյն խակ հայրը: Ստեփանը ինձ նման չար եւ անհանգիստ տղայ էր. մի օր հայրը բարկանալով նրա վրայ, կամեցել էր «խրատել» եւ այս պատճառով կախ էր տուել ջրհորի մէջ, — ասում էին, այն օրից խեղճ Ստեփանին պատահել էր այդ դժբախտութիւնը: Պատմում էին, որ դեւերը այնտեղ զարկել էին Ստեփանին, որովհետեւ ջրհորը միշտ լիքն է լինում դեւերով: Բայց լինում էին օրեր, որ Ստեփանի խելքը գլխին էր գալիս, նա խիտ քաղցր եւ բարի երեխայ էր դառնում. մենք ամենքս ուրախանում էինք եւ սիրում էինք նրան:

Աղջիկը — Սօնան — նոյնպէս լուռ երեխայ էր, եւ չը նայելով իր փոքրիկ հասակին, կատարում էր տնային շատ գործեր: Սօնան կրում էր եղբոր հեղ, հանդարտ եւ մոյգերկնագոյն աչքերը, այն զանազանութեամբ միայն, որ քրոջ աչքերը աւելի պայծառ եւ կենդանի էին, մինչդեռ եղբորը բոլորովին կորցրել էին իրանց կենդանի փայլը: Սօնայի ծամերը նոյնպէս աւելի մոյգ գոյն ունէին, քան եղբոր շէկ, մետաքսանման մազերը, եւ աւելի խիտ էին, քան թէ նրանը:

Զարմանալին այն էր, որ այդ երկու երեխաներից ոչ մէկը նմանութիւն չունէր ոչ հօր հետ, որի կերպարանքի մէջ կային մի քանի որոշ մոնղոլական գծեր, եւ ոչ նման էին մօրը, որի դէմքը վախեցնելու չափ տգեղ էր:

Չը նայելով, որ տէր Թօգիկը 700 ընտանիքից բազկացած մի ամբողջ թաղի աւագ քահանան էր, չը նայելով, որ բացի դրանից նա վիճակաւոր առաջնորդի գործակալի պաշտօն էր կատարում, եւ այդ բոլորից առատ արգիւնք էր ստանում (էլ չեմ խօսում դպրոցի մասին) — այնուամենայնիւ, նրա ապրուստը, նրա կեցութիւնը խիստ չքաւոր էր: Մի քանի մթին սենեակներ, ծեփած սպիտակ կաւով, նեղ բակ ցածրիկ շրջապարիսպով, — այդ բոլորը կացուցանում էին նրա անշուք բնակարանը, ուր տիրում էր մշտական փոշեւաղտ, խորին տխրութեան հետ: Դրացիները տէր հօր այսպիսի չքաւոր կեցութիւնը վերաբերում էին նրա անփառասիրութեանը եւ նրա՝ աշխարհի վայելքութիւններին չը ցանկացող՝ բնաւորութեանը: Դա մասամբ իրաւացի կը լինէր, եթէ ազահներն էլ այսպիսի յատկութիւններ չունենային: Ժրատները նոյնպէս անապատի մէջ են ապրում, որպէս տէր Թօգիկը իր մերկ ձգնարանում: Դէրվիշութիւնը առհասարակ գրաւիչ է լինում եւ հրապուրում է ուսմկի սնահաւատութիւնը, թէ եւ դէրվիշի քրքրուած վերարկուի տակ շատ անգամ ծածկվում է մի շահասէր եւ հարստահարիչ ոգի: . .

Վերջին տարիներում, մայրս չը կարողանալով վարժապետի ամսականը վճարել, ինձ բոլորովին ծանրաբեռնեցին անային գործերով, այնպէս որ, ժամանակ չէի գտնում դասերս պատրաստելու: Ամբողջ ցերեկը հոգիս դուրս էր գալիս կամ երէցկնոջ, կամ տէր հօր պատուէրները կատարելով: Մնում էր պարապուել միայն զիշերով, իսկ այդ եւս շատ անգամ չէր յաջողվում, որովհետեւ ճրագ եւ լոյս չունե-

նայու համար, միշտ ստիպուած էինք քնել շատ վաղ : Զե-
ռուս տան հետ աւելի յարաբերութիւններ չունէինք. սայրս
իր եղբայրներից ոչինչ օժանդակութիւն չէր ստանում եւ
եթէ հնար լինէր, նա կը թողնէր այն խեղդուած խրճիթը,
որ քեռիներս շնորհել էին մեզ բնակութեան համար : Մեր
յոյսը մնացել էր մեր բարերարի՝ որսորդ Ավօի վրայ : Ես էլ
դպրոցի վերաբերութեամբ ինձ չէր օգնում, եւ մինչեւ ան-
գամ խիստ անախորժ էր թուում նրան, որ ես այնտեղ ու-
սում էի առնում : Ես դեռ չեմ մոռացել այն խօսքը, որ մի
օր հայրական բարեսրտութեամբ որսորդը ասաց ինձ.

— Փարհատ, դու-րս եկ այդ դժոխքից, դու բոլորովին
կը բթանաս այնտեղ :

— Դու-րս գամ ի՞նչ անեմ, ի՞նչ սովորեմ, հարցրի ես :

— Մտի՛ր քեռիներիդ արհեստանոցը, զէնք շինել սո-
վորի՛ր, պատասխանեց նա :

— Միթէ ուսումը վատ է :

— Այդ ուսում չէ, որ դու սովորում ես :

Յետոյ նա սկսում էր երկար ու երկար բացատրել ինձ,
թէ ի՞նչ բան է ճշմարիտ ուսումը, բայց ես այն ժամանակ
չէի հասկանում, միայն զարմանում էի, թէ ի՞նչպէս այդ
կոշտ, կոպիտ մարդը, որ անդադար գազանների հետ պատե-
րազմելով, գազանի բնաւորութիւն էր ստացել, — այնքան
լաւ, այնքան հիմնաւոր կերպով խօսում էր ուսման վրայ...

Որսորդը շատ մօտ բարեկամ էր իմ քեռիներից մէկի
հետ, որին կոչում էին Մինաս. դա բոլորովին ձրի շինում
էր, նորոգում էր որսորդի զէնքերը, երբ նրանց որ եւ իցէ
մասը խանգարուած էր լինում : Այդ Մինասի հետ խօսել էր
որսորդը, համոզել էր նրան, որ ինձ վեր առնեն իրանց ար-
հեստանոցը որպէս աշակերտ : Ես սիրում էի այդ ար-
հեստը, իմ սիրտը դողդողում էր ուրախութիւնից, երբ

քեռիններիս արհեստանոցն էի մտնում, եւ ամբողջ ժամեր նստած այն տեղ, խորին հոգեզմայլութեամբ նայում էի զեղեցիկ, փայլուն զէնքերին, որ դուրս էին գալիս քեռիններիս ճարտար ձեռքից: Բայց մայրս սատանայի նման հակառակ եղաւ եւ չը թողեց, որ ես այդ արհեստը սովորէի: Մա առելով քեռիններիս, ատում էր եւ նրանց արհեստը: Մա կրկնում էր մի եւ նոյն խօսքերը, որ ես շատ անգամ լսել էի վարժապետիցս, թէ բոլոր զինագործները մեղաւոր մարդիկ են, բոլորն էլ դժոխքը կը գնան:

— Ի՞նչու, միանգամ հարցրի ես:

— Նրա համար որ թուր, սուր, հրացաններ են պատրաստում եւ այդ զէնքերով մարդիկ միմեանց կոտորում են, պատասխանեց նա:

Թէ այսպէս, թէ այնպէս քեռիններիս արհեստանոցը մտնելը ինձ չը յաջողուեցաւ. ես դարձեալ մնացի այն «դժոխքի» մէջ, որպէս կոչում էր նրան որսորդը:

Բայց նոյն «դժոխքի» մէջ ես ունէի մի մխիթարիչ հրեշտակ, որ թեթեւացնում էր իմ կրած վշտերի դառնութիւնը: Դա Սօնան էր — վարժապետիս աղջիկը: Թէ ինչ զբացմունք էր այն, որ կապել էր իմ սիրտը այդ նազելի արարածի հետ, — ճշմարիտ, ես էլ չը զիտէի եւ մինչեւ այսօր չեմ կարողացել հասկանալ:

Սօնան ինձ շատ էր օգնում, առաւել այն աշխատութիւնների մէջ, որ ես պէտք է կատարէի վարժապետիս տնտեսութեան մէջ: Նրբ միասին գնում էինք այգին կովերի համար խոտ քաղելու, նա ասում էր ինձ.

— Փարհատ, դու նստիր, դասդ սերտիր, ես կը քաղեմ խոտը:

— Դու մենակ չես կարող բոլորը քաղել, դու կը յոգնես, ասում էի նրան:

Նա ժպտում էր եւ իր հրեշտակային անմեղ բարեսրտութեամբ ասում էր ինձ:

— Ձէ, կարող եմ, ես չեմ յոգնի: Դու սովորիր, որ հայրս չը ծեծէ քեզ:

Թէեւ Սօնան շատ էր ցանկանում միշտ օգնել ինձ, որ ես ժամանակ գտնէի դասերս պատրաստելու, բայց չէր կարողանում, որովհետեւ, վերջին օրերում նրան արգելեցին մտանձալ ինձ. եւ ես այնուհետեւ միայնակ էի գնում այգուց խոտ քաղելու, եւ միշտ տխուր էի լինում, երբ նա ինձ հետ չէր:

Այսպէս անցուցի ես եօթն բոլորակ տարիներ. մի խորհրդաւոր թիւ, որի մէջ թագնուած են իմ մանկութեան սկզբնական տանջանքները.՝ Այս եօթն տարւայ ընթացքում ես անցայ գիտութեան բոլոր աստիճանները, այսինքն, սովորեցայ այնքան, որքան կարող էր սովորել այն ժամանակ մի բարձր ուսումնասցող աշակերտ: Նս կարդացել էի բոլոր գրքերը, որ յայտնի էին մեր երկրում, — Մաղմոս, Ժամագիրք, Աւետարան, Հին-Պատկարան, Ծարեկ եւ մինչեւ անգամ այն ահագին գիրքը, որ ես փոքր հասակումս դժուարութեամբ կարողանում էի վեր առնել: Նս կարողանում էի գրել եւ գրածս կարդալ, ես գիտէի եւ մի քանի կանոններ հայոց հին լեզուի քերականութիւնից: Բայց մի բան, որ չը կարողացայ ձեռք բերել ես, դա էր վարժապետիս խորին գիտութիւնը ոգիների եւ կախարհութիւնների մասին, այդ գիտութիւնը վարժապետս պահում էր իր մօտ որպէս մի գաղտնիք, որին մասնակից լինելու համար պէտք էր տասն — քսան տարի ծառայել նրան:

Նրա դպրոցում աշակերտները երկար տարիներով անշարժ մնում եւ ծերանում էին: Մօրուքաւոր, անմօրուք, չափահաս, անչափահաս, երեխայ եւ երիտասարդ, բոլորը

խառնուած էին միմեանց։ Տասն տարեկան էի ես, երբ մտայ այդ դպրոցը. այն օրից անցել էր աւելի քան տասն եւ երկու տարի. դա փոքր ժամանակ չէ. այժմ ես բոլորովին հասուն պատանի էի։ Բայց չը նայելով իմ հասակին, վարժապետս վարվում էր ինձ հետ, որպէս մի երեխայի հետ. — դարձեալ նոյն ֆալսիֆան, դարձեալ նոյն «Խրատի», հարուածները ավերիս մէջ, դարձեալ նոյն մերկ ոտներով չոքելը աղևսի կտորտանքի վրայ... մի խօսքով, պատիժների թուից ոչինչ չէր պակասել։ Բայց զարմանալին այն էր, որ ես այն աստիճան սովորած էի այդ պատիժներին, այն աստիճան մեռած էր իմ մէջ պատուի, հպարտութեան եւ անձնասիրութեան զգացմունքը, որ ես անարտունջ կերպով համբերում էի բոլորին, որպէս էջը, եզը, ձին համբերում են իրանց տիրոջ անգութ հարուածներին։ Բայց միանգամ ընդհակառակն պատահեց։

Մեծ զատկի տօնն էր. աշակերտներից ոչ մէկը չը կարողացաւ պատրաստել «Դանիէլի գիրքը» եկեղեցում կարդալու համար։ Այդ գիրքը կարդում էին սովորաբար հարուստների որդիքը եւ նրանց ծնողները մի նշանակեալ նուէր էին տալիս եկեղեցուն։ Իսկ այն տօնին վարժապետը իր աշակերտների յառաջադիմութիւնը ժողովողին ցոյց տալու համար, պահանջում էր, որ այդ գիրքը կարգային անգիր։ Բայց հարուստների որդիների մէջ ո՞րտեղից էր այնքան ընդունակութիւն, որ կարողանային ամբողջ «Դանիէլին» անգիր պատրաստել։ Մեծ պասի սկզբից նրանք ամեն օր սերտում էին ու սերտում, բայց հէնց որ մօտեցաւ զատիկը, վարժապետը որից որ հարցրեց, չը կարողացաւ կարդալ։ Ել ուրիշ ծար չը կար. վարժապետը ստիպուած, ինձ յանձնեց պատրաստել «Դանիէլին»։ Այն օրը մեծ պասի վերջին աւագ ուրբաթ օրն էր — Յիսուս Զրիստոսի խաչելութեան եւ չարչարանքի օրը... մի այնքան չարչարանք պէտք էր

մի օրուայ մէջ “Դանիէլին”, պատրաստելու համար: Աւագ շարժի կէսօրին վարժապետը հարցրեց, ես կարողացայ կարդալ երեք քառորդ մասը միայն: Գուցէ մինչեւ երեկոյեան պատարագի սկսուելը, ես կարող կը լինէի մնացածն էլ սերտել, բայց նա համբերել չը կարողացաւ, սաստիկ բարկացաւ եւ նախատեց ինձ ամենակեղտոտ հայ-հոյանքներով: Նս էլ համբերել չը կարողացայ, պատասխանցի նրան մի քանի կոպտութիւններով: — “Սատանայի լակոտ, ես քո հէրը կ’անիծեմ”, . . . գոռաց նա կատաղելով, եւ որովհետեւ աւելի ժամանակ չունէր, բանտարկեց ինձ ախոռատան մէջ, եւ հրամայեց այնտեղ փակուած պահել, մինչեւ ինքը ծրագալոյցի երեկոյեան պատարագը կը վերջացընէր, եւ եկեղեցուց վերադառնալով, իմ հոգին կ’առնէր. . .

Ոչինչ ինձ այնքան չէր տանջում, որքան այն զգացմունքը, որ ամբողջ յիսուն օր ծով ու պաս էի պահել, առաւօտեան կէսօրին եւ երեկոյեան ժամ էի գնացել աղօթք էի արել, իսկ այս գիշեր, որ զատկի ծրագալոյցի գիշերն էր, նոյնպէս պիտի եկեղեցի գնայի, պատարագ տեսնէի եւ “Սուրբ-Սուրբը, երգելու ժամանակ պէտք է մօրս տուած կարմիր ձուն տաճարին ցոյց տայի, ու այնուհետեւ պասս բաց անէի, — այս բոլոր ջերմեռանդ ցանկութիւններս անկատար մնացին, բոլորից զրկուեցայ. . . Կրօնական զգացումներ վառ էր իմ մէջ, իմ հոգին լի էր ջերմ հաւատքով: Եկեղեցու ամեն մի ծէսը, ամեն մի արարողութիւնը, ամեն մի պաշտամունքը ինձ համար սրբազան նշանակութիւն ունէր, եւ այս պատճառով, մեծ ցաւ էի զգում, որ այն օր զուրկ մնացի եկեղեցուց: Միւս կողմից, ինձ տանջում էր մի սարսափելի նախանձ. ես մեր դպրոցի առաջին աշակերտն էի, իսկ ինձանից հարիւր անգամ ստոր ընկերներս այն գիշեր պէտք է եկեղեցում “փոխ” ասէին, “գիրք”, կարդային, շարականներ եր-

գէին եւ իրանց ճնողներին ուրախացնէին, — իսկ իմ խեղճ մայրը պէտք է իր որդու ձայնը չը լսէր... Այս բոլոր մտածութիւնները այն աստիճան պաշարել էին ինձ, որ ես բոլորովին մոռացել էի վարժապետիս սպառնալի պատիժը, որ սպասում էր ինձ մի քանի ժամից յետոյ: Զարմանալի հակասութիւն: Նա պիտի պատժէր ինձ, նա պիտի բարբարոսի նման նահատակէր ինձ, այն խօսքերից յետոյ, որ այսօր Աստուծոյ սուրբ սեղանից, իբրեւ քահանայ, պիտի աւետէր աշխարհին. «Զրիստոս յարեաւ ի մեռելոց, մահուամբ զմահ կոխեաց եւ յարութեամբն իւրով մեզ զկեանս պարգեւեաց»:

Իսկ իմ բանտը, .. ես իմ անձնամոռացութեան մէջ դեռ նրան ուշադրութեան չէի առել: Զը նայելով, որ ապրիլ ամիսն էր, բայց շոգերը սկսուել էին արդէն: Գոմբ, ուր բանտարկուած էի ես, լեքն էր զանազան միջատներով, որոնք իրանց սուր խայթոցները խրում ու խրում էին մարմնիս մէջ: Մի կողմից անասունների հոտած աղբի արտաշնչութիւնը խեղդում էր ինձ. միւս կողմից, սիրտս թուլանում էր քաղցածութիւնից: Ողորմած Աստուած, ի՞նչ անէի. փախչել չէի կարող. դուռը ամուր կերպով փակած էր. իսկ համբերել այն տարտարոսի մէջ, — մահուան չափ սպաննիչ էր...

Արեւը վաղուց արդէն մտել էր, խաւարը աւելի եւ աւելի թանձրանում էր գոմի մէջ: Նա բոլորովին կատաղեցայ. ինձ տիրեց մի տեսակ խեղազարութիւն. երկաթէ վանդակի մէջ նոր բռնուած զազանի նման, ես այս կողմ եւ այն կողմ էի թռչում, աշխատում էի մատներով քանդել պատերը, խորտակել սիւները, ծակել առաստաղը, կոտրել դուռը, լայնացնել նեղ լուսամուտները, որ մի հնար գտնեմ ազատուելու: Այդ կռիւք տեւեց մի քանի ժամ, մինչեւ ես բոլորովին յոգնեցայ, թուլացայ եւ վերքնկայ յատակի վրայ:

Այդ միջոցին ինձ տիրեց երեւակայութեան բորբոքումը եւ հրէշաւոր ցնորքների խառնափնթորութիւնը: Տատիս հէքիաթների մէջ լսած եօթն գլխանի վեշապները, եղջիւրաւոր դեւերը, պոչաւոր սատանաները, ահագին խումբերով գալիս ու գնում էին աչքիս առջեւ: Մտածում էի, ահա խաւարը բողբոջին կը պատէ, եւ դրանք կը խեղդեն ինձ...

Թէ քանի՞ ժամ ես մնացի այդ տենդային դրութեան մէջ, — չը գիտեմ. միայն լսեցի, յանկարծ դուռը ճռաց: Ես ամբողջ մարմնով սարսափեցայ: Բայց սոսկուսը անցաւ շուտով: Տեսնում եմ, ներս է մտնում Սօնան, մի այցելու հրեշտակի նման, ձեռքում բռնած իւղային ծրագր: Ես վեր բարձրացրեց ինձ ընկած տեղիցս, եւ նրա քնքոյշ ձայնը բողբոջին սթափեց ինձ:

— Փախիր, Փարհատ, ասաց նա, — փախիր, քանի հայրս տանը չէ...

Ես կամեցայ զրկել, համբուրել իմ ազատչին, բայց նա ոգիների նման աներեւոյթ եղաւ:

Ես դուրս եկայ իմ բանտից, ես թողեցի դպրոցը — իմ մանկութեան, իմ տանջանքների «դժոխքը», — եւ միւսանդամ չը վերադարձայ այնտեղ...

Հ Ի Ն Ը Ն Կ Ե Ր Ն Ե Ր

Ազատուելով իմ բանտից, ես վճռեցի միւս անգամ չք վերագառնալ այնտեղ, եւ ոչ մեր տունը գնացի, որովհետեւ գիտէի, որ մայրս առաւօտեան կրկին ինձ կը տանէր տէրահրի մօտ, եւ յանձնելով նրան, կ'ասէր. — «Միսը քեզ, ոսկորն ինձ, ... Բայց ես այժմ հասկացել էի այդ սարսափելի խօսքի նշանակութիւնը, որ մայրս առաջին անգամ ինձ դպրոց տալու ժամանակ ասաց վարժապետիս:

Գիշեր էր, երբ ես դուրս եկայ բանտից. չք գիտէի, թէ ուր գնամ: Յուսահատութիւնը մինչ այն աստիճան տիրել էր ինձ, որ մտածում էի. «Էլ ուրիշ ծար չք կայ, գնամ գետը ընկնեմ, գուցէ ազատուեմ» ...

Խորին վրդովմունքի մէջ ես անցայ մեր ամբողջ թաղը. փողոցների մէջ ոչ ոք չէր երեւում. դէպի ամեն կողմ տիրում էր խուլ լուսութիւն: Ամեն ընտանիք, եկեղեցուց տուն դառնալով, ուրախ, զուարթ, բոլորել էր զատկական սեղանի շուրջը եւ ընթրիք էր վայելում: Բայց ես, որպէս փախստական, որպէս մի թշուառ դատապարտեալ, տեղ եւ օթեւան չունէի այս գիշեր: Տներից բուրում էր ինկի եւ կնգրուկի անուշահոտութիւնը. ամբողջ օդը լցուած էր այդ սրբազան բուրմունքով: Երբեմն իմ ականջին զարկում էին ուրախ բացականչութիւններ. «Բրիտոս յարեալ ի մեռելոց» ... Այո՛, յարեալ սիրոյ եւ խաղաղութեան Աստուածը ... Բայց

որտեղ էր սէրը, որտեղ էր խաղաղութիւնը, որտեղ էր եզրայրութիւնը, — ես իմ կեանքի մէջ այդ բաները ոչ մի տեղ չէի տեսել...

Իմ խռովութիւնը այժմ հասնում էր մինչեւ խելագարութեան. ես այժմ ոչինչ չէի լուսւմ, ոչինչ չէի զգում: Ինձ մինչեւ անգամ անհասկանալի էին քաղցրաձայն տաղերգութիւնները, որ հնչւում էին այս եւ այն տան լուսամտաներից: Կարծես, ամբողջ աշխարհը խլացել էր ինձ համար: Թէ ի՞նչպէս յայտնուեցայ գետի ափի մօտ, — մինչեւ այսօր չը գիտեմ, միայն յիշուս եմ, երբ ես պատրաստւում էի ընկնել գետի գարնան հեղեղներից յորդացած ալեքների մէջ, ինձ կանգնեցրեց մի ձայն.

— Ը՛յ, ի՞նչ ես անում:

Մի կողմից գիշերային մթութիւնը, միւս կողմից իմ խռովութիւնը, թոյլ չը տուին իսկոյն ճանաչել նրան, բայց ինձ երեւաց, որ ձայնը բոլորովին անձանօթ չէր:

— Փարհատ, չես ճանաչում ինձ...

— Ա՛խ, Կարօ, սիրելի՛ ընկեր, միթէ դու ես... Չէ, չէ, դու Կարօն չես... — Որտեղե՞ց եկար... ո՞ւր էիր... Զեզ համար ասում էին...

Այսպէս, իմ շփոթութեան մէջ, սկսեցի հարցնել հին բարեկամիս, որ զրկելով ինձ, խուլ ձայնով պատասխանեց.

— Ես եմ... ես Կարօն եմ...

Իմ ուրախութեանը չափ չը կար. ես երեխայի նման քարշ ընկայ նրա պարանոցից, համբուրում էի կարօտալի աչքերը, համբուրում էի երեսը, ձեռքերը եւ երկար չէի բաժանւում նրանից: Ես պատմեցի այն աւուր անցքը, իմ բանտարկութիւնը, իմ փախուստը եւ յայտնեցի, թէ իրպիսի դիտաւորութիւն բերեց ինձ գետի ափի մօտ: Ես սկսեց ծիծաղել իմ միամտութեան վրայ, ասելով.

— Երբ կորցրե՞լ ես, ի՞նչ է:

— Ապա ի՞նչ անեմ, հարցրի ես:

— Գցի՛ր գետը այդ սատանայի կրծիկը: — Պրծաւ, գնաց...

Սա ցոյց տուեց Դանիէլի գրքի վրայ, որը, չը գիտեմ, ինչպէս էր պատահել, առել էի ինձ հետ: Ես առանց ստածելու, գիրքը նետեցի գետի մէջ, ինձ այնպէս երեւաց, թէ նրա հետ սրտիս բոլոր տանջանքները խորասուզուեցան սառն ալիքների մէջ...

— Դէ, շատ լաւ, ասաց նա: — Հիմայ գնանք:

Ես հետեւեցի նրան, ամենեւին չը հարցնելով, թէ ուր է տանում ինձ:

Լուսնի եղջիւրը երեւեցաւ հորիզոնի ծայրից եւ գիշերի թանձր խաւարը փոքր ինչ պարզուեցաւ: Օդը իր հովասուն սառնութեամբ բաւականին կազդուրեց իմ բորբոքուած գլուխը: Ես սկսեցի ազատ շունչ քաշել: Այժմ ինձ այնքան լաւ էի զգում, կարծես, ոչինչ չէր պատահել ինձ հետ:

Կարօն տասն եւ երկու տարի առաջ թողեց մեր դպրոցը եւ այնուհետեւ անյայտացաւ... Սա դուրս եկաւ մեր դպրոցից, առանց մի այբի կտոր անգամ իր հետ տանելու: Իսկ այդ տասն եւ երկու տարուայ ընթացքում որքան փոխուել էր նա: Լղարիկ, փոքրիկ, վատառողջ Կարօն այժմ աճել, հասունացել, հսկայական ձեւ էր ստացել: Երա համարձակ ընթացքը, յանդուգն կերպարանքը արտայայտում էին վեհութիւն, ուժ եւ անձնաւստահութիւն: Կարօն չորս տարով միայն մեծ էր ինձանից, բայց ես, թէեւ բաւական բարձր էի հասակով, դարձեալ իմ գլուխը հազիւ հասնում էր նրա ուսերին: Իմ երեսի վրայ մագլերի հետքեր անգամ չը կային, իսկ նրա վերելի շթունքը գեռ նոր սկսել էր սեւին տալ

Թուխ ընչացքով : Արեւից այրուած երեսը ստացել էր մոյգ-
դեղնապղնձի գոյն , բայց սեւ աչքերը դեռ վառվում էին նոյն
բոցով , որպէս տեսել էի առաջ : Ինձ երեւում էր , թէ այն
գեղեցիկ աչքերը աւելի խոշորացել էին , եւ կարծես , մի կի-
սավայրենի բնաւորութիւն էին ստացել :

Ճանապարհին նա խիստ սակաւ խօսեց ինձ հետ . միան-
գամ միայն հարցրեց . « Մի՞թէ դեռ կենդանի է այն հրէշը , ...
Այդ հարցմունքը մեր վարժապետի , տէր Թօզիկի , մասին էր :
Նրբ ես սիսեցի նկարագրել դպրոցի դրութիւնը , նա ինձ չէր
լուծ , իմ պատմութիւնը նրան չէր հետաքրքրում , կար-
ծես , նա բոլորը գիտէր : Նւ իրաւ , ինչ էր փոխուել տասն
եւ երկու տարւայ ընթացքում , որ նրան հետաքրքիր լինէր ,
— բոլորը նոյն էր ... »

Ինձ հանդիպելը , որ սկզբում այնքան ուրախութիւն
ազդեց կարօթի մէջ , երեւում էր , յետոյ պատճառ տուեց
խորին տխրութեան : Նրա մտայոյզ լուութիւնն ինձ առիթ էր
տալիս այսպէս կարծել : Բայց ոչ , ես սխալվում էի , կարծն
նոյն ժամուն բոլորովին ուրիշ բանի վրայ էր մտածում եւ
իմ ներկայութիւնը , կարծես թէ , նրան նկատելի չէր : Նա
մոռացաւ ինձ ... Ինձ խիստ անխորժ Թուեց այդ սառնա-
սրբութիւնը նրա կողմից , եւ ես չը կարողանալով համբե-
րել , հարցրի .

— Ո՛ւր ենք գնում :

— Ա՛խ , մոռացայ ասել ... քեզ հիմայ կը տանեմ մի
տեղ , ուր կը տեսնես քո երկու հին ընկերներին : — Դու խօ
չե՞ս մոռացել Ասրանին եւ Սազօին :

— Ասրանին եւ Սազօին ... բացականչեցի ես , չը կա-
րողանալով զսպել իմ ուրախութիւնը , որ այնքան օտարոտի
էր երեւում , համեմատելով իմ ուղեկցի սառնասրտութեան
հետ : — Ո՛րտեղ են նրանք , շուտով կը տեսնեմ :

— Եւտով, պատասխանեց նա, շարունակելով իր ընթացքը:

Գիշերը լուսնկայ էր: Ես պարզ որոշում էի շրջապատող առարկաները. քաղաքը բաւական հեռու մնացել էր մեր ետեւից: Խոսքովիոյ այգիները, գիշերային մառախուղի մէջ, երեւում էին ծածկուած արծաթի քօղով, որպէս թէ սրափում էին խորին անշարժութեամբ: Խիստ ակորժ կերպով լսելի էր լինում առուակների խոխոջմունքը, որոնք հասում էին կանաչ արտերի մօտով: Օդը, տոգորուած բուսականների անուշահոտութեամբ, ծաւարում էր իր թարմ, խոնաւ արտաշնութեան մէջ:

Մենք շարունակում էինք ճանապարհը մի եւ նոյն ուղղութեամբ: Ինձ տակաւին յայտնի չէր, թէ ուր էինք գնում: Եանկարծ կարօն ընդհատեց մեր մէջ տիրող լուսութիւնը եւ դարձաւ դէպի ինձ այս խօսքերով.

— Փարհատ, գիտես ինչ կայ, ես չէի ցանկանայ, որ իմ ծանօթներից մէկը տեսնէր ինձ, բայց դէպքը այնպէս բերեց, որ մենք հանդիպեցինք մէկմէկու. ես յուսով եմ, որ մեր հանդիպումը կը մնայ որպէս գաղտնիք:

— Ես չի պիտի գիտենամ պատճառը:

— Այժմ ոչ, յետոյ ինքդ կը հասկանաս... մի քանի օրից յետոյ...

— Ես Զաքարիայի նման մունջ կը մնամ, երբ այդ ցանկանում ես դու:

— Հա, այդպէս, ինձ հարկաւոր է առ ժամանակ ծածուկ մնալ...

Նա կրկին խորասուզուեցաւ իր մտածութիւնների մէջ:

Կարօի զգուշացուցիչ պատուէրը չափազանց զարմացրեց ինձ: Մի մարդ, որ ամբողջ տասն եւ երկու տարի հեռացել էր հայրենի երկրից, որին ամենքը կորած էին հա-

մարում, որը այժմ մի հրաշքով կրկին յայտնուել էր, ցանկանում էր դարձեալ ծածուկ մնալ, ցանկանում էր իր ծանօթներին, բարեկամներին չը հանդիպել: Ո՞նչ էր դադունիլը, — այս հարցը սկսեց տանջել իմ միտքը:

Անցնելով աւելի քան կէս մղոն ճանապարհ, անապատի միջով, մենք հասանք այն տեղը, ուր անյիշելի ժամանակներից մնացել էին հին աւերակներ, որոնց մասին տառա պատմել էր ինձ այնքան շատ զարմանալի զրոյցներ: Փլատակների մէջ մի մինարէթ միայն մնացել էր ամբողջ եւ լուսնեակի լուսով նա աւելի գեղեցիկ էր, քան թէ ցերեկով: Երա կապտագոյն մօզաիկները այժմ փայլում էին կախարդիչ հրապոյրներով: Ինձ երեւում էր, որ այդ մինարէթը, որպէս մի վիթխարի հսկայ, փառաւոր կերպով վեր բարձրացած փլատակների միջից, լի ռիսակալութեամբ՝ սպառնում էր ժամանակներին. «Դուք ոչնչացրիք իմ շրջակայքում բոլորը, ինչ որ ստեղծել էր արհեստը եւ ճարտարութիւնը, բայց ես կը մնամ, դեռ երկար կը մնամ եւ կը պատերազմեմ ձեզ հետ» . . .

Բայց ոչ, այսպիսի մտածութիւններ չէին զբաղեցնում իմ միտքը . . . այլ այն բոպէում, երբ հասանք աւերակների մօտ, ինձ տիրեց մի սարսափելի խռովութիւն: Երեխայութիւնից լսածներս այն հին, խորհրդաւոր աւերակների մասին, մինչ այն աստիճան գրգռել էին իմ սնահաւատութիւնը, որ ես լոյս-ցերեկով երբէք չէի համարձակվում մօտենալ նրանց. իսկ այժմ, գիշերով, — դա զարհուրելի յանդգնութիւն էր: Այդ պատճառով ես իմ մտքում խիստ դժգոհ մնացի Կարօից, երբ նկատեցի, որ ինձ այնտեղ է տանում:

Մօտենալով մինարէթին, Կարօն շըւացրեց: Մինարէթի միջից պատասխանեցին նոյն զիլ եւ ձգական ձայնով:

Ես խորին անվստահութեամբ ոտք կոխեցի նրա շէմքի վրայ,
երբ Կարօն հրաւիրեց ներս մտնել:

Մինարէթի ներսը լուսաւորուած էր փայտակոյտ խա-
րոյկով, որ վառվում էր յատակի մէջտեղում, տարածե-
լով իր կարմիր-ծիրանի լոյսը խուլ զմբէթների մէջ: Կրակի
մօտ երկու հոգի միս էին խորովում, որ շարած էր հրացանի
սոււմբաների վրայ. նրանցից ոչ այնքան հեռու դրած էր
հաց եւ զինի: Երեք հոգի եւս, մի կողմ քաշուած, պառ-
կած էին մերկ գետնի վրայ: Տեսնելով Կարօին, նրանք մօ-
տեցան, եւ հեռանալով դէպի մինարէթի մթին կողմը,
սկսեցին անլսելի ձայնով խօսել: Այդ տեւեց աւելի քան
տասն րոպէ: Ես մնացի աննկատելի. ոչ ոք ինձ վրայ ուշա-
դրութիւն չէր դարձնում: Այդ բաւական վերաւորեց իմ
անձնասիրութիւնը: Ես ոչինչ չը հասկացայ նրանց խօսակ-
ցութիւնից, միայն ինձ երեւաց, որ Կարօի հաղորդածը շատ
ուրախալի պէտք է չը լինէր իմ ընկերներին, որովհետեւ
խօսոյն նկատեցի նրանց դէմքի վրայ մի խորհրդաւոր տխրու-
թիւն: Ես կարծում էի, թէ խօսակցութիւնը իմ մա-
սին էր:

Երբ վերջացրին, նրանցից գլորիկ հասակով, արագա-
շարժ մէկը դարձաւ դէպի ինձ, եւ շիվառվումն աչքերը
ուզղելով իմ երեսին, ասաց.

Օ — Հօ... դու շրտեղից դուրս ընկար:

Ինձ խիստ անախորժ երեւաց այդ կոպիտ հարցմունքը
եւ ես վրդովմունքից այնքան շփոթուեցայ, որ ոչինչ չը գտայ
պատասխանելու: Կարօն, կարծես, այժմ մտաբերեց ինձ եւ
իմ փոխարէն պատասխանեց.

— Ձեռն ծանաչում, Սազօ: Եետոյ դառնալով դէպի
միւսներն ասաց. — Ախ, ես մոռացայ ներկայացնել, տեսէք,
ի՞նչ լաւ հիւր եմ բերել ձեզ համար:

Նա ցոյց տուեց իմ վրայ եւ նրա խօսքերից երեւաց, որ գաղանի խօսակցութիւնը իմ մասին չէր:

— Սա չեմ ասի թէ ով է, շարունակեց Կարօն: — Տեսնեմ, կը ճանաչէք:

— Սա նրան ձրւի միջում կը ճանաչէի, խօսեց դարձեալ շիւ աչքերով պատանին, մօտենալով ինձ — Փարհատը չէ: — Ըստուը չը քանդուի, Փարհատ, ինչքան փոխուել ես դու, ինչ բաւ աղայ ես դարձել:

Այս լսելով, միւս ընկերը, որ հետաքրքրութեամբ նայում էր իմ վրայ, գրկեց ինձ, եւ ուրախանալով, ասաց.

— Ախ, Փարհատն է, ինչպէս չը ճանաչեցի ես:

Կարօն ինձ ճանապարհին յայտնել էր, թէ ես կը տեսնեմ իմ երկու ընկերներին՝ Ասլանին եւ Սագօին, այդ պատճառով, դժուար չէր ճանաչել, որ ինձ այնքան սիրով գրկող պատանին Ասլանն էր, իսկ միւս շիւ աչքերովը — Սագօն: Երկուսն էլ իմ հին աշակերտակիցներն էին, որոնք փախան մեր դպրոցից ճիշտ այն ժամանակ, երբ Կարօն անյայտացաւ: Բայց մի բան, որ դժուարացրեց սկզբից ճանաչել նրանց, այն էր, որ թէ Կարօն եւ թէ միւս ընկերներս, բոլորն էլ հագուստները փոխած էին. նրանք չէին հագնուած այն ձեւով, որպէս առհասարակ հագնւում են Պարսկաստանի հայերը, այլ կրում էին մի տեսակ զգեստ, որ յատուկ է Մշու կամ Բաղէշի կողմերի լեռնաբնակ հայերին, որը շատ չէ զանազանւում քուրդ էշիրաթների հագուստից:

Սագօի իսկական անունը Սարգիս էր, բացի դրանից, մեր դպրոցում նրան կոչում էին «սատանայի եղունգ», այդ անունը ստացել էր նա իր չափազանց խորամանկութեան, ճարպկութիւնների եւ անհանգիստ բնաւորութեան պատճառով:

Ինձ երեւաց, թէ այժմ նա աւելի փոքրացել էր եւ համարեա գունդի ձեւ էր ստացել, թէեւ առաջ նոյնպէս բաւական կարծահասակ տղայ էր: Նրա դէմքը բոլորովին կատուի կերպարանք էր կրում. անփոփոխ էին մնացել միայն շիւ աչքերը, այն վաղեմի դիւական աչքերը, որ միշտ արտայայտում էին եռանդ եւ մի առանձին կենդանութիւն:

Ասլանը շատ չէր փոխուել. նոյն խաղաղ դէմքը իր բուրր քնքշութեամբ, նոյն երկնագոյն հեզ աչքերը, հովանաւորուած խիա թերթերունքներով, նոյն անմեղ ժպիտը, բոլորը նոյնն էր: Միայն նրա շէկ մազերը այժմ աւելի մոյգ գոյն էին ստացել եւ երեսի ճերմակ կաշին կորցրել էր իր վաղեմի սպիտակութիւնը: Մարմնի կազմուածքը մնացել էր նոյնպէս նուրբ, որպէս առաջ, միայն այժմ փոքր ինչ կորուել էր նա եւ հասակը աւելի գեղեցիկ եւ վայելուչ ձեւ էր ստացել:

Ասլանը միակ աշակերտն էր, որին ես շատ էի սիրում. նա միշտ բարի էր դէպի ինձ եւ քիչ չէր պատահում, որ ամբողջ ժամերով պարապվում էր ինձ հետ. նա մեր դպրոցի ընդունակ եւ յառաջադէմ աշակերտներից մէկն էր: Ի՞նչ պատճառով նա թողեց մեր դպրոցը, — ես հիմնց էլ չը գիտեմ, միայն նա թողեց մեծ ամսասանքով, կարծես, մի բան կապած լինէր նրա սիրտը այն «գժոխքի» հետ...

Մեր դպրոցում ես, Կարօն, Ասլանը եւ Սագօն, այնպէս սերտ կերպով կապուած էինք միմեանց հետ, որ համարեա կազմում էինք մի անբաժան չորրորդութիւն: Բայց երբ նրանք միասին անյայտացան մեր քաղաքից, ամենեւին չը յայտնեցին ինձ իրանց նպատակը, երեւի նրա համար, որ ինձ անյարմար գտան իրանց ընկերութեանը, որովհետեւ ես նրանցից հասակով շատ փոքր էի եւ բոլորովին անփորձ: Այնուհետեւ նրանց մասին ամենեւին ստոյգ տեղեկութիւն.

ներ չը կային, միայն երբեմն խօսվում էին զանազան օտարոտի տեղեկութիւններ, լավում էին զանազան սարսափելի համբաւներ, որոնց ես երբէք չէի հաւատում: Դսկ այժմ ի՞նչ բախտ էր, որ մեզ կրկին հանդիպեցրեց միմեանց տասն եւ երկու տարուայ անջատումից յետոյ...

Երկու միւս անձանօթները, որոնք խարոյկի մօտ խորոված էին պատրաստում, ամենեւին չը շարժուեցան իրանց տեղից, միայն երբեմն կասկածաւոր աչքերով նայում էին ինձ վրայ: Եւ կարօն չասեց, թէ նրանք ովքեր են:

— Երեւի, ուղիղ դպրոցից այստեղ, հարցրեց Ասլանը ժպտելով:

Մինչեւ իմ պատասխանելը, Սազօն մէջ ստաւ.

— Չե՞ս տեսնում, Ասլան, չե՞ս տեսնում, որ բոլորովին քացախել է այբուբենի մէջ: — Խեղճ տղայ, հէնց որ նայում ես երեսին, այնտեղ կարդում ես՝ այբ-ժէ, ձէ-ռա, — խա՛... խա՛... խա՛... Այսպէս չէ՞, Փարհատ: — Ախ, ինչպէս ազատուեցայ ես... Տասն եւ երկու տարի է, ինչ որ մեր թո՛նրում այրեցի այն անիծած գիրքը... Թո՛ղ սատանայի փայ լինի... խա՛... խա՛... խա՛...

Սազօի կծու եւ դառն կատակները ամենեւին չը վերաւորեցին ինձ, միայն յիշեցրին մեր աննախանձելի դպրոցական կեանքը, երբ այբ-ժէ-ձէ-ռան մեր հոպին հանում էր, այնքան արտասուքի եւ տանջանքի պատճառ էր դառնում մեզ...

Այդ միջոցին լսելի եղաւ կարօի ձայնը.

— Տղերք, ով քաղցած է, թող սօտ գայ:

Շատախօս Սազօն վազեց դէպի ընթրիքի սեղանը. ես եւ Ասլանը մնացինք մենակ:

— Ի՞նչպէս է «նա»,... հարցրեց Ասլանը դողդոջուն ձայնով:

Դակոյն հասկացայ, որ Սօնայի մասին էր հարցնում:

— Այնպէս, որպէս էր առաջ, ժպտում է, կարարում է հետը խօսելիս... փախչում է, երբ ուզում ես գրկել... լաց է լինում, երբ իր հայրը սիրած աշակերտին ծեծում է... Ամենը էլի այնպէս է, որպէս տեսել ես: Գլխաւոր փոփոխութիւնը, որ եղել է քո ժամանակից յետոյ, այն է, որ հիմայ աւելի գեղեցկացել է եւ աւելի հասունացել է...

Ասանը ոչինչ չը պատասխանեց, բայց ես նկատեցի, որ նրա միջին դէմքը աւելի մոայրուեցաւ:

— Գնանք մի բան ուտենք, դու երեւի քաղցած ես, ասաց նա բոպէական խոռվութիւնից յետոյ:

Խարոյկից ոչ այնքան հեռու պատրաստուած էր ընթրիքի սեղանը. ինչ սեղան, մերկ գեանի վրայ տարածել էին սփռոցի փոխարէն մի փալասի կտոր եւ նրա վրայ դրած էր հաց, պանիր, սոխ եւ աւելի ոչինչ: Տղերքը բոլորել էին այդ նահապետական սեղանի շուրջը, ամեն մէկը իր վերարկուն օթոցի փոխարէն իր տակը ձգած ունելով: Խորովածը հրացանի սումբաներից, — որ շամփուրի տեղ էին դործածում, — տաք-տաք քարշում էին լաւաշների վրայ եւ այնպէս արինաթաթախ ուտում էին: Մի կողմում թաւալում էր մի ահագին եղջերու, որից յօշոտում էին խորովածացու միսը: Նրա մօտ պառկած էր զինով լիքը տկճորը, Գաւաթի տեղ դործ էին անում մի մեծ դրտումի կարած կէսը, որի ներսոյքը դուրս էին տուած: Նոյն գաւաթից ամենքը խմում էին հերթով:

— Ինչ մօտ, Փարհատ, ասաց Կարօն:

Ես նստեցի նրա մօտ: Այն օրուայ բոլոր անցքերը, սկսեալ հայր Թօգիկի բանտից մինչեւ խորհրդաւոր մինարէթը, իրանց ուրախ եւ ախուր տպաւորութիւններով մինչ այն աստիճան զրգռել էին իմ ջղերը, որ ես ամենեւին

ախորժակ չունէի մի բան ուսելու, թէ եւ ամբողջ օրը քաղ-
ցած էի մնացել: Տասն եւ երկու բոլորակ տարիներից յետոյ,
սիրելի ընկերներս հետ կրկին հանդիպելը, թէ եւ շատ ու-
րախալի էր ինձ, — բայց այն օրից, երբ նրանք անյայտա-
ցան, այնքան անհաւատալի զրոյցներ լսած էի նրանց մասին,
որ բոլորովին չէի կարողանում ցրուել հին նախապաշար-
մունքը: Այդ մանկահասակ, ծպտեալ, կերպարանափոխ
եղած փախտականները երեւում էին ինձ կասկածաւոր
մարդիկ, մանաւանդ երբ նկատում էի, որ նրանք եւս ոչ
բոլորովին հաւատարմութեամբ էին վերաբերվում զէպ
ինձ: Ես տեսնում էի նրանց մէջ մի առանձին ծածկամտու-
թիւն, խիստ զգուշաւոր խորհրդապահութիւն, որպէս թէ,
մի բանից քաշվում էին, կամ վախենում էին: Ի՞նչու չէին
կարող անկեղծ լինել ինձ հետ: Ի՞նչն էր ստիպում նրանց,
որ վերադառնալով հեռաւոր երկրներից, փոխանակ իրանց
բարեկամների եւ ազգականների մօտ դնալու, նրանք ընտրել
էին այդ անմարդարնակ աւերակները: Չէ՞ որ, քաղաքը շատ
հեռու չէր այնտեղից, այն քաղաքը, ուր նրանք ծնուել էին,
ուր մի քանիսի ծնողները դեռ կենդանի էին: Ի՞նչու չու-
րախացնել կարօտալի ծնողներին, մանաւանդ զատկական մեծ
տօնի ժամանակ, երբ հայրը, մայրը, գրկելով նրանց, «Էրիս-
տոս յարեաւ ի մեռելոց»-ի փոխարէն պիտի ասէին. —
«Մեր որդին կորած էր, զտնուեցաւ. մեր որդին մեռած էր
կենդանացաւ...»

Իմ մտատանջութիւնը, իմ նոյն ժամուն տխրամիտ
զէմքը չէր կարող աննշմարելի մնալ ընկերներիցս, մանա-
ւանդ Սագօի արծուի տեսութիւնից, որ դարձաւ զէպ ինձ
այս խօսքերով.

— Կեր, սիրտդ բաց արա՛, ի՞նչ ես ռխոք թթուացրել
ձմեռուայ երկնքի պէս: Չը լինի՞ թէ մտածում ես, հիմա

մայրս սպասում կը լինի ինձ, հիմայ նա ասում կը լինի. —
 «Ախ, ի՞նչ եղաւ, չեկա՞ս որդիս, փրաւը սառեց, ան, չեկաւ
 որ ուտէր... Իմ խեղճ մայրն էլ այս խօսքերը ասելով
 մեռաւ, բայց սիրելի որդու երեսը չը տեսաւ... խնայ...
 խնայ... — Դու էլ, Փարհատ, միւսանգամ մօրդ
 եփած փրաւը չես ուտի...»

Ես սկսեց դարձեալ ծիծաղել: Չատկական փրաւը
 աղքատ ընտանիքի աղքատ զաւակի համար մի այնպիսի
 բարիք էր, որ նա երբէք մոռանալ չէր կարող: Արեւելեան
 կերակուրների այդ թագուհին, որ հարուստները վայելում
 են համարեա ամեն գիշեր, աղքատի տանը մուտք է գոր-
 ծում տարին միանգամ միայն, այն է՝ զատկական տօնի օրը:
 Բայց իմ ցաւը փրաւը չէր, ես գիտէի, որ մեր տանը այն
 գիշեր փրաւ չէր լինի եւ ոչ որեւ իցէ զատիկուայ կերակուր,
 որով մայրս եւ քոյրերս կարողանային իրանց յիսուն օրուայ
 պասը բաց անել: Ինձ միայն գիւր չեկաւ Սագօի վայրենի
 զգացմունքը դէպի մայրական գութը. ես երեսս շուռ տուի
 նրանից եւ դարձայ դէպի Կարօն, որ գինով լեքը ահագին
 գութը մեկնեց ինձ, ասելով.

— Խմիր:

— Այսքանը չեմ կարող խմել, պատասխանեցի ես
 հրաժարուելով:

— Խմիր, կը սովորես... ասաց նա ժպտելով:

Ես դարձեալ հրաժարուեցայ:

— Ես էլ առաջ գինու հոտը առնելիս հարփում էի,
 մէջ մտաւ Սագօն, — բայց հիմայ...»

— Հիմայ ուրիշները քո հոտը առնելիս հարփում
 են... վրայ բերեց երկու անձանօթ երիտասարդներից մէկը,
 որ բոլոր ժամանակ լուռ էր:

Սա ընդունեցի Կարօի ձեռքից զինու գաւաթը եւ դատարկեցի մինչեւ կէսը. այդ առաջինն էր մինչեւ այնօր, որ միանգամից այնքան խմեցի:

Խօսակցութիւնը գնալով աւելի կենդանանում էր, զինու գաւաթը արագութեամբ պարտվում էր. լուռ էր միայն Ասլանը, թէեւ նա եւս ընդունած բաժակը մինչեւ վերջին կաթիլը ցամաքեցնում էր:

Ինձ բոլորովին անծանօթ մնացին երկու երիտասարդները, որոնց մէկին կոչում էին Մուրադ, իսկ միւսին Զալադ: Ո՛վքեր էին նրանք, կամ որտեղացի, — ես չք կարողացայ գիտենալ. միայն ինձ երեւում էր, որ Զէյթունի կողմերից պէտք է լինէին, եւ նրանց թէ՛ հազուստի ձեւերը եւ թէ՛ բարբառը հաստատում էին իմ կարծիքը: Զրգիտեմ, թէ ի՞նչու ես այնպէս հակակրօթեամբ էի վերաբերվում դէպի այդ երկու վեթխարի տղամարդիկը, որոնց թէ՛ խօսակցութիւնը, թէ՛ վարմունքը եւ թէ՛ դէմքերը արտայայտում էին կատաղի վայրենութիւն:

Ընթրիքը վերջացաւ, երբ տկճորից զինին սպառուեցաւ: Խարոյկի վրայ աւերացրին փայտ եւ կրկին մինարէթի մթին կամարները սկսեցին փայլել ծիրանի լուսով:

Այդ միջոցին նրանք սկսեցին խօսել ինձ բոլորովին անհասկանալի մի լեզուով: Խօսակցութիւնը, որ սկզբում մեղմ էր հեռզհեռէ սաստկանալով, հասաւ տաք վեճաբանութեան: Ասլանը նոյնպէս սառն եւ հանդարտ կերպով վիճում էր, որպէս ընթրիքի ժամանակ խմում էր: Սազօն չէր գաղարում անընդհատ շատախօսելուց, նրա կատուի դէմքը բարկութիւնից բոլորովին լոջացել եւ ճակնդեղի գոյն էր ստացել: Կարօն հանդարտ էր, որպէս միշտ. բայց նրա ճակատի երակները հաստացել եւ դէմքը աւելի խոշոր դժագրութիւն էր ստացել, ոչ այնքան շատ խմելուց, որքան

ներքին վրդովմունքից: Երկու երիտասարդները, կարծես, չէին խօսում, այլ արձակում էին մի տեսակ վայրենի հնչիւններ, որ աւելի նման էին գազանների մունչիւնին: Ես սարսափում էի եւ միշտ սպասում էի, թէ ահա վեր կը կենան եւ միմեանց կը կոտորեն:

Ես ոչինչ հասկանալ չը կարողացայ, թէ ի՞նչ առարկայի վրայ էր վիճարանութիւնը, միայն նկատեցի, որ Կարօի հեղինակութիւնը յաղթեց բոլորին: Այժմ խօսակցութիւնը սկսեց մեղմանալ եւ կրկին բոլորը հանգստացան: Ծշմարիտ սասած, այդ աղմկալի տեսարանը, այդ տաք, կրակոտ վիճմունքները ոչինչ բաւականութիւն չը պատճառեցին իմ մէջ, եւ ես երկար նրանց լսել չը կարողացայ: Մի տեսակ տխուր ձանձրոյթ տիրեց իմ սրտին, անսովոր խմելուց զլուսս սկսեց պտոյտուիլ եւ շուտով իմ աչքերը ծանրացան քնով...

Կ Ա Ր Օ Ի Մ Ա Ն Կ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Ը

Այստեղ ես ստիպուած եմ մի փոքր կանգ առնել, թողնել ընկերներին խորհրդաւոր մինարէթի մէջ եւ դառնալ դէպի Կարօն: Այդ անձնաւորութիւնը, որ զլիաւոր դերերից մէկը պիտի խաղայ իմ պատմութեան մէջ, արժանի է առանձին ուշադրութեան:

Կարօի իսկական անունը ես չը գիտեմ, դուցէ նա ինքն էլ չը գիտէր, միայն յայտնի էր, որ դա մի մականուն է նրա ծագումը եւ ազգատոհմը թաղցնելու համար: Նա մեր քաղաքի բնիկներից չէր, որտեղացի էր, — ոչ ոք չը գիտէր, միայն ասում էին, միանգամ յայտնուեցաւ մեր քաղաքում մի անծանօթ կին ու բերեց իր հետ փոքրիկ Կարօին, որին կոչում էր իրա թոռը: Զումրուգը — այսպէս էր կնոջ անունը — հմուտ էր ժողովրդական բժշկութեան, այդ արհեստով փող էր վաստակում, ապրում էր ինքն ու անուցանում էր իր որբ թոռնիկին:

Կարօի հետ ես ծանօթացայ մեր դպրոցում. այնտեղ բոլորը բացի վարժապետից, սիրում էին նրան, թէեւ նա խիստ չար եւ անհանգիստ երեխայ էր: Զը գիտեմ, որպիսի զգացմունք կապեց իմ սիրտը այդ վայրենի վազրի ձագի հետ, որից ամեն օր մի փորձանք պակաս չէր լինում: Եւ ճշմարիտ, միշտ մի վերք կարելի էր տեսնել նրա մարմնի վրայ. կամ

ձեռքը վերաւորուած էր լինում, կամ գլուխը կտրած, կամ երեսը ծանկուած, վերջապէս միշտ անդամներից մէկը փախտութուած էր լինում:

Թէեւ նա խիստ բարի սիրտ ունէր, բայց անկարելի էր բողբոջին մտերիմ լինել նրա հետ: Կարօն այն գազաններից էր, որին դժուար էր ընտելացնել: Այդ պատճառով, աշակերտների ակնածութիւնը դէպի նա ծագում էր աւելի երկիւղից, որ ունենում են տկարները դէպի իրանցից հզօրները: Եւ արդարեւ, Կարօն համարվում էր մեր դպրոցի մէջ խիստ սրտոտ, համարձակ եւ աներկիւղ աշակերտ:

Սա խիստ վատ էր սովորում. Թէեւ ընդունակ եւ բնական ձիրքերով հարուստ տղայ էր: Նրա անհամբեր, անհնազանդ բնավորութիւնը շատ անգամ առիթ էր տալիս զեղծումներ գործել դպրոցի խիստ կարգապահութիւնների դէմ. շատ անգամ եւս նա պատճառ էր դառնում աղմկալի խռովութիւնների Գրգռելով աշակերտներին, յարուցանում էր նա ընդհանուր ապստամբութիւն վարժապետի դէմ: Այսպիսի դէպքերում նրան շատ օգնում էին Ալանը եւ Սագօն. առաջինը իր խելքով եւ խոհեմութեամբ, իսկ երկրորդը իր խորամանկութեամբ, որ սատանայի պէս մտնում էր աշակերտների դամարը եւ նրանց շուռ էր տալիս, որպէս եւ ցանկանում էր:

Սա մինչեւ այսօր չեմ կարող երեւակայել Կարօի բնավորութեան զօրութիւնը, թէ ի՞նչպէս նրան յաջողվում էր ազգել այն ապուշ, վարժապետի ճնշումներից հոգով եւ սրտով սպաննուած, աշակերտների վրայ, որոնց երեսից երկիւղը երբէք պակաս չէր լինում, որոնց վախկոտ աչքերի մէջ միշտ կարելի էր նշմարել կոյր հնազանդութիւն եւ սարկութիւն: Բայց մարդկային ուժը իր մէջ աստուածային զօրութիւն ունի, որ ստիպում է տկարներին խոնարհուել իր առ-

ջեւ, որ իր անձը պաշտելի է կացուցանում: Կարօն ունէր այդ յատկութիւնները:

Կարծես, երեխաների հասակում կատարվում է նոյնը, ինչ որ կատարուել է ընդհանուր մարդկութեան տղայական հասակում: Ազգերի դիւցազունները, որոնց պաշտել է ամբողջը, որոնց անմահների կարգումն է դասել, եղել են նոյն ազգի քաջ եւ հզօր տղամարդիկը, որոնք պատերազմում էին վիշապների եւ ամեհի դազանների հետ: Կարօն թէեւ այսպիսի քաջագործութիւններ չէր կատարում, բայց նա անում էր այն, որ մեր, երեխաներիս աչքերում աւելի մեծ նշանակութիւն ունէր:

Պատահում էին այսպիսի դէպքեր եւ այդ դէպքերը կրկնվում էին խիստ յաճախ: Ամեն երեկոյ, երբ աշակերտները դպրոցից վերադառնում էին իրանց սները, մահմեդականների փողոցներից անց կենալու ժամանակ, հաւաքվում էին թուրքերի, պարսիկների երեխաները եւ ծեծում էին հայ երեխաներին: Ես մինչեւ այսօր չեմ մոռացել մի երգ, որ հնարել էին նրանք եւ մեզ տեսնելու ժամանակ երգում էին: Երա բովանդակութիւնը մօտաւորապէս այս էր. «Հայր ազգի ջրաղաց է, պէտք է գցել նրան տոպրակի մէջ եւ խփել պատին, որ երկու աչքերն էլ միասին կուրանան»... Մենք ուրախ էինք լինում, երբ մեր վիրաւորանքը վերջանում էր այդ նախատական խօսքերով: Բայց նրանք ծեծում էին մեզ: Աշակերտները զանգատվում էին իրանց ծնողներին, բայց ի՞նչ կարող էին անել ծնողները: Մեծերը ծեծվում էին մեծերից, իսկ փոքրերը՝ փոքրերից...

Միանգամ Կարօն ասաց մեզ.

— Գիտէ՞ք ինչ կայ, տղերք, այդ թուրքի լակոտները մեզ միշտ կը ծեծեն, քանի որ մենք նրանց առջեւից կը փախչենք: Պէտք է մենք էլ ցոյց տանք նրանց մեր ձեռքի զօրութիւնը:

Աշակերտներից շատերը հակառակեցին, թէ դա անկարելի բան է, թէ ինչպէս կարելի է թուրքի, պարսկի երեսայի վրայ ձեռք բարձրացնել :

— Ես չեմ ասում, որ մենք յարձակուենք նրանց վրայ, բայց երբ որ մեզ վրայ յարձակուելու լինեն, պէտք է պաշտպանուենք :

— Ի՞նչով, հարցրեց մէկը :

— Առաջ մեր մուշտիներով, ասաց Կարօն, — իսկ երբ այդ չի օգնի, սկսեցէք քարերով :

Դարձեալ աշակերտներից շատերը չը համաձայնուեցան, տասն հօգի միայն ընդունեցին Կարօի առաջարկութիւնը, որոց թուում գտնվում էինք՝ ես, Ալանը եւ Սագօն :

Կարօն կազմակերպեց իր փոքրիկ գունդը, ինքը առաջ ընկաւ, Ալանին եւ Սագօն կարգեց վերջապահ, իսկ ինձ կանգնեցրեց մէջտեղում, որովհետեւ ամենից փոքրն էի : Մեր գրպանները լիքն էին քարերի գնդակներով : Այսպէս սկսեցինք առաջ գնալ : Մեր ընկերներից մի քանիսը, որ չը միացան մեզ հետ, հեռուից հետեւում էին մեզ, որ տեսնեն, թէ ինչով կը վերջանայ այդ « յիմարութիւնը »...

Թուրքերի փողոցի մէջտեղումն էինք, երբ մի խումբ մահմեդական երեսաներ, մեզ տեսնելով, սկսեցին իրանց սովորական երգը : — Դա կռուի հրաւերքն էր :

— Տղերք, ասաց Կարօն, — չը վախենաք, հէնց որ նշան կը տամ, սկսեցէք...

Մահմեդական երեսաների խումբը մօտեցաւ, մեր ճանապարհը կտրեց :

— Թողէք, որ անցնենք, ասաց Կարօն :

— Չենք թողնի, մինչեւ ձեզ մօտ գտնուած սպիտակ թղթերը մեզ չը տաք, ասաց նրանցից մէկը :

— Այնչ չէք ստանայ, պատասխանեց Կարօն :

Մահմեդական երեխաները սովորութիւն ունէին մեր ձեռքից խել մեր գրելու թղթերը եւ երբեմն յափշտակում էին մեր գրքերը. թէեւ այս վերջինները նրանց պէտք չէին, բայց քանի որից յետոյ դարձնում էին, փոխարէնը ստանալով փող կամ մի ուրիշ բան: Միանգամ իմ նոր կտակարանը, որ գերի էր ընկած մի թուրք երեխայի ձեռքում, ես կարողացայ ազատել, նրան տալով իմ զմեռին: Ո՞վ էր սովորացրել նրանց, թէ նրանք իրաւունք ունէին յափշտակելու հայ երեխաների իրեղէնները...

Իսկ այս անգամ նրանց պահանջը հանդիպեց սաստիկ ընդդիմադրութեան: Երբ Կարօն պատասխանեց, թէ «ոչինչ չէք ստանայ», այդ միջոցին մահմեդականներից մէկը վրապրծաւ եւ խեց նրա գդակը: Կարօն մի հարուածով ցած գլորեց անզգամին եւ խեց գդակը: Առաջին անգամն էր, որ մահմեդական երեխաները տեսան «գաւուրի» հարուածը եւ այդ յանդգնութիւնը սաստիկ բարկացրեց նրանց:

— Սպաննեցէք... ձայն տուեցին միմեանց:

— Սկսեցէք... ասաց մեզ Կարօն:

Ես երբէք չեմ մոռանայ այն փոքրիկ, երեխայական կռիւր, որ սկսուեցաւ մեր եւ նրանց մէջ: Սկզբում մահմեդականները փոքր էին թուով, բայց մի այնպիսի վայրենի ծիչ եւ աղաղակ բարձրացրին, որ նրանց ձայնից, մի քանի բողբոջի մէջ հաւաքուեցաւ այնքան բազմութիւն, որի թիւր մեր կրկնապատիկը եղաւ: Բայց ես չը գիտեմ, ինչ էր պատճառը, որ կռուի մէջ մեզ տիրեց մի այնպիսի կատաղութիւն, որ բոլորովին մոռացանք, թէ մենք հայի զաւակներ ենք, թէ մեր բազուկները կապուած են, թէ մենք համարձակութիւն չի պիտի ունենանք մահմեդականի վրայ բարձրացնելու մեր «պիղծ» եւ միշտ անգործութեան դատապարտուած ձեռքը: Կարօն մի սարսափելի փոթորիկի նման, դէպի

որ կողմը եւ դառնում էր, իր առջեւից ցած էր գլորում
 թուրքի երեխաներին: Երա օրինակը մեզ սիրա եւ խրախոյս
 տուեց: Ասլանը, ապանի՛ ձազի նման, իր զօրեղ ճանկերով
 բռնում էր նրանց, եւ ձեռքը կոկորդներին դնելով, կիսախեղդ
 էր անում: Փոքրիկ Սագօն իմ աչքում աւելի աճել եւ
 աւելի մեծացած էր երեւում: Ծա դեւի նման կռուում էր
 իր մարմնի բոլոր անդամներով. ձեռքով մուշտի էր խփում,
 ոտքով քացի էր տալիս, գլխով նաղդայ էր գալիս², ատամ
 ներով կծում էր, եղունգներով ճանկում էր: Ոչ սակաւ
 քաջութեամբ հանդիսացան եւ մեր միւս ընկերները, որոնց
 ճարպիութիւնները մի առ մի նկարագրելը շատ երկար կը լի-
 նէր: Միայն այսքանը կ'ասեմ, որ բոլորից թոյլը, բոլորից ան-
 վարժը կռուի մէջ էի ես... Ես այս բոսպէիս էլ առանց ծի-
 ծաղի չեմ կարող գրել այս տողերը, թէ ինչով էի օգնում
 ընկերներին. — ես միայն գետնից ափերով հող էի վերառ-
 նում, ցրվում էի թուրք երեխաների երեսի վրայ, որ նրանց
 աչքերը լցնեմ հողով, որ նրանց կուրացնեմ, որ ոչինչ չը
 տեսնեն, եւ այսպիսով հեշտացնեմ ընկերներին ջարդել
 նրանց:

Ձը նայելով, որ մահամեղական երեխաները մեզանից
 կրկնապատիկ թուով աւելի էին, այսուամենայնիւ, նրանք
 խոյս տուեցին կռուի դաշտից եւ սկսեցին հեռուից մեզ վրայ
 քարեր արձակել:

— Դուք էլ քարերով... ձայն տուեց Կարօն:

Մենք կատարեցինք նրա հրամանը: Այդ միջոցին վրա-
 հասան մի քանի շափահաս մահամեղական պատանիներ, եւ
 մենք ստիպուած էինք փախչել:

¹ Առանց թուրքերէն նշ. առիւծ:

² Կարգի, հալ նշ. խոյի, գոմէշի, եղան եւ այլ եղջիւրու որ անասունն
 ներքի գլխով զարկելը:

Մեր ընկերներից մի քանիսը ֆևասուեցան. մի տղայ թեւքի վրայ դանակի վէրք ստացաւ, մի ուրիշի ատամները ջարդուեցան քարի հարուածքից, իսկ իմ գլխի փոքրիկ սպին, որին շանը մնացել է մինչեւ այսօր, այն օրուանից ստացուած է:

Վերադառնալով տուն, մայրս սաստիկ բարկացաւ, երբ լսեց մեր « յիսարութիւնը »: Ես պատրաստվում էր ինձ ծեծել, որ խրատուեմ, որ թուրք երեխաների հետ գործ չունենամ, բայց գլխիցս հոսող արիւնը մի փոքր մեղմացրեց նրա բարկութիւնը: Ես չէր մեղադրում նրանց, որ իմ գլուխը պատռուել էին, այլ մեղադրում էր ինձ, թէ ինչու ես մասնակցեցի կռուի մէջ: Այդ պատճառով սկսեց սաստիկ սնիծել ինձ.

« Գետինը մտնես... գրողը տանէ քեզ... չար սատանայ... պատանդ կարեմ... անիծուած... նաշդ տեսնեմ »... եւ այլ այսպիսի խօսքեր:

Միւս օրը ես դպրոց գնալ չը կարողացայ, որովհետեւ մի ամբողջ շաբաթ տանը հիւանդ պառկած էի: Այդ հիւանդութիւնը ազատեց ինձ մեր վարժապետի պատժից: Ինձ պատմեցին, թէ բոլոր աշակերտները, որոնք մասնակցել էին կռուին՝ սաստիկ ծեծ կերան: Երանք ծեծ կերան, նրա համար միայն, որ թոյլ չը տուեցին մահմեդական երեխաներին իրանց ծեծել... Միթէ ինքը, դպրոցը, չէր պատրաստում մեզ ծեծուելու համար... միթէ նա չէր մտցնում մեր մէջ ստրկութիւնը...

Թէեւ խիստ թանգ նստեց մեր կատարած անկարգութիւնը, բայց նրա հետեւանքը բաւական օգտաւէտ եղաւ մեզ համար: Այնուհետեւ մահմեդական երեխաները սկսեցին վախենալ մեզանից եւ աւելի յարգանքով վարուել: Եւ շատ սակաւ էր պատահում, որ նրանց փոզոցներից

անց կենալու ժամանակ մեր ընկերները ծեծուէին, մանաւանդ երբ խումբերով էին անցկենում եւ պատրաստ էին ընդդիմադրել:

Այդ անցքից յետոյ Կարօն նշանակութիւն ստացաւ իր ընկերների մէջ, եւ համարեա բոլորին պաշտելի դարձաւ: Ամեն մէկը խոնարհվում էր նրա հեղինակութեան առջեւ:

— Տեսա՞ք, ասաց մեզ Կարօն մի քանի օրից յետոյ, — «շանր մինչեւ չը ծեծես, չի բարեկամանայ»...

Այդ բոլոր «անկարգութիւնների խմորը» (տէր Թօղիկի լեզուով) Կարօն էր: Վարժապետը վաղուց արտաքսած կը լինէր այդ խռովարարին իր հիմնարկութիւնից, եթէ մի քանի պատճառներ արգելք չը լինէին: Որպէս վերելում ասեցի, Կարօի տատը հմուտ էր ժողովրդական բժշկութեան մէջ. իր արհեստով նա վայելում էր քաղաքի ոչ միայն հայ հասարակութեան յարգանքը, այլ եւ մահմեդականների մէջ մեծ պատիւ ունէր: Երա պատուի հասար Կարօին ներում էին: Բացի դրանից, Զումրուդը իր բժշկական հնարներով ոչ սակաւ օգնում էր միշտ հիւանդ տէրտէրակնոջը եւ ամենեւին վարձատրութիւն չէր պահանջում:

Մի դէպքի պատճառով ինքը Կարօն հեռացաւ տէր Թօղիկի դպրոցից:

Մեր դպրոցը ունէր մի վերակացու, որին կոչում էին Պարճայ — Թաթոս: Այդ Գողթաթը կը լինէր երեսուն տարեկան, այսինքն հասակով տասն եւ հինգ տարի մեծ Կարօից: Եա վախենում էր կարիծից, վախենում էր ամեն տեսակ պողոճներից եւ մինչեւ անդամ ճանճերից: Միակ արարածները, որոնցից չէր վախենում Պարճայ — Թաթոսը, էին աշակերտները: Երեխայութիւնից այդ տիտանը ձրի ծառայում էր, սպասաւորութիւն էր անում տէր Թօղիկի մօտ որպէս զի, նրա շնորհքից, նրա զիտութիւնից մի

ման ստանայ, որ ինքն էլ կարողանայ քահանայական փի-
լոնը գցել ուսին եւ վարժապետական աստիճանին արժա-
նանալ: Բայց խղճալին իր կեանքում միանգամ միայն կարո-
ղացել էր եկեղեցում «Լոյս զուարթ», երգել եւ այն օրից
միշտ պարծանքով էր յիշում այդ փառքը: Աշակերտները
նրան կոչում էին «դպրոցի շուն», այն պատճառով, որ ամեն
օր ճաշից յետոյ, իւրաքանչիւր աշակերտի սեղանից աւելցած
փշրանքը Խալֆայ-Թաթոսի կերակուրն էր: Բայց այնքան
բազմաթիւ աշակերտներից աւելցած պաշարը դարձեալ չէր
բաւականանում կշտացնելու շատակեր Խալֆայի անյագ
որկորը, որ պատմական Շարայի հետ կարող էր ազատ սրցու-
թիւն անել: Մա, բացի դրանից, ստանում էր կաշառքներ
խեղճ աշակերտներից, որոնք ծածուկ տալիս էին նրան մի
ամբողջ լաւաշ, որ չը ծեծէր, կամ ի զուր չը պատժէր
նրանց:

Խալֆայ — Թաթոսը կոչվում էր «դպրոցի շուն»
առաւել այն պատճառով, որ ամենին կծու էր, ամենի վրայ
հաշտ էր, աշակերտները հանգատութիւն չունէին այդ բար-
բարոսի ձեռքից: Կարօն սաստիկ ատում էր նրան. օր չէր
անցնում, որ մի խայտառակութիւն չը սարքէր նրա գլխին:
Տեսնում ես, հանգստի ժամանակ նա ման է գալիս դպրոցի
բակումը կարգ պահպանելու համար. աշակերտները երկիւ-
ղածութեամբ նայում են նրա վրայ. Կարօն դեւի նման ծա-
ծուկ մտնում է, քարչ է տալիս Խալֆայի ետեւից մի
աղուէսի պոչ: Մա ոչինչ չէ նկատում, շարունակում է ման
գալ եւ աշակերտներին սպառնալ, որ հանգիստ լինեն,
մինչդեռ աշակերտների մէջ տիրում է ընդհանուր ծիծաղ
եւ հռհռոց...

Միանգամ կէսօրից յետոյ վարժապետը գնացել էր
քնելու. այդ ժամանակ, ամեն աւուր սովորութեան համե-

մնաւ, մեղ հաւաքում էին եւ ածում դասատան մէջ, որ լուս մնանք, շարժում չը գործենք, որպէս զի, վարժապետի քունը չը խանգարուի. որովհետեւ նրա սենեակը կից էր մեր դասատանը: Մենք քարէ արձանների նման նստած էինք: Խալճան երկար ճիպոտը ձեռին, փառաւոր կերպով անցու- դարձ էր անում դասատան մէջ, որպէս սուլթանը իր պա- լատում: Տիրում էր գերեզմանական լուսթիւն. ճանճի թռչելն անգամ լսելի էր լինում: Կարօն նայեց նրա վրայ, եւ իմ կողքին խթելով, ասաց.

— Տես, Փարհատ, այդ աւանակի ականջները եթէ կտրես, մի ջուխտ լաւ տրեխ դուրս կը գայ:

Վերակացուն, ի հարկէ ոչինչ չը լսեց, միայն Կարօի սրախօսութիւնը Խալճայ-Թաթոսի ահագին ականջների մասին այնքան ճիշտ էր, որ ես չը կարողացայ իմ ծիծաղը զսպել, որով դարձրի իմ վրայ ամբողջ դասատան ուշա- դրութիւնը:

— Չոքիր, գողաց Խալճան, ցոյց տալով անկիւնը:

Սա պատրաստուեցայ կատարել հրամանը:

— Դու չես չոքի, Փարհատ, ասաց Կարօն:

— Ի՞նչու, հարցրեց վերակացուն, աւելի բարկանալով:

— Նրա համար, որ ես ծիծաղեցրի նրան, նա մեղ չունի, պատասխանեց Կարօն:

— Ուրեմն, երկուսդ էլ չոքեցէք, ասաց վերակացուն, կրկին անկիւնը ցոյց տալով:

— Ոչ ես կը չոքեմ, ոչ նա, պատասխանեց Կարօն վրդովուած ձայնով:

Սա նկատեցի, Կարօն գունաթափուեցաւ, նրա ձեռ- քերը սկսեցին գողգողալ եւ աչքերը լցուեցան արիւնով. — դրանք նրա կատաղութեան նշաններն էին: Չը գիտեմ, վե- րակացուն այլ եւս ինչ խօսեց, միայնս այն տայե, որպէս

Հարցրի Ասլանից: Ես Ասլանին ինձանից աւելի խելացի էր համարում եւ շատ բաների մէջ նրա հետ խորհուրդ էր անում: Բայց Ասլանի հալորդած տեղեկութիւնները այնքան մթին էին, որ կարօտ էին առանձին բացատրութեան:

— Ես էլ չը գիտեմ, ասաց Ասլանը, — թէ ինչ աստանայ է մտել նրա սրտի մէջ. սիրահարուած լինել նա չէ կարող, որովհետեւ այդ հասակում սերը ջահիլ տղին չէ գժուացնում:

Յետոյ նա պատմեց, թէ սուրբ Յովհաննու մատուռի տօնախմբութեան օրը (մի ամիս անցել էր այն օրից) Կարօն էլ ուխտաւորների թուումն էր: Այնտեղ հաւաքուել էին Սարմաստայ ամբողջ գաւառից ոչ միայն հայեր, այլ բազմաթիւ օտարազգիներ եւս: Տօների սովորական հանդէսների համեմատ կատարուեցան զանազան խաղեր: Բոլոր մրցութիւնների մէջ, որ տղամարդիկ իրանց շնորհքը ցոյց տալու համար կատարում են այստեսակ հանդէսներում, Կարօն նշանաւոր գտնուեցաւ: Չիարշաւների մէջ նա բոլորին յաղթեց. ըմբիշների մէջ իր հասակակիցներից մէկը չը գտնուեցաւ, որ նրա կողքը գեանին խփէր. մուշտէկուռի մէջ բոլորը փախչում էին նրա առջեւից. վազ տալու մէջ, նա եղջերուից աւելի արագավազ էր, մի խօսքով, բոլոր խաղերի մէջ նա ցոյց տուեց զարմանալի ճարպկութիւններ: Կարօի այդ արիութիւնները նրա վրայ դարձրին հանդիսականներից մէկի, որտորդ Ավօի ուշադրութիւնը, որ համբուրեց նրա ճակատը եւ հրաւիրեց իր մօտ ճաշ ուտելու: Այնտեղ հաւաքուած էին մի քանի անձանօթ, կասկածաւոր մարդիկ: Կարօն նրանց մէջ չափազանց ուրախ էր, անդադար երգում էր, մինչեւ անգամ պար էր գալիս: Ես մնաց որտորդի մօտ ամբողջ գիշերը, բոլորովին մոռանալով Ասլանին, որի հետ միասին Սուրբ Յովհաննէս ուխտ էին անացած: — Ահա

բողորը, ինչ որ կարողացաւ հաղորդել ինձ Ասլանը, եւ աւելացրեց.

— Այն օրից, երբ կարօն յարարերութիւններ սկսեց որսորդի հետ, նրա մէջ նկատուամ են շատ փոփոխութիւններ:

— Երկար ժամանակ է, որ նա ծանօթութիւն ունի որսորդի հետ, հարցրի ես:

— Դպրոցը թողնելուց յետոյ, պատասխանեց Ասլանը.
— եւ այդ ծանօթութիւնը բողորովին խելքից հանեց կարօն:

Սա այն ժամանակ չէի կարողանում հասկանալ, թէ ի՞նչով որսորդը կարող էր կարօն խելքից հանել: Որսորդը մեր դրացին էր եւ ամենալաւ դրացին, ես երեխայութիւնից ծանաչում էի նրան. նա մի այնպիսի մթին, լուռ, խորամիտ մարդ էր, որ հազիւ թէ կը բացուէր մէկի հետ, ուր մնաց կարօի նման անփորձ պատանու հետ: Երանից անկարելի էր մի բան հասկանալ: Սա այսքանը միայն գիտէի, որ նա շատ բարի մարդ էր, թէ եւ ուրիշները նրան վատ էին համարում, եւ մի այսպիսի բարի մարդը ոչ ոքին խելքից չէր հանի, ոչ ոքին չար ծանապարհի վրայ չէր տանի:

Ինքս էլ էի նկատում, որ կարօն խիստ յաճախ անգամ գնում էր որսորդի խրճիթը, երբեմն ես էլ նրա հետ էի լինում երբ օրը կիրարակէ էր եւ դպրոցից ազատ էի: Որսորդը տալիս էր մեզ վառօդ, որպէս երեխաներ, խաղ անելու համար. մենք նրանից շինում էինք Ֆշանքներ եւ թռչնում էինք օդի մէջ. այդ մեծ զուարճութիւն էր պատճառում մեզ: Երբեմն իր հրացանն էր տալիս, մեզ վարժեցնում էր, թէ որպէս պէտք էր լցնել, որպէս պէտք էր արձակել, կամ որպէս պէտք էր նպատակին դիպցնել: — «Սովորեցէք, ասում էր նա, մի օր ձեզ հարկաւոր կը լինի հրացանը, . . . Շատ

անգամ Կարօին տանում էր իր հետ որսի, երբ մօտ տեղ էր գնում, բայց ինձ ամենեւին չէր տանում, որովհետեւ ես շուտով յոգնում էի:

Ես սաստիկ սէր ունէի դէպի հրացան գործիքները. վառօդի խեղդող ծուխն անգամ օրսօր էր թուում ինձ: Բայց մենք այնքան աղքատ էինք, որ ես չէի կարող գնել երկաթից շինուած հրացան զէնքեր. ես այսպիսի զէնքերը ինքս էի պատրաստում եզան կամ ոչխարի ոտքերի ոսկրներից: Կտրելով ոսկրի մի ծայրը, եւ միւս ծայրում մի ծակ բաց անելով, իմ թւանգի խողովակը արդէն պատրաստ էր. յետոյ խիստ ճարտարութեամբ հազցնում էի նրան մի կտոր փայտի մէջ, որը ծառայում էր կօթի տեղ եւ պինդ կապում էի թերով: Մինչեւ այսօր իմ աջ յօնքի ծայրին մնացել է փոքրիկ սպի, տեսնողը կը մտածէ, թէ խենջարով ծակած են, բայց ոչ, իմ ոսկրեայ հրացանը երբ պայթեց, նա թողեց երեսիս վրայ այդ նշանը: Մայրս սաստիկ բարկացաւ, երբ պատահեց ինձ այդ վէրջը. — «Գրողը տանէ քեզ, ասաց նա, — դու վերջը վառօդով պիտի մեռնես, . . . եւ արգիլեց զէնքերի հետ խաղալ: Այդ պատճառով, երբ իմ քեռի Մինասը ընծայեց ինձ մի փոքրիկ հրացան, ես մօրս երկիւղեց մեր տունը չը բերեցի այլ ծածուկ պահում էի Կարօնց տանը, եւ գնում էի այնտեղ, միասին բանեցնում էինք:

Ես չեմ կարող ճշտութեամբ բացատրել, արդեօք ինչեց էր, որ ես սիրում էի զէնքեր. արդեօք նրա համար, որ քեռիներին արհեստանոցում միշտ զէնքեր էի տեսնուս. արդեօք նրա համար, որ որսորդը միշտ հրապուրում էր ինձ իր վառօդով եւ հրացանով, թէ նրա համար, որ իմ ընկեր Կարօն նոյնպէս սիրում էր զէնքեր: — Ոչ այս եւ ոչ միւսը, այլ ես կարծում եմ, որ ամեն երեխայի բնութեան մէջ կայ այդ սէրը, նախ քան մարդ լինելը, նա ձգտում է զինուոր լե-

նել. եւ եթէ վերջը հանգում է նրա մէջ այդ զգացմունքը, զրա պատճառն է կեանքը եւ տարապայման կրթութիւնը...

Նրբ վարժապետս առաջին անգամ տուեց իմ ձեռքը փետուրէ գրիչը, իմ մէջ ծագեց մի ծիծաղելի միտք. — «Դ՛նչ լաւ կը լինէր, որ այդ գրիչը փոքր ինչ հաստ ու պինդ լինէր, ես նրանից հրացան կը շինէի, կոթ էլ չէր ուզենայ»... Դո՛ւ մտածութիւնը թէեւ երեխայական էր, բայց համեմատութիւնը սխալ չէր, որովհետեւ փետուրէ գրիչն էլ հրացանի խողովակի ձեւ ունի: Դակ փայտից խէնջար, թուր, սուր, ազեղն, նետ, նիզակ եւ այլ զէնքեր շինելու մէջ ես կատարեալ վարպետ էի. այդ էր պատճառը, որ որսորդը աշխատում էր համոզել մօրս, որ նա յանձնէր ինձ քեռիներին արհեստանոցը, զէնք շինել սովորէի: Բայց մայրս չէր համաձայնում. նա մինչեւ անգամ մեղք էր համարում սովորելը այն արհեստի, որ պատրաստում է մարդիկ կոտորելու գործիքներ: Տէր Թողիկն էլ մի եւ նոյնն էր կրկնում:

Բայց Կարօն ինձանից աւելի ազատ եւ աւելի բախտաւոր էր. նա ոչ մայր ունէր, ոչ հայր եւ ոչ էլ վարժապետ. ոչ դք նրան չէր արգելում հետեւել բնութեան ձայնին. տատը չէր ճնշում նրան, եւ որսորդի ազդեցութեան ներքոյ նա դարձաւ բոլորովին ուրիշ տղայ, քան թէ էին նրա բոլոր ընկերները: Այն օրից, որ թողեց դպրոցը, ես ինքս մեծ փոփոխութիւն էի տեսնում նրա մէջ: Նս լսում էի նրանից ինձ համար շատ անհասկանալի խօսքեր. մի անգամ ասաց նա.

— Փարհատ, մեր գիւղացիները շատ աղքատ են, կան ընտանիքներ, որ հաց չունեն ուտելու:

— Դու ի՛նչ գիտես, հարցրի ես:

— Որսորդի հետ երէկ ման եկանք մի քանի գիւղեր. նա ինձ ներս տարաւ գիւղացիների խրճիթները, ես տեսայ սարսափելի չքաւորութիւն:

— Ի՞նչ է պատճառը :

— Այդ մահամեղահանները մեր գիւղացիների արիւնը ծծում են : Այդ խաները, բեգերը նրանց կեանքը բոլորովին մաշում են : Որսորդը ինձ բացատրում էր, թէ ինչ պէտք է արած, որ գիւղացիները աւելի հանգիստ եւ աւելի կուշտ լինեն : Ես ոչինչ չը պատասխանեցի, նա շարունակեց .

— Փարհատ, քանի որ առաջ տեսայ, մի գիւղացու կապած, ծեծում էին նրա համար, որ չէր գնացել խանի համար ձրի բանելու : Դեղձը իր ընտանիքի միակ աշխատող մարդն է, եթէ նա միշտ խանի համար ձրի բանէ, էլ ո՞վ կը կերակրէ նրա երեխաները : Փարհատ, հէնց որ տեսայ, սիրտս այրուեց, էլ չը կարողացայ արտասուքս պահել . . .

Ահա այսպէս, միշտ գիւղացիներ, միշտ գիւղացիներ, միշտ գիւղացիների մասին էր խօսում նա : Ես մտածում էի, թէ խեղճ տղան ցնորուել է, նրան ի՞նչ փոյթ, որ գիւղացիները ուտելու հաց չունեն, կամ նրանց տանջում են : Լաւ չէ, ասում էի, որ իր փորի համար մտածէ . ինքը աւելի բախտաւոր չէ այն թշուառներից, որոնք գիշերները սոված են պառկում :

Ի հարկէ, այդ մեծ փոփոխութիւն էր Կարօի բնաւորութեան մէջ : Ես առաջ սովորութիւն ունէր խօսել Բորօղլիի, Բուստամի, Զալի եւ դրանց նման հերոսների մասին, որոնց պատմութիւնը լսել էր աշուղների վէպերի մէջ, — կամ խօսում էր գեղեցիկ աղջիկների վրայ եւ ծաղրում էր նրանց այս եւ այն թուլութիւնները : Եանկարծ բոլորը մոռացաւ նա, սկսեց գիւղացիների մասին խօսել, նրանց վրայ մտածել : Ո՞վ մտցրեց նրա մէջ այդ ցնորքը : — Ես չը գիտէի, միայն Ասրանը վերաբերում էր որսորդ Ավօին :

ՂԱՐԱՄԷԼԻՔՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Մի անգամ Կարօն ինչ ասաց. — Փարհատ, տատա շատ հիւանդ է, ես մենակ եմ, զնանք մեր տուն, այս գիշեր մեզ մօտ կացիր:

Սա զնացի: Կարօնց բնակարանը շատ հեռու չէր մեր տնից: Սա գտայ Զումրուդին, արդարեւ, ծանր հիւանդութեան մէջ. խեղճ կնոջ միայն մորթն ու ոսկորն էր մնացել, շունք հազիւ ելումնուտ էր անում: Երբ մեզ տեսաւ նա, փոքր ինչ հոգի առաւ, խնդրեց՝ զուտը վեր բարձրացնել եւ բարձերը նեցուկ տալ մէջքին, որ կարողանայ նստել: Կարօն կատարեց նրա ցանկութիւնը: Հնոցի մէջ վառվում էին մի քանի կտոր փայտեր, եւ կարմիր լոյսը ծաւարուելով փոքրիկ խրճիթի մէջ, լուսաւորում էր հիւանդի մաշուած, դալկացած դէմքը:

Հիւանդը կանչեց Կարօին, նստեցրեց իր մօտ, եւ նրա ձեռքը առնելով իր ոսկրացած ափի մէջ, ասաց թոյլ եւ զոգգոջուն ձայնով.

— Սա մեռնում եմ, Կարօ, քանի որ բերանս փակուած չէ, թող լեզուս բաց անէ քեզ այն գաղանիքը, որ այսքան տարի ծածուկ էր պահուած:

Սա պատմեց, ինքը Կարօի ոչ տասն է, ոչ նրա ազգականը, այլ սկզբում Կարօի հօր տան աղախինն է եղել, իսկ յետոյ դարձաւ նրա դայեակը: Սա պատմեց, թէ Կարօի

Հայրը կոչվում էր Միր-Մարտո, նա պատկանում էր Ղարա-Մէլեքների ընտանիքին, որ սերուած էր Հայոց մի հին իշխանական տոհմից: Դարերի ընթացքում այդ տոհմի բախտը նոյնքան փոփոխութեան է ենթարկուել, որքան փոփոխական, յեղյեղուկ է եղել Հայաստանի զրութիւնը: Նա բարձրացել եւ խոնարհուել է իշխանութեան, աստիճանի բոլոր ելեւէջների մէջ, երբեմն տիրող իշխան, երբեմն հասարակ տանուտէր, երբեմն տաժանակիր հողագործ, — բայց երբէք չէ կորցրել իր ազնուապետական ոգին: Պարսից մարզպանների ժամանակ այդ տոհմը դեռ պահպանել էր հզօր նախարարի արտօնութիւնները, բայց արաբացոց արշաւանքների ժամանակ նա բաւական ընկաւ, երբ այդ ցեղի նշանաւոր իշխանները բռնուելով, տարուեցան Դամասկոս եւ այնտեղ գլխատուեցան: Նրա մի ճիւղը բոլորովին ոչնչացաւ յունաց կիւրապաղատների օրերում: Մօնղօլական արշաւանքների ժամանակ այդ ցեղից մի տղամարդ, որ իր թուխ դէմքի պատճառով ստացել էր թաթարների խանից «Ղարա-Մէլեք» կոչումը, կրկին զօրացաւ: Նրա անունով այդ տոհմի ներկայացուցիչները սխուեցան կոչուիլ Ղարա-մէլեքներ:

Հայաստանի յեղաշրջումների փոթորիկների մէջ, այդ տոհմը, անդադար արմատախիլ լինելով հայրենի երկրից, տարուբերուել է երբեմն Արարատ, երբեմն Վասպուրական, երբեմն Ատրպատական եւ երբեմն Փոքր-Հայքի կողմերը: Իսկ վերջին դարերում, երբ Վասպուրականի մէջ զօրացան քրդերը, Ղարա-մէլեքներից մէկը, Մարաշի կողմերից փախստական գալով, հաստատուեցաւ Վանայ ծովակի հարաւային ափերի մօտ: Զուրդ ցեղապետների հետ դաշնակցելով, նա հետզհետէ ընդարձակեց իր իշխանութիւնը եւ տիրում էր ամբողջ Ռշտունեաց գաւառի վրայ: — Դա էր Կարօի հայրը Միր — Մարտոն: «Միր» տիտղոսը ստացաւ նա քրդերից,

որ նշանակում է տէր, իշխան, պետ: Նրա հզօր ամրոցը գտնվում էր Ռստանի մօտ, մի լեռան անմատչելի բարձրաւանդակի վրայ, մի կողմից ծփում էր ծովակը, միւս կողմից, շքրջապատած էր սարերի պարսպածեւ շղթաներով:

Միր-Մարտն, որպէս տեղային հայերի պետը, էր մի եւ նոյն ժամանակ ամենահարուստ մարդը ամրոցի գաւառի մէջ: Նա ունէր մի առանձին սնահաւատութիւն դէպի Եօն-նեակ թիւր եւ այդ պատճառով իր բոլոր հարստութիւնը բաժանած էր եօթն մասների վրայ: Նա ունէր՝ եօթն ջրաղաց, եօթն ձիթհան, եօթն այգի, եօթն անտառ: Նրա անից գուրս էր գալիս եօթն գութան, որ մշակում էին եօթն անգամ եօթնասուն օրավար հող: Նրա սեպհական արօտատեղերում արածում էին եօթն հօտ ոչխարներ, իւրաքանչիւր հօտը միագոյն, մէկը ճերմակ, միւսը սեւ, երրորդը շեկագոյն, չորրորդը խայտաճամուկ, հինգերորդը մոխրագոյն եւ այլն: Նոյն խորհրդաւոր թիւն ունէին նրա ձիերի, կովերի, գոմէշների երամակները: Այդ բոլորը պիտի մնար որպէս ժառանգութիւն նրա եօթն որդիներին, որոնցից ամենակրտսերն էր Կարօն:

Միր-Մարտի օր ըստ օրէ զօրանալը, նրա յաջողութիւնները մշտական կռիւների մէջ, գրգռեց մի հարեւան քուրդ ցեղապետի նախանձը: Նա չը կարողանալով բացարձակ կերպով վնասել նրան, սկսեց դիմել խորամանկութեան. բարեկամութիւն հաստատեց Միրի հետ, ձեւացրեց իրան նրա ամենամտերիմ դաշնակիցը: Եւ մի անգամ, խարէութեամբ Միրին իր մօտ հիւր կանչելով, ընթրիքի ժամանակ հրամայեց նրան ցած գլորել իր բերդի բարձրութիւնից...

Կարօի հայրը այսպէս նենգութեամբ սպանուելէն յետոյ, նրա ամրոցը ընտանիքը զոհ եղաւ քուրդ բռնակալի բարբառսութեանը, բոլորը սրից անցան. ողջ մնաց միայն փոքրիկ

Կարօն, որին իր դայեակը — Ջուսրուզը — փախցնելով, թազցրեց մի ասորու տան մէջ:

Հիւանդը վերջացրեց իր պատմութիւնը այս խօսքերով.

— Այն սարսափելի կոտորածի միջոցին, քո մայրը, Կարօ, կուրծքի խէնջարով խոցուած, մի ձեռքով բռնել էր վերքը, միւս ձեռքով քեզ յանձնեց ինձ, ասելով. «Առ, Ջուսրուզ, եթէ Աստուած կը յաջողէ ազատել երեսայիս, սովորեցնուր նրան վրէժխնդիր լինել»... Այդ խօսքերի հետ նազելի տիկինը աւանդեց հոգին:

Բոլոր պատմութեան ժամանակ Կարօն հանգիստ էր. նրա դէմքի վրայ եւ նկատում էի մի տեսակ զարմացում, մի տեսակ ապշութիւն, որ առաջ էին գալիս անազան ինքնաճանաչութեան զգացմունքից: Անտէր, սնտուն, թափառաշարժիկ պատանին յանկարծ զգում էր իր երակների մէջ իշխանական արեան հոսումը: Բայց երբ նա լսեց պառաւի վերջին խօսքերը, նրա դէմքի արտայայտութիւնը խկոյն փոխուեցաւ. շրթունքը սկսեց դողդողալ, աչքերի մէջ փայլեց կատաղի բարկութիւն: Կարծես, այն լուռ, զայրացած դէմքի վրայ եւ կարդում լինէի. «Նրդվում եմ իմ մօր սուրբ յիշատակով, որ եւ անպատճառ վրէժխնդիր կը լինեմ»...

— Ես չը կարողացայ աւելի վաղ յայտնել քեզ, Կարօ, մօրդ կտակը, շարունակեց պառաւը, — որովհետեւ դու շատ փոքր էիր: Սպասում էի, մինչեւ մեծանաս, մինչեւ աւելի հասունանաս: — Ես ոչինչ չը կարողացայ սովորացնել քեզ: Բայց քո հօր պատմութիւնը բաւական է վրէժխնդրութեան դաս լինելու համար: Ես մեռնում եմ հանգիստ սրտով, որովհետեւ գիտեմ, ինձանից յետոյ մի աւելի հմուտ, աւելի փորձուած ձեռք քեզ պիտի առնէ իր պաշտպանութեան ներքոյ: Լսիր նրա խրատները եւ ոգեւորու-

Թեամբ ընդունիր, ինչ որ կը ներշնչէ նա քո մէջ: Այդ ազնիւ մարդը քո հօր բարեկամն է եւ նրա գաւառի հինգ տանուտէրներէց մէկը: Նա եւս ենթարկուեցաւ մի եւ նոյն բարբարոսութիւններին, քո հօր տունը բնաջինջ լինելուց յետոյ: Այդ պատմութիւնը գուցէ նա ինքը կը հաղորդէ քեզ:

Պառաւի վերջին խօսքերը որսորդ Ավօի մասին էին: Ուրեմն նա հասարակ մարդ չէր. որսորդի ծպտեալ դիմակի տակ ծածկուած էր մի խորհրդաւոր անձնաւորութիւն: Այդ բոպէից եւ հասկացայ նրա առանձին ուշադրութեան գաղտնիքը, որ ունէր դէպի Կարօն:

— Այժմ փակիր իմ աչքերը, շարունակեց հիւանդը, գլուխը ցած թողնելով բարձի վրայ: — Եթէ կուզես կրկին ձեռք բերել քո հօր իշխանութիւնը, դու կը գտնես այն փոքրիկ սնդուկի մէջ բոլորը, ինչ որ քեզ հարկաւոր է...

Նա աշխատեց ձեռքը մեկնել դէպի պատուհանը, ուր դրած էր փոքրիկ սնդուկը, բայց ձեռքը թուլացաւ, ընկաւ վերմակի վրայ:

Նրա աչքերը կրկին բացուեցան, եւ անշարժ նայում էին դէպի երկինքը: Կարծես այնտեղ, վերին երկնակամարի այն կողմը, նրա առջեւ բացուած լինէր Յաւիտենականի աթոռը եւ նա շնորհ, զօրութիւն, յաջողութիւն էր մաղթում այն էակի համար, որին իր ձեռքով էր սնուցել, իր բազումների վրայ էր մեծացրել:

Նրա այեւոր գլուխը թեքուեցաւ, երեսի վրայ երեւացին մի քանի ցնցումներ, աչքերը դարձեալ փակուեցան...

— Նա մեռաւ... բացականչեց Կարօն, ստանց մի կաթիլ արտասուք անգամ աչքից թափելու:

Եւ դարմանում էի նրա քարասրտութեան վրայ: Ո՛րպէս սառնութեամբ լսեց այդ բոլորը: Կարծես, նա ամենը դիտէր, կարծես, գայեակի պատմածները նրա համար նոր

բաներ չը լինէին: Բայց նա ոչինչ չը գիտէր իր ծագումի մասին. նա իրան միշտ համարում էր պառաւ Զումրուգի թոռը:

Սա սխալվում էի: Կարօն բոլորովին հանդիստ չէր: Մրա կերպարանքի գունաթափ, մի եւ նոյն ժամանակ խաղաղ կեղեւի տակ բորբոքվում էր մի սարսափելի կրակ, որ նմանում էր ծածկուած հրարուխի: Մրա սիրտը փոթորկվում էր կատաղի խռովութեան մէջ: Սա այն ժամանակ չէի կարող հասկանալ նրա բնաւորութեան բոլոր զօրութիւնը, թէ որքան զգացմունք, որքան կամքի ուժ կար այն շափահաս պատանու մէջ, իսկ այժմ բոլորը հասկանում եմ: Սա ծածկեց մեռանող կնոջ երեսը, եւ մի քանի բոպէ լուռ ու անշարժ նստած էր նրա մօտ:

Սա բաց արի փոքրիկ արկղիկը, որը հիւանդը ցոյց տուեց իր հոգեվարքի միջոցին: Սա լինէր էր զանազան հին, ցեց կերած թերթերով, որոնք գրուած էին պարսից, արաբացոց, յունաց, թուրքաց եւ հայոց լեզուներով: Մրանց վրայ դրոշմուած էին մեծ եւ փոքր կնիքներ: Մագաղաթի գրուածքը դարերի ընթացքում բոլորովին գունատուել եւ մոյգ-դեղին գոյն էր ստացել: Կարօն խլեց իմ ձեռքից հրովարտակները եւ բոլորը միասին նետեց հնոցի մէջ: Կրակը բորբոքուեց եւ Ղարա-մէլիքների աւելի քան հազար տարուայ տոհմային վկայականները մոխիր դարձան...

— Ինչ պէտք չէ արտօնական իշխանութիւնը, որ իրրեւողորմութիւն շնորհուած է եղել իմ պապերին, ասաց Կարօն խորին վրդովմունքով: — Սա պիտի աշխատեմ չը սովորել մուրացկանութիւն: Եթէ կը յաջողուի ինձ կրկին ձեռք բերել այն, ինչ որ կորցրել են իմ նախնիքը, այդ պէտք է լինի իմ սեպհական ջանքով: Սրով, բռնի ուժով խլածը պէտք է սրով վերադարձնել: Բայց ինչ որ ամենա-

Թանկագինն է ինձ համար, — դա է իմ ծնողների արիւնը: — Ահա՛ ամենազլխաւոր պահանջը, որ պիտի տուժե՛լ տամ մեր թշնամիներին . . .

Այդ խօսքերը զարթեցրին իմ յիմար գլխում մի միտք, որ մինչեւ այն բոլորն ամացել էր խուլ, անշարժ, անկերպարան: Մի՞թէ իմ հօր արիւնը նոյնպէս չէր բողբոջում արդարութեան ատենի առջեւ, մի՞թէ նա գերեզմանից չէր կոչում որդուն վրէժխնդիր լինել: Թուրքը թուրքի հետ զրազ եկաւ եւ իր սրի զօրութիւնը փորձելու համար, մի հարուածով կտրեց իմ հօր պարանոցը եւ ստացաւ մի Ֆինջան զահուէ . . . Որքան նախատինք, որքան ցածութիւն էր այդ, իր կեանքով լինել առարկայ մի այդպիսի բարբարոսական կատակի . . .

Հնոցի մէջ մնազազաթը դեռ այրվում էր. կապտազոյն բոցերը դեռ պլպլում էին:

— Տես, այլ եւս ի՞նչ կայ այնտեղ, հարցրեց Կարօն, ցոյց տալով սնդուկը:

Յատակի վրայ մնացել էր փղոսկրեայ մի տուփ. ես բաց արի տուփը. նրա մէջ գրած էր մի փոքրիկ մեղակիօն, ոսկուց շինած եւ ադամանդներով զարդարած, որի վրայ հմուտ ճարտարութեամբ նկարուած էր մի գեղեցիկ կանացի գլուխ: Այդ կարօի մօր պատկերն էր: Մա առեց իմ ձեռքից մեղակիօնը, մի քանի վայրկեան նայեց նրա վրայ յետոյ թազքեց իր ծոցում: Այն ժամանակ միայն նկատեցի, նրա աչքերից գլորուեցան մի քանի կաթիլ արտասուք գունաթափ, ախուր դէմքի վրայ:

Մա իսկոյն սրբեց արտասուքը, որ ես չը տեսնեմ, դարձաւ դէպի ինձ, ասելով .

— Նրդուիր, Փարհատ, որ այդ բոլորը, ինչ որ լսեցիր, ինչ որ տեսար այստեղ, կը մնան քեզ մօտ որպէս գաղտնիք:

Սա երդուեցայ:

Այդ անցքից երեք օր յետոյ Զոււմրուդին թաղեցին: Ամբողջ քաղաքը ցաւեց նրա համար: Նա իբրեւ բժիշկ, այնքան բարի էր, որ չը կար մի աղքատ, որ նրա օգնութիւնը վայելած չը լինէր:

Նրա թաղումից յետոյ կարօն այլ եւս չերեւաց: Կարօի հետ անյայտացան՝ մեր քաղաքից երեք հոգի՝ — որսորդ Ավօն, Ապանը եւ Սադօն: Ռւր գնացին, — ոչ ոք չը գիտէր...

Մ Թ Ի Ն Գ Ա Ղ Տ Ն Ի Ք

Դառնանք դէպի մեր պատմութիւնը:

Վաղ-առաւօտեան, դեռ արեւը չը ծագած, ես զարթեցայ: Ես ինձ գտայ խորհրդաւոր մինարէթում, պառկած ցամաք տերեւներից կազմուած անկողնի վրայ: Գլխիս տակին, բարձի փոխարէն, դրած էր մի խուրձ խոտ: Կարօի վերարկուն ծածկում էր ինձ վերմակի տեղ: Երեւում էր, ընկերներս խնամք էին տարել իմ հանգստութեան համար, որովհետեւ դեռ չէի սովորած բացօթեայ կեանքի խստութիւններին:

Սրկու գէյթունցիները չը կային: Միւսները — Կարօն, Ասլանը, Սագօն — դեռ քնած էին մերկ գետնի վրայ, առանց ծածկոցների: Սրանց քունը ծանր էր եւ խորին: Ինձ երեւում էր, թէ ամբողջ գիշերը արթուն էին մնացած. երեւում էր, հէնց նոր զարնել էին մի հեռու տեղից... որովհետեւ նրանց արեւնների ցեխը դեռ թաց էր: Սրանք պառկել էին առանց հանուերու, իրանց հագուստով, մինչեւ անգամ ոտնամաններով: Սրանք կրած ունէին եւ գէնքեր, բայց գիշերը, թէ՛ ընթրիքի ժամանակ, թէ՛ վիճարանութեան միջոցին, նրանց վրայ գէնքեր չը տեսայ, բացի մի մի դաշոյնից: Ուրեմն նրանք գիշերը այստեղ չէին մնացած, մտածում էի ես, ուրեմն ինձ հարբեցրին, քնացրին, որ չիմանամ, թէ՛ դէպի ո՞ր կողմն են արշաւանք գործում...:

Բայց զորտեղ կորան այն երկու ծածկամիտ զէթուն-
ցիները, ի՞նչու չը մնացին այստեղ, ի՞նչու կարօն չը ծանօ-
թացրեց ինձ նրանց հետ եւ ոչ ասաց թէ նրանք ովքեր
են... մի՞թէ նա չէ հաւատում ինձ: Ահա այդ հարցերը
զբաղեցրին իմ միտքը, երբ առաւօտեան զարթեցայ խոր-
հրդաւոր մինարէթի մէջ:

Ինձ թուում էր, թէ ես ընկած եմ մի կախարդուած
ամրոցի աւերակների մէջ, թէ մի դիւթական ձեռք ինձ
բերեց այդ դիւարնակ աւերակներում, թէ կարօն, Ալանը,
Սազօն, — այդ բոլորը առաջօք եւ խաբէական պատկերներ
էին: — «Չէ, մտածում էի ես, թողնեմ, փախչեմ եւ
հեռանամ այստեղից, գնամ մօրս մօտ, հնազանդ գլուխս
խոնարհեցնեմ նրա առջեւ եւ ասեմ, ես քեզանից չեմ հե-
ռանայ, միշտ կաշխատեմ քեզ համար եւ քոյրերիս հա-
մար, միայն ինձ վարժատուն մի ուղարկիր»:

Իսկ երբ վարժապետիս սարսափելի պատկերը աչքիս
առջեւն էր գալիս, իսկոյն սթափովում էի, կրկին լուծվում
էր դիւթական թիլիամանը, եւ ես զգում էի, թէ իրականու-
թեան մէջ եմ գտնվում, թէ այս բոլորը, ինչ որ տեսնում
էի, երեւակայութեան ցնորքներ չէին: Իսկոյն փոխում էի
միտքս. — «Չէ, ասում էի, երազ չէ իմ տեսածը եւ ոչ
կախարդութիւն. դրանք իմ լաւ ընկերներն են. Ալանը
հրեշտակի սիրտ ունի, կարօն հէնց վարժատնում եղած
ժամանակ սիրում էր ինձ, Սազօն նոյնպէս բարի տղայ է,
նրա սիրտը այն չէ, ինչ որ ընդուն է: Չէ, կը մնամ այստեղ,
դրանցից չեմ բաժանուի»...

Մինչ ես այսպիսի խորհրդածութիւնների մէջ էի,
աչքս ընկաւ պառկած ընկերներիս վրայ. չը գիտեմ, ի՞նչու
եւ յիշեցի մի զրոյց, որ շատ անգամ լսել էի տատիս հե-
քեթաթների մէջ: Ինձ երեւաց, որպէս թէ, այդ երեք երի-

տասարգները երեք հսկաների ձագեր լինէին, որոնց մայրը կաթիլ փոխարէն կերակրում էր ադամորդու արիւնով . . . Ռրտեղից ծագեց իմ մտքում մի այդպիսի օտարոտի համեմատութիւն . . .

Կարօի քունը անհանգիստ էր. երեւում էր, նա գտանվում է երազների սարսափելի խռովութեան մէջ. — «կը սպաննեմ», թէ չը տաս» — «նէր ես փախչում» — «իմ գնդակը աւելի սրնթաց է քան քո ոտները», — «Ասլան, սատկեցրու նրան» — «Սազօ, զգոյշ, մարդ չը տեսնէ» — «նրանք այս կողմից փախան» . . . Ահա այսպիսի անկապ խօսքեր էին լսվում նրա բերանից: Նա խօսում էր խառն, զանազան արեւելեան լեզուներով:

Ասլանի քունը հանգիստ էր, որպէս երեխայի քուն: Երբեմն նրա գեղեցիկ շթունքը ցնցվում էին թեթեւ ժպտով: Նա լուռ էր: Միանգամ միայն նա արտասանեց անունս «Սօնա»: — Խեղճ տղայ, ստածում էի ես, նա ինձանից առաջ սիրում էր նրան . . . գուցէ այժմ տակաւին սիրում է . . .

Սազօն իր երազների մէջ նոյնպէս ծիծաղելի էր, որպէս արթուն ժամանակը. մէկին ջիզրացնում է նա: Երազէմքի վրայ նկատվում էին հեգնական ծամաճոութիւններ:

Արշալոյսը սկսել էր շառագունիլ: Ամեն կողմից լսելի էին լինում թռչունների ուրախ, ծրվելուն երգերը: Մինարէթի վերի յարկերում բոյն դրած վայրենի աղաւնիները այս կողմ եւ այն կողմ էին թռչոտում եւ նրանց թեւքերի թափ տալուց աշտարակի կամարները թնդում էին խուլ որոտմունքով:

Նա ձանձրացայ երկար պառկելուց, վերկացայ, մօտեցայ Կարօին, եւ նրա վերարկուն իր վրան ծածկելով, կանգնեցայ նրա մօտ: Նա տարածուած էր գետնի վրայ, որպէս մի ահա-

զին պղնձէ արձան, մթին, հսկայատիպ կերպարանքով : Երա
լայն կուրծքը անհանգիստ կերպով բարձրանում եւ ցածա-
նում էր : Երկար եւ խորին պատկառանքով նայում էի այդ
վեհափառ պատկերի վրայ, մինչեւ իմ սիրտը լցուեցաւ մի
ջերմ, եղբայրական զգացմունքով . եւ խոնարհուեցայ եւ մի
համբոյր քաղցի այն շթունքներից, որոնցից շատ անգամ
լսել էի այդ խօսքերը . « Փարհատ, եւ քեզ շատ եմ սիրում » :

Եւ մի թեթեւ շարժում գործեց եւ կրկին խորասու-
զուեցաւ ծանր քնի մէջ : Եւ հեռացայ :

Դեռ երեխայութեանս ժամանակից, այն աւերակները,
որոնցմով շրջապատուած էի, այն մինարէթը որի մէջ այժմ
գտնվում էի, միշտ մի առանձին գիւթական տպաւորութիւն
էին գործում ինձ վրայ : Եւ լսել էի նրանց մասին շատ առաս-
պելական զրոյցներ : Բայց առաջին անգամն էր որ գտնվում
էի այնտեղ, թէեւ այդ աւերակները ունէին մեր քաղաքից
հազիւ քառորդ մղոն հեռաւորութիւն : Մարդիկ, մի
առանձին անահաւատութեամբ, վախենում էին մօտենալ
նրանց : Բայց նոյն ժամուն ինձ եւս անհասկանալի մի հեռա-
քրքրութիւն քարշում էր իմ սիրտը դէպի վեր, դէպի այն
հսկայական շինուածքի գագաթը . այնտեղից եւ ցանկանում
էի նայել դէպի Աստուծոյ գեղեցիկ աշխարհը :

Խորին երկիւղածութեամբ եւ ոտք կոխեցի առաջին
սանդուղքի վրայ, սկսեցի բարձրանալ : Ամեն տեղ տիրում էր
գատարկութիւն . ամեն տեղ ոչ այնքան ժամանակը, որքան
կոյր խառնիճաղանձի մոլեռանդութիւնը աւերակ էր դարձրել
ճարտարութեան այն հրաշայի գործը, համարելով նրան մի
կախարդուած մնացորդ « ջինների » թագուհու ամբոցից : Եւ
բոլորովին յոգնեցայ, մինչեւ հասայ մինարէթի գագաթը :
Այն, որքան բարձր էր նա : Ամբողջ Սալմաստը, լուսաւորուած
արեգակի առաջին ճառագայթներով, դրած էր իմ

որպէս մի գեղեցիկ սրտակեր, նկարած զանազան գոյներով, Գիւղերը, այգիները, ձեռատունկ անտառները, լաւ մշակուած դաշտերը, բոլորը միաստանուելով հանդիսացնում էին ամբողջ հովիտը իր կանաչազարդ, գեղազրական տարածութեան մէջ: Եւ ջոկում էի բոլոր ինձ ծանօթ տեսարանները:

Հեռու, բարձր ապառաժի վրայ, տեսնում էի եւ Արինի-Նարուղի աւերակները, աւերակները այն առասպելական ամրոցի, ուր թափուել էր այնքան արտասուք եւ սէք... ուր անօրէն թուրք իշխանի ձեռքը խլում էր ամուսնի գրկից կնիկների ամենագեղեցիկը... ուր տարվում էին ամենաընտիր աղջիկները ամբողջ գաւառից եւ անբախտ զոհերի արտասուքը, ընտանիքի սրբութիւնը, ծնողների ազաւանքը չէին կարողանում ամօքել բռնակալի կրքերը... Դէպի աջ նայելով, ես տեսնում էի սուրբ Յովհաննու մատուռը. միայնակ կանգնած բլուրի գագաթին, որը մի ահագին շաքարի զլխի նման վեր էր բարձրացել ընդարձակ դաշտի միջից: Որքան քաղցր զգացմունքներով կապուած էր այդ սրբարանը իմ յիշողութեան հետ: Այնտեղ, ածնական հանդէսների ժամանակ, ուխտաւորների աշխարհային զուարճութիւնները, ախտերը եւ կրքերը եփ էին գալիս, բորբոքվում էին, միաստանուելով կրօնական ջերմեռանդութեան հետ...

Վերջապէս իմ աչքին ընկաւ քաղաքը. նա թաղնուած էր ծառազարդ այգիների մէջ, որոնք ձեւացնում էին մթին, բոլորակ տարածութիւն: Եւ որոշեցի մեր թաղը. այնտեղ ես երկար եւ երկար որոնում էի «մէկին», ... կարծում էի, թէ կը տեսնեմ նրան... Ձը գիտեմ ինչու նոյն բոպէում իմ աչքերը լուեցան արտասուքով, եւ այլ եւս չը կարողացայ նայել...

Եւ սրտեցի իջնել ցած, կրկին նոյն որոր-մոլոր սանդուղքանակ միայն նկատեցի, որ աշաարակը ունէր

մի քանի գաղանի պահեստներ եւ խորին մթերանոցներ: Հե-
տաքրքութիւնը հրապուրեց ինձ մտնել նրանցից մէկի մէջ:
Ծեղ պատուհանից ներս ցոլացած լուսով հազիւ կարողացայ
որոշել հետեւեալ իրեղէնները. — զէնքերի զանազան տե-
սակներ, ձիաների թամբեր իրանց պարագաներով, խուրջին-
ներ լիքը զանազան բաներով, որոնք այնքան ծանր էին, կար-
ծես, ամրողջապէս լցուած լինէին մետաքներով: Ես ձեռքս
տարայ մէկի մէջ, տեսայ, ուրիշ ոչինչ չը կար, բայց միայն
հրացանի փամփուշտներ, գնտակների կապոցներ եւ վառօդ:
Այս մթերքը, անտարակոյս, պատկանում էր այն երեք
հոգուն, որ պառկած էին աշտարակի ներքին յարկում: Բայց
ի՞նչ նպատակի համար էր այդ բոլոր պատրաստութիւնը: —
Այդ միտքը սկսեց տանջել ինձ: Այնտեղ կար պատրաստու-
թիւն աւելի քան յիսուն հոգու համար: Բայց ո՞րտեղ էին
այդ մարդիկը: Ես ոչինչ հասկանալ չէի կարողանում: Եր-
կիւղը եւ կասկածը տիրեցին իմ սրտին: Այստեղ երեւում
էր ինչ-որ խորհրդաւոր ծածկապահութիւն . . .

Ես չուզեցի կասկածանքի պատճառ տալ ընկերներիս,
եւ առանց միւս բաներին նայելու, իջայ ցած: Տղերքը տա-
կաւին քնած էին նոյն դրութեան մէջ, որպէս թողել էի:
Ես չը կամեցայ խանգարել նրանց հանգստութիւնը, դուրս
եկայ մինարէթից մի փոքր թարմ օդ ծծելու համար:

Վ Հ Ո Ւ Կ Ը

Արեգակը բաւական բարձրացել էր հորիզոնից:

Վազորդեան ցօղը գոյնզգոյն գոհարների նման շողշողում էր նորարոյս խոտերի, թփերի տերեւների վրայ: Օդի մէջ տիրում էր դարնանային առաւօտի մեղմ զովութիւնը, թէեւ դեռ գարուն չէր:

Իմ սիրտը զգաց անսահման բերկրութիւն: Ի՞նչու: — Ինքս էլ չը գիտէի: Գուցէ նրա համար, որ այստեղ ազատ էի. ոչ ոք չէր նեղացնում ինձ, ոչ մօրից, ոչ վարժապետից երկիւղ չունէի:

Փոքր ինչ հեռանալով աշտարակից, ես սկսեցի դիմել դէպի աւերակները: Կիսակործան պարիսպների, խորտակած սիւների, մասուապատ կամարների բեկորները մեծ մասամբ կորած էին վայրենի բոյսերի մէջ, որ ծոխութեամբ աճել էին այնտեղ: Ոգնին, ահագին կրիաները, երկչոտ չախկալները համարձակ կերպով վազվզում էին փրտակների մէջ:

Իմ ականջին զարկեց բուխ ձայնը: Աւերակների այդ թաղուհին իմ մանկութեան հասակից զրգուել էր իմ անահաւատութիւնը: Ես համոզուած էի, թէ նա էր այդ բոլոր կործանումների պատճառը: Կռացայ, գեանից մի քար վեր առի, նայում էի չորս կողմն, որ գանեմ, որ սպաննեմ նրան: Բուն չէր երեւում: Ես քարը նետեցի ուղիղ այն կողմը, որտեղից լսելի եղաւ նրա ձայնը: Բարձրացաւ մի ձիւ, որ նման

էր աղամորդու հառաչանքի: Ես սոսկացի: Փլատակների մէջ կծկուել էր մի պառաւ կին, փաթաթուած հին մոյգ-կապտադոյն սփածանելիքի մէջ: Ինձ երեւաց, որպէս թէ, աւելակների մէջ բնակուող ոգիներից մէկը լինէր նա, կամ այն կախարդը, որ հսկում էր այդ անմարդարնակ անապատի վրայ:

Նրա երկար, կիսով չափ կռացած հասակը բոլորովին նման էր մի այլանդակ կմախքի, որի ցամաք կազմուածքի մէջ մնացել էին ոսկորները միայն: Միակ կենդանութեան նշոյլը, որ նկատվում էր թուխ դէմքի վրայ, էին զոյգ կրակոտ աչքերը, որոնք վառվում էին դիւական խորամանկութեամբ:

Նա խիստ մտերմապէս մտեցաւ ինձ:

— Ո՞վ ես դու, հարցրի ես:

— Դու կարօն չես... ասաց նա, առանց իմ հարցին

պատասխանելու:

Նա խօսեց աղաւաղուած թուրքերէն լեզուով, բայց արտասանութիւնից իսկոյն երեւաց, որ ինքը բօշայ է, թէեւ նա չէր պատկանում բօշաների այն ցեղերին, որ ես յաճախ տեսել էի մեր կողմերում:

Երեւում էր, պառաւը գործով եկած էր կարօի մօտ եւ սխալամբ ինձ նրա տեղ էր ընդունում, որովհետեւ աչքերի տեսութիւնը սաստիկ թուլացած էր: Ես կամեցայ կարօին զարթեցնել, յետոյ մտածեցի. ի՞նչ վնաս, առժամանակ ձեւանալ, որպէս թէ ես կարօն եմ: Իմ վարմունքը երեխայական անմիտ հետաքրքրութիւն էր, եւ աւելի ոչինչ:

— Հա՛, իմ անունս կարօ է, պատասխանեցի ես: —

Բայց ի՞նչպէս են կոչում քեզ:

Բօշան զարմանալով նայեց իմ վրայ, կարծես, չէր հաւատում իր աչքերին, եւ պատասխանեց պարսկերէն լեզուով:

կը մնայ... Երեսին գոյն չես տեսնի, օրինակ քեզ՝ կտա... Այն, Սուսանն էլ շատ չի ապրի, թէ «նրա» գլխին մի փորձանք կը դայ...

Պառաւր այլ եւս չը կարողացաւ խօսքը շարունակել, սկսեց դառն կերպով լաց լինել: Արտասուքը աւելի նսեմացրեց նրա աչքերի լոյսը: Ես աշխատեցի մխիթարել նրան: Երբ մի փոքր հանգստացաւ, հարցրի, ինձ բաւական մօտեցած համարելով դադանիքի խկութեանը.

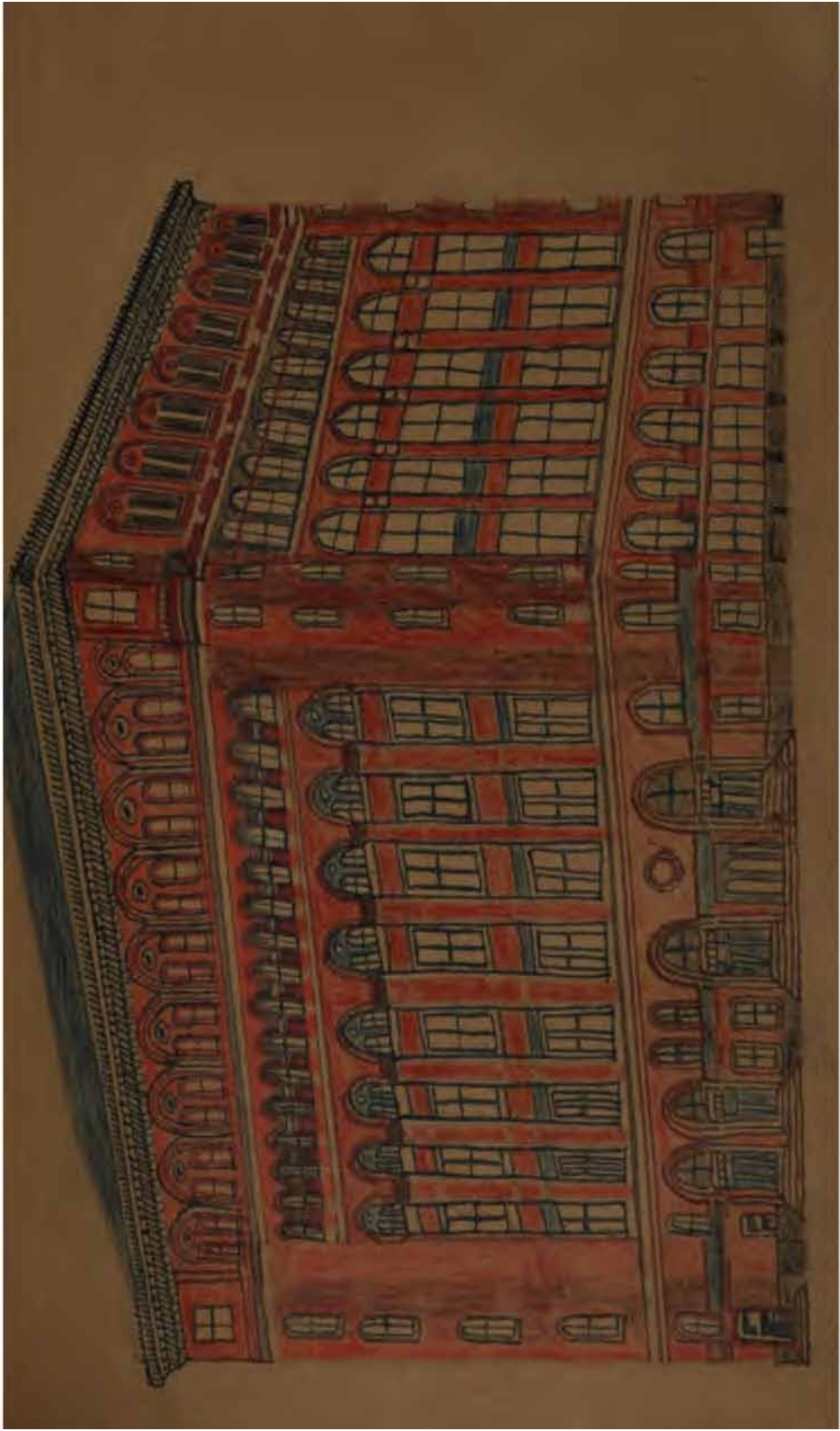
— Ի՞նչպէս դու մտար «նրա» մօտ:

— Ի՞նչպէս մտար... կրկնեց պառաւր հեգնական կերպով եւ նրա ցամաք դէմքի վրայ վազեց մի վայրենի ծիծաղ: — Սուսանի ճանապարհը ո՞վ կարող է կտրել: Սուսանը ամեն տեղ մուտք ունի: Թէ՛ խանի ամրոցի, թէ՛ աղքատի խրճիթի դռները նրա առջեւ բաց են: Սուսանը կարդում է մարդերի ճակատագիրը. Սուսանը գուշակում է նրանց շարն ու բարին: — Տուր ինձ ձեռքդ, գուշակեմ քեզ համար...

Կարծես, նա մոռացաւ առաջին տխուր զգացմունքը «խեղձ աղջկայ» մասին. կարծես, նա մոռացաւ, որ Կարօի հետ էր խօսում: Այժմ ախրեց նրան այն, ինչ որ բօշայական էր, ինչ որ վայրենի էր: Նրա առաջին արտասուքը եւ վերջին ծիծաղը մի բոպէում այնպէս փոփոխակի կերպով յաջորդեցին միմեանց, որ պարզ երեւաց, թէ ողորմելի կիներ ցնորուած էր:

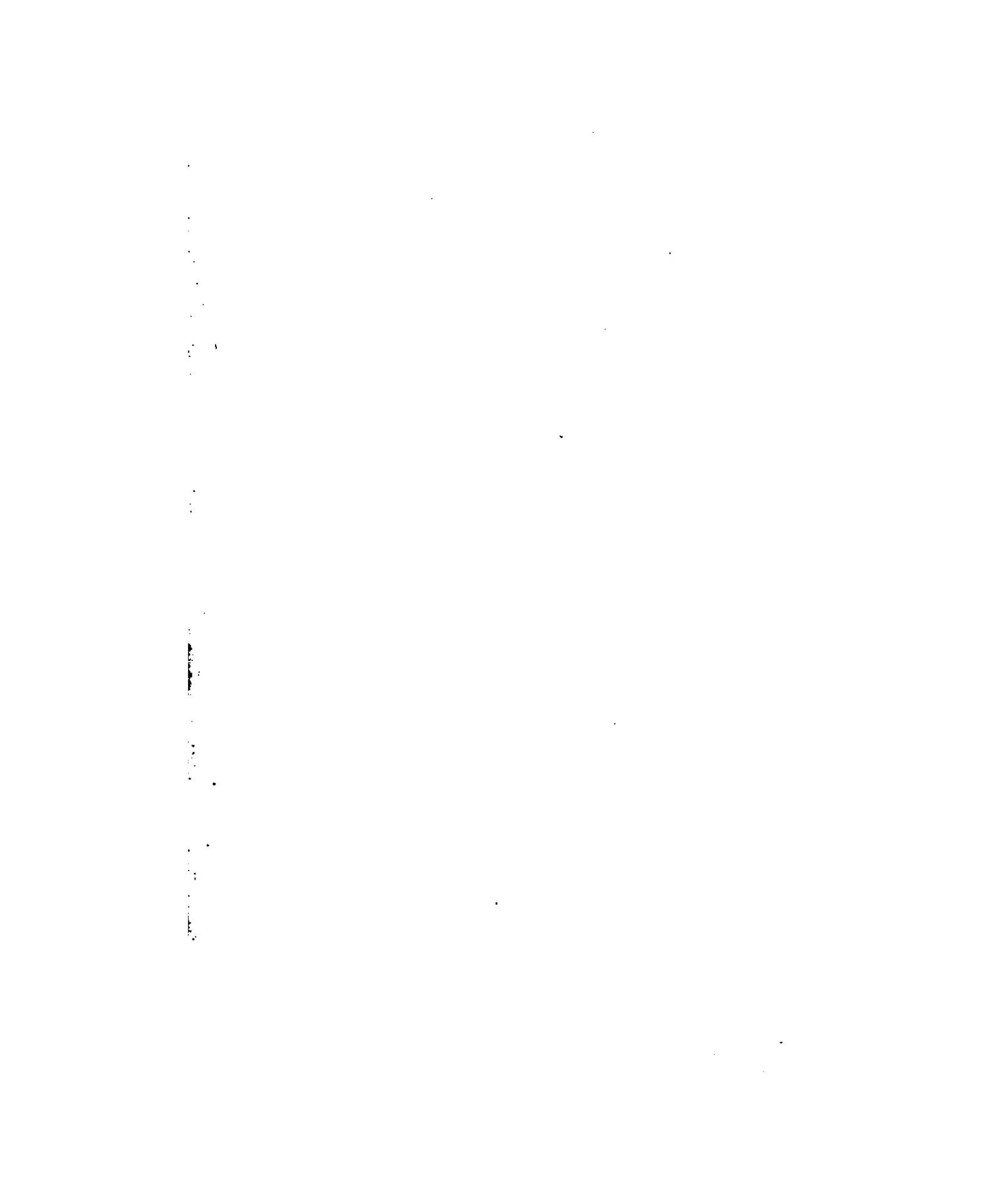
— Լաւ, այդ յետոյ, թող մնայ գուշակելը, պատասխանեցի ես: — Դու այն ասա, թէ երբ տեսար «նրան»:

— Սուսանը մտաւ «ճշտող» երբ առաւօտեան ցօղը դեռ չէր բարձրացել խոտերից. աղախինները վազեցին նրա առջեւ՝ եկ, մեզ համար գուշակիր, Սուսան, ասացին. յետոյ տարան...

u u ä ö k f

Պառաւր շաւարտեց իր խօսքը: Սոյն միջոցին մինարէթի գոնից երեւաց Կարօի գիշերային անքնութիւնից գունաթափուած դէմքը: Պառաւր մի խոժոռ հայեացք զցելով իմ վրայ, իսկոյն թողեց ինձ, ասելով .

— Դու Կարօն չես. դու խարեցիր Սուսանին...

Նրա խռովեալ ձայնի մէջ կար եւ սպառնալիք եւ բարկութիւն:

— Մի եւ նոյն է, նա իմ եղբայրն է, Սուսան, հանգստացրեց Կարօն, մօտենալով պառաւին:

Նրանք առանձնացան մի կիսաւեր պատի ետեւի կողմը, երկար կանգնած խօսում էին ինձ անլսելի ձայնով: Պատի վրայ բուսած մնացածների խաութիւնը դեռ չէր արգելում նրանց իմ տեսութիւնից: Կարօն գլուխը քարշ զցած լուծ էր: Պառաւր ինչ որ պատմում էր նրան: Ես այժմ մնսամբ հասկանում էի, թէ ինչ առարկայի վրայ էր խօսակցութիւնը: Սուսանի մի բոպէ առաջ ինձ հաղորդած տեղեկութիւնները, որքան եւ մթին, որքան եւ կցկտուր լինէին, այսուամենայնիւ, ես նրանցից դուրս բերեցի հետեւեալ եղբակացութիւնները. — մի աղջկայ, կամ մի կնոջ կեանքը վտանգի մէջ էր, նրա եւ Կարօի մէջ կային դաղտնի կապեր. Կարօն աշխատում էր ազատել նրան. խորամանկ պառաւր ծառայում էր այս ձեռնարկութեան մէջ որպէս գործիք. աղջիկը, կամ կինը գտնվում էր «ամրոցի» մէջ: Ո՞ր ամրոցում, ո՞ւմն էր պատկանում ամրոցը: — Ահա այստեղ էր գլխաւոր դաղտնիքը:

Ես երկար նայում էի կիսախեղագար Սուսանի վրայ: Երբ նա իր պատմութիւնը վերջացրեց, յանկարծ մի տեսակ ձայն արձակեց, որ ձիշտ նման էր մի եւ նոյն բուռի ձայնին, որ լսել էի քանի բոպէ առաջ: Մնահաւատութիւնը կրկին տիրեց ինձ: Ես նկատեցի, մի փոքրիկ աղջիկ, խայտաճա-

մուկ եւ Ֆանտաստիկական հագուստներով, դուրս վազեց աւերակների միջից, մտեցաւ երկու խօսակիցներին: Կարօն գրիկեց եւ համբուրեց նրան: Յետոյ պառաւը փոքրիկ աղջկայ հետ անյայտացան: Այս երեւոյթը այնքան յանկարծակի կերպով կատարուեցաւ, որ ես բոլորովին ապշած մնացի: Ինձ թուում էր, թէ փոքրիկ աղջիկը այն ոգիներից մէկը պէտք է լինի, որ պառաւ կախարղը պահում էր իր հրամանի ներքոյ, ման էր ածում իր հետ եւ ծառայեցնում էր իր հմայքների մէջ: Բայց որքան զեղեցիկ էր այդ նազելի արարածը: Ես նրա դէմքը տեսայ մի արընթաց փայլակի նման, որ խիոյն չքացաւ, բայց թողեց իմ սրտում անջնջելի տպաւորութիւն... Բայց Կարօն ի՞նչու համբուրեց նրան, ո՞վ էր նա...

Ես կարծում էի, թէ Կարօն չէ թաղցնի, կ'ասէ ինձ բոլորը, թէ ով էր այդ անձանօթ պառաւը, թէ ով էր այն փոքրիկ աղջիկը, որ յայտնուեցաւ փրատակների միջից: Ես վճռեցի մինչեւ անգամ հարցնել նրանից, բայց չը համարձակուեցայ, երբ նկատեցի նրա սարսափելի կերպով վողովումը դէմքը: Երեւում էր, պառաւի հաղորդած տեղեկութիւնները խռովութեան մէջ էին գցել նրան:

— Այն պառաւը ցնորուած էր, հարցրի ես, երբ նա մտեցաւ ինձ:

— Ոչ... միայն եթէ միւսանգամ կը պատահի քեզ հանդիպել նրան, խնդրեմ, չը յիշեցնել իր անցեալը...

Յետոյ խօսքը փոխելով, ասաց նա.

— Մենք պէտք է հեռանանք այստեղից, փարհատ:

— Ուր, հարցրի ես:

— Ինքս էլ չը գիտեմ: Մենք այն թռչուններից ենք, որ միշտ մի եւ նոյն ծիւղի վրայ չեն նստում:

Ես ոչինչ չը պատասխանեցի:

— Դու երեկուանից միտքդ չես փոխել, Հարցրեց նա, իմ ձեռքից բռնելով եւ մի կողմ տանելով, որպէս զե խօսակցութիւնը իմ եւ նրա մէջ առանձին լինէր:

Ես դժուարացայ պատասխանելու:

— Ի՞նչու չես խօսում:

— Ի՞նչ խօսեմ:

— Մենք պէտք է հեռանանք այստեղից: Դու չես ցանկանում դառնալ քո մօր մօտ:

— Ես ցանկանում եմ ձեզ մօտ մնալ:

— Թող տուր մեզ, Փարհատ, դնա մօրդ մօտ, մխիթարէ նրա անբախտութիւնը: Հեռացիր մեզանից: Մենք գլխից ձեռք վեր առած մարդիկ ենք... Մեր նաւը դեռ մրրիկներէ մէջ է գնում. ո՞վ է իմանում, ի՞նչ կը լինի նրա վերջը... Զեզ վիճակուած է բախտի աւելի խաղաղ բաժինը, Փարհատ, դնա, պսակովր Սօնայի հետ, նա քեզ սիրոււ է, նրա հետ ուրախ կ'երթայ ձեր կեանքը: Սօնան լաւ աղջիկ է:

Վերջին խօսքերը շարժեցին իմ սիրտը եւ ականջ այրաստուքը թափուեցաւ իմ աչքերից: Կարօն այնպէս ձեւացրեց, թէ չէ տեսնում եւ շարունակեց իր խրատները:

— Յիշում ես, Փարհատ, երբ մենք դեռ վարժատան մէջն էինք, շատ անգամ ասում էինք միմեանց. «մենք կղբայրներ ենք, մենք պէտք է միասին աշխատենք եւ միասին վայելենք մեր վաստակը»: Ես ունեմ այժմ մի փոքրիկ գումար, ահա այս քսակի մէջն է, առ քեզ եմ տալիս, նա ինձ պէտք չէ: Այս գումարով դու կը գնես քեզ համար մի կտոր հող, կը սարքես մի արօր, քո ձեռքով կը մշակես քո հողը: Զնայցր է վաստակը, երբ մարդ ստանում է իր սեպհական հողից:

Ես յետ մղեցի քսակը, պատասխանելով.

— Յիշում եմ բոլորը, ինչ որ ուխտեցինք դեռ զարոցում եղած ժամանակ: Բայց դու, երեւի, մոռացել ես մի բան, մենք երդուեցինք եւ օգնել միմեանց ամեն փորձանքների մէջ մեր կեանքում: Այժմ ես ի՞նչպէս կարող եմ հեռանալ քեզանից, երբ դու ինքդ ասում ես, թէ «ձեր նաւը մրրիկների մէջ է գնում»...:

— Այդ ուղիղ է: Բայց ես ի՞նչ իրաւունքով կարող եմ քեզ քարշ տալ այն փորձանքների մէջ, որոնց ես ինքս պատրաստել եմ ինձ համար...:

— Ինձ համար մի եւ նոյն է, թէ ով է պատրաստել:

— Բայց դու գիտես, որ ես այս աշխարհում կորցնելու օղինչ չունեմ. իսկ քեզ կարօտ են՝ մայրդ, քոյրերդ եւ վերջապէս Սօնան: Դու չես մտածում ազատել նրան. չէ՞ որ, նա գերի է իր հօր, այն վայրենի հօր ձեռքում:

— Իս մտածում եմ... ես մինչեւ անգամ խոստացել եմ ազատել նրան... Բայց ես նրան կ'ազատեմ, քեզանից չը բաժանուելով:

— Լաւ, սասայ նա խռովեալ ձայնով: — Այսու ամենայնիւ, դու պէտք է ընդունես այս քսակը. ուղարկիր մօրդ, թող նա քաղցած չը մնայ, գուցէ դու երկար բաժանուած կը մնաս նրանից...:

Իս հրաժարուեցայ, խնդրելով, որ նա ինքը կարգադրէ որպէս ցանկանոււս է:

Կարօն համաձայնուեցաւ: Բայց ես նկատեցի, թէ որպէս վառվում էին նրա լի վրդովմունքով աչքերը եւ ի՞նչպէս անհանգիստ կերպով բարբախում էր նրա կուրծքը: Ծրեւում էր, խիստ ծանր էր նրա այն համաձայնութիւնը, որ տուեց ինձ իր մօտ պահելու համար...:

— Դու պիտի ընդունես մի քանի պայմաններ, Փարհատ:

— Ամեն բանի յօժար եմ ես:

— Լսիր. — քո աչքերը իբր թէ ոչինչ չեն տեսնում, թէ եւ շատ բաներ պիտի տեսնես:

— Ես ինձ կոյր կը ձեւացնեմ:

— Զո ահանջները իբր թէ ոչինչ չեն լսում, թէ եւ շատ բաներ պիտի լսես:

— Ես ինձ խուլ կը ձեւացնեմ:

— Զո լեզուն ոչինչ չը պիտի խօսէ, թէ եւ շատ բաներ պիտի գիտենաս:

— Ես ինձ մուկ կը ձեւացնեմ:

— Դու սեպհական կամքի տէր չը պիտի լինես:

— Ես ամեն բանուս կը հնազանդուեմ քո կամքին:

— Եւ իմ ընկերների կամքին:

— Եւ քո ընկերների կամքին:

— Բաւական է, տուր ինձ ձեռքդ:

Ես ձեռք տուեցի, նա սեղմեց ինձ իր կուրծքի վրայ եւ համբուրեց: Այդ եղբայրական համբոյրը կնքեց մեր ուխտը...

Ես խոստացայ խուլ լինել, մուկ լինել, խոստացայ կոյր գործիք լինել... Ես խոստացայ անսիրտ, առանց կամքի մեքենայ լինել...

Ես կատարեցի իմ խոստումները:

Պարսկաստանում այն ժամանակ դեռ նոր էր կազմուել մի գաղտնի հիմնարկութիւն, որ կոչվում էր «Փարսան-Նուայ», այսինքն մոռացութեան տուն: Այս տան մէջ ընդունուելու գլխաւոր պայմանն այն էր, որ իւրաքանչիւր անդամ այնտեղից դուրս գալուց յետոյ պէտք է մոռացութեան տար բոլորը, ինչ որ տեսել, ինչ որ լսել էր այնտեղ: Այսինքն պէտք է պահպանէր սաստիկ ծածկամտութիւն: Թէ ինչ նպատակ ունէր այդ գաղտնի հիմնարկութիւնը, — ես չը գիտեմ, որպէս չը գիտէին նրա իւրաքանչիւր անդամները, թէ

ինչ է գործում իրանից բարձր աստիճանի վրայ գտնուող անդամը: Կրտսեր անդամը աւագի հըռ գործիքն էր, պէտք է անպայման կերպով հնազանդուէր նրան, պէտք է կատարէր ամեն բան, ինչ որ կը հրամայէր նա, առանց գիտենալու, թէ ինչ նպատակով էր գործում: Հիմնարկութեան բուն խորհուրդը պահվում էր նրա գլխաւորների մօտ: Միւսները անգիտակցական մեքենաներ էին միայն: Անդամների իւրաքանչիւրը առանձին նշաններից կարող էր ճանաչել միւսին, առանց գիտենալու նրա անունը, նրա ով կամ ինչ տեղացի լինելը: Միայն որոշ խմբեր իրանց մէջ գաղտնիք չունէին, իսկ ամեն մի խումբ առանձին վերառած, միմեանց գործունէութիւնից տեղեկութիւն չունէին:

Կարծես, մի այսպիսի հասարակութեան մէջ էի ընկել ես: Ինձանից էլ խոստում առին, որ ամեն բան, ինչ որ կը տեսնեմ, ինչ որ կը լսեմ, մոռացութեան տամ: Ես կատարեցի իմ խոստումները: Իսկ այս տողերը որ գրում եմ այժմ, — գրում եմ ուղիղ յիսուն տարուց յետոյ, երբ այն անձինքը այլ եւս աշխարհի երեսին չեն մնացած, երբ նրանց գործունէութիւնը յայտնուեցաւ եւ անհետացաւ մի կարծատեւ փոթորիկի նման...

Դեռ երեխայութիւնից եւ ձի նստելու ստանիկ մը ունէի. այն ժամանակ այս ցանկութիւնը ցուցանում էի. Գին ներով փայտեայ երկայն ձողի վրայ, եւ անորով ժամերով վազեցնում էի մեր բակում: Ենաց, երբ փոքր ինչ մեծացայ, իմ փայտեայ նժոյզին փոխարինեցին կենդանի սպորտները: Մեր հորթերը հանգստութիւն չունէին ինձանկից, եւ մինչեւ անգամ ահագին գայլանման Մըրուն — միջ շունը — երբեմն ստիպուած էր ծառայել իմ զուարթութիւններին: Ես բռնում էի նրա երկայն ականջներէից, թռչում էի մէջ ջի վրայ, եւ խեղճ շունը բարեհառութեամբ ներում էր իմ յիմարութիւններին, գնում էր դէպի այն կողմը, ուր ոչ եւ շուռ էի տալիս:

Երբ տասն տարեկան էի, ամեն երեկոց անհամբերութեամբ սպասում էի տաւարների նախիրի սպորտից վերադառնալուն: Հէնց որ հեռուից նկատում էի մեծ նանապոչ՝ Վրայ փոշու ամպերի բարձրանալը, վազում էի նախիրի սփըն, բռնում էի աւանակներից մէկին, նստում էի նրա մէջ ջի վրայ: Ա՛յո, սրբան ու բախանում էի ես, երբ իմ Պեղապօ վազում էր հեռու եւ հեռու գաշտերի մէջ... Իսկ յետոյ աւանակներին փոխարինեցին մատակ ձիաները: Առանց սպորտափերու չէր կարելի նայել ինձ վրայ, երբ ես դեւի նման բռնած վայրենի մատակի բաշեց, մորկի պէս պարտեցնում էի

մերկ եւ առանց սանձի ձիուն: Հովիւները բարկանում էին, զգուշացնում էին ինձ, բայց ինչ ուշադրութիւն կը դարձնէր նրանց խօսքերին յանդուգն եւ զուարճասէր մանուկը...

Բայց որքան անգամ վեր ընկայ ես... որքան անգամ ձեռքս, ոտքս կոտրեցի... որքան անգամ երեսս ջարդուած, արիւնթաթախ տուն են բերել ինձ... Մայրս լաց էր լինում, ասուս էր «որ ես աղամորդու զարմ չեմ», թէ ես «սատանայի ծնունդ եմ», թէ ես «մի փորձանքով պիտի մեռնեմ», կամ գետի մէջ կը խեղդուեմ, կամ ծառից, կամ ժայռից վեր կ'ընկնեմ, եւ կամ դաշտի գազանները կ'ուտեն ինձ... Մայրս գնում էր, վաժապետիս պատմում էր իմ անկարգութիւնները, բայց ոչ նրա «Ֆայլսկան», ոչ նրա «խրատը» եւ ոչ «աղեսի կտորտանքը» — ոչ մէկը չը կարողացան զսպել ինձ մանկական խաղերից, որոնք այնպէս սաստիկ կերպով արգելուած էին աշակերտներին:

Ծոյնպիսի սէր ունէի եւ դէպի հրացան գործիքները: Երեւակայեցէք այն ուրախութիւնը, երբ իմ մանկական երկու ամենազլխաւոր բաղձանքները իրագործուեցան. — ես այժմ ունէի ձի եւ զէնքեր:

Ծոյն աւուր երեկոյեան պահուն, որի առաւօտեան ժամանակ ես աւերակների մէջ հանդիպեցի բոշայ կնոջ հետ, կրկին յայտնուեցան երկու զէյթուցիները, որոնց մէկին կոչում էին Մուրադ, միւսին Զալլադ: Երանք բերեցին իրանց հետ չորս գեղեցիկ ձիաներ: Երեւում էր, այդ ձիաները մեզանից փոքր ինչ հեռու գտնուած լեռների մէջ պահուս էին, որովհետեւ աւերակների մօտ արօտ չը կար: Կարօն ինձ իր մօտ կանչեց, եւ յանձնելով ձիերից մէկի սանձը, ասաց.

— Ահա քո ձին, ես գիտեմ, որ դու անվարժ չես լինի դրան զսպելու մէջ:

Յետոյ, տալով ինձ մի հրացան, մի զոյգ ատրճանակ եւ մի թուր, աւելացրեց.

— Ահա քո զէնքերը, դրանց բանեցնելու մէջ դու նոյնպէս անվարժ չես մնայ:

Սա ուրախութիւնից այն աստիճան շփոթուեցայ, որ մի խօսք անգամ չը գտայ շնորհակալութիւնս յայտնելու, միայն երեխայի նման փաթաթութեացայ նրա վզովը եւ սկսեցի համբուրել: Սա երեւակայում էի, թէ աշխարհի բոլոր թագաւորութիւնները ինձ են տուած:

Կարօն տուեց ինձ եւ մի ձեռք շոր, պատուիրեց հագուաստ փոխել: Իմ նոր հագուաստի մէջ ոչ թէ մայրս, ոչ թէ տէր Թօղիկը, այլ սատանան եւս չէր կարող ճանաչել ինձ: Սա այժմ իմ հագուաստով բոլորովին նման էի ընկերներին:

— Դէ, նատիր, ասաց Կարօն, ինքն նոյնպէս իր ձին հեծնելով:

Արանը եւ Սաղօն արդէն ձիաւորուած էին: Մենք ճանապարհ ընկանք: Երկու զէյթունցիները մնացին մինարէթի մէջ, երեւի, այն պատերազմական մթերքը պահելու համար, որը ես ցերեկով տեսել էի աշտարակի վերին յարկում:

Արեգակի վերջին շառաւիղները դեռ խաղ էին անում մինարէթի կապոյտ մօզաիկների հետ, երբ մենք բաժանուեցանք այդ հսկայ շինուածքից: Սա իմ ստացած նոր ընծաներով այնքան գրաւուած էի, մինչեւ անգամ ընկերներիցս չը հարցրի, թէ ո՞ւր ենք գնում: Իմ գեղեցիկ նժոյգը ընթանում էր արագ, որպէս մարդու միտքը. իմ զէնքերը շողշողում էին փառաւոր, սպառնական լուսով:

Կարօն չը սխալուեցաւ իր կարծիքի մէջ, այն, ես այնքան հմուտ էի զէնքերի գործածութեան մէջ, որքան ձի հեծնելում: Շատ քիչ էր պատահում, որ իմ գնդակը շեղուէր նպատակից, որովհետեւ ես որսորդ Ավօի թէեւ

փորձին, բայց ըստ աշխարհում էի, աշխարհայր այն ժամուր, որի անուան Տոս կասուած էին այնքան սարսափնի պատմութիւններ... Բայց նա մնաց միշտ թալի գէպի ինչ եւ գէպի մեր ընտանիքը: Երա անուամ միշտ գտնուամ էր իմ համար մի աւերող հասցան, որով եւ փորձեր էի անուամ: Առաջին փորձը արեցի մեր հաւերի վրայ- մայրս ինչ շատ անիծեց, երբ տեսաւ, իր սիրելի վառեկներէից մէկը թաւաւում էր մեր թալի մէջ: Եւ խեղճ վազեց վարժապետի մաս բողբոջը...:

Իսկ երբ որսորդը իր ընտանիքով թողեց մեր քաղաքը, մայրս մասամբ ուրախ էր, որ ազատուեցաւ մի այսպիսի գրոցուց, որը, նրա կարծիքով, իր որդուն փաշտում էր, խելքից հանուամ էր: Բայց եւ երկար չէի կարող մտանալ թալեւորտ Ավօին, որի պատմութիւնները իր որսորդական կեանքից այնքան հետաքրքրուամ էին, այնքան ոգեւորուամ էին ինչ...:

Բայց որքան մեծ կըլաւ իմ ուրախութիւնը, երբ ծանուագարհին Սազօն գարձաւ ինչ այս խօսքերով .

— Գիտես, ուր ենք գնուամ, Փարհաս:

— Ինչ ուի՞նչ չէ ստել Կարօն, պատասխանեցի եւ:

— Դու յիշուամ եւ որսորդ Ավօին, այն լուս, միշտ խոժոտ մարդուն, որ մի ժամանակ ձեր գրացին էր, — մենք գնուամ ենք նրա տունը: Տես, այն սարերի մէջն է բնակվուամ նա:

Սազօն ձեռքը մեկնեց գէպի արեւմուտք, կարծես եւ գիշերային խաւարի մէջ կարող էի տեսնել նրա ցոյց տուած տեղը:

— Եիշուամ եմ, պատասխանեցի եւ մի առանձին բաւականութեամբ, — Հիմայ բողբոջին ծերացած կը լինի Ավօն. տասերկու տարի է, որ չեմ տեսել նրան:

— Հին վիշապները շուտ չեն պառաւում: Դու կը տեսնես նրան շատ քիչ փոխուած, ասաց Սագօն իր սովորական հեղինական եղանակով: — Բայց մի՞տղ է, Փարհատ, Ալօօի որդեգիրը՝ Հասօն, որին մենք դպրոցում կոչում էինք «էջն փալան»:

— Որին մեր վարժապետը կոչում էր «սատկած», աւելացրի ես, — որը ոչինչ չէր սովորում եւ շուտ յոգնում էր, երբ ման գալու էինք գնում. աշակերտները շատ անգամ ստիպուած էին շարակիւ նրան եւ յետ բերել դաշտից:

— Հէնց նա, գտար, բայց հիմայ որ տեսնես, չես ծանայի, այնքան հաստացել է, սարի արջ է դարձել. երեւի վրայ եկաւ լեռնային օդը:

— Ի՞նչ է շինում:

— Գրողը տանի նրան, հիմայ տուն ու տեղե տէր է դարձել, վար է վարում, ցանք է անում. կնիկ ունի. ամեն տարի երկու հատ ծնվում են. տունը լիքն է երեխաներով. ծանձերի նման վըժվըժում են:

— Ըլի այնպէս մազձոտ է, որպէս առաջ:

— Հիմայ օրինաւոր մարդ է դարձել. իստակ հոգի է տալիս, երբ նրա տունն ես մտնում. ուզում է՝ ինչ որ ունէ, ինչ որ չունէ, քեզ ուտացնէ ու այնպէս ծանապարհ գնէ:

— Ուրեմն հարուստ է:

— Գուժան ունի, անասուններ ունի. հէնց ես ուզուն մնացինք առանց ոչնչի, Փարհատ:

Ինձ ամենից աւելի հետաքրքրում էր Մարօն, որսորդի աղջիկը, ցանկանում էի նախ քան տեսնել նրա մասին որ եւ իցէ տեղեկութիւն ստանալ:

— Բայց Մարօն, հարցրի ես:

— Մարօն... կրկնեց Սագօն մի առանձին ոգեւորութեամբ. — այժմ՝ այդ սեւ դեւիկը իր թուխ աչքերով

բողոքովին խելքից հանում է մարդուն... Սատանան տանի նրան, էլի այնպէս կծում է... էլի այնպէս ճանկատում է, որպէս առաջ...

— Ես միշտ կատուի բնաւորութիւն ունէր:

Ձր գիտեմ ինչու Սագօն ընկաւ խորին տրտմութեան մէջ, երբ Մարօի անունը մէջ մտաւ: Ես վառեց իր ծխաքարը, սկսեց ծխել: Եկեայ, երեւի, առաջին խօսակցութիւնը մոռացութեան տալու համար, առաջարկեց ինձ ծխաքարը, ասելով.

— Առ, ծխիր այդ “սատանայի բուրվաւոր”:

Ես յայտնեցի, թէ ծխելու սովորութիւն չունեմ:

— “Ղարաչիների օրաներում ձգնաւորութիւն չեն անում”... պատասխանեց նա ծիծաղելով:

Ես չը հասկացայ, թէ ինչ էր ուզում ասել:

— Եստ հասկանալի է, ասաց նա. — սոփիները, որ սկզբում չեն ծխում, յետոյ սկսում են ծխախոտ ծամել. աւելացնում են զրա վրայ եւ աֆիօն ուտելը: Այսպէս է լինում ամեն պահեցողների վերջը:

Ես ընդունեցի նրա ձեռքից ծխաքարը, ճշմարիտ, նա դիւր եկաւ ինձ, թէ եւ առաջին անգամն էր, որ ծխում էի:

— Հա, այդպէս, ասաց նա մի առանձին հաճութեամբ, օրինաւոր բան տեսար. մարդուն էլ է դիւր գալիս, նրա Ստեղծողին էլ:

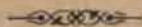
Սագօն իր ծխաքարը ընծայեց ինձ, ասելով, թէ ինքը երկու հատ ունի, եւ խնդրեց, իջեւանը հասնելու ժամանակ նրան յիշեցնեմ, որ ինձ ծխախոտ տայ: Ես հաւատացնում էր, որ առանց ծխախոտի, առանց արաղի ճանապարհորդութիւնը կեանք չունի: Այդ պատճառով, ես չը դժուարացայ ընդունել նրա ձեռքից արաղի շէշը, որ մի փոքր խորջինի մէջ զրած, քարշ էր տուել իր ձիու թամբի զաշից: Թէ եւ

իմ կեանքում ամենեւին արաղ խմած չէի, բայց մի քանի կաթիլ կուլ տալով, շեշտ յետ տուեցի, ինձ երեւաց, թէ բերանս կրակով այրեցին: Սագօն բաւական խմեց:

— Տաքացնում է, ասաց նա, — այնտեղ, այն սարերի բարձրաւանդակների վրայ, ցուրտ կը լինի:

Եւ իրաւ, քանի վեր էինք բարձրանում գէպի լեռան զառիվերը, զիշերային հովութիւնը այնքան զգալի էր դառնում: Մեր փոքրիկ քարաւանը առաջ էր գնում ամենայն եռանդով: Ձիերը այն աստիճան սովորած էին լեռնային անցքերին, որոնց միջով վայրենի այծերը դժուարութեամբ կարող էին անց կենալ: Մեր ճանապարհը ընկած էր նեղ կիրճերի միջով, ուր անհաւասար, այլքաւոր դարուփոսերի եւ սարսափելի ել եւ էջների պատճառով, երբեմն ստիպուած էինք ցած իջնել ձիերից: Այդ սաստիկ յոգնեցրեց ինձ: Բայց Սագօն յոգնութիւն չէր զգում. կարծես, ժայռերը, ապառաժները իրանց սոսկալի պոռոտներով աւելի ոգեւորում էին նրան: Կարօն եւ Աւրանը գնում էին մեզանից մի քանի քայլ առաջ: Նրանք ինչ-որ բանի մասին տաքտաք խօսում էին: Զամին, որ սկսեց փշել բարձրաւանդակների վրայ, չէր թողնում, որ նրանց ձայնը լսելի լինէր: Սագօն խօսում էր ինձ հետ, առանց լռելու, զամազան խառն եւ անկապ առարկաների վրայ: Բայց որքան ես աշխատեցի նրանից որ եւ իցէ տեղեկութիւն դուրս քաշել իրանց անցեալ կեանքի մասին օտար երկրներում, — նա մնաց միշտ զգոյշ եւ ոչինչ չը հաղորդեց ինձ:

Բայց որքան դիւթական ազդեցութիւն ունի լեռը, այն եւս հայկական ահաւոր, սքանչելի լեռը: Այդ ազդեցութեան ոգեւորութիւնը ես իսկոյն նկատեցի Սագօի մէջ, երբ նա սկսեց իր գեղեցիկ ձայնով եղանակել մի փոքրիկ երգ:

Ո Ր Ս Ո Ր Պ Ի Տ Ն Ա Կ Ը

Գիշերը մօտենում էր իր վախճանին, երբ հասանք
 Կ... գիւղը, որ գտնվում էր Դուշմանայ լեռների մէջ: Ան-
 դադար յարձակումները այդ լեռներից Սալմաստ գաւառի
 վրայ առիթ էր տուել տեղացիներին այսպէս կոչել նրանց:
 Դուշմանայ լեռներ նշանակում է թշնամու լեռներ:

Գիւղից դուրս, բլուրի վրայ, միայնակ կանգնած էր փո-
 քրիկ տնակ, որի պատուհաններից մէկը այն ուշ-գիշերային
 պահուն, լուսաւորուած էր մնայլ լուսով: Աղօտ լոյսը քա-
 շեց մեր քարաւանը դէպի իր կողմը: Մենք կանգնեցանք մի
 քանի քայլ հեռու, միայն Կարօն մօտեցաւ տնակին: Ձր գի-
 տեմ նա ինչ խօսեց, ի՞նչ ասաց, միայն այն տեսայ, քանի
 բոպէից յետոյ բակի դռները բացուեցան, շէմքի վրայ յայտ-
 նուեցաւ մի ահագին կերպարանք ճրագը ձեռին: Որքան եւ
 նսեմացած լինէր իմ յիշողութիւնը, դարձեալ եւ այն կեր-
 պարանքի մէջ ճանաչեցի որսորդ Ավօին:

Կարօն նշան արեց իր բնկերներին, բողբոլ մօտեցան: Մեր
 առաջին հոգսը եղաւ հանդատացնել ձիաները: Ախոռատան
 քնաթափաթախ սպասաւորին, երեւի, շատ հաճելի չեղաւ
 տարածամ հիւրերի այցելութիւնը. նա միթարթալով դուրս
 եկաւ իր գարանից: — «Ո՞ր սատանան էս վախտը դուրս կը
 գայ իր բունից», — խօսեց քնթի տակից եւ սկսեց ձիաները

ներս քաշել դէպի փարախը: Դա իմ նախածանօթ Մըհէն էր, որ առաջ աջակցում էր Ալօին նրա որսորդութիւնների մէջ, իսկ այժմ մի աստիճան եւս բարձրացել էր իր պաշտօնի մէջ, դառնալով անասունների վերակացու: Տղերքը այն աստիճան սովորած էին նրան, որ ամենեւին ուշադրութիւն չը դարձրին նրա դժգոհութեանը եւ պատուիրեցին շատ գարի եւ դարման տայ ձիաներին:

— Մըհէն զիտէ, ասել պէտք չէ, քսան տարի է, Մըհէն ձիաների հետ գործ ունի, պատասխանեց նա խռպոտ ձայնով եւ դիմեց դէպի մարազը:

Որսորդի տնակը, բացի ախոռատնից, բաղկանում էր մի քանի փոքրիկ սենեակներից, որոնցից մէկը պատրաստուած էր հիւրերի համար. երբ ծրագ վառեցին, ամենքը հաւաքուեցան այնտեղ: Ետտով յայտնուեցաւ եւ տանուտէրը, որ բակում կարօի հետ մեզ անխելի ձայնով խօսում էր:

— Դէ, շուտ, Ալօ, տղերքը ուտել են ուզում, դարձաւ դէպի նա կարօն:

— Գայլի նման, վրայ բերեց Սազօն, — ինչ «հոգուրածին» ունես, ամենը բեր:

— «Տարածամ հիւրը իր բախտից պէտք է գանդատուի», պատասխանեց որսորդը թուրքերէն առածով: — Աստուծոյ տուածից ինչ ունեմ, կը բերեմ:

— Ո՛ւր են, ոչ մէկը չէ երեւում, հարցրեց Ալանը:

— Հասօն դաշտումն է, նա իր անասուններն է պահում. անիծուած քրդերը իստակ կատաղել են, հէնց որ աչքդ հեռացնում ես, էլ ապրանքիդ տէրը չես: — Մարօն քնած է, ես նրան կը զարթեցնեմ:

Նա դուրս գնաց ընթրիք պատրաստել տալու:

Նա մնացի աննկատելի: Ընկերներիցս ոչ ոք չը խօսեց որսորդի հետ իմ մասին. իսկ ես ամաչում էի, որ մօտենամ,

Նրա ձեռքը համբուրեմ ու ասեմ՝ ես քո Փարհասն եմ,
դու միշտ սիրել ես ինձ:

Բայց ի՞նչու ես այնքան ուրախացայ, երբ նա խոստացաւ
զարթեցնել Մարօին, ի՞նչու իմ աչքերը այնպէս անհամբ-
ուրութեամբ նայում էին դէպի դուռը, որտեղն է նա պէտք է
ներս մտնէր: Ախ, որքան սիրելի է լինում մանկութեան ըն-
կերը, մանկութեան անմեղ բարեկամը:

Տղերքը մի կողմ դրեցին իրանց զէնքերը, նստեցին բուր-
թից գործած թանձր օթոցների վրայ, որոնցմով ծածկուած
էր սենեակի յատակը: Շատ չանցաւ, ներս մտաւ մի աղջիկ,
որ ձեռքով երկու կողմից բռնած, բերում էր մի մեծ պղնձէ
սինի, որի վրայ դրած էին լաւաշ, պանիր, եղջերուի սառը
միս, մածուն, կարագ եւ լեռնային զանազան բանջարներ:
Շա լուռ մտեցաւ, դրեց սինին հիւրերի առջեւ եւ նոյնպէս
լուրթեամբ հեռացաւ, առանց աչքերը այս կողմ կամ այն
կողմ դարձնելու: Տղերքը բարեւեցին նրան մի քանի սրախօ-
սութիւններով, բայց նա ոչ մէկին չը պատասխանեց:

Սա Մարօն էր:

Ամբողջ տասերկու տարի էր, որ չէի տեսել նրան: Որ-
քան մեծացել էր նա, որպիսի ծանր կերպարանք էր ստացել
այն մշտազուարթ, պայծառ դէմքը, որից մանկական ժպիտը
երբէք պակաս չէր լինում: Տարիները փոխել էին նրան, փո-
խել էին դէպի աւելի գեղեցիկը եւ աւելի սքանչելին:

Մարօն կրկին վերադարձաւ. այս անգամ բերեց մի ա-
հագին խեցեղէն ամանով գինի: Նրա աչքերը հանդիպեցան
իմ աչքերին եւ խաղաղ դէմքի վրայ երեւաց խոռվութեան
նման մի բան: Սա իսկոյն դուրս վազեց, երեւի, հօրը խնա-
ցում տալու իմ մասին:

Իմ ընկերները դեռ ինձ «մարդի» տեղ չէին դնում եւ
այս պատճառով նրանցից ոչ մէկը չը մտածեց ներկայացնել

ինձ: Իսկ որսորդը այն աստիճան զբաղուած էր իր հիւրերով, որ կամ չը նկատեց ինձ, կամ տեսաւ եւ չը ճանաչեց: Վերջինը աւելի հաւանական էր:

— Ո՛ւր է, ձայն տուեց նա, շփոթուած ներս մտնելով:

— Ո՛ւր է Փարհատը:

Սոստեցայ նրան:

— Փարհատ ջան, դուն ես, քո հոգուն մատաղ, բացականչեց նա ինձ գրկելով, եւ ուրախութեան արտասուքը ցողուեցաւ պէխառն մօրուքի վրայ. — Տղան, Աստուծոյ աչքը վրադ լինի, որքան մեծացել ես դու... Ինչ շնորհային տղայ ես դարձել... — Կարօ, որտեղից գտար դրան: Սոստեցայ ձանաչելու եթէ Մարօն չասէր:

Կարօն կարճ կերպով պատմեց, թէ որտեղ եւ ինչ դրութեան մէջ գտաւ ինձ: Որսորդը սկսեց ծիծաղել:

— Սոստեցայ սպասում էի, որ դու կը փախչես այն անպիտանի մօտից, ասաց նա, — բայց ափսոս, որ երկար մնացիր այն «դժոխքի» մէջ:

Դժոխք կոչում էր որսորդը տէր թօղիկի դպրոցին: Այդ խօսքը կրկին յիշեցրեց ինձ վաղեմի տանջանքները, որ առժամանակ մոռացութեան էի տուել:

Գեղեցիկ Մարօն հեռուից նայում էր հօր գգուանքին, կարծես, նա էլ ուզում էր մօտենալ ինձ, կարծես, նրա փակուած շրթունքի մէջ պահուած էին ինձ համար մի քանի քաղցրիկ խօսքեր. — «Ես էլ ուրախ եմ, Փարհատ, շատ ուրախ, քեզ տեսնելու համար»,... Բայց ոչ, հայ աղջկայ ամօթխածութիւնը երկաթի փականք էր դրել նրա լեզուին, եւ այս խօսքերը կարգում էի նրա, ուրախութիւնից պայծառացած երեսի վրայ:

Որսորդը սկսեց այնուհետեւ հարցնել մօրս մասին, քոյրերիս մասին, թէ որպէս ապրում են նրանք, ինչ վիճակի

մէջ են գտնվում, ով է հոգ տանուս նրանց անբախտութեանը: Բաջարեց ինձ, թէ ես կարող էի օգնել նրանց, մխիթարել մօրս եւ մտածել քոյրերիս բախտաւորութեան մասին: Եւ աւերացրեց, թէ շատ ուրախ է, տեսնելով, որ ես ընկել եմ Կարօի հասարակութեան մէջ, եւ թէ այդ ընկերութիւնը կարող էր օգտուէտ վախճանի հասցնել ինձ: Յետոյ նա դարձաւ դէպի Մարօն.

— Դու ի՞նչու մօտ չես գալիս, չես հարցնում Մարիամի, Մագթաղի մասին. չէ՞ որ նրանք քո հին քոյրիկներն էին. ամեն օր մէկ մէկու ծամեր էիք փետտում, մէկ մէկու երես էիք ծուատում, էլի բարիչում էիք: Այդպէս չէ՞, իմ կատուիկ, մոռացել ես, հա՛:

Եւ յիշեցի այն գիշերը, այն ձմեռնային սարսափելի գիշերը, երբ մորիկը դրսում կատաղարար մտնում էր եւ ձիւնը առատօրէն մաղվում էր երկնքից: Մենք նստած էիք գերեզմանի պէս ցուրտ խրճիթի մէջ: Մայրս կարում էր, եւ վառարանի մօտ քրքրում էի հանգած կրակը: Մարիամը եւ Մագթաղը քնած էին: Աշտանակի վրայ իւրը սպառուած ճրագը պլպլում էր, որպէս մի շնչաւոր, որ հոգևվարքի մէջ է գտնվում: Թանկարժ գեւի նման ներս վազեց Մարօն, ճարպիկ, աշխուժով լի մի երեխայ, որի անմեղ չարութիւններն անգամ սիրելի էին մեզ: Եւ յիշեցի, թէ որպէս քարշ ընկած մօրս պարանոցէն, յիմար-յիմար շատախօսում էր նա եւ տաք-տաք համբուրում էր մօրս երեսը: Եւ ուրախանում էր, որ ձիւն է գալիս, եւ մի առանձին երեխայական ոգեւորութեամբ ասում էր, վաղ-առաօտեան կը վազվզէ նրա մէջ: Եւ յիշեցի, թէ որպէս նա յարձակուեցաւ քնած Մարիամի վրայ, իր փոքրիկ ձանկերով բռնեց նրա կոկորդից, եւ կրկին կայծակի արագութեամբ դուրս փախաւ մեր խրճիթից:

կրկին տեսնում էի այն կեանքով լի, վայրենի երե-
խային, այժմ հասուն, վայելուչ կազմուածքով, կանգնած
էր իմ առջեւ որպէս մի լեռնային հրեշտակ: Նոյն հրեղէն
աչքերը եւ այժմ վառվում էին լի գեղեցիկ վրդովմունքով,
նոյն սեւուկ երեսը իր գիւական ժպիտով եւ այժմ կախար-
դիչ էր:

Ձր նայելով հօր խօսքերին, Մարօն չք մօտեցաւ ինձ.
միայն ծիծաղեց եւ սենեակից դուրս գնաց, հիւրերի համար
մի նոր բան բերելու: Ասօթխածութիւնը աւելի իմ կողմից
էր, թէ նրա կողմից, — չեմ յիշում, միայն երկուսիս լեզուն
էլ պապանձուած էր: Ես չք գիտէի, ինչ խօսել նրա հետ,
դրա համար շատ ուրախացայ, երբ Մարօն իր հեռանալով
դուրս բերեց ինձ իմ նեղ դրութիւնից: Ես այն ժամանակ
միայն զգացի իմ անշնորհքութիւնը, թէ ո՞ր աստիճան ան-
կիրթ էի, թէ Նորբան կոշտ եւ կոպիտ պատրաստել էր ինձ
գպրոցը:

Տղերքն հաւաքուեցան ընթրիքի սեղանի շուրջը: Ավօն
նոյնպէս նստեց մեզ մօտ: Մարօն սպասաւորութիւն էր ա-
նում, անդադար ուտելիքներ եւ ըմպելիքներ ներս բերելով
եւ դուրս տանելով: Երեւում էր, տանուտէրը առաջուց
գիտէր իր հիւրերի գալուստը եւ կանխապէս պատրաստու-
թիւններ էր տեսել նրանց համար: Գիւղական ամեն տեսակ
բարիքներից, ինչ որ կարող է մատակարարել երկրագործի
եւ խաշնարածի անտեսութիւնը, գտանվում էր սեղանի վրայ:

Ընթրիքի ժամանակ ես դեռ նոր գննեցի ծերունի որ-
սորդի խորշոմներով պատած դէմքը, նրա դիտի եւ մօրուքի
այեւորած մազերը, որոնք առաջ, իմ տեսած ժամանակը,
բողբոլվին թուխ էին, իսկ այժմ այն երկաթի մարդը ծե-
րացել, շատ եւ շատ փոխուել էր: Ես պահպանել էր
միայն իր վաղեմի աշխոյժը, եռանդի կենդանութիւնը եւ

... մի բոյս, որ թառամած, ցա-
... պահանջում է իր անուշահո-

... նա ինձ, — երբ առաւօտեան
... Մարտին քեզ տանէ մեր լեռների
... կը տեսնես թէ որքան գեղեցիկ
... է մի լեռնային:

... թիւրջ թնդաց ուրախութիւնից, ես շատ էի սի-
... րում լեռք. որպէս դաշտային երկրի բնակիչ, լեռք միշտ ինձ
... մի մասնակցի դիւթական տպաւորութիւն էր գործում:
... թիւրջ ուրախութիւնը կրկնապատիկ եղաւ, երբ մտածում
... էի. թէ Մարտն պիտի առաջնորդէ ինձ իմ լեռնային դրօ-
... սանդի ժամանակ: Ախ, երբ պիտի լուսանար այդ գեղեցիկ
... առաւօտը: Համոզուած էի, որ Մարտն երկար պիտի խօսէր
... ինձ հետ, շատ բաներ պիտի հարցնէր քոյրերիս մասին, մօրս
... մասին, իր բոլոր հին ծանօթների մասին: Բայց դեռ բաւա-
... կան ժամանակ կար մինչեւ առաւօտը. արագադները դեռ նոր
... էին սփռել երկրորդ անգամ կանչել:

Ն. գիւղը, ուր բնակվում էր ծերունի որսորդը, գտան-
... վում էր Դուշմանայ լեռների վերայ, որոնք կազմում էին մի
... շղթայ, որ բաժանում էր Սարմաստը Հաղբակից: Վասպու-
... լականի սարոտ գաւառներից մէկն է Հաղբակը, որ իր երկա-
... րատեւ ձմեռով եւ հովասուն ամառով, թէեւ աւելի յար-
... մարութիւն չունի երկրագործութեան, բայց իր խոտաւէտ
... արօտներով խիստ նպաստաւոր է անասնապահութեան, որը
... ժողովրդի գլխաւոր պարապմունքն է: Ամենաջերմ ամառ-
... ները միայն կարող են հայել մշտական ձիւնը սարերի դա-
... գաթից, օդը տոգորուած է կաղբուրիչ խոնաւութեամբ, եւ
... ձորերի միջով վազող վտակները եւ աղբուրները երբէք չեն
... ցամաքում:

Հաղթակայ սարերի վրայ եւ ձորերի մէջ ցրուած են Հայոց բազմաթիւ գիւղեր, որոնք ներկայացնում են մարդու կեցութեան խորին-նախնական դրութիւնը: Գեանափորը՝ զանազան ոլոր-մոլոր ուղղութեամբ՝ տարուած են Հողի տակով եւ ձեւացնում են կատարեալ լաբիրինթոս, նրանց մէջ իրանց անասունների հետ բնակվում են մարդիկ պարզ, խաղաղական կեանքով: Ամենափորձեալ աչքն անգամ չէ կարող որոշել գեանափոր խրճիթները Հողի տափարակ մակերեւոյթից, միայն վազորդեան ծուխը, երգիկների ծակերից դուրս հոսուող ծուխը յիշեցնում է՝ թէ այն ստորերկրեայ խորշերի մէջ ապրում են մարդիկ . . .

Գարնան սկզբից բնակիչները իրանց հօտերի հետ գաղթում են դէպի հեռաւոր սարերի արօտները, այնտեղ ապրում են վրանների տակ մինչեւ աշնան վերջը: Գիւղերը համարեա թէ դատարկվում են տղամարդերից, գերդաստանի ծերունիքը միայն մնում են հսկելու տներին, որ ազատ պահեն նրանց չար ձեռքերի հրդեհելուց:

Բացի հայերից Հաղթակայ սարերի վրայ թափառում են քրդերի զանազան խաշնարած ցեղեր, որոնք չունեն հաստատ բնակութիւն, այլ տարուայ տաք ամիսները անցուցանում են բաց օդի տակ, իսկ ձմեռը գետեղվում են հայերի գիւղերում, եւ ամեն մի հայ ընտանիք պարտաւորուած է պահել մի քանի քուրդ գերդաստան նրանց անասունների հետ: Ծանրութիւնը եւ նեղութիւնը, որ կրում են հայերը այդ ինքնակոչ հիւրերից, հասնում է վերին աստիճանի անախորժութեան: Թողնենք այն, որ տանուտիրոջ կացարանն իր համար եւս նեղ եւ անբաւական է, ուր մնաց որ նա աւելորդ մարդիկ ընդունէր իր խրճիթի մէջ: Բայց անտանելին այն է, որ շատ անգամ ձմեռը տեւում է աւելի երկար քան թէ սովորականը, քուրդը սպառում է իր պաշարը, այն

ժամանակ հիւրընկալը պարտաւոր է խնամել նրան եւ նրա
անասուններին, մինչեւ սարերից ձիւնը բարձրանայ, խոտերը
բուսնեն, եւ նա կարողանայ այնուհետեւ ապրել Աստուծոյ
անշունչը: Տանուտիրոջ մի փոքր ընդդիմադրութիւնը կարող
է նրա կեանքը վտանգի մէջ քցել հիւրի կողմից, որի զէն-
քները մարմնի անբաժան մասն են կազմում, եւ նրանց իր
կրօնընդհանուր համաձայն գործածելը՝ չէ արդելում ոչ մի օրէնք
եւ ոչ մի իրաւունք:

Այս կիսավայրենի ազգը, որ կառավարվում է իր բե-
կերով եւ շէյխերով, պահպանել է բոլոր բարբարոսական
յատկութիւնները մի ժողովրդի, որ չէ խոնարհվում ոչ մի
իշխանութեան, եւ իր ազատութիւնը զանում է իր սրի եւ
իր կուպիա բռնակալական ուժի մէջ: Իսկ նոյն բռնութեան
անբախտ զոհն է մի ազգ, որ վաղուց կորցրել է իր սուրը,
որի մէջ վաղուց սպաննուել է ազատութեան եւ ինքնա-
պաշտպանութեան ոգին, որ իր զլուխը ամենայն հնազան-
դութեամբ խոնարհեցնում է ամեն մի անիրաւ ձեռքի
ներքոյ...

Ս Ի Բ Ա Հ Ա Ր Ի Գ Ե Ր Ե Չ Մ Ա Ն Ը

Միւս օրը եւ զարթեցայ խիստ ուշ : Ծանապարհի յողնածուծիւնը, որ առաջին անգամն էր իմ կեանքում, բաշխել էր ինձ հանգիստ եւ երկարատեւ քուն : Ընկերներ լիցս ոչ մէկը չը կար այնտեղ, եւ մենակ էի մնացել քնարանում : Խսկոյն հաղնուեցայ եւ դուրս եկայ, որ տեսնեմ ո՞ւր են գնացել նրանք :

Գեղեցիկ էր լեռնային առաւօտը. ճնճողուկները տակաւին չըկըզկում էին վարսագեղ ուռիների վրայ, որոցմով հովանաւորուած էր Որսորդի տնակը, եւ արեւի առաջին ծառազայթներով լուսաւորուած բակում հաւերն ախորժանօք քաղում էին գետնից հունտերի հատիկները, որ ցրվում էր Մարօն :

Դուրս գալով իմ սենեակից, եւ առաջին անգամ նկատեցի, որ Ավօի տնակը թէ՛ իր շինուածքով եւ թէ՛ մաքրութեամբ համարեա մի պալատ էր, գիւղի միւս խորճիթների հետ համեմատելով : Նա կանգնած էր գետնի մակերեւոյթից բաւականին բարձր. պարունակում էր իր մէջ մի քանի փոքրիկ սենեակներ, նեղ պատուհաններով, ուր ապակու փոխարէն լուսամուտները պատած էին թղթով : Պատերը թէ՛ ներսից եւ թէ՛ դրսից ծեփած էին սպիտակ կաւով, որոնք շատ կոկիլուց մի առանձին փայլ էին ստացել :

Երբ թի մէկ մասը բաժանած էր անասունների համար, այնտեղ զեանդուած էին՝ ախոռը, մարագը եւ ոչխարների գոմը:

Մարօն ինձ տեսնելով, մօտ վազեց եւ հեզնական ժպիտը երեսին ասաց.

— Տես, նրանք գնացին, քեզ այստեղ թողեցին. ինչ տղայ ես, այսքան էլ կը քնե՞ն. կ'ասես թէ, շատ ճանապարհ է եկել, — մի օր եւ կէս, այն էլ ձիով, — դրա համար յոգնել է... Ժող: — Ես ոտով մինչեւ Բարթուղիմէոս գնացի, ինչքան պապան ասաց, ձին չը նստեցի, ուխտ էի արած: Երբ այնտեղ հասանք, չե՞ս հաւատայ, Փարհատ, ողջ գիշերը չը քնեցի. հէնց պար էի գալիս եւ թռչկոտում... Ախ, ինչ լաւ էր այն գիշերը. ափսոս այնտեղ չէիր, Փարհատ: Ուխտաւորները հէնց ածում էին, ածում, «Չան գիւլում», ասում, ու խաղում էին մինչեւ լոյս... :

Որքան ինձ ախորժեղի էր լսել Մարօից նրա ուխտագնացութեան ուրախայի, մի եւ նոյն ժամանակ անկապ պատմութիւնը, այսուամենայնիւ, ես անհամբերութեամբ նրա խօսքը կտրեցի, հարցնելով, թէ ո՞ւր գնացին տղերքը եւ ի՞նչու ինձ թողեցին:

Ես ասաց, թէ տղերքը տեսնելով, ես քնած եմ, թողեցին հանգստանալ, իրանք գնացին որսորդութեան, թէ նրանք պատուիրեցին Մարօին յայտնել ինձ՝ եթէ ես ցանկութիւն կ'ունենայի մասնակցիլ որսորդութեանը, կարող էի գտնել նրանց Խանա-Սօրի ձորի մէջ:

— Կուզե՞ս ասեմ, որ Մըհէն քո ձին թամբէ, հարցրուց Մարօն: — Դու մի բան չե՞ս ուտի, ճանապարհը հեռու է, մինչեւ Խանա-Սօրի ձորը, շատ հեռու է, կը քաղցես: Ես հիմայ կաթը տաքացրի, սերը քեզ համար պահեցի: Կուտես բերեմ:

«Բեզ Համար պահեցի»... այս խօսքերը հնչեցին իմ ականջին, որպէս քրոջ խօսքեր իրանց բոլոր անուշահոտութեամբ: Մա դեռ մտերիմ էր ինձ հետ, որպէս առաջ, երբ դեռ երեխայ էր, երբ իրանց տանից կերակուր էր բերում մեզ, որը բարի Որսորդը բաժանում էր իր աղքատ դրացու հետ:

— Բեր, կ'ուտեմ, պատասխանեցի ես: — Ի՞նչու հէնց «ինձ Համար» սերը, հարցրի յետոյ:

— «Լաւ է նոր սատանան, քան հին քահանան», ասաց նա ծիծաղելով: — Կարօն եւ Աւրանն էլ այնքան երեսի տեղ չունեն, Մազօն խօ զահայ է տանում. ես նրան համբերել չեմ կարող: Բայց մենք վաղուայ ընկերներ ենք, այդպէս չէ՞, Փարհատ:

— Սա այդպէս չէի մտածում, ես մտածում էի՝ երբ Մարօն ինձ տեսնէ, կ'ասէ՝ դու իմ ընկերը չես, դու ինձ ծեծում էիր, երբ երեխայ էի:

— Ի՞նչ անենք, ես էլ Մարիամին ծեծում էի, մի օր երեսը ճանկատեցի, արիւն դուրս եկաւ. հիմայ այնքան ուզում եմ, այնքան ուզում եմ որ նրան տեսնեմ: Մա հիմայ ինձ չի կանչի «բօշայ». նա հիմայ խելօքացել է. չէ՞, Փարհատ:

— Աւելի քան Մազթաղը: Բայց դու Մազթաղին շատ էիր սիրում:

— Մազթաղը խեղճ երեխայ էր, Մարիամը գազան էր. անի, Աստուած, մէկ օր չէր անցնի, որ մենք մէկ մէկու պատահելիս՝ չը կռուենք: Ի՞նչքան յիմարներ էինք մենք...

Վաղեմի յիշողութիւնները զարթեցրին նրա մէջ ատուր գգացմունքներ, եւ ուրախ աղջկայ պայծառ երեսը մնայլուեցաւ սեւ թախիճներով:

— Ախ, ի՞նչ լաւ էր Սալմաստը, Փարհատ, այն այգիները, այն պարտէզները... Այստեղ, այս սարերի մէջ մանր թռւփերից աւելի ոչինչ չես տեսնի: Ախ, ի՞նչ լաւ էր այնտեղ:

— Օհ, ես իստակ մոռացայ քո նախաձաշիկը... ասաց նա եւ վաղեց դէպի մերձակայ սենեակը:

Ես մտայ քնարանը, որ մի եւ նոյն ժամանակ տանուտիրոջ հիւրանոցն էր: Խաթունը, ծերունի որսորդի տնակալուչ պառաւը, արդէն հաւաքել էր իմ քնաշորերը եւ սենեակը սարքել էր: Պառաւի հնացած աչքերը չը կարողացան ճանաչել ինձ. նա խիստ կարծատես կերպով նայեց իմ երեսին, ինչ որ փնթփնթաց քնթի տակից, եւ դողդոջուն քայլերով դուրս գնաց:

Քանի րուպէից յետոյ, փոքրիկ փայտեայ մատուցարանի վրայ դրած, Մարօն ներս բերաւ իմ նախաձաշիկը, որ բազկանում էր սերից խառն մեղրի հետ. ես սկսեցի ուտել սպիտակ լաւաշներով: Մարօն կանգնած էր իմ մօտ եւ պտրտեցնում էր իւր «թէշին»: Կարծես, այն գեղեցիկ մասները չէին սովորել անգործ մնալ:

— Փարհատ, դու շուտով չես գնայ մեր տանից, այդպէս չէ, հարցրեց նա շարունակելով «թէշին», պտրտացնելը: — Ի՞նչ վատ բուրդ է, սատանան տանէ, որքան աշխատում ես բարակ մանեղ, գլուխ չէ գալիս:

— Դու ուզում ես, ձեզ մօտ մնամ:

— Ի՞նչու չեմ ուզում: Բայց այստեղ լաւ չէ գիւղումը, ես պապային կ'ասեմ, մեզ տանէ «օբան», այնտեղ լաւ է, շատ լաւ է չադրների մէջ: Առաւօտեան վեր ես կենում, մտիկ ես տալիս չորս կողմի, ամեն տեղ կանաչ է, ծաղիկները վառվում են ու լուռները նման, գառները, ոչխարները թրթռում են դէպի արօտները...

Սոյն միջոցին յայտնուեցաւ Մըհէի վիթխարի կերպարանքը, նա կիտով չափ կռանալով, անցաւ դռնից, եւ կանգնելով շէմքի մօտ, ասաց.

— Ձին հազիր է, եւ ծուռ կերպով նայելով Մարօի երեսին, դուրս գնաց:

Սա հրացանս քաշ տալով ուսիցս, պատրաստուեցայ ճանապարհ ընկնել:

— Դու ճանապարհն իմանում ես, հարցրուց Մարօն:

— Ձեմ իմանում, բայց կը գտնեմ:

— Դժուար է: Սա քեզ կը հասցնեմ մինչեւ «Ծակ-քարը», այնտեղից ուղիղ ճանապարհ կայ մինչեւ Խանա-Սօրի ձորը:

— Յետոյ դու կարող ես մենակ յետ դառնալ:

— Սա գիշերն էլ չեմ վախենում, երբ սարերի վրայ մենակ ման եմ գալիս, պատասխանեց նա ժպտալով:

— Բայց ինձ այն ասա՛, նրանք ձիով գնացին:

— Ձէ՛, ոտով:

— Սա ի՛նչու չեմ գնում ոտով: — Մըհէ, ինձ պէտք չէ:

— Ձի՛ն պէտք չէ... կրկնեց վիթխարին, դժգոհու-թեամբ իմ երեսին նայելով: — Ըդ պէտք էր առաջ փիքը անել եւ սատանայի տանջանք չը տալ մարդուն...

— Սա գի՞ժ է, ի՞նչ է, հարցրի Մարօից, երբ ծառան հեռացաւ:

— Սա շատ լաւ մարդ է, բայց կը տրաքուի, թէ մի բանի վրայ չը խօսայ, երբ նրան դիւր չէ գալիս:

Մի նեղ շաւիղ, որ տանում էր գէպի ծակ-քարը, ոլոր-մոլոր պտոյտներով անցնում էր բլուրների միջով, անդադար գէպի վեր բարձրանալով, եւ գէպի վայր իջնելով: Մարօն հագած ունէր մի պարզ, խայտաճամուկ զգեստ, որը

կարելի էր անանել քիւրդ հովուութիւնների հագին: Նրա սեւ քանդուրները գեղեցիկ կերպով ծածանվում էին բարակ քամուց, որ փչում էր ծովակից: Ամենահամարձակ այժեամն այնպէս թեթեւ, այնպէս յանդուզն չէր կարող թռչել այն քարաժայռերի միջով, որպէս Մարօն: Լեռնային օդը եւ ըշտապ ճանապարհորդութիւնը ազդեցին մանուկ օրիորդի երեսի վրայ, եւ նրա արեւից այրուած թուխ-թաւիշեայ թշերը ստացան մոյգ-վարդագոյն պայծառութիւն:

Ես բողբոջին հիացած էի այն կիսավայրենի լեռնականի սիրուն եւ վայելուչ կազմուածքով, որ այնքան առաձգական էր եւ թեքուն: Ես երբէք երեւակայել չեմ կարող այնպիսի գեղեցիկ աչքեր, մեծ սեւորակ աչքեր, հովանաւորուած խիտ թերթերունքով, այնպիսի գեղագրական յօնքեր, որոնք միանում էին խոտորնակի գծերով: Որքան ինքնավստահութիւն կար նրա համարձակ շարժումների մէջ. որքան կեանք կար այն բնութեան ազատ եւ հաւատարիմ զաւակի մէջ... Ես իմ մտքում նրան համեմատում էի գեղեցիկ Սօնայի հետ, որի ամեն մի գծերից արտայայտվում էր ընտանեկան բռնութիւնից ճնշուած եւ տանջուած աղջկայ երկշոտ-ամօթխածութիւնը... Մեծ տարբերութիւն...

Մի տեղ ճանապարհի կողքին կուտակուած էր փոքրիկ բլուր, որ բազկանում էր քարերի մանր կտորներից. հասնելով այնտեղ, Մարօն առեց գետնից մի քար եւ նետեց նոյն բլուրի վրայ: Ես հարցրի այս խորհրդական գործողութեան պատճառը: Ես պատասխանեց, թէ այս բլուրին ասում են «սիրահարի գերեզման», եւ պատմեց մի հին աւանդութիւն, որպէս թէ, մի տղայ եւ մի աղջիկ միմեանց շատ սիրելիս են եղել. հայրը չէ ուզեցել իր աղջկան այն տղային տալ. նրանք միարանվում են, եւ տղան մի գիշեր փախցնում է իր սիրուհին: Հայրն իմանում է, աղջկայ ետնէն է ընկնում, եւ

այս ձորի մէջ բռնելով, առանց մի խօսք ասելու, իր խէնջարը խրում է նրա սիրտը եւ սպաննում է: Տղան այս տեսնելով, չէ կարողանում համբերել իր կսկիծին, եւ մի ժայռի գլխից իրան վայր է գցում եւ մեռնում է: — Մարօն ցոյց տուեց բարձր ժայռը, որի մօտ նոյնպէս կուտակուած էին մանր քարերի կտորտանք: — Աղջկան թաղում են այնտեղ, ուր թափուել էր նրա արիւնը, իսկ տղային այնտեղ, ուր ընկած էր նա ժայռից: Այն օրից նորովք էր դրուել, որ ամեն մի ճանապարհորդ, այնտեղից անցնելով, մի քար գցում է նրանց գերեզմանի վրայ, ի նշան այն նախատինքի, որով այն աղջիկը մրտաց իր հօր եւ մօր անունը:

— Դու էլ այն աղջկան վատ ես համարում, որ քարկոծում ես խեղճի գերեզմանը, հարցրի ես:

— Մէկ աղջիկ, որ ուրիշ տղայի ետնէն է ընկնում. — այդ վատ չէ, հարցրեց նա պինդ ձայնով:

— Ապա ի՞նչ պէտք է անէ, երբ սիրում է տղային: Սիրելն ի՞նչով է վատ:

Սա սկսեց ծիծաղել, որպէս թէ լսում էր ինձանից մի յիմար խօսք:

— Աղջիկն ի՞նչպէս կարող է սիրել տղային, երբ հէրն ու մէրը ատում են: Հա թող սիրէ, այդ ոչինչ, նրա կամքով խօ չէ, որ օտար տղայի ետեւից թրեւ է գալիս: Ամօթ չէ:

Սա ուղեցի հերքել նրա ասածը, բայց նա իմ խօսքը կտրեց, եւ մի կծու խոժոռումուկ գործելով իւր գեղեցիկ երեսի վրայ, ասաց.

Ըհ, դարտակ բաներ մի խօսի, զլուխ տանում ես . . .

Սա վազեց առաջ:

Ճանապարհը Մարօի համար սովորական լինելով, չէր զգում նրա երկարութիւնը: Սա համարեա թէ յոգնեցայ: Բարձրանալով բլուրի գագաթին, նա կանչեց.

— Դիրօ, Դիրօ:

Մրա զիլ եւ ձգական ձայնը արծաթի հնչուններով տարածուեցաւ հեռու սարերի մէջ:

Հանդիպակաց բլուրի ետեւից յայտնուեցան մի քանի փոքրիկ կերպարանքներ, որոնք թռչկոտելով, եւ ճիշ բարձրացնելով, վազեցին Մարօի առաջ: Դրանք երեք կիսամերկ աղջիկներ էին, այնտեղ արածացնում էին ն. գիւղի ուլերը եւ գառները: Մարօն բաժանեց նրանց հաց եւ պանիր, որ բերել էր իր հետ: Փոքրիկ հովուուհիքն ուրախութեամբ ընդունեցին առատ նուէրը բարեբար ձեռքից եւ խնկոյն սկսեցին ուտել:

— Ես խօսեցրի մէկին, որին Մարօն կոչում էր Դիրօ:

— Ի՞նչ կ'անես, եթէ գայլը քո գառներից մէկը գողանայ:

— Սօրօն չի թողնի, պատասխանեց փոքրիկ հովուուհին, խժռած աչքերով նայելով իմ երեսին:

— Ո՞վ է Սօրօն:

Ես փոխանակ պատասխանելու, երեսը շուռ տուեց, եւ մատները բերնին դնելով, շվացրուց: Ժայռերի ետեւից յայտնուեցաւ կապտագոյն շուն, որ մազոտ պոչը թափ տալով, վազեց Դիրօի մօտ, եւ խորին մտերմութեամբ սպասում էր նրա հրամանին:

Տեսնելով գազանին, ես յետ քաշուեցայ:

— Մի վախիր, քաջալերեց ինձ Դիրօն: — Սօրօն կ'ասեմ՝ քեզ չը կծէ:

— Ես ծիծաղեցայ: Մարօն գրկեց Դիրօին, համբուրեց նրա այրուած թշերը:

— Այստեղից մենք կը բաժանուենք, գարձայ ես դէպի Մարօն:

— Կ'ուզես, քեզ կը տանեմ մինչեւ Մանա-Սօրի ձորը, ասաց նա ուրախ դէմքով: — Վախում եմ ճանապարհը կորցնես:

Սա պատասխանեցի, թէ այդ խիստ դժուար կը լինէր նրա համար, որովհետեւ արեգակն արդէն սկսել էր այրել եւ խնդրեցի միայն ցոյց տալ, թէ ո՞ր կողմից պէտք է գնալ: Սա այնպիսի ճշտութեամբ նկարագրեց ճանապարհի ընթացքը, մինչ ես մտածում էի, թէ աչքերս խիստ կարող եմ գնալ: Երեւում էր, այն լեռների բոլոր շաւիղները, իրանց պտոյտներով, իրանց ելեւէջներով նրան ծանօթ էին: Սա գիտէր իւրաքանչիւր ժայռերը, ազգիւրները, առուակները: Սա ճանաչում էր մինչեւ անգամ նշանաւոր թուփերը:

Սա հեռացայ: Մարօն երկար կանգնած «ճակքարի» գլխին, հետազօտում էր իմ գնացքը, մինչեւ բլուրները թաքցրին իմ աեսութիւնից նազելի դէմքը:

ԺԷ.

ԵՐԿՈՒ ՈՐՍ ՄԻԱՍԻՆ

Արեգակն արդէն բարձրացել էր իւր կէսօրեայ տեղը, նրա այրող ճառագայթները, հանդիպելով սարերի հովութեանը, թուլանում էին, կորցնում էին իրանց կրակոտ զօրութիւնը: Բնորդ էր շնչել լեռնային օդը, տոգորուած ծաղիկների անուշահոտութեամբ: Անցնելով ամեն մի բլուրից, ամեն մի հովիտից, իմ առջեւ բացվում էր մի նոր տեսարան, այնքան հիանալի, այնքան յափշտակիչ, որպէս մի գեղեցիկ պատկեր իր հրաշալի արհեստագործութեամբ: Ուր եւ նայում ես, լեռնային երկրի կանաչ մակերեւոյթը ծածկած է բարձր եւ դալար խոտերով, նրանց միջից վառվում են ծաղիկների հազարաւոր տեսակներն իրանց հրապուրիչ պայծառութեամբ: Տեղ տեղ խուլ մրմունջով վազում են վտակներ, ամօթխածաբար թագնուած խոտերի մէջ: Երբեմն նրանք նագելով ցոյց են տալիս իրանց արծաթափայլ երեսիկները, եւ կրկին ժպտելով ծածկվում են խիտ եղեգնարոյսերի մէջ: Փոքրիկ ջրային ծառերը միայն ուրախ-ուրախ սաւառնում են նոյն վտակների վրայ, եւ անդադար վերուվայր թռչկոտելով, դիպչնում են իրանց կուրծքը բիւրեղային մակերեւոյթին, խլելով աղիքների միջից մի անբախտ միջատ, որ տարվում էր անխնայ հոսանքի հետ . . .

Աչք ես դարձնում դէպի Դուշմանայ ձորը, եւ ահա մերկ քարաժայռի գագաթին դեռ կանգնած են կիսակործան

աշտարակները մի հին ամրոցի: Աշտարակներից մէկի առամ-
 նաւոր վերնապարսպի գլխին միայնակ նստած է ահագին սեւ
 արծիւը եւ լուռ մտախոհութեամբ նայում է դէպի խորին
 անդունդը, որ բացուած է նրա առջեւ: Ծա նստած է ան-
 շարժ եւ վեհափառ կերպով, եւ նրա սրատես աչքերը որո-
 նում են ձորի միջին խորութեան մէջ ցանկալի որսը...

Եւ ականայ յիշում ես հին աւանդութիւնը՝ արդեօք
 նա չէ՞ր մի ժամանակ այդ աւերակներին տիրապետող հսկան,
 որ չար կախարդի դիւթելով արծուի կերպարանք ստացաւ,
 որ ճնշում էր իր բռնութեան ներքոյ ամեն կենդանութիւն,
 որ ուր եւ դնում էր, իր ետեւից թողնում էր անապատ եւ
 ամայութիւն... Եղին աշտարակի բարձրութիւնից, ուր
 այժմ նստած էր արծիւը, ամեն առաւօտ մի զոհ գլորվում
 էր դէպի խորին անդունդը... մի զոհ, որից նոյն գիշեր խլել
 էր ամրոցի իշխանը նրա կուսական անմեղութիւնը...

Այսպէս, յափշտակուած երբեմն բնութեան գեղեցկու-
 թիւններով եւ երբեմն հին աւանդութիւնների յիշողու-
 թեամբ, շարունակում էի իմ գնացքը: Իսկ բոլոր տպաւո-
 րութիւնները հետզհետէ անյայտանում էին, ես ընկնում
 էի մի կախարդական ինքնամոռացութեան մէջ: Բայց մի բան
 մոռանալ կարող չէի, մի տպաւորութիւն մնում էր իմ
 մտքում անջնջելի, — այն էր Մարօի գեղեցիկ պատկերը:

Բայց մի՞թէ նրա մէջ սիրտ կար, ջերմ եւ սիրող սիրտ,
 մի՞թէ նա զգում էր, թէ ի՞նչ բան է սէրը... Ոչ, նա այդ
 չէր զգում. նրա հոգու սրբարանի մէջ երբէք չէր վառուել
 այդ կրակը, եթէ ոչ, նա այնպէս անդութ կերպով չէր քար-
 կոծի «սիրահարի գերեզմանը»...

Մարօն մի տեսակ ստրուկ էր, որպէս Սօնան: Ծա
 ճնշուած էր ծնողաց բռնակալութեան ներքոյ, իսկ Մարօն
 վաղեմի նախապաշարմունքների. բայց վերջինն աւելի սար-

սափելի կերպով խեղդում է ամեն մի հոգեկան թարմ եւ ընդարոյս զգացմունք . . .

« Հա՛ թող սիրէ, ասում էր նա, այդ ոչինչ . . . աղջկայ կամքով խօ չէ . . . »

Եւ իրաւ, մի՞թէ հայ աղջիկը կամք ունի. մի՞թէ նա զգացմունքների տէրն է :

Տարուբերուելով այսպիսի մտախոհութեանց մէջ, ես բոլորովին մոռացել էի Մարօի պատուէրը ճանապարհի ուղղութեան մասին : Ես հասկացայ որ մոլորուած եմ միայն այն ժամանակ, երբ իմ առջեւ բացուեցաւ մի ահազին կիրձ, որից անցնել անհնարին էր : Յետ դառնալ եկած ճանապարհով չէի կարող, որովհետեւ ամենեւին չէի յիշում, թէ որպէս յայտնուեցայ այնտեղ, իսկ յառաջ գնալ անկարելի էր :

Ես բոլորովին շփոթուեցայ :

Արեւն արդէն սկսել էր թեքուել դէպի զիշերային մութքը, երեկոյեան ցուրտը հետզհետէ դառնում էր անտանելի : Մի կողմից ես զգում էի յոգնածութիւն, միւս կողմից, քաղցը նեղում էր ինձ : Ռըքան երկար պէտք է թափառած լինէի ես, որ անցուցել էի այնքան ժամանակ. իսկ Մարօն ասում էր, թէ կը հասնեմ որսորդութեան տեղը ո՛չ յետոյ քան կէսօրից երկու ժամ անցած : Իսկ այժմ երեկոյ էր : Արեւի թեքուած ճառագայթները լուսաւորում էին սարերի դազաթները միայն, որոնց ստուերը գնալով՝ ընդարձակ եւ հսկայական տարածութիւն էր ստանում :

Ես յիշեցի, Մարօն ինձ ճանապարհ գցելու ժամանակ դրեց իմ որսորդական մսխաղի մէջ մի շեշ, դուրս բերեցի, նա լեքն էր գինով : Մախաղիս մէջ գտայ եւ լուաշում փաթաթած սառն միս : Իմ ճաշն արդէն պատրաստ էր : Նստե-

լով վափուկ խոտերի վրայ, եւ յագեցրի իմ քաղցր, սպառուած ուժերս կրկին վերադարձան, եւ բողբոջին հանգստացայ: Այժմ ի՞նչ պէտք է անել, դէպի որ կողմ գնալ, — կրկին զարթեցաւ իմ մէջ անհանգստութիւնը:

Աչք ածելով իմ չորեք կողմը, եւ յարմար համարեցի վեր ելնել մերձաւոր սարի բարձրութիւնը, եւ այնտեղեց դիտել, թէ դէպի որ կողմը կարելի է գնալ: Այդ տեւեց քառորդ ժամ: Բարձրաւանդակից եւ տեսայ՝ սարի միւս կողմում դէպի աջ տարածվում էր մի նեղ տափարակ, որի վրայ տեղ-տեղ նկատելի էին լինում սեւ եւ շարժուն կէտեր, որոնց ամբողջ հաւաքածուն նմանութիւն էր բերում արածող անասունների նախիրին: Այդ տեսարանը խիստ ուրախութիւն պատճառեց ինձ, եւ մտածում էի՝ եթէ նրանք հօտեր են, ուրեմն, կուեննան իրանց մօտ եւ հովիւներ, որոնք ջոյց կը տան ինձ ճանապարհը գտնեալ յետ դառնալ ՚ի. գիւղը: Այս նպատակով եւ սկսեցի վայր իջնել դէպի տափարակը, եւ բաւականին յառաջ գնալով, նկատեցի, որ իմ երեւակայութիւնն խաբել էր ինձ, շարժուն կէտերն անասուններ չէին, այլ թուփեր, որոնք տեղ-տեղ ծածկում էին անապատի անհարթ երեսը, որը հեռուից երեւում էր որպէս տափարակ:

Այժմ ի՞նչ պէտք էր անել: Ես բողբոջին ընկայ յաւաստութեան մէջ: Ես երկիւղ չունէի, որ գիշերը բացօթեայ կը մնամ լեռների մէջ, եւ երկիւղ չունէի ոչ ցրտից եւ ոչ գաղաններից: Ես միայն ամօթ էի կրում, իմ հպարտութիւնը տանջում էր ինձ: Ես ամօթ էի կրում Մարօից, որ այնպէս յիմարարար վարուեցայ նրա ուղեցուցութեան հետ: Ես ամօթ էի կրում ընկերներիցս, որոնք առաջին քայլից կը նկատէին իմ թուլութիւնները եւ իմ անընդունակութիւնը...

Յանկարծ լսելի եղաւ մի խուլ որոտմունք, որի արձագանքը կրկնուեցաւ հեռաւոր լեռների մէջ, նորան հետեւեց երկրորդը եւ երրորդը: Այժմ պարզ որոշեցի, թէ հրացանի ձայներ էին: Բայց ովքեր էին նետողները: Ընկերներս չէին կարող լինել, որովհետեւ իս գտնուած տեղը շատ հեռու էր Մանա-Սօրի ձորից: Ուրեմն, մտածում էի ես, կամ ուրիշ որսորդներ պէտք է լինեն, կամ աւազակներ, որոնք թալանում էին ոչխարների հօտեր: Բայց ինձ համար մի եւ նոյն էր, ովքեր եւ լինէին, ես միայն ուրախ էի, որ կը հանդիպեմ մարդիկների:

Սա սկսեցի դիմել դէպի այն կողմը, ուսկից լսելի եղան ձայները, եւ որքան մօտենում էի, այնքան պարզ լսելի էր լինում շների խառնաձայն աղաղակը: Այժմ անտարակոյս էի, որ կը հանդիպեմ որսորդների: Բայց մինչեւ նրանց մօտ հասնելը, պէտք էր անցնել մէկ բլուրի վրայով: Դեռ նրա բարձրութեան կէսին չը հասած, որոտաց մի կռնչիւն, եւ ես տեսայ՝ ինձանից քսան քայլ հեռու վազում էր ահագին դաբան (վարազ): Հրացանս ուսիցս վեր բերելը եւ նրան արձակելը երկու վայրկենի դործ եղաւ: Գնդակը թէեւ դիպաւ իւր նպատակին, բայց հարուածը մահաբեր չեղաւ. նա անցաւ դաբանի աջ ոտքի ազդրից: Հրէշաւոր կենդանին, ամենեւին չը զգալով իւր վէրքի ցաւը, դարձաւ դէպի ինձ: Յարձակուկները այնքան շուտափոյթ եղաւ, որ նա ամենեւին միջոց չը տուեց կրկին լսել հրացանը: Շղնաժամը վճռական էր: Կատաղի գազանը, բարկացած, հրաբորբոք աչքերով արդէն մօտեցել էր ինձ... Սա մի կողմ ձգեցի հրացանը եւ պատրօնը, որ ձեռքիս ունէի, իմ պաշտպանութեան միակ զէնքը մնաց խէնջարս, որ նոյն ակնթարթում խրուեցաւ դաբանի կողքում: Սա արձակեց մի սարսափելի հառաչանք, բայց դարձեալ չը կորցրուց իր զորութիւնը: Սա փորձ փորձեց

գործ դնել իր դուրս ցցուած ժանկըները, բայց հարուածն անցաւ անյաջող, որովհետեւ ես կայծակի արագութեամբ մի սաստիկ թռիչք գործեցի դէպի գագանի գաւակը, եւ նոյն լուպեում խէնջարիս երկրորդ զարկը խիստ խորին կերպով անցաւ նորա փորի մէջ: Մա դեռ սարսափելի ընդդիմադրութեամբ պատերազմում էր: Այդ մահու եւ կեանքի զարհուրելի տագնապի միջոցին, ինձանկոյ ոչ այնքան հեռու, որոտաց մի հրացան. զնդակը անցաւ ուղղակի որսի գլխի մէջ. վեթխարին մի քանի անգոր շարժումներ գործեց եւ գլորուեցաւ գետին...

Ես յետ նայեցայ, տեսնում եմ՝ Մարօն, հրացանը ձեռին, հեռու կանգնած, ժպտում էր...

Ո՛վ կարող էր պատմել իմ ուրախութիւնը: Ես բոլորովին թաթախուած արեան մէջ, վազեցի նրա մօտ, եւ գրկելով իմ ազատիչը, պինդ ճնշեցի քաջազնական կուրծքը իմ սրտի վրայ...

Մարօն պատմեց, թէ բաժանուելով ինձանկոյ, նա խկոյն չը դարձաւ դէպի գիւղը, այլ բարձրանալով «Ծակ-քարի» գլխին, այն տեղից հետազօտում էր իմ ուղեւորութիւնը: Մա տեսաւ, դեռ ճանապարհի կէսը չը հասած, ես խոտորուեցայ ուղիղ շաւիղից, որ տանում էր դէպի Խանա-Սօրի ձորը: Մա խկոյն վազեց իմ ետեւից, մի դուցէ եւ բոլորովին մոլորուէի լեռների մէջ: Մի քանի ժամ նա կորցրուց ինձ իր անտութիւնից, եւ երկար որոնելով, կարողացաւ գտնել այնտեղ, ուր յայտնուեցաւ զարանը: Մա շատ անգամ կանչեց ինձ, զգուշացրեց, բայց ես տաքացած լինելով պատերազմի խռովութեան մէջ, չը կարողացայ լսել նրա ձայնը: Եւ իմ առաջին անյաջող նետումից յետոյ, երբ ես մի կողմ՝ ձգեցի հրացանը եւ պատրօնը, նա օգուտ քաղեց այդ դէպքից, խկոյն լեցրուց հրացանը նոյն պատրօնով, իսկ հետեւանքը՝ — արգէն յայտնի էր:

Այս խօսակցութեան միջոցին մենք չէինք նկատում, որ չորս հոգի կանգնած ըլլալի զազաթին, դիտում էին այն տեսարանը, որ հանդիսացաւ քանի ըոպէ առաջ : Նրանք մօտեցան մեզ . մէկը որսորդ Ավօն էր, միւս երեքը՝ իմ ընկերներն էին : Ժերունին առեց իւր դրկի մէջ ինձ եւ իր դուստրը, համբուրելով ասաց .

— Դուք երկուսդ էլ արժան էք որսորդ Ավօի որդիք կոչուելու...

Ե Ր Կ Պ Ը Ռ Ը Կ Ո Ւ Թ Ե Ը Ն Խ Ն Զ Ո Ր Ը

Հեռների մերկ գաղաթները սրտեց երեկոյեան ստուերը
խակ ձորերի մէջ լոյսը հեռզհեռէ աղօա դոյն էր ստանում,
միայն ոսկեգոյն ամպերը, որոնք ահագին բեկորներով զլոր-
վում էին օդի բարձրութեան մէջ, դեռ արտափայլում էին
հանգչող արեգակի վերջին ճառագայթների ծիրանի շա-
ռաւիղներով :

Գեղեցիկ երեկոյ էր, լեռնային երեկոնների այն ժամը,
երբ քնոյցը հնչում են հովիւների երգերը, երբ ակնորժ է
լսել արօտից դարձող ոչխարների խառնաձայն բառաշմուկքը
եւ ձիերի երամակների ուրախ խրխինջը, որոնք կայտուելով
վազում են դէպի իրանց գիշերային օթեւանը : Երբ ժամուն
թեթեւ քամին նազելով քքսվում է քո երեսին եւ բա-
րակ, մեղօղական հնչումներով մրմնջում է՝ « շնիր լի կուրծ-
քով անուշահոտութիւնը, որ ես խլել եմ հազարաւոր ծա-
ղեկներից » :

Բայց ինձ զգալի չէին այս ձայները, ես չէի լսում ոչ
զեփիւռի մեղեափն եւ ոչ հովուի երգը, ինձ գրաւել էր մի-
այն Մարօն, միշտ նրան էի տեսնում եւ նրա ձայնը լսում,
թէ եւ նա ամենեւին չէր խօսում :

Մեր վերագարձը դէպի Կ . . . գիւղը տեւեց բաւական
նին երկար, որովհետեւ այժմ բողբոլին այլ ճանապարհով

ևս միշտ լսում եմ նրա ցամաք եւ գունաթափ շթունքների միջից այդ խօսքերը՝ «Դու ինձանից ոչ մի բարիք մի սպասիր, ...»

Սա բուպէական լռութիւնից յետոյ շարունակեց, իսկ այժմ աւելի խռովեալ ձայնով .

— Ասում են՝ մեր ժամանակներում հրաշքներ չեն լինում, հրաշք չէ՛, բա ի՞նչ զահրումար է՝ մի անգամից — երկու որս...

Այժմ հասկացայ, որ կիսախեղագար Սադօի խօսքերը կճու ահնարկութիւններ էին դէպի ինձ եւ դէպի Մարօն :

— Ի՞նչ ես ուզում ասել, հարցրի ես :

Սա պատասխանեց աւելի վրդովուած կերպով .

— Հա՛, երկու որս, մինը զարանը, միւսը՝ — Մարօի սիրտը...

Սա արտասանեց այս խօսքերը այնպիսի մի յանգով, որ իսկոյն դրդուեց իմ բարկութիւնը: Սա առանց ուշադրութիւն դարձնելու շարունակեց .

— Ախար Մարօն էլ փոքր զարան չէ... նրան որսալը՝ — ահա այդ է քաջութիւնը :

— Եթէ դու կը շարունակես այսպիսի յիմարութիւններ դուրս տալ, դու կը դառնաս երրորդ որսը... ասեցի ես եւ արդէն մերկացրած խէնջարը իմ ձեռքումն էր :

— Միթէ արժէ՞ կռուել այն վայրենի կատուի համար, մէջ մտաւ Ասլանը, որ նոյն բուպէին մօտեցաւ մեզ :

— Ահ, երեւի քեզ էլ է ձանկատել... դարձայ ես դէպի Ասլանը աւելի բարկութեամբ :

Սա ոչինչ չը պատասխանեց :

— Պէտք է կատուի հետ կատու լինել եւ նրա ձանկերից ազատ մնալ... պատասխանեց Սադօն բողբոլին վրդովուած կերպով :

66

ինք զնու
երի սու
յս.
էր. Տե
Սաղոթ
սպանն
իւրեւ
ոչինչ
էր,
բախ
ձեւ.

41

1

[The main body of the page contains several paragraphs of handwritten text in Armenian script. The text is extremely faint and heavily obscured by horizontal black lines, likely due to severe damage or scanning artifacts. Only some faint outlines of words and punctuation are visible.]

Դառնալով դէպի Կ... զիւղը, մեր ճանապարհն ընկաւ
կողմից, ուր գտնուում էր Տերունի որսորդի որդեգիր՝
փիազարակը: Գիշերից բաւական անցել էր, երբ հասանք
տեղ: Տղերքը վճռեցին գիշերել Հասօի ազարակում:
Ստեղ Տերունի որսորդի որդին շինել էր ճիւղերից հիւ-
ստ մի տաղաւար, որ խիստ յարմար օթեւան էր զարնան
շերտերի համար:

— Մնացէք այստեղ ու քէփ արէք, ասաց Տերունին:
Ետոյ աւելացրուց.

— Իմ հին ոսկորներն էլ շնն դիմանում գիշերուայ
ամին, ես կ'երթամ տուն ձեզ համար գինի ու հաց կ'ու-
ղարկեմ, խորովածի համար միս ունէք. իմ կենացն էլ կը
մէք, խօսք չը կայ: Հասօ, լաւ պատուիր հիւրերիդ: —
Ինանք, Մարօ:

Մընք դեռ չէին բաժանուել մեզանից, երբ Մարօն մօ-
տեցաւ ինձ եւ հազիւ լսելի ձայնով շնջաց իմ ականջին.

— Դու կը միտես, Փարհատ, այստեղ ցուրտ է լինում.
եւ տանից քեզ համար քնելու շորեր կ'ուղարկեմ:

Գիշերային մթութեան մէջ ոչ ոք չը նկատեց մեր խօ-
սակցութիւնը, եւ շնորհակալութիւն արեցի օրիորդին նրա
բարեսրտութեան համար, եւ յայտնեցի, թէ ես փոքր ինչ
սովորած եմ առանց ծածկոցի եւս քնել, որովհետեւ մեր
տանը երբէք անկողին չեմ ունեցել, իմ վերմակը եղել է
հօրս մաշուած վերարկուն, իսկ դօշակս՝ սառն հասիրը:

— Դու դօշաղ տղայ ես, Փարհատ, դու չես միտի,
ասաց նա ուրախ ձայնով, եւ իր ձեռքով մի թեթեւ զարկ
տարով իմ ուսին, փախաւ ինձանից, երբ երկրորդ անգամ
խաւարի միջից լսելի եղաւ Տերունի որսորդի ձայնը.

— Ո՛ւր ես, Մարօ, գնանք, բարաս:

Հասօն խիղճն վառեց ահագին խարոյկ տաղաւարի առջեւ, չոր փայտերը բորբոքուեցան եւ լոյսը տարածուեցաւ հեռու մեր շրջակայքում: Այն ժամանակ միայն կարողացայ լաւ տեսնել վաղեմի ընկերիս — Հասօի — վերանորոգուած կերպարանքը, որ վարժատան կեանքից յետոյ այնքան շատ փոփոխութիւնների էր ենթարկուել: Մաշուած եւ ուժից ընկած «էշի փալանը» — որպէս կոչուս էին նրան — այժմ առողջ եւ խիստ ժիր տղայ էր դարձել: Ահա ի՞նչ է նշանակում տէրտէրի այր — բենը եւ երկրադործութիւնը... առաջինը մաշեց, արորեց նրա մանկութիւնը, առանց որ եւ իցէ մտաւոր սնունդ տալու նրա զլխին... իսկ վերջինը վերանորոգեց նրա սպառուած ուժերը եւ լեցրուց ծերունի հօր տունը հացով...:

Իսկ այս կոշտ-կոպիտ մշակի մէջ չէին երեւում ոչ հօր բարեսրտութիւնը եւ ոչ քրոջ աշխուժութիւնը: Հասօն եթէ կարելի է այսպէս կոչել, խստասիրտ եւ մոպպոտ արարածներից մէկն էր: Բոլոր ժամանակը նա մի քանի անգամ միայն խօսեց ինձ հետ, եւ նրա խօսքերը խիստ կարճ եւ անդոյն էին: Մագօն խիստ ճշդութեամբ նկատեց՝ թէ «Հասօն քաղցրախօս է միայն իր եզներէ հետ, որոնք նրա արօրը քաշում են»: Այսուամենայնիւ, ես միշտ համակրութեամբ էի վարվում նրա հետ, որովհետեւ նա Մարօի եղբայրն էր...

Գիւղը շատ հեռու չէր ագարակից, մենք շուտով ստացանք ծերունի որսորդի խոստացած պաշարը՝ առասպինի եւ հաց: Ղարանի մնից պատրաստուած խորովածները արդէն եփուած էին, խիղճն կազմուեցաւ ընթրիքի սեղանը: Տղերքը չափազանց սոված լինելով, նստեցին ուտելու. ես հրաժարուեցայ սեղանից, յայտնելով, թէ ախորժակ չունիմ եւ ինձ ոչ այնքան առողջ եմ զգում: Եւ իրաւ, զուխս

սաստիկ ցաւում էր, եւ ճանապարհի անախորժ անցքից յետոյ, ես գնալում էի մի տենդային գրգռման մէջ, որ գնալով, աւելի եւ աւելի վրդովում էր ինձ քանի մտարեբում էի իմ անպատշաճ վարմունքը Ասրանի եւ Սագօի հետ: Իսկ նրանք, կարծես թէ, մոռացել էին բարորդ, եւ ոչ մի կերպով, եւ ոչ մի թեթեւ ակնարկութեամբ անգամ չէին յիշեցնում անցածը, այլ ընդհակառակն, պատմում էին Հասօին՝ իմ եւ Մարօի կռիւր զարանի հետ, եւ զովասանում էին մեր քաջասրտութիւնը: Իսկ նրանց մի այսպիսի ներողամտութիւնը աւելի ծանր էր ինձ համար. ինձ բողբոջին վերաւորական էր թուում վշտացնել մէկին, եւ առանց փոխադարձ բաւականութիւն տալու, վայելել նրա ներողամտութիւնը: Այդ մի տեսակ ողորմութիւն էր, իսկ ողորմութիւն խնդրել եւ չէի ուզում:

Ընթրիքի տեղանը կազմուել էր տաղաւարի մէջ, տղերքը հաւաքուել էին այնտեղ. ես պառկել էի տաղաւարից դուրս խոտերի վրայ, մի քանի քայլով միայն հեռու նրանցից, այնպէս որ, նրանց խօսակցութիւնը լսելի էր ինձ:

— Ծշմարիտ, հիւանդ է նա հարցրուց Հասօն:

Ձէ, նա ուրիշ փորացաւ ունի... պատասխանեց Սա. գօն եւ մտակցաւ ինձ, գինով լիքը երկու բաժակներ ձեռին, եւ երգելով մի գեղեցիկ երգ: Տաղաւարի միջից միաձայն հնչեցին ամբողջ խօրով նրա շարունակութիւնը:

Գիշերային լութեան պահուն, երկրագործի մենաւոր տաղաւարի մէջ, մանկահասակ պատանիների ջերմ եւ անկեղծ սրտերից դուրս բղխած հնչիւնները այնքան հոգեշարժ եւ ոգեւորիչ էին, որ ներգործեցին իմ վրայ ընկերսիրութեան բոլոր սուրբ եւ կենսագործող զօրութեամբ: Իմ սիրաբլլուեց մի սրբազան խաղաղութեամբ եւ դադարեց մրրիկը, որ այնպէս սաստիկ կերպով խռովում էր ինձ: Ես չը կարո-

ղացայ պահել իմ արտասուքը, եւ ընդունելով Սագօի ձեռքից բաժակը, միասին մօտեցանք խմելին: Նրանք նոյնպէս մի — մի բաժակ ձեռքերին, կանգնած բոլորել էին սեղանի շուրջը: Կարօն խիստ հանդարտ եւ ծանր եղանակով կարգաց մի փոքրիկ ծառ: Բայց նրա խօսքերը, որոնք այնպէս տղւու եւ զօրեղ կերպով դուրս էին հոսում, մինչ այն աստիճան ներգործեցին իմ վրայ, որ ես մինչեւ այսօր չեմ մոռացել, թէ եւ այն օրից անցել է յիսուն տարի, այո՛, յիսուն տարի, դա քիչ չէ . . .

«Սիրելի ընկերներ, մենք այն ազգի որդիքն ենք, որ զրկուելով հայրենական հողից, ցրուած է աշխարհի զանազան անկիւններում: Մենք մի այնպիսի ժողովուրդի ծնունդ ենք, որ ապրում է մի երկրում, ուր նրա խրճիթի օջախը շատ քիչ անգամ տաքանում է կրակով, որովհետեւ նա վառելիք չունի, որի տան մէջ լոյս չը կայ արեւը մօնեղէն յետոյ, որովհետեւ նրա ճրագի իւղը վաղուց սպառուել է, որի որդիքը զիշերը քաղցած են քնում, որովհետեւ նա տանը հաց չունի: Արեւն այրում է նրա զաւակների մարմինը, ցուրտը սառեցնում է, անձրեւը թրջում է, որովհետեւ նրանց հագուստներն այնքան քրքրուած են, որ չեն կարողանում պահպանել անբախտներին եղանակների խստութիւնից:

«Իսկ այդ ժողովուրդը ծոյլ չէ. նա անդադար աշխատում է, նա աշխատում է աւելի քան թէ կը ներէր մարդի ուժը: Նրա կինը, նրա աղջիկը, նրա փոքրիկ երեխաներն անգամ գործակից են լինում գերդաստանի հօր աշխատութեանը: Դուք տեսել էք կանայք, որոնք հնձուս են արտերը, եւ իրանց հունձը, իրանք շալակած, բերուս են կալը ծեծելու համար: Դուք տեսել էք աղջիկներ, որոնք մեծ եռանդով մտքրում են մշակութեան ցանքերը աւելորդ

խոտարոյսերից: Դուք տեսել էք երեխաներ, որոնք արօրի լծերի վերայ նստած, քշում են եզները եւ օգնում են հօր գործին:

«Այո, այդ ժողովուրդը ծոյլ չէ, նա աշխատում է, նա ամբողջ տարին հանգստութիւն չունի, բայց դարձեալ ապրում է աղքատութեան մէջ, դա՛ն, ցաւայի՛ն աղքատութեան մէջ...»

«Ի՞նչ է պատճառը:

«Հողը, որի վրայ նա ապրում է, թէ եւ մի ժամանակ իր նախնիքներին էր պատկանում, բայց այժմ դարձել է օտաւ աղանէրի սեպհականութիւն: Մա մշակում է օտաւի հողը: Իսկ աղայի պայմանները մշակի հետ այնքան ծանր են եւ անշահաւէտ, որ նրա երկրագործութեան բերքը եւ նրա վատակը մեծ մասամբ վայելում է կալուածատէրը. մշակի համար մնում է այնքան, որով չէ կարողանում իւր կենսական ամենաանհրաժեշտ պիտոյքներին անգամ բաւականութիւն տալ:

«Գիւղացու կեցութեան միւս պայմաններն եւս դրա նման են. նրա խրճիթը դրած է աղայի հողի վերայ, նրա համար հարկ է վճարում: Մրա անասուններն արածում են աղայի արօտներուն, նրանց համար հարկ է վճարում: Ընթր զիւղացին, նրա ընտանիքը ապրում են աղայի հողի վրայ, այնտեղ ման են գալիս, նրա ջուրն են խմում, եւ իրանց գլուխներն պահպանելու համար հարկ են վճարում: Մի խօսքով, գիւղացին բացի իր աշխատող ձեռքերից ուրիշ ոչինչ չունի, նրան շրջապատող ամբողջ բնութիւնը պատկանում է աղային, եւ նրա մէջ գործելու համար՝ նա պէտք է զըհէ իր աշխատութեան ամենամեծ մասը:

«Ահա, այդ է պատճառը, սիրելի ընկերներ, որ մեր ժողովուրդը, հայրենի հողի վրայ սնունդ չը գտնելով, դաղ-

Թում է, անդադար գաղթում է եւ օտար երկիրներում
բախտ է որոնում: Բայց դառնում են գաղթականները: —
Ո՛չ: Դուք զխեք, քանի հազարաւոր ընտանիքներ մնացել
են առանց տղամարդերի, քանի հազարաւոր օջախների
կրակը հանգել է, որովհետեւ տղամարդիկը մեռել են
սանդխտութեան մէջ . . .

«Մենք, որ բոլորել ենք այս սեղանի շուրջը, դուրս ենք
եկել նոյնպիսի ընտանիքներից. մեր մեծ մասը հայր, մայր,
տուն, ազգականներ չունի, — բոլորը կորած են անյայտու-
թեան մէջ: Ուրեմն, մեզ աւելի հասկանալի է, թէ ինչ է
կրում այս երկրում մշակ մարդը, որովհետեւ մենք երե-
խայութիւնից փորձել ենք այն ամեն դառնութիւնները, որով-
հետեւ մեր ամեն մէկի սրտում դեռ մնացել են անբժշկելի
այն վէրքերը, որ ստացել ենք բռնութեան կոպիտ ձեռքից:

«Ընտանիքը չը կարողացաւ մեզ, իւր որդիներին, այնպէս
դաստիարակել, այնպիսի մի ուղղութիւն տալ, որ ձգէինք
մեր վզից աղայի լուծը, եւ ազատ մնայինք նրա հարստահա-
րութիւններից: Նա չը կարողացաւ մեզ սովորացնել կեանքի
եւ ապրուստի հաստատ սպայմանները, որ մեզ համար աշխա-
տէինք, մեզ համար դործէինք, եւ մեր վաստակը օրորը չը
խէր մեր ձեռքից: Ընտանիքը չը կարողացաւ այդ անել,
որովհետեւ ինքը ստրկացած էր, եւ աւելի ցաւալին այն է, որ
ստրկութիւնը դարձել էր նրա մէջ բնաւորութիւն: Նա չէր
բողբում բռնութեան դէմ: Նա մտածում էր՝ թէ Աս-
տուած հէնց այսպէս ստեղծել էր նրան, թէ նա դո՛հ պէտք
է լինի իր վիճակից, որովհետեւ ճակատագրից մի տառ ան-
գամ փոխել կարող չէ . . .

«Դպրոցը, որի աշակերտներն ենք այստեղ կանդնաձ-
ներս, աւելի հաստատեց մեր մէջ ստրկութիւնը. դպրոցը
սպաննեց մեր մէջ ինքնագործունէութեան ուժերը: Բա՛հա-

նայ վարժապետը մտքորուց մեր մէջ կոյր հնազանդութիւն,
— խոնարհուել եւ հպատակել ամեն իշխանութիւնների,
որքան ծանր եւ անտանելի լինէր նրանց մեզ վերայ դրած
լուծը: Որովհետեւ ինքը վարժապետը նոյնպէս էր վարվում
մեզ հետ: Նա ասում էր մեզ՝ — Թէ այս աշխարհի կեանքն
ուշայն եւ անցաւոր է. որքան ցաւալի լինի նա, որքան ծոխ
լինի նա տանջանքներով, այնքան աւելի վարձատրութիւն կը
դանէ մարդ միւս կեանքում, որ սպասում է գերեզմանը
մտնելուց յետոյ . . .

«Բայց գտնուեցաւ Տէ Երեմի, որ խից եւ դուրս բերեց
մեզ դպրոցի բարոյապէս եւ մտաւորապէս փտեցնող մթնո-
լորտից: Նա կանգնեցրուց մեզ ուղիղ ճանապարհի վրայ: Նա
սովորեցրուց մեզ կեանքի այն պայմանները, որոցմով կարող է
մարդ հանգիստ եւ ապահով ապրել: Նա սովորեցրուց մեզ
օգնել եւ մեզ նման տնրախտներին, որ նրանց կեանքն էլ
հանգիստ լինէր, որ նրանց ապրուստն էլ ապահոված լինէր:
— Եւ մենք նուիրեցինք մեզ ժողովուրդի բարօրութեան
գործին . . .

«Եւ մենք, եղբայրներ, այն մարդու կենացը, որ մտքորուց
մեր մէջ այդ ոգին, խմենք այն գործի յաջողութեան համար,
որը մեր սուրբ ուխտն է»:

Բաժակները զարկուեցան մէկ մէկու եւ խմեցին որսորդ
Ավօի կենացը, բոլորը միաձայն դռնելով՝ «կեցցէ բարի
գործը» . . .

ԺԹ.

Ն Ր Ա Ձ

Դարձեալ նոյն հին երգը, մտածում էի ևս Կարօի ճառը լսելու միջոցին, նոյն երգը, որ նա երազում էր տասն եւ երկու տարի առաջ գիւղացիների եւ նրանց աղքատութեան մասին:

Կարօի եւ նրա կուսակիցների նպատակը թուում էր ինձ ոչ միայն անգործադրելի, այլ որպէս ցնորք, որպէս հիւանդոտ երեւակայութեան զառանցութիւն: Միթէ կարելի է գիւղացուն հանգստութիւն տալ, ազատել նրան ազայի ճանկերից, որի մէջ կայ այնքան ուժ, որը վայելում է այնքան արտօնութիւններ: Եւ ի՞նչով, որպէս ապահովել մշակի ապրուստը, երբ ոչ մի օրէնք չէր սահմանափակում ազայի կամայականութիւնը. երբ կառավարութեան Ֆիրմաններն եւս մնում էին անզօր եւ չէին կարողանում ազանների բռնութեան առաջն առնել: Ես գիտէի հարիւրաւոր օրինակներ, որ ժողովրդի բարօրութեան մասին շնորհաձ արքունի Ֆիրմանները մնում էին անգործադրելի. խաները եւ բէկերը Բարձրագոյն Դրան հրովարտակր ստիպեցնում էին բերողին ծամել եւ կուլ տալ, կամ պատուելով եւ ծեծելով բերողին, այնպէս ճանապարհ էին դնում նրան, ասելով՝ «գնա՛, թագաւորիդ խորար տար»: Եւ այսպիսի գազանները, որոնք ժողովրդի արիւնն էին ծծում, առանց խոնարհուելու որ եւ իցէ իշխանութեան, մնում էին միշտ անպատիժ:

Այժմ կարօն, ոգեւորուած մի մոլի եռանդով, իւր անձնազոհ ընկերների հետ, աշխատում էին յեղափոխել հին դրութիւնը, աշխատում էին փշրել սարկութեան շղթաները, որոնք դարձնուել էին այնքան շատ դարերով : Եւ ի՞նչով, որպէս . . .

Ինքը կարօն խիստ ճիշդ նկատեց իր ձառի մէջ՝ թէ «սարկութիւնը դարձել է ժողովրդի մէջ բնաւորութիւն» : Միթէ հեշտ է փոխել բնաւորութիւնը, դարերով ամբոխի հոգու մէջ արմատացած բնաւորութիւնը : Ի՞նչ օգուտ, երբ մի քանի եռանդոտ անձինք զարթել էին, հասկանում էին ժողովրդի շարն ու բարին, եւ աշխատում էին դարման տանել նրա խղճութիւններին, — երբ այդ մի քանի անշանց բոլոր ջանքը կորչելու, ոչնչանալու է ընդհանուր անտարբերութեան մէջ : Երանց բարբառը լինելու էր անապատում հեղող ձայն, եւ նրանց գործակցութիւնը, որպէս մի համբարաշխութիւն գերեզմանատան բնակիչների հետ, չէր հասնելու որ եւ իցէ օգտաւէտ վախճանի : Կարօն ինքը շատ լազիտէր այդ, ամբոխը գանձում էր այն վեճակի մէջ, ինչ վիճակում լինում են խելագարները կամ հարփածները. նրանք ընկնում են ցեխերի մէջ եւ ամենեւին չեն նկատում իրանց կեղտոտութիւնը, նրանք իրանց գլուխը պատերին են զարկում եւ ամենեւին ցաւ չեն զգում, թէ եւ ճակատից արիւն էր հոսում. նրանք փողոցներում թաւալուած ժամանակ ամեն անցնող երեխան ոտքով խփում է, թքում է նրանց վրայ. բայց նրանք հանդիստ պառկած են եւ վերաւորանք չեն զգում : Կարօն գիտէր այդ բոլորը : Եւ գիտէր, որ ժողովուրդը տանջվում էր նիւթապէս, ուտելու հաց չունէր եւ հագնելու հագուստ, բայց համբերում էր : Եւ գիտէր, որ ժողովուրդը տանջվում էր բարոյապէս. շատ անգամ նրա կինը, աղջիկը, տղան զոհվում էին աղայի կրքերին, բայց նա համ-

բերում էր . . . Համբերում էր, որովհետեւ իր թշուառութիւնը, իր անպատուութիւնը չէր համարում կարգից դուրս բաներ, այլ մտածում էր՝ թէ այլ կերպ լինել կարող չէր, թէ ինքը հպատակ է, թէ ազան ինչ որ ուզէ, այն պէտք է անէ . . .

Մկ, դու փոխիր դարեւոր նախապաշարմունքը: Ի՞նչ կարող ես անել, երբ ամբոխը ինքը չէ բողբոջում իր թշուառութիւնների համար, երբ ամեն անբախտութիւններ տանում է նա համբերութեամբ, եւ, — որպէս Կարօն յիշեց իր ճառի մէջ, — տալիս է նրանց մի վերին եւ Աստուծոյ նախասահմանութեամբ կարգադրած օրէնքի նշանակութիւն: Ի՞նչ պէտք է անես . . .

Միթէ այսպէս էին իմ դատողութիւններն այն ժամանակ. միթէ այդպէս էի մտածում ես . . . Ո՛չ, Ես ինքս շատ հեռու չէի նոյն նախապաշարմունքներից, որոնք տիրել էին ժողովրդին, որովհետեւ նրա հաւատարիմ զաւակն էի: Ես միայն ծիծաղում էի Կարօի ցնորքների վրայ, որպէս տանն եւ երկու տարի առաջ, երբ նա դեռ նոր էր փախել հայր թողիկի ուսումնարանից եւ աշակերտում էր մի նոր դպրոցի — որսորդ Ավօի — վարդապետութեանը, վարդապետութեանը այն խորհրդաւոր մարդու, որի ծագումը, հայրենիքը, յայտնի չէր, որ ծածկուած էր հասարակ որսորդի գիմակով, որը ներշնչեց կրակոտ պատանիների մէջ նոր հոգի եւ նոր միտք . . .

Ընթրիքը թէեւ վերջացաւ խիստ զուարճալի կերպով, բայց ես ամենեւին ուրախ լինել չը կարողացայ, այդ պատճառով շատ դո՛հ եղայ, երբ տղերքը շուտով պառկեցին քնելու: Բայց ես քնել չը կարողացայ, եւ դուրս գալով տաղաւարից, երկար թափառում էի գիշերային մթութեան մէջ: Կարծես, հազար ու մէկ սատանաներ պտոյտ էին գալիս

իմ գլխում. երբեմն մտածում էի՝ գնամ Ասլանին ու Սա-
զօին խեղդեմ իրանց քնած տեղում: Յետոյ ինձ ու ինձ
փոշմանում էի, ասելով «չէ՞ որ նրանք մուսցան բոլորը,
նրանք ներեցին ինձ»: Բայց ես կարող էի ներել նրանց, որ
այնպէս անվայելուչ կերպով խօսում էին Մարօի մասին...
Այսպիսի խառն մտածմունքներով լցուած էր իմ յիմար
գլուխը, երբ ես կրկին դարձայ տաղաւարի մօտ եւ պառկեցի
նրանցից փոքր ինչ հեռու խոտերի վրայ:

Յետ ընկած լուսինը կամայ-կամայ վեր բարձրացաւ
սարի ետեւից եւ լեռները լցուեցան արծաթի լուսով: Գե-
ղեցիկ տեսարանը ամենեւին չազդեց իմ վրայ: Իմ գլուխը
դեռ լիքն էր սեւ մտածմունքներով. իմ սիրտը դեռ անհան-
գիստ խռովութեան մէջ էր: Ձը գիտեմ, ի՞նչու այնպէս
վրդովուած էի ես. չը գիտեմ ի՞նչ էր, որ այնպէս տանջում
էր ինձ: Միայն այսքանն եմ յիշում, որ շուտով իմ
աչքերը լցուեցան ջերմ արտասուքով, ես սկսեցի լաց լինել,
երկար լաց լինել...

Գիշերն ես անցուցի տենդային ջերմութեան մէջ:
Առաւօտեան լուսարացի պահուն ինձ տիրեց մի թմրու-
թիւն. այն ժամանակ եւս խառն երանքները սկսեցին անհան-
գիստ անել: Ողորմած Աստուած, ի՞նչեր չէին գնում եւ
զալիս իմ աչքերի առջեւ, — սատանաներ, հրեշտակներ,
դժոխք, արքայութիւն, — մի խօսքով, հարիւրաւոր տխուր
եւ ուրախալի պատկերներ մինը միւսից յետոյ կամ զուար-
ճացնում էին ինձ եւ կամ սարսափեցնում... Բայց երբ
զարթեցայ, բոլորը մոռացայ, մի երազ միայն մնացել էր իմ
մտքում, նրան յիշում եմ եւ այսօր:

Ինձ երեւում էր, թէ Սօլայի հեղեղատը յորդացել
էր, որպէս ամեն տարի զարնան ժամանակ բարձրանում էին
նրա ջրերը: Իսկ այժմ շատ էր բազմացել ջուրը, խիստ շատ:

Կատաղած գետը գոռում էր, փրփրում էր, եւ հսկայական վիշապի նման սարափելի պտոյտներ էր գործում: Մրա պղտոր յորձանքները տանում էին իրանց հետ ամենը, ինչ որ հանդիպում էր: Նս տեսնում էի, թէ ինչպէս այլքների մէջ լող էին տալիս տնային կարասիք, տեսնում էի խեղճուած մարդերի դիակներ, այլ եւ երեխաներ, կապած օրօրոցների մէջ... մտածում էի՝ որքան տներ պէտք է քանդած լինի, որքան ընտանիքներ պէտք է ոչնչացրած լինի սարափելի հեղեղատը... Անբախտ գոհերն երբեմն բարձրանում էին այլքների հետ. երբեմն կորչում էին նրա պտոյտների մէջ. երբեմն մօտենում էին դեփի եղերքին. — ձեռքդ մեկնիր եւ ահա կ'ազատես, մտածում էի ես:

Նս տեսնում էի՝ Կարօին, Ալանին եւ Սազօին, նրանք այնպէս փոքրիկներ էին, որպէս առաջ, երբ դեռ երեխայ էին, երբ հեղեղատի ջուրը նստելու ժամանակը գնում էինք միասին նրա փերից հաւաքում էինք զանազան հնութիւններ, որոնց նա բերել էր իր հետ, քանդելով Թոհնա-շհարի աւերակները: Իսկ այն երազ էր:

Իսկ այժմ տեսնում էի ընկերներիս նոյն հասակում, որոնք ցոյց էին տալիս խեղճուող մարդիկներին եւ ասում էին ինձ՝ «տես, Փարհատ, ի՛նչպէս տարվում են այդ անբախտները հոսանքի հետ, գնանք, աղատենք նրանց»:

Նրբ աչքս կրկին դարձրի դէպի գետը, այլքների մէջ տեսայ մի քանի ինձ ծանօթ երեսներ՝ — Մարիամին, Մազթաղին, իմ հօրը, իմ մօրը, — իմ աչքերի առջեւ մթնեցաւ, վազեցի դէպի փր, որ օգնութիւն հասցնեմ: Յանկարծ դեփի խարխուլ եզրը փուլ եկաւ, ես գլորուեցայ ցած... Ինչպէս մի թեթեւ փետուր ես տարվում էի պղտոր հոսանքի հետ... կատաղի այլքները շատ անգամ խորասոյզ էին անում ինձ դէպի յատակը, շատ անգամ

դուրս հանում... կրկին տեսնում էի սիրելի պատկերները սարսափած եւ գունաթափ երեսներով... Աշխատում էի ասին մօտենալ, հնարք չէր լինում, իմ թեւքերի ուժը հետզհետէ թուլանում էր, եւ ես խեղդուելու մօտ էի... Ես կանչում էի Կարօին, Ասլանին եւ Սադօին, որ նրանք ազատեն ինձ. բայց երբ աչքս դարձրի դէպի հոսանքի ընթացքը, տեսայ, նրանք էլ տարուբերվում էին այլքների մէջ...

Յանկարծ յայտնուեցան երկու կերպարանքներ, որոնք ձեռքները մեկնած, աշխատում էին ազատել ինձ, նրանցից մէկը տխուր էր դէմքով եւ աչքերումը արասուք կար, միւսն ուրախ եւ պայծառ էր երեսով եւ հրեղէն աչքեր ունէր: Ինձ երեւաց թէ նրանք երկու հրեշտակներ էին, որոնք իջան երկնքից. իսկ յետոյ ճանաչեցի՝ մէկը Սօնան էր, միւսը՝ Մարօն. յետոյ, երբ ես թաղուեցայ ջրի տակ եւ միւսանգամ դուրս չեկայ...

Երբ ես զարթեցայ Կարօն կանգնած էր իմ մօտ.

— Դու հիւանդ ես, փարհատ, ասաց նա խռոված կերպով: — Բո երեսը մեռելի գոյն է ստացել, դու այնպէս սարսափելի բաներ էիր խօսում քնիդ մէջ...

Ես պատասխանեցի, թէ քունս անհանգիստ էր, եւ ես ոչ բողբոլին առողջ եմ զգում ինձ, գլուխս սաստիկ ցաւում է, անդամներս ջարդվում են, որպէս թէ ամբողջ մարմինս սանդի մէջ ծեծած լինեի:

Կարօն յայտնեց ինձ, թէ իրանք պէտք է գնան Բարթոլիմէոս առաքելոյ վանքը՝ «մի գործի» համար եւ կը վերադառնան միւս օրը երեկոյեան, եւ խորհուրդ տուեց ինձ մնալ ծերունի որսորդի տանը, աւելացնելով, թէ գիշերը տաղաւարից դուրս բացօթեայ քնելով, սրսած կը լինեմ,

պատուիրեց տաք բան խմել եւ քրտնել, որով շուտով
կ'անցնէր տկարութիւնը:

Սրբ նրանք նստեցին ձիաները, կամենում էին հեռա-
նալ, Սաղօն մտեցաւ ինձ, եւ խուլ ձայնով ասաց.

— Գնա՛ տուն, բախտաւոր, զեղեցիկ Մարօն կը
բժշկէ քեզ . . .

ԱՇԽԱՏԱՆՔ ԵՆ ՀՈՂ

Արեւը նոր սկսեց ծագել :

Հասուն տաղաւարում չէր. տղերքը գնալուց յետոյ ես մենակ մնացի այնտեղ : Ի՞նչ անեմ, ո՞ւր գնամ : Գնամ տուն, հին բարեկամիս տունը, այնտեղ «Մարօն կը բժշկէ ինձ»... Ձէ, չեմ գնայ, Մարօն թող չը տեսնէ, որ իմ առողջութիւնը վատ է, նա փափուկ սիրտ ունի, նա լաց կը լինի... Ձէ, գնամ մի փոքր ման գալու, գուցէ վաղորդեան օդը կը կազդուրէ ինձ :

Առաւօտեան ցօղը դեռ չէր բարձրացել խտերից, եւ արեգակի առաջին ճառագայթները խաղալով մարգարտեայ կաթիլների հետ, արտափայլում էին ծիածանի գոյներով : Օդը տոգորուած փափուկ խոնաւութեամբ, հովացնում էր իմ բորբոքուած երեսը : Հեռաւոր լեռները դեռ պատած էին ձերմակ ու թափանցիկ մշուշով :

Իմ թուլացած անդամները բաւականին զուարթացան վաղորդեան հովութիւնից, բայց տակաւին սիրտս խռովութեան մէջ էր : Ես գնում էի լուռ եւ մտախոհ կերպով . ո՞ւր էի գնում, ինքս չէի իմանում, միայն մի բան ինձ քաշում էր հեռու մարդկային բնակութիւնից : Գիշերուայ երազն ամենեւին դուրս չէր գալիս իմ մտքից . նոյն զարհուրելի տեսարանները ներկայանում էին իմ երեւակայութեան

մէջ : Ի՞նչ էր նշանակում այն սարսափելի հեղեղատը : Ի՞նչ էր նշանակում պղտոր պիւքների այնպէս փրփրելով , գոռալով , կատաղի հոսանքը , որ տանում էր իր հետ այնքան անբախտ զոհեր , որոնց թուում գտնվում էին եւ այն անձինքը , որոնք այնքան մտ եւ սիրելի էին իմ սրտին... Վերջապէս ի՞նչ էր նշանակում Սօնայի եւ Մարօի իմ օգնութեանը հասնելը . մի՞թէ նրանց ձեռքումն էր իմ փրկութիւնը , մի՞թէ նրանք կարողացան ազատել ինձ : — Ոչ , մինչեւ նրանց հասնելը , ես արդէն ջրի խորքումն էի , այն սառն եւ թաց գերեզմանի մէջ թաղուած . . .

Մի՞թէ մեր կեանքը մի այսպիսի երազ չէր . . . մի՞թէ մեզ եւս իր հետ չէր տանում աշխարհայէն հոսանքը իր կատաղի պիւկոծութեան մէջ . . .

Ես գնում էի մի հովտի միջով , ուր մշակուած դաշտերը խոստանում էին առատ հունձք . մի տեղ դեռ նոր էին վարում հողը , մի տեղ ցանում էին , միւս տեղ արածացնում էին ոչխարների հօտերը , մի խօսքով , որ կողս եւ նայում էի , եփ էր գալիս աշխատութիւն , ամեն ինչ շարժողութեան մէջ էր , ամեն տեղ երեւում էր կեանք եւ գործունէութիւն : Այո՛ , « ծոյլ չէ այդ ժողովուրդը » . . . յիշեցի Կարօի խօսքերը , եւ մի այդպիսի ժողովուրդը անբախտ է . . .

Եանկարծ իմ ականջին զարկեց մի երգի ձայն , նա խիստ քաղցր եղանակով հնչում էր առաւօտեան հովութեան մէջ , ես պարզ որոշում էի հետեւեալ խօսքերը .

« Ահա ծագեց կարմիր արեւ ,
Տար եւ պայծառ է օրը ,
« Դէ՛ , քաշեցէք , սիրուն եգներ ,
Ետանջ տարէք արօրը :

« Վարը վարենք, ահօս փորենք,
 Խոր ահօսներ հողի մէջ.
 « Սերմը ցանենք, որ հունձ հնձենք,
 Յորեան դիզենք կալի մէջ :
 « Կը գայ ձմեռ. — մենք վախ չունենք —
 Ուրախ կ'անցնի մեր օրը,
 « Ուտելու միշտ պաշար ունենք,
 Լի եւ կուշտ է մեր փորը :
 « Դէ՛, քաշեցէք, սիրուն եղներ,
 Շուտով վարենք արտերը,
 « Թող շասն մեր դրացիքը՝
 Ժող կ'ն Հասօի եղները » :

Երգողը Հասօն էր, որ փոքր ինչ հեռու վարում էր իր արտը : Ես մտեցայ նրան եւ տեղային սովորութեան յարմար ասեցի .

— Բարի յաջողութիւն :

Ես ընդունեց իմ ողջոյնը եւ շարունակեց իր գործը : Ես հարցրի՝ արդեօք նրա երգի պարունակութիւնը համապատասխանում էր իր դրութեանը, նա ձմեռը հաց կ'ունենար ուտելու, եւ իր անասունները կարող էին կուշտ ապրել : Ես պատասխանեց, թէ մենք միշտ երգում ենք այն, ինչ որ իսկապէս չունենք կամ բնաւ չենք ունեցել... եւ աւելացրուց՝ թէ լաւ է աշխատել առանց վաստակի, քան թէ անգործ մնալ. անգործունէութիւնը մեռելներին է պատկանում :

— Այս արտը ազայի մուլք չէ, ասաց նա :

— Բա՛ն ու մն է :

Ես ասաց, թէ իր հայրը գնել էր այդ հողը մի քիւրդ բէկի այրի կնոջից, որը փողի սաստիկ կարօտութեան մէջ լինելով, ստիպուեցաւ վաճառել իր կալուածքը, եւ իրրեւ

իրանց սեպհականութիւն, նա ազատ էր աղայական տուրքերից: Իմ կարծիքին, թէ լաւ կը լինէր, որ ամեն գիւղացի իր սեպհական հողն ունենար, Հասօն պատասխանեց՝ — լաւ կը լինէր, եթէ թողնէին... եւ աւելացրուց, — գիւղացիք փող չունեն հող դնելու համար, եւ եթէ գնէին եւս, աղաները նրանց հետ թշնամանում են, սկսում են նեղացնել, կամ ջուր չեն տալիս, կամ սովորացնում են իրանց մարդիկներին նրանց ցանքերը փչացնում են, կալը կամ հունձքի դէզերը հրդեհում են, վերջապէս, ամեն միջոցներ գործ են դնում, որ գիւղացին չը վստահանայ կալուածատէր լինելու, այլ միշտ մնայ այն կարծիքի մէջ, թէ ինքը առանց աղայի օգնութեան, առանց նորա հովանաւորութեան, որ եւ իցէ միջոցով ապրուստ ձարել կարող չէ:

— Բո բարի աչքերով տեսնում ես, շարունակեց նա, — հորէս գօտկումս խրած են մի ջուխտ թափանչայ. այնտեղ լծան վրայ կապած է թուանգը. ինչու համար են դրանք. ես այստեղ վար եմ վարում. ո՞ւմ հետ կուր ունեմ. բայց էլի հարկաւոր են. թշնամին ամեն ժամ մեր վզի ետեւէն կանգնած է: Մէկ էլ տեսար, երկու քրդի ձիաւոր մզբախները ձեռներին, լճ — լճ կանչելով, ձորի միջէն դուրս եկան, եզները կ'արձակին եւ կը տանեն. աչքերդ բաց-բաց պէտք է կանգնես եւ մտիկ տաս. շատ-շատ կը սկսես քո գլուխը թակել, որ տարան սիրուն եզներդ, էգուց արօրը վարող չես ունենայ... Բայց քանի սրանք իմ մօտ են, — նա ձեռքը դրեց ատրճանակների վրայ — ինքը սատանան չի կարայ մօտենալ Հասօի եզներին...

— Մի եւ նոյնը կարող է պատահել եւ այն մշակների հետ, որոնք վարում են աղայի արտերը:

— Չէ, աղաներն իրանք են թալանում իրանց բանուորներին, բայց թող չեն տալիս ուրիշները մօտենան իրանց խո-

նարհ ծառաներին: Ամեն գաղան իր որսը պահպանում է մէկէլ գաղաններին:

— Այդ մի եւ նոյն է, թէ իրանք եւ թէ օտարները, երկու գէպքում եւս մշակը կողոպտւում է:

— Մի եւ նոյնը չէ: Դու խօս գիտես այն հաւի առակը, որ ամեն օր մի-մի ոսկի հաւկիթ էր ածում իր փիրոջ համար: Մշակը մի այնպիսի հաւ է աղայի համար, աղան մէկ անգամից չէ սպաննում հաւին (մշակին) որ նրա փորից խաղենայ (գանձ) դուրս բերէ. նա թողնում է, որ նա ապրէ, որ ոսկի հաւկիթը շարունակ ստանայ: Բայց աւաղակները նրա կեանքին չեն ավտոտում, ուզում են մէկ անգամից հարստանալ եւ սպաննում են...:

— Զանձի օրումը կը վերջացնես այս արտի վարելը, հարցրի ես, կամենալով փոխել խօսակցութիւնը, որ խիստ փխուր տպաւորութիւն գործեց իմ վրայ, երբ մտածում էի, թէ ի՞նչով է ապահովուած երկրագործը, որ միշտ իր գէնքով պէտք է պահպանէ իր անասունները եւ իր մշակութեան բերքը աւաղակների յարձակումներին: Բայց միթէ իւրաքանչիւր մշակ կարող է որսորդ Ավօի որդին լինել եւ գէնք բանեցնել... ի՞նչ կարող է լինել այն խեղճերի դրութիւնը, որոնք մի հասարակ դանակ եւս չունեն իրանց գրպանում:

Հասօն չը լսեց իմ հարցմունքը եւ ես միւսանգամ կրկնեցի, թէ քանի՞ օրում նա կարող է վարել իր արտը:

— Եթէ Տէրը յաջողութիւն կը տայ, ի՞նչ մեծ բան է նրա վարելը: — Դէպի ա՛ջ, Մարալ, դու այսօր հէնց թէ խելքումդ չես, այս ասելով նա բզեց կարմիր եզան կողքը:

— Տես «Դութանը» այնտեղ էր կանգնած, — նա իր վարոցով ցոյց տուեց երկինքը, — խտակ այնտեղ, երբ ես լծեցի արօրը. հիմայ Աստուծու օգնութիւնով, տեսնուս ես որքան վարել եմ: Վաղուայ գործը օրհնած է, թէ չէ, երբ արեւը

բարձրացաւ, այն ժամանակ ոչ մեղաւոր մարդուն, այլ անբան անասուններին էլ մեղք է բանացնելը, իստակ էրում է արեւը, չես կարող շունչ քաշել: — Դէպի կորդ, Ջէյրան, ի՞նչ ես հոգիդ տալիս, — այս անգամին նա բղեց մոխրագոյն եզան կողքը:

Կարծես նրա եզները — Մարալը եւ Ջէյրանը — հասկանում էին իրանց ախրոջ նկատողութիւնները եւ այնպէս խելացի կերպով տանում էին զործը: Բայց Հասօն տեսնելով, եւ երկար զբաղեցնում եմ նրան իս հարցումփորձով, ուղեց ինձ որպէս ասում են “իր գլխիցը ռազ անել”, եւ այս մտքով ասաց.

— Դու սիրում ես, Փարհաս, առաւօտեան խիար (վարունգ) ուտելը, դա սրտի համար լաւ է, գնա՛, այն խտերի մէջ մի քանի հատ թագցրել եմ, որ սառն մնան, կտրէ ու կեր. թէ դանակ չունես, ես կրտամ:

Ես շնորհակալութիւն արեցի, յայտնելով, թէ սովորութիւն չունեմ անօթի որ եւ իցէ միրգ ուտել, եւ մնաք բարեաւ ասելով, հեռացայ աշխատատէր մշակից:

Կրկին զարթեցան իմ մէջ նոր եւ նոր մտածումներ, երբ ես յիշեցի Հասօի խօսքը՝ “լաւ է աշխատել առանց վատակի, քան թէ անգործ մնալ. անգործունէութիւնը մեռելներին է պատկանում”: Ես այն ժամանակ չը կարողացայ հասկանալ, իսկ այժմ հասկանում եմ այս խօսքերի իմաստը: Աշխատութիւնը, որքան եւ անշահաւէտ լինէր գործողի համար, վաղ թէ ուշ կարող էր վարձատրութիւն գտնել, օգուտ բերել, նա ունէր իր փառաւոր ապագան: Իսկ անգործունէութիւնը, իրաւ որ, մեռելութիւն է, նրա սկիզբը եւ վախճանը մահ է: Որքան եւ իզուր թափուած լինէր մշակի քրտինքը, որքան եւ յուսահատական լինէր նրա զրութիւնը, դարձեալ նա կենդանի մարդ է, նա գործում է, նա

պատերազմում է իր դոյութիւնը ոչնչացնող դժուարութիւնների հետ. նրա մէջ մեռած չէ ինքնապահպանութեան զօրութիւնը: Եւ այս՝ կեանքի եւ մահու կռուի մէջ՝ նա իրան պատրաստում է մի օրուայ համար, երբ կը տիրեն իրաւունքը եւ արդարութիւնը, երբ կ'ազատուի աղաների հարստահարութիւնից: Այն ժամանակ կը զայ մշակ մարդու արքայութիւնը, այն մարդու, որ գործ ունի արդար եւ հաւատարիմ բնութեան հետ, որ չէ մտածում իր նման մարդերի քրտինքից իր համար ապրուստ քամել...

Այո, այս ճշմարտութիւնն անհասկանալի էր ինձ այն ժամանակ, ես, ես միայն էի անգործ արարածը այն բնդարձակ տարածութեան մէջ, ուր ամեն մարդ զբաղուած էր իր աշխատանքով: Ո՞վ զցեց ինձ այն մոլութեան մէջ, ո՞վ սպաննեց իմ մէջ աշխատասիրութեան եռանդը: Ես մտարեբեցի հայր թողիկի վարդապետութիւնը, որ նա մեկնում էր իր աշակերտներին իր բուն բառացի իմաստով, «մարդը պէտք է երկնքի թռչունների նման ապրէ, որոնք ոչ վարում են, ոչ ցանում են եւ ոչ հնձում են, բայց միշտ կուշտ են, եւ Աստուած հասցնում է նրանց կերակուրը»: Այդ խօսքերը նա իր գլխից չէր դուրս տալիս, դրանք զրբից առած խօսքեր էին: Հիմնուելով յիշեալ բնարանի վրայ, տէր-հայրը բնդարձակում էր այն միտքը, «թէ պէտք չէ հոգ տանել այս աշխարհի կեանքի համար, նա ունայն եւ անցաւոր է, թէ իւրաքանչիւր մարդու համար Աստուած նշանակել է նրա օրական պարէնը (ապրուստը) մէկին շատ, մէկին քիչ, նոյնը կը հասցնէ, նա անբնդհատ կերպով եւ չի թողնի իր արարածը քաղցած մնայ: Մարդից, իրանից, ոչինչ կախուած չէ, որքան եւ ջանք գործ դնէր, գարձեալ նա չէ կարող մի մազաչափ աւելացնել, կամ՝ պակասացնել ապրուստի այն չափից, որ նշանակել է նրա համար Աստուած:

Քահանայի վարդապետութիւնը եւ Հասօի խօսքը ծնուցին իմ մէջ երկու միմեանց հակառակ գաղափարներ. մէկը՝ անհոգութիւն եւ յոյս դնել Առտուծոյ նախասահմանութեան վրայ. միւսը՝ գործունէութիւն եւ յոյս դնել իր աշխատող ձեռքերի վրայ: Ո՞րն էր դրանցից ճշմարիտը. ես որոշել կարող չէի, միայն մտածում էի՝ թէ քահանայի ասածը պէտք է որ ուղիղ լինի, որովհետեւ տեսնում էի՝ մարդիկ այնքան աշխատում էին, կաշուց դուրս էին գալիս, դարձեալ մնում էին աղքատ: Երեւի, ասում էի ես, նրանց ապրուստը այնպէս քիչ է նշանակած, որ նրանք երբէք չեն կարող լինել ապահոված: Իսկ ազան կը մնայ միշտ ազայ, որովհետեւ նա ոչ վարում է, ոչ ցանում է, ոչ հնձում է, եւ նրա սեղանը միշտ լի է եւ ճոխ...

Հիմնուելով վերոյիշեալ մտախոհութիւնների վրայ, Կարօի եւ իր ընկերների նպատակը ինձ երեւում էր բոլորովին երեւակայական, եւ ես խիստ ափսոսում էի, որ նրանք ընկած էին այնպիսի անելանելի մոլորութեանց մէջ...

Ես միայն չէի, որ այսպէս էի մտածում, բոլոր ժողովուրդը այսպէս էր մտածում, որովհետեւ նրանք նոյնպիսի տէր Թօղիկների աշակերտներ էին որպէս ես:

Եւ Կարօն աշխատում էր մի այսպիսի նախապաշարուած ժողովրդի բարօրութեան համար...

Ն Ա Խ Ա Գ Ո Ւ Շ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Արեգակն սկսել էր արդէն այրել . կէս օրուայ ամբողջ դժուարանում էր մարդի շնչառութիւնը : Բաժանուելով Հասօից , ես դնում էի նեղ շաւիղով , որ տանում էր դէպի փոքրիկ վտակը ձորի մէջ . այնտեղ արծաթափայլ ջրի կանաչ փերը հովանաւորում էին մի խումբ ծառեր , որոնք տարածել էին իրանց ստուերը մետաքօի պէս փափուկ խտերի վրայ : Ես շտապեցի այնտեղ փոքր ինչ ազատ շունչ քաշել : Ծառերը նուիրական էին մի փոքրիկ մատուռի , որի կիսաւեր փլատակները դեռ վայելում էին իրանց սրբազնական յարգանքը բարեպաշտ ժողովուրդից : Մատուռի մի քանի ողջ մնացած կամարները , որոնք ազատուել էին ժամանակի մաշող ձեռքից , թաղնուել էին , միմեանց հետ խիտ փաթաթուած , թուփերի եւ մացառների մէջ . իսկ նուիրական ծառերը , բարձր տարածելով իրանց ազատ ճիւղերը , զրկել էին իրանց ծոցում այն հինաւուրց սրբարանը :

Ծառերից մի քանիսի ճիւղերի վրայ փաթաթուած էին գոյնզգոյն թելեր եւ շորերի կտորտանքներ : Տառս վաղուց մեկնել էր ինձ այսպիսի ծառերի նշանակութիւնը . նա ասում էր՝ « երբ սուրբ ծառի ճիւղին մարդ կապում է իր հագուստից մի կտոր , իր բոլոր ցաւերը անցնում են այն ծառի վրայ » : Իմ սիրան էլ լի էր ցաւերով ... ևս էլ տանջեվում էի տխուր եւ հոգեմաշ զգացումներով ... չը թե-

Թեւացնե՞լ արդեօք այս անասորժ բեռը... Ես դուրս քա-
շեցի իմ արխալուղի կարուածքից մի թեւ եւ զողորձուն
ձեռքերով կապեցի նուիրական ծառի ճիւղին:

— Այս բաւական չէ, լսելի եղաւ մի ձայն:

Ես սոսկացի. տեսնում եմ՝ նոյն ծառի բունի ետեւ
կծկուել է մի կին: Սատանան իր բոլոր հրէշաւոր այլանդա-
կութեամբ չէր կարող այնքան զարհուրելի լինել, որպէս այն
մոայրոտ կերպարանքը:

— Թէ ուզում ես լաւը, Սուսանը կը տայ քեզ մի
թիլիսման, այն ժամանակ ամենը կերթայ ինչպէս եղն ու
մեղր...

— Ա՛խ, Սուսան, դո՞ւն ես, կրկնեցի ես ուրախանա-
լով: — Այստեղ ի՞նչ ես շինում, ո՞րքան վախեցայ ես,
Սուսան, ասա, տեսա՞ր «նրան», թէ չէ՞...

— Դուն Կարօն չես, պատասխանեց բոշան, ամենեւին
չք շարժուելով իր տեղեց: — Դուն Սուսանին էլ չես կա-
րող խարել...

Բոշան դեռ չէր մոռացել իմ խորամանկութիւնը, որ
գործ դրի նրա հետ արարական մինարէթի մօտ. բայց ես
կամենալով փոքր ինչ մեղմել իմ նրա վրայ թողած վատ
տպաւորութիւնը, պատասխանեցի.

— Դու խօ գիտես, որ ես Կարօի ընկերն եմ, նրա լաւ
ընկերը, Կարօն ինքն ասաց քեզ: — Մոռացել ես, Սուսան:

— Սուսանը չէ մոռացել, նա այդ գիտէ:

Ես խիստ մերձ նստեցի խորհրդական կնոջ մօտ, որ այն
նուիրական ծառերի հովանոյ տակ ինձ երեւում էր որպէս
զերբնական արարածներից մէկը, որոնք միշտ կերպարանափոխ
են լինում: Եւ իրաւ, Սուսանը այսօր այն չէր, որ տեսել էի
առաջին անգամ արարական աւերակներում. նա ինձ այժմ
չէր երեւում այն չոր ու ցամաք, այլանդակուած պառաւը,

որի վրայ չէր կարելի նայել առանց զարհուրանքի: Այլ ընդհակառակն, այսօր նրա աղօտ կերպարանքի մէջ ես նշմարում էի հեռքերը վաղօրով թառամած գեղեցկութեան: Երա մաշուած երեսը դեռ պահպանել էր իր ազդու, համակրական արտայայտութիւնը, եւ սեւորակ աչքերը նայում էին խորին տխրութեամբ, որպէս հայելիներ, որոնց մէջ արտափայլում էին կոտորած եւ վշտահար սրտի բոլոր տանջանքները:

— Դու այն օրից յետոյ տեսել ես Կարօին, Սուսան, հարցրի ես. մտերմաբար նրա երեսին նայելով:

— Այսօր դեռ մարդիկը ճաշ չէին կերած, Սուսանը տեսաւ Կարօին:

— Բայց «նրա», այն աղջկայ մասին, որ ամբողջումն է... ի՞նչ խաբար տուիր Կարօին:

— Այդ մի հարցրու. Սուսանը չի ասի քեզ:

— Դու գիտես, որ Կարօն ինձանից ծածուկ օչինչ չունի:

— Թող նա ասէ քեզ:

Ես տեսայ, անկարելի էր այդ գաղտնիքը դուրս քաշել ծածկամիտ կնոջից, թողեցի հարցութորձը: Նոյն ժաման Սուսանը իր նուրբ, շագանակի կեղեւի գոյն ունեցող, շրթունքներից դուրս հնչեց մի օտարոտի ձայն, որ աւելի նման էր թռչունների ճլվղլոցին, եւ իսկոյն ոչ այնքան հեռու գտնուած թռչիւրի միջից լսելի եղաւ նոյնպիսի ձայն: Բոպէ չէր անցել, երբ այնտեղից դուրս վազեց փոքրիկ երեխայ, որ գարով Սուսանի մօտ, կպաւ նրա կուրծքին, եւ իր արեւից այրուած մերկ թեւքերով գրկելով նրա պարանոցը, սկսաւ համբուրել նրան:

Այս տեսարանը խիստ հոգեշարժ էր եւ իմ անահաւատութեան վրայ ազդեց մի գիւթական զօրութեամբ. ես

մտածում էի՝ փոքրիկ երեխան չէ՞ արդեօք այն ոգիներից մինը, որի միջնորդութեամբ Սուսանը կատարում է իր կատարգական արարողութիւնները: Իմ կարծիքին աւելի ուժ էր տալիս այն դիւթական հագուստը, որ խիստ սազ էր գալիս նրա վայելուչ կազմուածքին, որի իւրաքանչիւր գծերից երեւում էր վայրենի գեղեցկութիւնը իր պարզ եւ անկեղծ հրապուրանքով: Դա նոյն երեխան էր, որ մի անգամ եւս երեւցել էր ինձ արաբական աւերակներում, կրք առաջին անգամ տեսայ Սուսանին:

Երբ նա տեսաւ ինձ, թողեց Սուսանին եւ ժպտելով վազեց իմ մօտ, կարծես, ես նրա վաղեմի ծանօթը լինէի:

— Գնիր, պարոն, այս թիլիսմանը, Հիւբբին իր ձեռքովն է շինել, ասաց ինձ:

Ես կրկին ժպտեց եւ սեւ փայլուն աչքերով սկսեց նայել իմ երեսին, տալով ինձ սաթից շինած մի տափակ-քառանկիւնի բան: Այն մի հմայեակ էր նախշած զանազան նշանազրերով, որի նմանը շատ անգամ տեսել էի կանանց պարանոցէն քարշ ընկած: Ես տուեցի իմ մօտ գտնուած միակ արծաթի դրամը եւ գնեցի փոքրիկ կախարդից թիլիսմանը: Ես գլուխ տուեց եւ կրկին վազեց Սուսանի մօտ:

Հիւբբի երգիր մի բան պարոնի համար, նա քեզ աւելի փող տուեց, քան թէ կ'արժէր քո թիլիսմանը, ասաց նրան պառաււր:

Փոքրիկ աղջիկը, առանց քաշուելու, խիստ համարձակ կերպով եզանակեց մի թեթեւ երգ ինձ բողոքովին անհասկանալի լեզուով. միայն նրա ձայնը իր թարմ եւ քաղցր հնչիւններով բաւականին ախորժ տպաւորութիւն գործեց իմ վրայ: Վերջացնելով իր երգը, նա կրկին վազեց իմ մօտ:

— Տո՛ւր ձեռքդ, թող Հիւբբին գուշակէ քեզ համար, ասաց նա, իմ աջը բռնելով իր փոքրիկ ձեռքերով:

Սա թոյլ տուեցի: Մա նստեց ինձ մօտ: Սա մինչեւ այսօր չեմ կարող մոռանալ, թէ որպիսի խորհրդական ծանրութեամբ փոքրիկ մարգարէութիւն սկսեց իր գուշակութիւնները, իմ աջ արի դժերի մէջ կարգալով իմ ճակատագիրը: Մրա խօսքերը թէեւ անկապ էին, որպէս քրմութեան առեղծուածներ, բայց զուրկ չէին իմաստից. ես կարող եմ կազմակերպել այսպէս.

«Ըն կեանքի ճանապարհը փուշերով է ծածկուած. ամեն մի քայլում դրած են քո առջեւ որոգայթներ. դու կ'ընկնես նրանց մէջ, դարձեալ դուրս կը գաս, միշտ քաջութեամբ յաղթելով բոլոր դժուարութիւններին: Այդ կռիւք քո կեանքի մէջ կը տեւէ երկար, մինչեւ քո գլխի սեւ մազերը ճերմակ գոյն կը ստանան. այն ժամանակ կը զարկէ քեզ համար խաղաղութեան ժամը, եւ քո բախտի արեւը, որ այժմ ծածկուած է սեւ ամպերով, կրկին կը ծագէ իր բոլոր պայծառութեամբ»:

Մա կանգ առեց եւ բուռն կերպով լռութիւնից յետոյ շարունակեց. «դու սիրում ես երկուսին, երկուսն էլ զեզեցիկ են, որպէս դրախտի անմահ աղջիկներ. նրանք խիստ տաք սրտով կապուած են քեզ հետ. բայց նրանցից եւ ոչ մէկը...»

— Բաւական է, կտրեցի ես նրա խօսքը. — գիտեմ ինչ պէտք է ասես...

Մա տխուր կերպով նայեց իմ երեսին եւ թողեց ձեռքս, երեսի վերադարձեցաւ, որ ես արհամարհեցի նրա արհեստը, ասելով.

— Հիւրրի, դու խօս ամենի համար այսպէս եւ գուշակում:

Մա բաւականին հպարտ անձնասիրութեամբ պատասխանեց.

— Հիւրրին սուտ չի ասի. Հիւրրին խօսում է այն, ինչ
 յայտնում է նրան "գերագոյն ոգին":

Մեր խօսակցութիւնը բոլոր ժամանակ, թէ՛ Սուսանի
 թէ՛ մանուկ գուշակոցի հետ պարսկերէն էր: Բայց նրանց
 անձնուոր արտասանութիւնից երեւում էր: Բայց նրանց
 աշխատանքում բոջաների այն ցեղերին, որոնց շատ անգամ
 հանդիպել էի ես Պարսկաստանում: Նրանց երեւանների թէ
 գծազրութեան նրբութիւնը, թէ՛ կաշու գոյնը, որ աւելի
 սեւ չէր, թէ՛ բնաւորութեան մեղմութիւնը, որ աւելի
 նոյն ցեղին յատուկ կրօն աշխուժութիւնից, — բոլորը
 չէին ցեղին պատկանել: Բայց ինձ զարմացնում էր փոքրիկ
 ազգիկը: Սուսանը նրա մայրը լինելու համար բաւականին
 հասակաւոր էր. ուրեմն ո՞վ պէտք է լինէր նա, Սո հարցրի
 պատուից. մինչեւ նա իր բերանը բացելը, Հիւրրին պատաս-
 խանեց զարմանալի արագախօսութեամբ.

— Հիւրրին Սուսանի թոռն է, Հիւրրին անբախտ
 ազգիկ է. նրա մայրը կորած է. Հիւրրին պտուում է իր
 սօրը, եւ նրա հայրը...

Պատաւը չէ թողեց նրան վերջացնել իր խօսքը եւ ինձ
 անձամբ մի լեզուով սաստիկ բարկացաւ նրա վրայ. խեղճ
 ազգիկը խեղճ սուս կացաւ: Սո չէ հասկացայ թէ ինչ ասաց
 Սուսանը, միայն նրա խօսքերից որոշեցի պարսկերէնին շատ
 մեծ բառը "լուէ":

Երեւում էր, Հիւրրիի անզգուշութիւնը սաստիկ խռ-
 վութիւն պատճառեց պառաւի մեջ. նա վեր կացաւ, եւ
 նոյն լեզուով մրմրեաց աղջկան մի քանի խօսքեր. երկուսը
 միասին ձանապարհ ընկան: Սուսանը ամենեւին չէ նայեց
 ինձ եւ ոչինչ չասաց, միայն Հիւրրին մի քանի քայլ հեռա-
 նարով կրկին դարձաւ, եւ փայլուն աչքերը իմ երեսին ձգե-

լով, ժպտեց եւ գլուխը թափտալով, շարունակեց իր թեթեւ քայլերը խորհրդական պառաւի հետ: Բանի բոպէից յետոյ նրանք աներեւոյթացան մերձակայ լեռների մէջ:

«Հիւրքին անբախտ աղջիկ է... նրա մայրը կորած է... Հիւրքին պառաւ է իր մօրը, եւ նրա հայրը»... Ո՛վ էր նրա հայրը, — այդ խօսքը խորամանկ պառաւը չք թողեց գեղեցիկ երեսային վերջացնել: Երեւի, մի աղօտ գաղտնիքով վարագուրուած էր փոքրիկ գուշակողի ծագումը, որը նա անգգուշութեամբ պէտք է երեւան հանէր. եթէ ոչ, ի՞նչու պէտք է Սուսանը այնպէս վրդովուէր, ի՞նչու իսկոյն պէտք է հեռանար ինձանից, Սա վախեցաւ՝ չեցէ թէ երեսան մի նոր անգգուշ խօսք դուրս թոցնէ իր բերնից, եւ հեռացրեց նրան: Անպատճառ այստեղ մի գաղտնիք կար, որ պէտք էր գիտենալ, բայց զորպէս գիտենալ: Խորամանկ պառաւը գնաց, կորաւ անյայտ ուրուականի պէս: Ոչտեղ կարելի էր տեսնել նրան միւսանգամ: Բայց ի՞նչ է նշանակում նրա ստէպ տեսակցութիւնները Կարօի հետ: Կարօն ի՞նչ գործ ունի այն մոլորաշրջիկ թափառականի հետ, եւ նրանց յարաբերութիւնների հետ կապ ունի մի երրորդ անձաւորութիւն՝ — «ամբողջ աղջիկը» — ահա գաղտնիքի գլխաւոր մասը, որ ծածկուած էր խաւարի մէջ...

Բայց իմ մտքից չէր դուրս գալիս փոքրիկ գուշակողի պատկերը, եւ առաջին անգամ տեսնում էի այնպիսի սիրուն երեսայ, որի մէջ կար այնքան համարձակ անմեղութիւն, որի սիրտը այնքան տաք եւ զգայուն էր: Ես հաւատում էի նրա խօսքերին, որոնցմով նա կարգաց իմ անբախտ ապագան. եւ հաւատում էի, որովհետեւ «գերագոյն ողին» այնպիսի անկեղծ արարածներին միայն կը յայտնէ մարդկանց ծակատազրի գաղտնիքները: Ահա, ասում էի ես, հաւատարիմ դատելք բնութեան, որոնք ապրում են երկնքի

թռչունների նման. «ոչ վարում են, ոչ ցանում են եւ ոչ
հնձում են», բայց նրանք էլ աղքատ են եւ ապրում են
եւ ապրում են ողորթութիւնով . . .

Կրկին տիրեցին ինձ սեւ մտածութիւնները, կրկին իմ
սիրտը ընկաւ անհանգիստ խռովութեան մէջ : Մա պառկած
էի սրբազան ծառերի հովանու ներքոյ, բայց չուշացաւ քունը,
նա վերջ տուեց իմ անհանգստութեանը :

Ն Ա Խ Ա Ջ Գ Ո Ւ Շ Ո Ւ Թ Ի Ն Ն

Երբ դարձեցայ, գիշեր էր: Ո՞րքան ժամանակ անցել էր օրից, քանի՞ ժամ քնել էի, ես չը կարողացայ դիտենալ: Փափուկ եւ տաք գիշեր էր: Ո՞րքան գեղեցիկ վառվում էր ամառնային երկինքը իր փայլուն դոհարներով. որքան մեղմ եւ մտախոհ կերպով սահում էր կիսալուսինը սարդ եթերքի միջով:

Ես պառկած էի դալար խոտերի վրայ, եւ խիստ ատորժ ծուլութեամբ թաւալվում էի մի կողքից դէպի միւսը: Ականջ էի դնում: Ամեն տեղ տիրում էր խորին լռութիւն, բոլորը հանգստանում էին: Արթուն էր միայն վտակը, որի ափի մօտ պառկած էի. ես լսում էի նրա խուլ-մեղմաղձական խոխոջմունքը, նա անդադար վազում էր եւ վազում, նա քուն եւ հանգստութիւն չունէր: Ահա, հովասուն զեփիւրը փափուկ թեւքը քսեց իմ երեսին, եւ շուացնելով անցաւ. կարծես, ուզում էր ասել «տես, ես էլ արթուն եմ»:

Աչքս դարձրի դէպի աստղազարդ երկինքը: Նայում եմ: Այո, գեղեցիկ են Աստուծոյ լուսաօրները: Որոնում եմ նրանց մէջ իմ աստղը, երկար որոնում եմ, բայց չեմ գտնում: Ահա երկու աստղեր. նրանք ծանօթ են ինձ. ես շատ անգամ տեսել եմ նրանց, համբուրել եմ... շատ անգամ նրանք նայել են ինձ վրայ ջերմ քնքշութեամբ... Ես ճանաչում եմ ձեզ, սիրուն աստղեր, դուք նմանում էք

Սօնայի տխուր եւ արտասուալի աչքերին, որպէս այն վերջին գիշերը, երբ նա բաց արաւ իմ բանտի դուռը եւ ասաց՝ « փախիր, Փարհատ »: Ահա, երկու աստղեր եւս. ինչպէս հպարտ եւ ինքնահաւան կերպով փայլում են նրանք. նմանում են նրանք Մարօի լի կրակով աչքերին, երբ նա հրացանը ձեռին կանգնած, ժպտում էր այն սարսափելի բոպկում. երբ ես շաղախուած էի զարանի արիւնով :

Միրում եմ ձեզ զեղեցիկ աստղեր: Ահա անցաւ մի սեւ ամպ եւ ծածկեց իմ տեսութիւնից նազելի աչիկները...

— Ախ, Սօնա... անի, Մարօ...

— Ի՞նչ է, լսելի եղաւ մի ձայն եւ իմ առջեւ նկարուեցաւ մի պատկեր, որպէս կերպարանքը գիշերային ուրուականի:

Մի սարսուռ վազեց բոլոր մարմնիս մէջ :

— Ես եմ, Փարհատ :

— Ախ, Մարօ...

Երեւակայեցէք իմ ուրախութիւնը, ուրախութիւնը լի վառուած կրքերով մի պատանիի, որ գիշերային լռութեան մէջ, հեռու մարդկային բնակութիւնից, գտնում է նրան, որին սիրում է :

Մարօն նստեց իմ մօտ, իմ ձեռքը առեց իր երկու ասիերի մէջ, եւ դրեց իր ծնկի վրայ: Ես ուրախ, որպէս միշտ, սկսեց պատմել՝ թէ առաւօտեան իր հօրից իմացաւ, որ իմ առողջութիւնը վատ էր. նա վազեց դէպի եղբոր ագարակը, տեսաւ, ես այնտեղ չը կայի: Այնտեղից շտապեց դէպի արտը Հասօի մօտ. եղբորից այսքանը իմացաւ, թէ նա տեսել էր ինձ կէսօրից առաջ, բայց չը գիտէր՝ ո՛ւր կամ որ կողմը գնացի: Ես երկար որոնեց ինձ, մինչեւ արեւը մտաւ եւ օրը մթնեց. յետոյ նրան հանդիպեց մի բօշայ կին, որն ասաց, թէ տեսել էր ինձ « քանդուած մատուռի մօտ » :

— Դու ճանաչում ես այն կնկան, հարցրի ես:

— Երկրորդ անգամն է, որ տեսնում եմ նրան պատասխանեց Մարօն:

— Առաջին անգամն երբ էր:

— Երկու տարի առաջ: Ես տեսայ նրան միեւնոյն հագուստով, որպէս այսօր, էլի այն փոքրիկ երեխան իր հետն էր, որին այսօր տեսայ: Ի՞նչ լաւ երեխայ է, Փարհատ, այնքան սիրտս սիրեց նրան, որ բռնեցի երեսը պաշարի: Ախար մեղք է անօրէնի երեսը պաշանելը. նրա ձակատին մեռնն չէ քսած. բայց ես նրան պաշարի. նա այնպէս լաւ երեխայ էր:

— Ո՞րտեղ դու տեսար նրան երկու տարի առաջ:

Մարօն նկատելով, իր պատմութիւնը հեռաբարձում էր ինձ, շարունակեց.

— Ես տեսայ նրան այս ձորի մէջ, այս մնատուռի մօտ. նա խօսում էր Կարօի հետ, ի՞նչ էր խօսում, ես չիմացայ, նրա համար որ, նրանց լեզուն չէի հասկանում: Բանի օրից յետոյ Կարօն անյայտացաւ մեր տանից. մենք չիմացանք թէ ուր գնաց: Բանի տարի էր նրանից ոչինչ լուր չունէինք: Կարօի գնալուց յետոյ, այն կինն էլ չերեւաց: Այս անգամին, երբ Կարօն կրկին լուս ընկաւ, Բօշան էլի ման է գալիս մեր կողմերում:

— Այն ժամանակ Ասլանը եւ Սագօն Կարօի հետ էին:

— Չէ՛, նրանք չը կային: Այս անգամ յետ դարձան միասին: Երկու շարաթ է, ինչոր եկել են:

— Դու այսօր Կարօին չես տեսել:

— Ես քեզ ասեցի, որ տանից դուրս եմ եկել առաւօտեան, մինչեւ հիմա էլ սար, ձոր չեմ թողել, քո ետնէն ման եմ եկել: Հիմայ ի՞նչպէս է քեզիդ, դու ողջ օրը հաց չես կերել. ի՞նչ գիժ տղայ ես, Փարհատ:

— Կարօն լաւ տղայ է, այսպէս չէ՞:

— Լաւ տղայ է, բայց . . .

Նա կտրեց իր խօսքը, եւ բոսփական լռութիւնից յետոյ շարունակեց.

— Գիտես, Փարհատ, քանի օրից յետոյ Կարօն իր ընկերներէ հեռ գնալու են Տէր Կէր, գու նրանց հետ չը գնաս:

— Ի՞նչու չը պէտք է գնամ:

— Այնպէս . . . մի՛ գնա . . . ես չեմ կարող ասել . . . հայրս ինձ կը սպաննէ թէ ասեմ . . . Աղաչում եմ, Փարհատ, մի՛ գնա նրանց հետ:

Այդ խօսքերի միջոցին բարեսիրտ օրիորդի աչքերը լցուեցան արտասուքով. նա պինդ կպած իմ կուրծքին, գրկել էր ինձ, երկար եւ երկար աղաչում էր, որ ես չը մասնակցեմ Կարօի եւ նրա ընկերներէ արշաւանքին: Բայց ի՞նչ արշաւանք էր այդ, դէպի ո՞ր կողմը եւ ի՞նչ նպատակով,
— դրանց մասին ծածկամիտ Մարօն ոչինչ չը յայտնեց:

— Ախ, Կարօն . . . նա սիրտ չունի . . . նա գազան է, մարդ չէ . . . նրա համար մի աղամորդուն սպաննելը այնպէս է, ինչպէս խեղճ հաւի վիզը կտրելը . . . Ես սուտ չեմ ասում, Փարհատ, ես իմ աչքով եմ տեսել . . . Ախ, հեռու կանց այս մարդից, Փարհատ, չը բարկացնես նրան . . . նա Աստուած չունի . . . Նա բարեկամ, ընկեր,
— այս բաները չէ իմանում . . .

Այսպէս խօսում էր Մարօն արտասուախառն հեկեկանքով, բայց ինձ բոլորովին անհաւատալի էր երեւում, մտածել Կարօի մէջ մի այնպիսի վայրենութիւն, որպէս նկարագրեց նրան Մարօն: Մի այնպիսի աղամարդ, որ բոլոր սրտով նուիրել էր իրան մարդասիրութեան գործին, չէր կարող գազան լինել: Ես Կարօին լաւ էի ճանաչում, ճանաչում էի նրան երեխայութիւնից, բայց մի՞թէ փոխուել էր նա:

— Ես չեմ հաւատում, Մարօ, Կարօն այդպէս չէ, կարեցի ես օրիորդի խօսքը: — Ես նրանից չեմ բաժանուի, ուր որ գնայ, ես էլ կը գնամ նրա հետ:

Մարօն յայտնեց, թէ որպէս նա մի գիշեր սպաննեց իր ամենալուրնկերներէից մէկին, մի հնդկացի հայ երիտասարդի, որի վրայ փոքր ինչ կասկած ունէր, թէ կը յայտնէ իր գաղտնիքը. եւ աւելացրուց, թէ կարող էր մինչեւ անգամ նրա դիակը ցոյց տալ ինձ, որովհետեւ այս անցքը պատահել էր մի քանի օր առաջ: Միայն ինքը, Մարօն, չէր կարող ամեն ինչ համարձակ ասել ինձ, որովհետեւ վախում էր իր հօրից:

— Ես միշտ հաւատարիմ կը մնամ Կարօին, ես դաւաճանութիւն չեմ գործի նրա դէմ, ասեցի ես:

Հնա, սիրելիս, նրա հետ պէտք է այսպէս լինել, պատասխանեց Մարօն, փոքր ինչ հանգստանալով: — Ես չեմ ասում նա վատ տղայ է. նա վատ է միայն վատերի հետ, ով որ նրան հակառակ է: Բայց նրա քարէ սիրտը յանկարծ փոփոկանում է, երբ մի խեղճ մարդ է տեսնում. քանի անգամ ես տեսել եմ նրան, որ մտել է աղքատ գիւղացիների խրճիթը եւ նրանց փող է բաշխել, նա իր բերանի պատառը ուրիշին է տալիս, երբ տեսնում է, որ նա քաղցած է:

— Բայց Ասլանը եւ Սազօն ի՞նչպէս են:

— Ասլանը լաւ տղայ է, բայց Սազօն չեմ սիրում, նա լաւ տղայ չէ: Գիտես, Փարհատ, մի օր նա ի՞նչ ասաց ինձ, մեր բակումը նրա հետ մենակ կանգնած էինք. խօսում էինք մեր գիւղի աղջիկների վրայ. մէկ էլ տեսնեմ, այն աղուէսը — ախար նրա երեսը աղուէսի նման է, — հա՛, Սազօն ձեռքը զցեց իմ վզովն ու ասաց. «Թող, Մարօ պաշ անեմ քեզ», Ես յետ քաշուեցայ, մի լաւ

ապտակ՝ շորը՛իսկ նրա երեսին, քիչ էր մնացել խեղճի շիւ
այքերը քօռանային:

— Իսկ եթէ ես ասեմ՝ ինձ մի պաչ տուր, ինձ էլ
ապտակ կը տաս:

Նա սկսեց ծիծաղել եւ ոչինչ չը պաասխանեց:

Նս գլուխս խոնարհեցրի նրա կուրծքի վրայ, երկար
մեր շրթունքները չէին հեռանում միմեանցից: Մենք ոչինչ
չուխտեցինք մէկ մէկու հետ. մենք չը խոստացանք միմեանց
մշտական սէր, հաւատարմութիւն. — այսպիսի բացատրու-
թիւններ չեղան մեր մէջ: Միայն սրտի խուլ լեզուն խոս-
տացաւ շատ եւ շատ, այն որ ամենասրբազանն է եւ աս-
տուածային, այն որ միայն սիրտը կարող է հասկանալ:

— Գնանք, ձայն տուեց օրիորդը, որպէս թէ զարթնե-
լով խորին հոգեզմայլութիւնից:

— Գիշերի ո՞ր ժամանակն է, հարցրի ես:

Նա նայեց դէպի երկինքը եւ պատասխանեց:

— Տես, «բազումքը», երբ այն աստղի մօտ է հասնում,
գիշերը կէս է լինում: — Ուղիղ կէս գիշեր է: Մենք
վեր կացանք:

Մենք գնում էինք վանազան ոլոր-մոլոր ճանա-
պարհներով. թէ ի՞նչպէս էի անցել ես այդ լարիլինթօսը
ամենեւին չէի յիշում: Ո՞նչ կը լինէր իմ վախճանը, մտա-
ծում էի ես, եթէ Մարօն ինձ չը գտնէր. ես ոչ միայն
գիշերով, այլ լոյս ցերեկով եւս չէի կարող գտնել Հասօի
ազարակը:

Մարօն կպած էր իմ կողքին եւ մանկահասակ աղջկայ
գալար եւ թեքուն հասակի ամեն մի շարժումըր ելեքտրա-
պէս ազդում էր իմ վրայ: Բոլոր ժամանակը նա առանց
լռելու խօսում էր, թռչելով մէկ մտքից դէպի միւսը.
Երբեմն նա ասում էր՝ թէ որքան լաց կը լինէր, եթէ ինձ չը

գտնէր, թէ նա բոլոր գիշերը կը պտուէր ինձ, միշտ կը պտուէր: Եայտնում էր՝ թէ իմ պառկած տեղը շատ վատ տեղ է, եւ նա ուրախ է, որ վտանգ չէ պատահել ինձ. ասում էր՝ թէ այն ձորը կոչվում է դանլի-դարա (արիւնոտ ձոր), որովհետեւ քիչ չէ պատահում, այնտեղ գտնում են սպաննուած մարդերի դիակներ: Բացի զբանից, աւելացնում էր նա, այնտեղ գազանները շատ անգամ պատառոտում են մարդկանց, երբ նրանք պաշտպանուելու զէնք չունէին իրանց հետ: Եանդիսնում էր իմ անհոգութիւնը, թէ ի՞նչու ես զէնք չէի կրում, թէ գոնեա պէտք էր ունենալ իր մօտ մի ջուխտ ատրճանակ եւ խէնջար:

— Ապա դու ի՞նչպէս առանց զէնքի չը վախեցար այն ձորը մտնել, հարցրի ես:

Միթէ գիշերն առանց զէնքի մամն են գալիս, պատասխանեց նա ծիծաղելով իմ պարզմտութեան վրայ, եւ ցոյց տուեց մի ջուխտ ատրճանակներ, որ թագցրած ունէր իր գօտիի մէջ:

Նթէ ցերեկ լինէր, Մարօն կը նկատէր, թէ որպէս կարմրեցայ ես ամօթից . . .

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Կ Ռ Ի Ի

Հասնելով ծերունի որսորդի առևնը, մենք գտանք բուրրին քնած: Մըհէն, որ բաց արեց դուռը, յայտնեց՝ թէ իր աղան տանը չէր եւ ոչ նրա հիւրերը դարձել էին իրանց «գնացած տեղից»: Ես մտածեցի, անպատճառ մէկ արգելք պէտք է պատահած լինի, որովհետեւ կարօն եւ նրա ընկերները խոստացան, թէ մինչեւ երեկոյ կը վերադառնան: Հասօն իր ազարակումն էր. նա տան երես չէր տեսնում, քանի իր մշակութեան գործերը վերջացած չէին դաշտերից. ձմեռուայ ձիւները միայն մի քանի ամիս նրան քշում էին դէպի տուն:

Մարօի առաջին հոգար եղաւ պատրաստել ինձ համար մի բան ուտելու: Ընթրիքից յետոյ նա գցեց իմ քնելու շորերը, եւ ցանկանալով ինձ բարի գիշեր, ինքն եւս գնաց հանգստանալու:

Առաւօտեան ես զարթեցայ խիստ ուշ. երկար քունը բաւականին կաղզուրել էր իմ առողջութիւնը. ես զգում էի ինձ զուարթ եւ նորոգուած ուժերով: Սիրտս էլ սովորականից աւելի ուրախ եւ հանգիստ էր, որպէս թէ, ես գտնվում էի մի անսահման բաւականութեան մէջ, լոյս աշխարհում ոչինչ պակաս չէր մնացել ինձ, բոլորը, բոլորը լրացրել էր այն արարածը, որին սիրում էի ես, որը սիրում էր ինձ:

«Գեղեցիկ Մարտն կը բժշկէ քեզ . . . սասց Սագօն .
 նրա խօսքը ճշմարիտ էր, թէ եւ նա արտասանեց այնպիսի
 դառն, հեզնական ժպիտով :

Ես կրկին զուխս դրեցի բարձի վրայ եւ նայում էի պա-
 տուհանից ներս ծագած շողին, որի մէջ խաղում էին միլիո-
 նաւոր մանրիկ փոշիներ գոյնզգոյն փայլումներով : Ահա ինչ է
 նշանակում լոյսը, մտածում էի ես, չէ որ այս սենեակի ամ-
 բողջ բովանդակութիւնը պարունակում է իր մէջ այսպիսի
 փոշիների մի ծովակ, բայց նրանք չեն երեւում օդի աղօտու-
 թեան մէջ, իսկ լոյսի այս նեղ ժապաւէնի մէջ բոլորը երե-
 ւում են : Բայց եթէ խաւար լինէր, — ես ոչինչ չէի տես-
 նելու, մինչեւ անգամ ամենախոշոր առարկաները : Ախ, ինչ
 լաւ բան է լոյսը, որպէս բաց է անում նա մարդի աչքերը եւ
 դորութիւն է տալիս նրա տեսութեանը : Չէ որ մի եւ ոչին է
 լինում եւ կեանքի մէջ, — մի ժողովուրդի, մի ազգի եւ ամ-
 բողջ աշխարհի կեանքի մէջ : Երբ որ տիրում է մտաւոր
 խաւարը, մարդիկ չեն տեսնում իրանց ամենախոշոր թերու-
 թիւնները, նրանք չեն նշմարում այն ճանապարհի ուղղու-
 թիւնը կամ ծռութիւնը, որով գնում են, նրանք չեն նկա-
 տում այն խոչնդոտները, որ ամեն անգամ նրանց ստեղծ է
 դիպում եւ ճակատի վրայ վայր է գցում. — նրանք
 ոչինչ չեն տեսնում, միայն խարխալում են մոլորութեան
 մէջ . . .

Թիշեալ մտախոհութիւնները ինձ հասցնում էին այն
 եղբակացութեանը, թէ բոլորովին անյաջող կ'անցնէր Կարօի
 ձեռնարկութիւնը, նա չէր կարող մի ժողովուրդ, որ ապրում
 էր խաւար մթնոլորտի մէջ, կանգնեցնել շիտակ ճանապարհի
 վրայ եւ նրա ընթացքին անմոլոր ուղղութիւն տալ : Պէտք
 էր նախ եւ առաջ փարատել խաւարը, եւ ժողովուրդն ինքն
 իրան կը գտնէր իր ճանապարհը . . .

Արդեօք այսպէս էի մտածում ես, միթէ այս ճշմարտութիւններն էի կարդում արեւի այն լուսաւոր ժապաւէնի մէջ, որ ներս էր շողացել իմ քնարանի պատուհանից: — Ոչ, ես ոչինչ չէի տեսնում նրա մէջ բացի փոքրիկ փոշիներէրց. նրանք եւս շուտով ձանձրացրին ինձ: Երեսս շուռ տուի, իմ ուշադրութիւնը գրաւեց ակտաբորբոք ճնձղուկը, որ իր զոյգի հետ պատուհանից ներս թռան սենեակի մէջ: Երանք մի քանի շրջաններ գծեցին իմ դատարկ քնարանում, յետոյ նստեցին միմեանց մօտ սկսեցին քաղցր սիրախօսութիւններ անել: Մինչ այն զուարճութեան մէջ էին, ներս թռաւ մի այլ ճնձղուկ — արու, նա մօտեցաւ նախկին հերոսի սիրուհուն. նորեկի կողմից մի այսպիսի լռութիւնը շարժեց սիրահարի նախանձը: Կռիւր սկսուեց: Մի փոքր խեղդեցին մէկմէկու, մի փոքր քաշեցին միմեանց փետուրները: Մինչ նրանք այս պատերազմի մէջ էին, էգը օգուտ քաղեց խռովութիւնից եւ դուրս փախաւ: Կռուողները թողեցին մենամարտութիւնը, վազեցին իրանց երկպառակութեան առարկայի ետեւից:

Միթէ մի եւ նոյնը չը պատահեց իմ եւ Սաբօի մէջ: Չէ, մտածում էի ես, նրա փոքրիկ գլուխը կը ջարդեմ, եթէ միւսանգամ նա կը համարձակուի Մարօի անունը յիշել, ես աւելի թոյլ չը պէտք է լինեմ, քան այն ճնձղուկը, որ իր կեանքով պաշտպանում էր սիրոյ գաղափարը:

Նոյն բոպէին, կարծես, ես լոււմ էի մի հեկեկանք, կարծես, մի դառն լացելու ձայն զարկում էր իմ ականջներին: Դնձ թուում էր, թէ ես դպրոցումն էի, տէր Թօզիկը չոքեցրել էր ինձ մանրած աղիւսի կտորտանքի վրայ. ես տեսնում էի Սօնային (գասատան պատուհանից երեւում էր նա) մի եւ նոյն ծառի փտուերի ներքոյ, ուր միշտ նստում էր, եւ այժմ նստած էր: Նա գլուխը քարշ էր զցել իր ծնկների

վրայ եւ ձեռքով բռնել էր իր աչքերը, լաց էր լինում, եւ ես լսում էի նրա ցաւալի հեկեկանքը: Ի՞նչու էր լաց լինում նա, ո՞ւմ համար էր լաց լինում, ի՞նչու միշտ լաց էր լինում նա այն ժամանակ, երբ նրա հայրն ինձ ծեծում էր, կամ գետնի վրայ չօքեցնում էր, իսկ միւս ժամանակներում միշտ ուրախ էր: Խեղճ աղջիկ, որքան լաց կը լինես դու, եթէ հիմայ, հիմայ տեսնես ինձ...

Այս կիսաքուն կիսարթուն երազների մէջ էի ես, յանկարծ լսելի եղաւ մի սաստիկ դղրդոց. որպէս թէ մի ծանր բան վայր ընկաւ գետին: Աչքս բաց արի, տեսնեմ՝ իմ մահճի մօտ կանգնած էր վեթիսարի Մըհէն եւ ինքն իրան մըթմըթում էր.

— Հազար անգամ ասել եմ, էսպիսի յիմար բաներ մի տուէք իմ ձեռքը. ինքը սատանան կը մոլորուի. էնքան թեթեւ է, հէնց շունչ ես քաշում, թռչում է ձեռքիցդ:

Վայր ընկած բանը փոքրիկ փայտեայ մատուցարանն էր, որի վրայ Մըհէն ինձ համար նախաճաշիկ էր բերում. նրա կարծիքով, իւր կոպիտ ձեռքերի համար անպատճառ մէկ ծանր բան պէտք է լինէր, որ կարողանար տանել: Եւ թողեց թափուած ամաններն առանց հաւաքելու եւ ուզում էր դուրս գնալ, երբ Մարօն ներս մտաւ:

— Ո՛ւ՛՛՛, քօռանամ ես, այդ ի՞նչ արեցիր, սարսաղ, դարձաւ նա դէպի ապշած սպասաւորը, եւ սկսեց հաւաքել թափուած ամանները: — Ե՛րբ պէտք է դու մի բան սովորես:

— Ես ոչ մի ժամանակ չեմ սովորի այսպիսի սատանայական բաները, թե՛ղ կնիկներն անեն, պատասխանեց նա կոշտ կերպով. — Դի՛ր իմ շալակին մէկ եզան բեռը ցորեն, ասան, Մըհէ, տար ջազացը, կը տանեմ, մի հատ էլ չը թափուի: Երբ սայլը թաղվում է ցեխի մէջ, գոմէշները կաշուց

դուրս են դալիս, չեն կարացի տեղից շարժել, ասա՛, Մըհէ, դուրս քաշէ սայլը ցեխից, — Մըհէն կ'անէ այդ, բայց սատանայական բաների նա գլուխ չունի...

— Լաւ, լաւ, Մըհէ, քո հոգուն մատաղ, ես այս գիտեմ, ես չէի ուզում քեզ բարկացնել, ասաց Մարօն, իւրելով կատաղած ծառայի գլուխը: — «Կո՞ւ գի՞տե՞ս, որ Մաթունը տանը չէր, դրա համար քեզ նեղութիւն տուի:

— Ըդ ուրիշ բան է... ասաց նա եւ դուրս գնաց:

Մարօն երկար ծիծաղում էր նրա գնալուց յետոյ. նա պատմեց ինձ մի քանի յատկութիւններ Մըհէի բնաւորութիւնից.

— Զարմանալի բնաւորութիւններ ունի այդ անասունը. նրան ասա՛ «Մըհէ Կո՞ւ գի՞տե՞ս, որ այն ինչ մարդուն պէտք է սպաննել», նա իսկոյն կը սպաննէ. նրան ասա՛ «Մըհէ, Կո՞ւ գի՞տե՞ս, որ այն ինչ մարդու երեսին մի ապտակ պէտք է տալ», նա իսկոյն կը կատարէ քո կամքը. մի խօսքով, ամեն գործ պատրաստ է նա կատարել, երբ ասես «դու գիտես»: Միայն գործը պէտք է բաւականին ծանր լինի եւ խոշոր, թեթեւ բանի համար գլուխ չունի Մըհէն:

Մարօն աւելացրուց, թէ Մըհէն իր ամսականը ստանալու միջոցին երբէք չէ կարող ընդունել արծաթի կամ ոսկի դրամներ, ասելով, թէ նրանք շատ մանր են, եւ նա չէ սիրում թեթեւ դրամներ, այլ միշտ պահանջում է պղզենձէ մեծ դրամներ, թէեւ իւրաքանչիւր ոսկու փոխարէն կը տային նրան մի մի հատ պղինձ: Այսուամենայնիւ, կիսախելագար Մըհէն շատ հաւատարիմ էր եւ ունէր օտարոտի բարեսրտութիւններ: Նա ծեծում էր իր կնոջը, երբ նա իր երեխային զարկել կամ լացացրել էր. ծեծում էր եւ երեխային, երբ մօրը բարկացնում էր: Բայց նա միակ մարդն էր, որ սիրում էր Հասօի եզները, այնպէս, որպէս նրանց տէրը:

Այդ պատճառով Հասօն միշտ գոհ էր նրանից եւ փարախի լիակատար իշխանութիւնը տուել էր նրան, ուր նա, անասունների հետ միասին, բնակվում էր իր ընտանիքով :

Բացի Մըհէից ծերունի որսորդի տան սպասաւորների թուում էր պառաւ Մաթոււնը, դեռ նրա մանկութեան ժամանակ, երբ նա տասն եւ հինգ տարեկան էր, Ավօն գնեց նրան դաջարի սարվազներից, երբ շատ հայ կանանց հետ Մաթոււնին գերի էին բերում Վասպուրականի կողմերից : Այնուհետեւ թէեւ Որսորդը ազատութիւն շնորհեց նրան եւ շատ անգամ առաջարկեց դառնալ իր հայրենիքը, բայց Մաթոււնը չուզեց հեռանալ այն անից, ուր այնքան սիրում եւ պատվուս էին նրան : Բացի դրանից, վերջին ժամանակները նա խմացաւ, որ հայրենիքում իր ազգականներից եւ ոչ մէկը չէր մնացել . մեծ մասը նոյն դերութեան դարում սպաննուել էին պարսիկներից, մնացածները ոչնչացրել էր խօլերան :

Մարօն դեռ երեսուցութեան ժամանակ որը մնայով մօրից, փոխարինեց նրան բարեսիրտ Մաթոււնը, որ խնամք էր տանում փոքրիկ աղջկան մայրական բոլոր գթասրտութեամբ : Բայց գտնուելով աւելի հօր ազդեցութեան տակ, Մաթոււնի աշակերտու հին շքնդուները նրա դաստիարակութեան այն հոգին, որ ունէր աւելի ջերմեռանդ եւ կրօնական բնաւորութիւն : « Ես որսորդ եմ, ասում էր Ավօն, իմ աղջիկը եթէ որսորդ եւս չը լինի, գոնեա պէտք է սիրէ արիւն եւ հրացան » : Այդ պատճառով Մարօն խիստ վաղ մանկութիւնից սկսուեցաւ նրա եւ Մաթոււնի մէջ մի խուլ հակառակութիւն : Մարօն շատ անգամ ծիծաղում էր, երբ մոլեռանդ Մաթոււնը իր ձեռն ընկած բոլոր փողերը հաւաքում էր եւ տէրտէրներին էր տալիս, եւ բացի պարտադիր պասերը աւելորդ պասեր էր պահում, եւ Սուրբ Սարգսի շաբաթում երեք օր

ոչ ուտում էր եւ ոչ խմում: Իր գերութիւնից յետոյ, կարծես, մի ծանր ապաշաւանք էր նստած նրա խղճմտանքի վրայ, որը միշտ աշխատում էր քաւել կրօնքի եւ քահանայի միջնորդութեամբ...

Հասօի կնոջը եւս մի քանի անգամ միայն տեսայ, այն եւս ծածկուած երեսով. իր երկրի սովորութեանը հետեւելով, նա չը խօսեց ինձ հետ եւ ոչ մի բառ. առհասարակ նա խիստ հազիւ էր երեւում, աւելի զբաղուած էր իր երեխաներով, որոնց թիւը, ընտանիքի միւս անդամների համեմատութեամբ բազմութիւն էր կազմում: Մի բարի բախտով, աղջիկները, դեռ հարս չը դարձած, վայելում էին այն արտօնութիւնը, որ կարող էին երեսները առանց ծածկոցի ման գալ եւ տղամարդերի հետ խօսել, եթէ ոչ, մի եւ նոյնը կը պատահէր իմ եւ Մարօի հետ, ինչ որ պատահեց Հասօի կնոջ վերաբերութեամբ:

Ինչ որ աւելի աչքի էր ընկնում ծերունի որսորդի դրութեան մէջ, այն էր, որ նա այժմ չէր երեւում այնպէս աղքատ, որպէս էր Սալմաստում բնակուած ժամանակ: Արօտների մէջ արածում էին աւելի քան հարիւր ոչխար, տասը հատ ընտիր կովեր ամեն օր, բշում էին դէպի նախիրը, արօրը իր ամբողջ պարագայքով գործում էր սեպհական արտերի մէջ, տունը լի էր Աստուծոյ ամեն բարութիւնով: Հասօի խորշումս ձեռքերը վաստակեցին այս բոլորը: «Այն ժամանակ միայն մշակը կարող է կուշտ փորով հաց ուտել, երբ նրա քրտինքը թափվում է իր սեպհական հողի վրայ», այսպէս էր խօսում ծերունի որսորդը:

Որսորդ Ալօն, որպէս նկատեցի եւս, Հաղբակայ ժողովքի կողմից վայելում էր մեծ յարգանք. նա էր միանգամայն այն երկրի խաղաղութեան ոգին, նրա մի խօսքը փարատում էր շատ վիճելի երկպառակութիւնները զիւզացիների

մէջ: Նրա վրայ նայում էին գիւղացիները, որպէս իրանց նահապետի կամ պատրիարքի վրայ: Թէեւ Ավօն այժմ պաշտօնապէս ստացել էր «միր», տիտղոսը եւ համարվում էր տեղային հայերի գլուխ կամ ներկայացուցիչ, եւ շէյխերի մէջլիսում ծնկի տեղ ունէր, այսուամենայնիւ, նա չէր Թողել իր պարզ, անփառասէր յարաբերութեան ձեւը հասարակ ժողովրդի հետ: Նա իր վարուեցողութեան մէջ ոչ մի բանով չէր ցոյց տալիս, Թէ ինքը պաշտօնական մարդ է, Թէ նա մի բանով բարձր է քան հասարակ ամբօխը, այլ նայում էր ժողովրդին, որպէս գերդաստանի հայրը իր ընտանիքին: Նա մինչեւ անգամ չէր Թողել իր հին սովորութիւնները, իր հին պարագմունքը. շարաթը մի քանի անգամ, հրացանը ուսից քարշ գցած, նա կ'երթար որսորդութեան. եւ այդ անում էր նա ոչ Թէ զուարճութեան համար, այլ իր սիրելի արհեստը պատուելու համար:

Ավօն այս երկրում եւս գաղթական էր, որպէս Սալմաստում, ինչո՞ւ էր Թողել իր բնիկ հայրենիքը, կամ որտեղացի էր նա, — այդ մի գաղտնիք էր, որ սաստիկ կերպով պահվում էր նրա ընտանիքի մէջ: Բայց շատ անգամ ծերունի որսորդի Թաւամազ յօնքերը խոժուովում էին, շատ անգամ նրա բարի դէմքը պատում էր տխրութեան մաւրը, երբ հարցնում էին նրա անցեալից, երբ խօսք էր բացվում նրա հայրենիքի մասին: Երեւում էր, նրա անցեալը Թողել էր խիստ տխուր յիշողութիւններ, որոնց մտաբերելը ոչ միայն անախորժ էր Թուում, այլ մինչեւ անգամ սարսափ էր ազդում այդ անբախտ մարդու վշտահար սրտին...

Մ Ի Փ Ո Ք Ր Ի Կ Յ Ո Յ Յ

Փերունի որսորդը դարձաւ տուն միւս աւուր երեկոյեան պահուն: Կարօն եւ իր ընկերները չը յայտնուեցան: Եւ ասաց, թէ մի անակնկալ դէպք առիթ տուեց տղերքին մի օրով յետ ընկնել այն գործին, որի պատճառով պէտք է գնային մի տեղ: Ի՞նչ գործ, սրտեղ, — այդ մասին նա ոչինչ չը խօսեց: Եւ խնդրեցի նրանից պատմել դէպքը: Եւ ասաց, որ շատ յոգնած է, պահանջեց մի բան ուտելու եւ խոստացաւ ընթրիքից յետոյ պատմել բոլորը: Մարօն մի քանի ընկերացիներ հօր պատուէրը եւ չը մօտեցայ սեղանին, որովհետեւ ամենեւին ախորժակ չունէի: Եւ միայն նայում էի Մարօն, որ նստած հօր մօտ, մատների աննշմարելի արագութեամբ գործում էր գուլբաններ, եւ առանց լռելու խօսում էր, թէ ինչ գրութեան մէջ նա գտաւ ինձ « քանդուած մատուռի » մօտ, թէ մտածում էր նա « իմ գլխին մի օջին խաղալ », ամենեւին չը ցոյց տալ, թէ ինքը Մարօն է, եւ կողպտել ինձ, որովհետեւ եւ քնած էի, շատ անդգայ կերպով քնած էի. այն գրութեան մէջ նա կարող էր իմ ձեռքերը, ոտքերը կապել եւ միանգամայն « պրկել » ինձ: Եւ ետոյ նա իր ճարպկութիւնը կը յայտնէր Կարօն եւ ինձ կ'ամաչացնէր նրա ընկերների մօտ, եւ այլն: Ինձ թէ եւ շատ ախորժ չէր լսել այս բոլորը, որով վերաւորում էր նա իմ հպարտութիւնը, բայց դարձեալ եւ չէի կարողանում

զայել իմ ծիծաղը, երբ նա խիստ հեզնական սրախօսութիւններ էր անում իր պատմութեան մէջ: Հայրը նոյնպէս ժպտում էր, եւ շոյելով դասեր մազերը, ասում էր՝ «փոքրիկ աւազակս», Բայց Մարօն ծռուեց դէպի իմ ականջը, կամաց ասաց.

— Դու խօ ջն բարկանայ իմ հանաքներով, Փարհատ լնթրիքից յետոյ որսորդը գտնվում էր հօգու լատրամազրութեան մէջ, նա սովորականից աւելի ուրախ էր, եւ ծխելով իր շերուխը, անդադար խօսում էր այն անցքի վրայ, որ այն օր պատահել էր: Ահա նրա պարունակութիւնը.

Վարօի խումբը ծերունի որսորդի առաջնորդութեամբ գնում էին Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանքը, ուր վանահօր հետ պէտք էր մի քանի հարեւոր էրեղէ մասին խորհրդակցել: Նրանք անցնում են Հասրտանու սարերով, ուր արածում էին հօտերը մի հայարնակ գիւղի, որ շատ հեռու չէր արօտատեղից: Եանկարծ լսում են աղմուկ, ազազակ, եւ հովիւները կոտրած գլուխներով, արիւնաշաղախ, վազում են նրանց մօտ, յայտնում են՝ թէ քրդերը թալնեցին հօտերը, եւ խնդրում են օգնութեան հասնել: Վարօն իր ընկերների հետ շտապում են դէպի այն կողմը, որ ցոյց են տալիս հովիւները: Բայց դեռ հօտերին չը հասած, տեսնում են՝ գիւղացիք յետ են դառնում, բոլորովին յուսահատած եւ իրանց կայքը կորցրած: Նրանք յայտնում են՝ թէ ամենայն ջանք ի զուր էր, որովհետեւ աւազակներն իրանց աւարով արդէն անցել էին այս եւ այն սարը, որոնցից միւս կողմը հետամուտ լինել անկարելի էր, որովհետեւ նրանք արդէն գտնվում էին իրանց սահմանի մէջ, որ բոլորովին անմատչելի էր: Վարօն հովիւներից տեղեկացած լինելով, թէ որ ժամին սկսուեց թարանը, յայտնում է ոչխարների տէրերին, թէ դեռ եւս

յոյս կայ աւարը յեա դարձնելու, որովհետեւ աւազակները ոչխարների դանդաղ քայլերով չէին կարող անցնել այնքան ծանապարհ, մի այնպիսի կարճ միջոցում: Եւ աւելացնում է, թէ իրան, Կարօին լաւ ծանօթ էր այն սարերի զիրքը, նա գիտէր մինչեւ անգամ ամենաաննշան շաւիղները, եւ խոստանում էր տանել նրանց կարճ ու կտրուկ ծանապարհով, համոզում էր գիւղացիներին իր հետ գալ: Իսկ այդպիսի դէպքեր խեղճ գիւղացիների կեանքում առաջին անգամը չը լինելով, նրանք չեն համոզվում եւ արտասուալի աչքերով դիմում են դէպի իրանց տները:

— Ես չեմ մեղադրում աւազակներին, որոնք կողուտել են ձեզ, նրանք հաւատարիմ են մնում իրանց արհեստին, ասում է Կարօն վրդովուելով: — Ես մեղադրում եմ ձեզ, որ դուք չը գիտէք պահպանել ձեր կայքը: Շատ ուղիղ է ասում քուրգը, թէ «հայր մի կոյր հաւի սիրտ չունի»...

— Տղերք, դառնում է դէպի իր ընկերները, — գնանք մենք եւ ցոյց տանք քրդերին, թէ ամեն հայ այնպէս չէ, որպէս նրանք կարծում են:

Կարօն յայտնում է իր ընկերներին, թէ աւազակները մինչեւ իրանց տեղը հասնելը, անպատճառ պէտք է անցնէին այն ինչ կիրճը. թէ նրանք ոչխարների յամրաշարժ ընթացքով հաղիւ թէ մինչեւ կէսօր կը հասնէին այնտեղ, ուրեմն ժամանակ դեռ շատ կար: Իրանք կարող էին մի ուրիշ, աւելի կարճ ծանապարհով, կէսօրից կէս ժամ առաջ հասնել յիշեալ կիրճի մօտ եւ փակել անցքը. այդ կը լինէր մի եւ նոյնը, որպէս փակել որսը որոգայթի մէջ:

Եւ իրաւ, Կարօի տարած ծանապարհը լինում է եւ աւելի կտրուկ, թէ եւ նա անցնում էր ամենավտանգաւոր սարաւանդների եւ դժուարին քարաժայռերի միջով: Այն

Ճանապարհով անհնար էր միասնաբար ժողովուրդը անցնել, ուր
մնաց առաջակներին իրանց աւարով, այդ պատճառով նրանք
զանց էին արել ժամանակը ուղին:

Այնպէս Կարօն ճշմարտութեամբ ասելով Տաւրուսը են
յիշեալ կիրճի մաս. նա ընում է մի նեղ փայտ, որի
միջով հասնել կարող էր անցկենալ մի միասնաբար: Պարսի մի
կողմում բարձրանում էր արաւածեայ ահագին դառ, միւս
կողմում ընկած էր խորին անդունդ, մի սխալ քայլ բաւ-
կան էր գլորելու ճանապարհորդին զեղծ այն վիճք: Առ-
ջակները թուով աւելի քան յառն միասնաբար Տաւրուսը են
այնտեղ: Կարն իր խուճիք բաժանում է երկու մաս, ինչը
Աղանի հետ կարում են կիրճի մասը, իսկ Յերուշի որ-
սորդը Սադոն հետ բանում են նրա կէքը: Կարն պատուի-
րում է իր ընկերներին արանութիւն չը գործել, միայն եր-
կուղ տալ առաջակներին, որ նրանք թողնեն աւարը: Սրով-
հետեւ ազանութիւնը կարող էր ենթարկել ինչք զեղ-
ջիներին առաջակներին վերջիններս թեանք:

Սա պարտէս էլ ընում է:

Կարն իր գարանից նայն է տեսնել առաջակներին զխա-
որին, որ թողնեն աւարը. եթէ ջանկարում էին կենդանի
անցկենալ կիրճից: Սա պատասխանում է որ՝ յանդիմանով
եւ հրամայում է գնել համարը:

Կարն կրկին նայն է տեսնել թէ նա զեւ եւս ինչպիսի
է պարն առաջակներիցի գաւազ զիսկն եւ հարնում է իր
զնգակի գարութիւնը նրա գրանի վրայ: Եւ իր խորհրդի հետ
Կարօն հրաշտանք պատում է եւ առաջակներիցի գրանի
թուչում է զիսկն:

Սա գարանեալ թում է իր յանութեան ձեռք:

Կարն միւս անգամ նայն է տեսնել կրկին պարն
առաջակներիցի գրանի վրայ նրա աւ իր իր համար, քայլ

նա դարձեալ խնայում է նրա անձին, եւ այս անգամին իր գնդակը դիպցնում է նրա ձիու աջ ականջին: Հրացանը երկրորդ անգամ որոտում է եւ աւազակապետի ձին գլորվում է գետին, իր տիրոջն եւս իր տակոյն առնելով:

Կարօի օրինակին հետեւում են նրա եւ միւս ընկերները: Ասլանը իր հրացանի գնդակին նպատակ է ընտրում մէկի մտրակը, որ վայր է դրում առանց տիրոջ ձեռքը վնասելու: Սազօն խփում է մէկի ձիու թամբի դաշին: Ծերունի որսորդը խիստ ճարպիկ կերպով թռցնում է մէկի նիզակի ծայրը:

Աւազակների կողմից ամենայն ջանք անցնում է իզուր, որովհետեւ Կարօն իր ընկերների հետ պատասպարուած են լինում ժայռերի ետեւում, որոնք բարձր կանգնած էին կիրճի վրայ: Կռիւր տեւում է կէս ժամ: Աւազակները դեռ չեն կամենում անձնատուր լինել:

— Տղերք, ասում է Կարօն, պէտք է մի փոքր ճանկրտել դրանց...

Սւ սկսում են այնուհետեւ իրանց գնդակները դիպցնել մէկի ձեռքին, միւսի ոտին, երրորդի ականջին, մի խօսքով, մարմնի այն մասներին, որոնց վերքը մահացուցիչ չէր կարող լինել:

Աւազակները ստիպվում են թողնել աւարը:

Կարօն յայտնում է թէ նրանք պէտք է թողնեն իրանց ձիերից չորսը, որովհետեւ ինքը իր ընկերների հետ ոտով եկած են եւ բաւականին յոգնած են, եւ թէ, ոչխարները իրանց տէրերին հասցնելէն յետոյ, ինքը Կարօն խոստանում է յետ դարձնել նրանց ձիերը, որոնց կը գտնեն այն ինչ տեղում, որ նշանակում է Կարօն: Աւազակները յօժարվում են եւ այդ առաջարկութեանը:

Այնուհետեւ Կարօն յայտնում է թէ աւազակները պէտք է այնքան ժամանակ մնան կիրճի մէջ, մինչեւ իր ըն-

կերները հօտերը կը դարձնէին եւ բաւականին կը հեռացնէին այնտեղից: Աւազակները ընդունում են եւ վերջին պայմանը:

Կարօն ծերունի որսորդի հետ մնում են պահելու կիրճի ելքը, իսկ Ասլանը Սազօի հետ հեծնում են աւազակների թողած ձիաները եւ դարձնում են հօտերը: Երբ նրանք բաւականին հեռացած են լինում, Կարօն բաց է թողնում աւազակներին:

Հօտերը հասցնում են գիւղը այն ժամանակ, երբ բոլորովին մթնած է լինում: Գիւղացիք անպատմելի ուրախութեամբ վազում են նրանց առաջ եւ զանազան օրհնութիւններով յայտնում են իրանց շնորհակալութիւնը: Կնիկները համբուրում են նրանց զէնքերը, ասելով.

— Ձեր ոտքերի հողը թող մեր տղամարդերի գլխին լինի...

Որքան խնդրում են, որ տղերքը այն գիշերը մնան գիւղում, հիւր լինեն, նրանք չեն ընդունում, միայն Կարօն պատուիրում է, որ առաւօտեան իրանց նստած ձիերը տանեն եւ կապեն այն ինչ տեղում, որովհետեւ ձիերը պատկանում են աւազակներին:

Աւարտելով իր պատմութիւնը, ծերունի որսորդը աւելացրուց.

— Տեսնում են, որդի, «մարդ կայ, որ հազար մարդու արժէ. հազար մարդ կայ, որ մի մարդ չարժէ»: Կարօն, Ասլանը եւ Սազօն էլ մարդիկ են, այն գիւղացիքն էլ մարդիկ են: Բայց ի՞նչպէս: Երկուսի մէջ այնքան զանազանութիւն կայ, որքան առիւծի եւ կատուի մէջ: Հայ գիւղացին մի քուրդ տեսնելիս փախչում է, իր տունն է մտնում, դռները փակում է, որ գոնեա իր գլուխն ազատէ. ապրանքը թողնում է դրսում, թշնամին թալնում ու տանում է: Իսկ Կարօն իր երկու ընկերների հետ ապրանքը յետ են խլում:

Այդ ինչից է: Չէ՞ որ երկուսն էլ մի հօր զաւակներ են. որ երկուսի դամարներումը մի եւ նոյն արիւնն է վզում:

— Ասում են, այստեղ մեզաւոր է ստրկութիւն յառաջ տարաւ որսորդը: — Ո՞վ կարող է մարդից ինչ նրա ազատութիւնը, ո՞վ կարող է ստրկացնել նրան, երբ ինքը, մարդը, ցանկութիւն չունի, եթէ նա չէ պատրաստ իրան մի այսպիսի անբախտ վիճակի համար: Մարդն ինք թոյլ տալիս ուրիշներին նստել իր շնքի վրայ: Եւ այդ շնքն առնաւ է բռնաւորի համար. նա էլ այդ է ցանկանում Այն, մարդն ինքն է պատրաստում իր համար ստրկութիւն եւ նրա արմատը դրած է ընտանիքի մէջ: Այն օրից, երբ երեսան աչք է բացում, նրա ձեռքը, ոտքը կապում են դնում օրօրոցի մէջ, — այդ ստրկութեան սկիզբն Առաջին խօսքերը, որ մայրը խառնում է օրօրոցի երգի մէջ, լինում են հոգին թուլացնող, եռանդը մնշող, կասկածաբար սպաննող, եւ նախապաշարմունքներով լի խօսքեր: — դա ստրկութեան առաջին դասն է: Երեսայ մեծանում մանուկը, նա միշտ ընդունում է ծնողների ապտակը, մի զգում է նրանց կոպիտ վարմունքը, միշտ լսում է նրանց սպառնալիք, սարսափեցնող, բթամտացնող եւ մանուկութիւնը, զօրութիւնը խլող խօսքեր: Դպրոցի մասին ես չեմ խօսում, որովհետեւ այդ դու ինքդ փորձել ես, սիրտը որդի: Բայց աւելի քան դպրոցը, մեծ չարիք է գործադրաւորական, այն եւս Աստուծոյ անունով: Ի՞նչ մեղ ու խեղճ գիւղացին, նրան սովորեցնում են լինել ստրկ: Եւ ամեն օր տէրտէրից այդ խօսքերն է լսում. — «ով որ քեզ կը ծեծէ, դու նրան խոնարհութիւն արա. ով որ վերարկուն կը խլէ, դուն շապիկդ էլ տուր. եթէ ձեռքերսիդ զարկեն, աջն էլ դարձրու. ամենեւին սուր

բանեցնես, որովհետեւ սուր բանեցնողը սրով կը մեռնի, դրա համար էլ մեր Տէրը Պետրոսի ձեռքից սուրը խլեց՝ Ռ՛վ է իմանում, հազար ու մէկ այսպիսի յիմարութիւններով լեցնում են ինքձ՝ մարդու գլուխը, եւ նա դառնում է ոչ թէ մարդ, այլ «կոյր հաւ», որպէս քուրդն է ասում:

— Իսկ մեր կարգացուորներն այդ յիմարութիւնները կոչում են կրթութիւն, դաստիարակութիւն . . .

— Բայց քուրդը, պարսիկը, թուրքը, որոնք մեր հացը մեր ձեռքից խլում են, որոնք մեր արիւնը ծծում են, նրանք բոլորովին ուրիշ եղանակով են դաստիարակվում: Ընտանիքի մէջ աճում, զարգանում են նրանք, ինչպէս վայրենի ծառը մայրհողի վրայ արմատ է գցում, ազատ, արձակ ծիւղեր է բարձրացնում, եւ ոչինչ չէ ճնշում, ոչինչ չէ նուազեցնում նրա աճելութիւնը: Դպրոցի մէջ նրանց կարգացած գրքերը մեր Այսմաուրքը եւ Մարեկը չեն. նրանք սովորում են իրանց ազգի հերոսների պատմութիւնը, ոգեւորվում են իրանց բանաստեղծութիւնով, որը մեծ մասամբ նուիրուած է զանազան հսկաների, փէհլեվանների քաջազործութիւններին: Մրանց կրօնքը եւ կրօնական գրքերը մինչեւ անգամ բանաստեղծութիւն են, որոնց մէջ շնչում է պատերազմական ոգին: Որովհետեւ սկսեալ Մուհամմէդից մինչեւ խալիֆաները, իմամները եւ այլն, — բոլորը պատերազմող մարդիկ էին: Լսիր, ի՞նչ է քարոզում մահմեդականի մօլան՝ — «ով որ քեզ կը ծեծէ, դու էլ նրան ծեծիր. նա որ քեզանից չէ, նրա ապրանքը քեզ հարալ է. կռիւ տուր թշնամուդ հետ, այն կռուի մէջ թէ սպաննես, դրախար կ'երթաս, թէ սպաննուես, դարձեալ դրախար կ'երթաս»: — Բոլորովին հակառակն է իսում նա, ինչ որ ասում է հայի տէրտէրը մեզ:

— Մուհամմէդը տուեց իր ժողովրդին սուբ, բայց Քրիստոս՝ — խաչը. ահա զանազանութիւնը մեր եւ մահ-մեղականների մէջ :

— Արիւն թափելը, ուրիշի ապրանք խլելը՝ վատ բաներ են. բայց շատ հաճելի էլ չէ, որ մարդ թոյլ տայ իր արիւնը թափեն, իր ապրանքը խլեն, իր զաւակները հացից զրկեն: Ամբողջ աշխարհը մէկ կռուի դաշտ է, ուր զօրեղն անզօրին կանուժ է, ոչնչացնում է. թէ ուզում ես ուրիշի կերակուր չըդառնաս, պէտք է քո գլուխը պահելու ճարը գիտենաս: Միթէ գայլի հետ կարելի է գառն դառնալ. — գազանի հետ պէտք է գազան լինել, որ կարողանաս գլուխդ պահել: Եունը, որ շուն է, երբ նրան փոքր ինչ նեղացնում ես, կծում է: Կատուն, որ կատու է, թէ նեղացնես, կը ճանկատէ, նրա համար որ, նրանց հայրն ու մայրը, նրանց վարժապետները չեն սովորեցրել համբերել: Բայց մեր գիւղացիներին այսքան նեղացնում են, կաշին մաշկում են, հոգին հանում են, նրանք զարձեւալ համբերում են, որովհետեւ երեխայութիւնից սովորել են համբերել: . . .

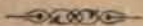
— Բայց Կարօն եւ իր ընկերներն ուրիշ տեսակ մարդիկ են, իստակ այնպիսի մարդիկ, որպէս պէտք է լինի մարդը: Նրանք հօրից եւ մօրից որբ են մնացել, այդ պատճառով ընտանիքը չէ փշացրել նրանց: Քահանայ-վարժապետից շուտ հեռացան, եւ դպրոցը չը կարողացաւ բոլորովին մեռցնել նրանց մէջ մանկութեան կենդանութիւնը: Ընկերով այլ շրջանի մէջ, օրինաւոր մարդկանց ազդեցութեան տակ, տարուրերու երով աշխարհի փոթորիկների մէջ, նրանք ստացան բոլորովին այլ բնաւորութիւն: Եթէ հայոց զաւակների գոնեա մի փոքր մասը այնպէս լինէր, որպէս Կարօն եւ նրա ընկերները, այդ ազգը շատ բախտաւոր կը լինէր . . .

— Հայերը այս երկրի ազգաբնակչութեան մէջ բազ-

մութիւն են կազմում. բայց քուրդը, որ աւելի սակաւ է թուով, տուն-տեղ չունեցող, թափառական քուրդը տիրում է հային, նրա վրայ աղայութիւն է անում: Ինչ է պատճառը, — այն, որ քուրդը կենդանի մարդ է, իսկ հայը մեռած: Բանը շատութեան ու քշութեան մէջը չէ, գլխաւոր բանը սրտի մէջն է. ինչ կարող է շինել մի մարդ, երբ որ սիրաւ չունի: Այսօր ես իմ աչքով տեսայ, թէ որպէս երեք հոգի հայ աղերք կռուեցան աւելի քան յիսուն ձիաւորի հետ. բայց ես այն աւազակներին ճանաչում եմ, նրանց գլխաւորը Մուրադ-բէկն էր, որ իր խումբով մի ամբողջ երկիր կարող է թալանել:

— Հիմայլիբը, որդի, ծերունի որսորդը խօսքը դարձրուց դէպի ինձ. — թէ ուզում ես այս աշխարհում ապրիլ, պէտք է գայլի հետ գայլ դառնաս, դառան հետ՝ դառն. գլուխդ մի խոնարհեցրու, թէ չէ ծեծողներ շատ կը գտնուեն, ողորմած եղիւր դէպի քեզանից տկարները, բայց թշնամուդ մի՛ խնայիր. սրբիւր անբախտի արտասուքը, մտիթարէ նրան, եթէ այդ կը պահանջէր մինչեւ անգամ քո կեանքը, քո արիւնը:

Ծերունի որսորդի այս երկար քարոզի միջոցին ես ոչ այնքան լսում էի նրա խօսքերը, որքան նայում էի Մարօի վրայ. իմ բոլոր ուշադրութիւնը գրաւել էր նրա երեսը իր շարժուն եւ զգայուն բացատրութիւններով: Հօր խօսքերը, երեւում էր, թափանցում էին նրա սրտի խորքի մէջ, որպէս բարեբեր սերմը պատրաստուած հողի մէջ: Նրա աչքերն աւելի եւ աւելի վառվում էին, բարակ շրթունքները դողում էին. թշերի կարմրութիւնը, բոլորովին թռաւ, մնաց միայն մոյգդեղնութիւնը, որ տալիս էր նրա դէմքին պղնձի գոյն: Ինչ էր, որ այնպէս վրդովեց կիսավայրենի աղջկայ սիրտը: Միթէ նրան եւս տանջում էր հայի թշուառութիւնը . . .

Ի՞ՆՉ Է ՔՈՒՐԿԸ ԵՒ Ի՞ՆՉ ԹՈՒՐԳԸ

Ժերուների որսորդի վարդապետութիւնն որքան եւ անմարդասիրական լինէր, որքան եւ ունենար վայրենի, անխաղաղասէր բնաւորութիւն, դարձեալ նա մի բողոք էր իր ժամանակի բարբարոսութեան եւ հարստահարութեան դէմ: Մի մարդ, որպէս էր ծերունի որսորդը, բռնութեան կոպիտ ձեռքից այնքան դառն հարուածներ կրած մարդ, չէր կարող այլապէս մտածել: Ինքը կեանքը, իրան շրջապատող հանգամանքները մտցրել էին նրա մէջ այն սարսափելի վրէժխնդրութիւնը դէպի ամեն անարդարութիւն, որ խլում է խաղաղասէր երկրագործի բարին, որ զրկում է նրան օրական ապրուստից, եւ մինչեւ անգամ սրբապղծում է նրա ընտանեկան պատիւը:

Ժերուների որսորդի տնակը կանգնած էր այն լեռնագօտիի վրայ, որ կազմում էր բնական սահման, բաժանելով Տաճկաստանը Պարսկաստանից: Իւրաքանչիւր բաժինը պարունակում էր իր մէջ երկրի ընդարձակ տարածութիւն, բնակեցրած մեծ մասամբ հայերով: Պարսկաստանի մասնում գտնվում էր Ատրպատական նահանգը իր զանազան գաւառներով. իսկ Տաճկաստանի մասնում՝ Վասպուրականի, Տարօնի եւ Արզրումի նահանգներն իրանց գաւառներով: Սա կը զրկւմ իւրաքանչիւրի մասին որքան յիշում եմ, որքան վերաբերում է իմ պատմութեանը:

Սարսափելի էին այն ժամանակները . . .

Այդ այն ժամանակն էր, երբ Տարօնը եւ Վասպուրականը թէեւ Տաճկաստանի մի մասն էին կազմում, բայց քրդերի զանազան ցեղերը, օգուտ քաղելով սուլթանի պետութեան թուլութիւնից, տիրում էին Հայաստանի այդ երկու ամենամեծ նահանգներին, սկսեալ Սեւ ծովի հարաւարեւելեան եզերքից, Եփրատ գետից, մինչեւ Միջագետի եւ Պարսկաստանի սահմանները:

Յիշեալ նահանգները պարունակում էին իրանց մէջ հետեւեալ գաւառները՝ Հաքարի, Բայազէդ, Հաղբակ, Վան, Բաղէշ (Բիթլիս), Մուշ, Շատախ, Սասուն, Խիզան, Մոզաց երկիր, Չարսանջակ, Բեղու եւ այլն — այդ գաւառներին տիրում էին քրդերը:

Մնացեալ ազգարնակութիւնները, բացի քրդերից, էին հայեր, ասորիներ, հրէաներ, թուրքեր, եազդիկներ, եւ զանազան թափառաշրջիկ ցեղեր: Հայերը իրանց թուով բազմութիւն էին կազմում, եւ համարեա, բաղկացնում էին ամբողջ ազգարնակութեան կէսից աւելի մասը:

Որպէս զի գիտենալ, թէ ինչ դրութեան մէջ էին այն ժամանակ հայերը, պէտք է նախ ծանօթանալ տիրող ազգի — քրդերի բնաւորութեան եւ նրանց քաղաքական կազմակերպութեան հետ:

Քրդերը բաժանուած էին զանազան ցեղերի, որոնց գլուխներն էին՝ Մուքուրի, Թակուրի, Միլանցի, Հայտարանլի, Շաւի, Զարլի, Ռափանդ, Բիլբաստ, Մամրքանի, Հարթօշի, Շիկակ, Հարբի, Սզիդի: Դրանք շատ քիչ էին զանազանվում յատկութիւններով եւ սովորութիւնով. խօսում էին մեղական լեզուով, որ իւրաքանչիւր ցեղի մէջ որոշվում էր բարբառների առանձնութեամբ: Կրօնով մահմեդական էին սուննի ազանդից: Մազլիդիները միայն բաժանուած

էին կրօնով, որոնք պաշտում էին չար եւ բարի ոգիները, երկրպագութիւն էին տալիս անային օջախին: Դրանք գուցէ մնացորդներ էին Արամագղի եւ Արհմնի հին երկրպագուներից, որոնց մէջ մինչեւ այսօր երեւում են մոգական ծէսեր:

Քրդերը չունէին զիր եւ գրականութիւն. շէյխերը (ղենպետները) միայն գիտէին արաբերէն կարգալ, որով աւանդում էին ժողովրդին իրանց կրօնի հրահանգները, որոնք բովանդակվում էին մի քանի պարզ եւ թեթեւ, արտաքին ծիսակատարութիւնների մէջ: Միակ բանը, որ գիտէր ամեն քուրդ իր հաւատքի հանգանակից, էր նամագը, որը նա մեքենաբար եւ ծիշտ կերպով կատարում էր նշանակեալ ժամերում, առանց հասկանալու, թէ ինչ էին նշանակում, իր այնքան ջերմեռանդութեամբ արտասանած արարական բառերը: Բացի դրանից, քուրդը գիտէր մեծ մարգարէի — Մուհամմէդի անունը, եւ նրա նախկին խալիֆաների՝ Օմարի, Օսմանի, Աբու-Բաքրերի անունները, եւ աւելի ոչինչ:

Բայց ժողովրդական անգիր բանաստեղծութիւնը կենդանի էր քրդերի մէջ. նա ծագելով ամբոխի իսկական կեանքից, ունէր նոյն բնաւորութիւնը եւ ոգին, որով ապրում էր ինքը ամբոխը: Հովուերգութիւնը եւ քաջազնական հաներգութիւնը գլխաւոր տեղն էին բռնում նրանց բանաստեղծութեան մէջ, առաջինը, որպէս մի խաշնարած ցեղի կեանքի առշնչութիւն, երկրորդը, որպէս նրա պատերազմական ոգու արտայայտութիւն: Հովուական երգերը օխուր էին եւ մեքամաղձոտ, նրանք խիստ մեղմ կերպով ներդաշնակվում էին հովուի սրինգի խուլ եւ ձգական հնչիւնների հետ: Դուկ պատերազմական երգերը կրակոտ, վառվռուն եւ խրոխտ էին, նրանք լիահնչիւն համարձակութեամբ որոտում էին թմրուկաների ձայնի հետ:

Ոչ մի նշանաւոր երեւոյթ չէր կորցնում իր հետքը քուրդի կեանքի մէջ. ժողովրդական ոգին իր տաղերով կամ փառաբանում էր մէկի քաջագործութիւնը, կամ պարսաւում էր միւսի թուլասրտութիւնը: Ծածկուեցաւ մէկը թշնամուց, կամ խոյս տուեց նա կռուի դաշտից, միւս օր կանայքը եւ աղջիկները յօրինում էին նրա մասին զանազան կծու պարսաւներ, եւ երգը արագ թռչում էր ամեն երեխայի, ամեն չափահասի բերանից:

Թուրք, մի ջուխտ ատրճանակ, վահանը եւ նիզակը քրդի մարմնի անդամներ են, որոնք միշտ մնում են նրանից անբաժան. հրացանը նա գործ է ածում մեծ կռիւների մէջ: Թամքած ձին, որ միշտ պատրաստ է նրա չազրի առջեւ, քրդի հաւատարիմ ընկերն է. նրան սիրում է տէրը աւելի քան իր կնոջից, աւելի քան իր որդիներից: Բուրդը իր չազրի մէջ հիւրասէր է որպէս Արրահամ, բայց նա չի խնայելու կողոպտել նոյն հիւրին, եթէ նա կը հանդիպէր մէկ մզոն հեռու իր չազրից: Արեան վրէժխնդրութիւնը, որպէս ամեն կիսավայրենի ցեղերի մէջ, նոյնպէս քրդի մէջ, անցնում է սերունդից սերունդ: Սպաննուածը հանգիստ չէ իր գերեզմանի մէջ, քանի որ նրա արեան փոխարէնը չէր առնուել սպանողից, կամ նրա մօտ ազգականներից: Սպաննողը այն ժամանակ միայն ազատ է մնում վրէժխնդրութիւնից, երբ գնում է իր ոտխի տունը, իր սուրը գցում է նրա ոտքի տակ, եւ ներողութիւն է խնդրում: Բայց հազիւ կը գտնուէր մի քուրդ, որ խոնարհուէր, մինչ այս աստիճան ստորութեան: Բուրդը քինախընդիր է եւ ռիսերիմ. նա մինչեւ մահ չէ մոռանում վերաւորանքը կամ անպատուութիւնը, քանի որ դեռ լիակատար բաւականութիւն չէր ստացել: Սա մի եւ նոյն ժամանակ շատ հանգամանքներում — հպարտ է եւ ազնիւ: Բուրդը դաւգարեցնում է իր կռիւը, երբ հակառակ կողմից միջամտու-

Թիւն են գործում կանայքը: Նա իրան չէ ստորացնում, պատերազմելով իրանից Թոյլ արարածների հետ. Թէեւ քրդի կինը կռուի ասպարէզում նոյնքան կատաղէ է եւ քաջասիրտ, որքան իր ամուսինը:

Կրկին անգամ ամուսնանալը, մեռած կամ սպաննուած տղամարդից յետոյ, քուրդ կնոջ համար համարվում է նախատինք: Նա մնում է միշտ այրի, մխիթարում է իրան այն քաղցր յիշողութիւններով, թէ իր այրը մի «լաւ աւագակ» էր, թէ նա մնաց միշտ մաքուր երկչտաութեան արատից, թէ նա երբէք իր թիկունքը չը դարձրուց թշնամու դէմ, թէ նա սիրում էր իր ամուսնին, որքան սիրում էր իր արաբական նժոյգին, եւ երբէք նրա սիրտը չը գրաւեց ամանագեղեցիկը իր ցեղէ աղջիկներից: Եւ մայրն երեխայութիւնից պատմում էր իր զաւակներին հօր գործքերը, խրատում էր հետեւող լինել նրան եւ կրկին բարձրացնել հանդուցեալի յիշատակը խոր գերեզմանից:

Մանկութիւնից քուրդը կրթվում է ձիան սանձ կառավարելու, գէնք գործածելու, մարմնամարզութեան եւ այլ ծարպկութիւնների մէջ: Նա քաջագործութիւն է համարում գողանալ, յափշտակել ամեն ինչ, որ պէտք էր իր ապրուստի համար: Նա մինչեւ անգամ գողանում է իր հարսնացուին: Բախտաւոր է համարվում ամուսնութիւնը, երբ տղամարդհերտը առեւանդել էր իր սիրուհին հօր ընտանիքից: Կինը այսպիսի դէպքերում մի առանձին հպարտութեամբ է նայում իր ընկերուհիների վրայ:

Քրդի ամենամեծ երդումը Նալաի վրայ է լինում. նա առնում է մի քար եւ նետում է, ասելով՝ «Թող իմ Թալսին այս քարի պէս գցած լինի, եթէ այսպէս, կամ այնպէս անեմ»: Թալսիը նրա ամուսնական կապն է, նա լուծուած է համարվում, երբ նրանով երդում ուտողը երդմնազանց է

լինում: Այսպիսի երգումները պահանջվում են, երբ պէտք էր որ եւ իցէ գործի մէջ ամենահաստատ գրաւական մի մարդու հաւատարմութեան մասին: Եւ այդ լինում է այն ժամանակ, երբ գործը վերաբերում էր ընդհանրութեան ամենակարեւոր մէկ հարցին:

Որպէս բնութեան ազատ որդի, նուիրելով իրան անհոգ եւ պարզ կեանքի, քուրդը բաւականանում է իր անասուններով: Նա հովիւ է: Նա չունի տուն եւ հաստատ բնակութիւն. նրա օթեւանը իր շաղրն է, որը կազմում է այնտեղ, ուր կարող է իր անասունների համար ճարակ գտնել: Չմեռնային ձիւները միայն քշում են քուրդին իր սիրելի սարերից, այն ժամանակ եւս մի հայի տուն միշտ պատրաստ է ընդունել ինքնակոչ հիւրին: Այնտեղ քուրդն իր անասունների հետ անցուցանում է ձմեռը, մինչեւ գարունը կրկին կոչում է նրան դէպի լեռների գիրկը:

Բրդի կերակուրն է՝ իր անասունների կաթը, մածունը, պանիրը, սերը, կարագը եւ իւղը. նա չէ գիպչում նրանց մսին: Բրդի հագուստն, ոտքից մինչեւ գլուխ, կազմուած է իր անասունների բուրժից եւ կաշուց. իսկ այդ բոլորը պատրաստում է նրա կինը: Տղամարդը անտեսութեան մէջ աւելի չէ խառնվում. նա պատերազմական մարդ է: Երկրագործութիւնը, արհեստը քրդի համար ստոր պարապմունքներ են, որոնց նա արհամարհում է, համարելով ուսյայի գործ: Վաճառականութիւնը նրա մէջ դեռ պահպանել է իր հին, նահապետական ձեւը: Նա տալիս է, օրինակ, քսան ոչխար եւ գնում է մի ձի. նա փոխում է իր իւղը, պանիրը, բուրժը երկրագործի ալիւրի հետ, կամ արհեստաւորի շինած այս եւ այն գործիքի հետ: Եւ այս բոլորը կատարում է նա չափազանց միամտութեամբ. ամեն առեւտուրի մէջ խաբվում է նա, ամեն փոխարինութեան մէջ որսում է նրանից հայ կամ

Հիշող անմահութեանը իր շահերը Որովհետև այսպիսի յարաբերութիւնների մէջ շահերը գրած չէ դնում իր սուրբ եւ հոգեւորական ուժը, որ նրա մէջ շատ զարգացած են. այլ նա բանեցում է իր հետաթիւնը եւ խելքը, որովք նրա մէջ խիստ թույլ են:

Ընդհանր խոսքերով չէ նա հաստատելով է իր խոստովանող խոստովանող մէջ: Ընդ մեծ է միշտ միշտ իր պարտքը գիտելու մէջ: Ընդհանր այն, թե որ պարտքով էր աւանդ, եւ հոգեւորական ուժի անարհեստականութիւնը — երկուսն էլ մի սրբեակ սուրբ են նրա համար: Առաջինի մէջ նա պահպանում է իր պատիւնը եւ խոսքը, իսկ երկրորդի մէջ — իր սուրբ եւ արդարութիւնը: Որովհետև քրդի համար սրբն թեղի, չէ իր սուրբի եւ արդարութեան, կրք նա անպահանջապէս էր սրբի եւ յարկութեան ուժով: Սուրբ եւ յարկութիւնը արդարութեան կշիռն է նրա եւ իր հակառակորդի մէջ:

Այսպէս է վարվում ամեն մի աւագակ. այսպէս է վարվում ամեն մի հասարակութիւն, որ նոյն բնաւորութիւնն ունի, այսպէս է վարվում մի ամբողջ պետութիւն, որ աւագակի դեր է խաղում...

Այսպէս բաւական համարելով քրդի բնաւորութեան եւ բնական կենցաղավարութեան մասին, դառնաւք այժմ զէպի նրա քաղաքական կեանքի կազմակերպութիւնը:

Քրդերի շեղերը կառավարվում էին իրանց էլ-աղասիւների (ցեղապետների) եւ շէյխերի (զենպետների) գլխաւորութեամբ:

Ենդպետը, որ կոչվում է «միր», (տէր), չէ նշանակվում բնաւորական սկիզբներով. նա, որպէս շեղի նահապետ, սերունդից սերունդ, տիրում է ժառանգաբար: Ամբողջ շեղը հպատակում է նրա իշխանութեանը խոնարհ:

որդիական հնազանդութեամբ. նրա սուրբ, նրա ձեռքը, նրա կեանքը միշտ պատրաստ են ծառայելու պետի կամքին եւ հաճոյքին, որքան եւ չար կամ բարբարոսական լինէին նրանք: Յեղապետն է վճռում իր ժողովրդի վէճերը, նա է բաժանում աւարը յափշտակողների մէջ, նա է առաջնորդում իր ցեղին կռուի ժամանակ, նա է ուղարկում խումբերը աւարառութեան համար: Յեղապետը ամեն առաւօտ իր չաղրի մէջ նստած, ընդունում է ցեղի նշանաւոր տղամարդերին, որոնք իրանց զինուորական ամբողջ կազմուածքով, ներկայանում են նրան, լսելու պետի պատուէրները: Այնպէս ծխում են հիւրասիրութեան չերուխը. խմում են մի-մի Ֆինջան դառն զահուէ: Մի այսպիսի «սալամը» կատարվում է ամեն առաւօտ իր բոլոր ճշտութեամբ:

Իսկ շէյխերը նշանակվում են զլխաւոր զենպետից. նրանք ունեն իրանց մուֆթիները եւ զաղիները: Շէյխերը կատարում են ցեղի կրօնական պահանջները, որպիսի են՝ ամուսնութիւն, թրիատութիւն եւ հրապարտական նամակ: Իսկ կռիւների մէջ նրանք մասնակցում են որպէս զինուոր, բայց աւարառութեանց մէջ՝ — որպէս աւազակապետ: Այսուամենայնիւ, նրանք վայելում են ցեղի համակրութիւնը նոյն չափով, որքան ջերմ էր կրօնական զգացմունքը մի պարզ եւ կիսավայրենի ժողովրդի մէջ, որպէս էր քուրդը:

Տարօնի եւ վասսալականի ամբողջ նահանգները բաժանուած էին քրդերի զանազան ցեղերի մէջ: Իսկ իւրաքանչիւր ցեղի մէջ երկրի բաժանմունքը ամենախոշոր մասներից համուում էր իր ամենափոքր մանրերորդին: Այսինքն, սկսեալ մի դաւառից, մի փոքրիկ վիճակից, եւ մինչեւ անդամ մի զիւղից, եւ մի ընտանիքից, իւրաքանչիւրն առանձին-առանձին տէրեր ունէին, եւ իւրաքանչիւր բաժինը հաւասարվում էր տիրող զօրութեան բարձր կամ ստոր աստիճաններին:

Ռայան — հպատակը վճարում էր այլ եւ այլ հարկեր հողի մշակութեան համար, իր անասունների համար, իր արհեստի համար, իր բնակութեան տեղի համար, իր գլխի համար, մի խօսքով, ամեն բանի համար, որ վերաբերում էին նրա կեանքի եւ ապրուստի անհրաժեշտութիւններին։ Հարկերի չափը եւ նրանց քանակութիւնը ոչ կշիռ ունէին եւ ոչ սահման. դա կախուած էր առնողի խղճմտանքից։ Ռայայի տէր լինելու եւ հարկեր պահանջելու արածութիւն վայելողները կոչվում էին Խաֆէր կամ Դարուֆէյններ։ Դրանք ցեղի մէջ որ եւ իցէ նշանակութիւն ունեցող ազնուական մարդիկն էին։ Օրինակ, պիտաւոր ցեղապետը ունի իր ազգակիցները, կամ պաշտօնակալները, նրանց ապրուստի համար տալիս է մի կամ աւելի գիւղեր, որոնց հասոյթով պէտք է կառավարուեն նրանք. այսպիսիները ստանում են խաֆիրութեան իրաւունք։ Նոյն իսկ պաշտօնակալները, կամ ցեղապետի ազգակիցները ունեն ծառաներ կամ սպասաւորներ. նրանց ռոճիկի փոխարէն տալիս են իրանց ստացած գիւղերից մի կամ շատ ընտանիքներ որպէս ծուխ, եւ այն ծառան վարվում է նոյն ընտանիքների հետ, որպէս իր սեպհականութեան կամ հպատակների հետ։ Ահա պատճառը, որ երկրի բաժանումները, սկսեալ ամենախոշոր կտորներից, հասնում էր մի ընտանիքի։

Որպէս իշխանութիւնը, սկսեալ ցեղապետից, աստիճանաբար իջնում էր մինչեւ վերջին սպասաւորը, նոյնպէս եւ սեպհականութեան իրաւունքը, սկսեալ երկրի խոշոր կտորներից, հասնում էր նրա ամենափոքր մասին։

Բայց երկիրը ազաների (խալիֆաների) տոհմային կամ կալուածական ժառանգութիւնը չէր, այլ նա սեպհականացուցած էր սրի ուժով. այս պատճառով, նա անդադար անցնում էր մի տիրապետողից դէպի միւսը, որի սուրն աւելի զօրութիւն էր ստանում։

Եւ այսպէս, պատերազմը տիրողների մէջ դառնում էր մշտական, անընդհատելի:

Պատերազմների ժամանակ, իւրաքանչիւր հակառակ կողմերի, թէ՛ յաղթութեան եւ թէ՛ յաղթուելու միջոցին, բնակիչների վիճակը սարսափելի էր: Օրինակ, մի ցեղ կամե- նում է խել միւս ցեղի ձեռքից երկրի այս կամ այն մասը. նա կամ յաղթելով տիրում է, կամ աւար առնելով, թա- լանելով ամեն հանդիպածը, յետ է դառնում: Այսպիսի դէպքերում ժողովուրդը թողնում է իր տունը, տեղը, մշա- կութեան դաշտերը, եւ իր գլուխը միայն ազատելու համար, պատապարվում է լեռների անմատչելի տեղերում: Կռիւր տեւում է երկար: Անասունները, անտէր մնալով, թշնամին կողոպտում է. հունձքը, անխնամ մնալով, չորանում է, ռնչանում է. եւ կռիւներից յետոյ վըայ է հասնում մի նոր, ամենասարսափելի թշնամի — սովը:

Ժողովուրդը միշտ զանվում էր անվերջ երկիւղի եւ յուսահատութեան մէջ: Ինչ չը գիտէր, թէ էգուց կարող է հանգիստ լինել, որովհետեւ թշնամին միշտ կանգնած էր, որպէս ասում են՝ նրա քամակին: Կռիւների փոթորիկների մէջ եթէ միանգամ զրկուեցան նրա մշակութիւնները բեր- քից, միւս օրը նա ուտելու հաց չունէր: Որովհետեւ նա ապագայի համար պաշար չէ պահում, նախ, որ ապահով տեղ չունի պահելու, երկրորդ, աւելորդ ծանրութիւնը միշտ արգելում է նրա փախուստը թշնամու ձեռքից, երբ նա աշ- խատում է ազատել իր գլուխը միայն:

Կռիւները, ժողովրդի անզաւար անցները մէկ տիրապե- տողից դէպի միւսը, սպառում էին բնակիչների կեանքը սրով, կրակով եւ սովով:

Յանկարծ երկրի նախկին տիրապետողն իրան յաղթուած է համարում. որպէս զի նա յաղթողի համար շահուելու ոչ-

... քի զօրայք, աւերում
... նազած հունձքերին, եւ
... որ պատկանում էր
... Այսպիսի հան-
... չունէր, որովհետեւ
... այն բոլոր կրակի նիւթ
... են հայ կամ օտար-
... թեանց արդիւնաբե-
... է: Նոյն բարբարոսու-
... երբ տեսնում էր,
... էր տալիս կռուի դաշտից,
... եւ ամայութիւն:
... էր նոյն դրութեան մէջ,
... քանզու էր չար երեսայի
... օրորուող տերեւի վրայ եւ չէ
... չունէր կրկին նորոգելու իր
... էր՝ արգեօք երկանի կարող
... չունէր միւսանգամ ցանել իր
... էր կը յաջողուի իրան քա-
... շարժական իրեղէնները միշտ
... կամ նրանց համար յատուկ շե-
... քաններում, որպէս զի, փախուստ-
... չեն կրնան: Բայց յաջողում
... իր կայքը գերեզմանից,
... շատ անգամ թաղցնողը, հան-
... էր կեանքից եւ իր պահարանի
... էր գէպի միւս աշխարհը: Այս է պատ-
... մինչեւ այսօր գեախնը փորելու ժա-
... շատ պղնձէ, երկաթէ իրեղէն-
... գրանք պատերազմների միջոցներում

Թագցրած կայքեր են, որոնց տէրերն իրանց հետ իջել էին գերեզման:

Այսպէս էր այն ժամանակ հայի վեճակը Տարօնի եւ Վասպուրականի մէջ, նրա դժբախտութիւնն աւելի նրանումն էր կայանում, որ տիրող բռնաւորը — քուրդը — երկրի տէրը չէր, այլ զանազան Թափառական ցեղերից բաղկացած մի ամբոխ, որ կատաղի մրրիկի նման, տարուբերվում էր երկրի մի կողմից դէպի միւսը, ոչնչացնելով ամեն կենդանութիւն, ամեն ինչ, որ արդիւնաբերել էր արհեստը եւ մարդու աշխատասէր ձեռքը:

Քուրդը պետական փառասիրութիւն չունէր, եւ ոչ հասկանալի էր նրան աշխարհակալութեան հպարտութիւնը: Եւ նայում էր իր նուաճած ժողովրդի վրայ, որպէս այն սարերի խոտերի վրայ, ուր արածում էին նրա անասունները: Մէկը — ժողովուրդը — մատակարարում էր իրա՛քրդի պիտոյքները, միւսը — սարերի խոտերը ճարակ էին տալիս նրա հօտերին. որպէս վերջինի աճեցնելու եւ մշակելու համար նա հող չէր տանում, նոյնպէս եւ ժողովուրդը խնամելու մասին նա չէր մտածում: Քուրդը վստահ էր, թէ աշխարհի մէջ ամեն տեղ բաց է նրա ասպարէզը, ամեն տեղ կարող է գտնել այս տեսակ արօտներ, քանի իր սուրը կտրում է, քանի իր թեւքը շարժվում է:

Վասպուրականի եւ Տարօնի նահանգներում, բացի ներքին խռովութիւնները քրդերի կողմից, լինում էին եւ յարձակումներ արաբքին թշնամիներից: Բիչ չէր պատահում, պարսիկներն արշաւանքներ էին գործում եւ բազմաթիւ բախտախնդիր հրոսակներով թափվում էին այն երկիրների վրայ: Պատերազմը վերջանում էր կրակով, արիւնով, գերեվարութեամբ եւ աւարառութեամբ: Այսպիսի դէպքերում վտանգը հասնում էր դարձեալ բնիկ ժողովրդը:

դին, որովհետեւ քրդերը, եթէ թշնամուն ընդդիմանալու
կարողութիւն չունէին, թողնում էին երկիրը, քաջում
էին զէպի լեռների անմատչելի անդերը, եւ այսպէս էին
մինչեւ թշնամու հետանալը:

Ընչ չէր պատահում, եւ Օսմանեան պետութիւնը
ուշաբիւս էր զորքեր խաղաղացնելու իր տէրութեան սահ-
մանադրութիւնները եւ նուաճելու ապստամբ քրդերին: Ա-
տանկի ասկէրը վարում էր նոյն բարբարոսութեամբ,
որպէս պարսիկները: Որովհետեւ տանկի տիրապետելը կամ
խաղաղ չէր յաջողում, կամ եթէ յաջողում էր, լինում
էր ժամանակաւոր, եւ ասկէրը, դատարկանան յետ չը
դառնալու համար, յափշտակում էր ամեն հանդիպածը:

Ահա, այսպիսի դրութեան մեջ էին այն ժամանակ —
Արղունի, Բայազէդի, Հաղբակայ, Վանի, Բաղէշի, Մուշի,
Եստախու, Սամոյ, Խիզանու, Մոկայ, Չարսանջախու,
Քեղուայ — գաւառները, իրանց բազմաթիւ հայ բնակիչ-
ներով: Մրանց տիրում էր մի աւաղակ ցեղ, որի աջ ձեռքը
— իր սուրն էր, որի ոտքերը — իր նժոյգն էր, որի տունը
— իր թեթեւ շաղրը, որի հայրենիքը — ամեն տեղ, որի
հունձքը — թշուառ մարդկութիւնը, որի օրէնքը եւ
իրաւունքը — իր կամքը, որի կեանքի նպատակը — փշուէ,
խորտակել եւ ոչնչացնել, որի գործող ոգին — իր երկաթի
սիրար, վայրենի կատաղութիւնը եւ գաղանական յանդգնու-
թիւնը . . .

Ի՞ՆՉ Է ՊԵՐՍԻԿԸ

Այսքանը բաւական է Վասպուրականի եւ Տարօնի մասին, դառնանք այժմ դէպի Ատրպատականը, այսինքն Պարսկաստանի մասը:

Ես կը յիշեմ Ատրպատական նահանգի այն գաւառները միայն, ուր հայեր էին բնակվում. դրանք էին՝ Սալմաստ, Խոյ, Մազու, Գունէյխտան, Մարանդ, Ուրմի, Սուրդուզ, Սուլուխրուլախ, Դուխարզան, Մարաղա, Թաբրիզ, Ղարաղաղ, Արդարիլ: Բացի հայերից յիշեալ գաւառներում բնակվում էին Ղրղըաշ կոչուած Թուրքերը, որոնք կազմում էին Ժողովրդի մեծ մասը, եւ այստեղ ու այնտեղ ցրուած էին՝ հրէաներ, ասորիներ, քրդեր, բոջաներ:

Տիրող ազգը — պարսիկն էր, որոնց մէջ նոյնպէս կային ցեղեր, որպէս էին՝ լաքերը, աւշարները, Թաթերը եւ Ղարաղաղի զանազան էլաթները, որոնք ընդհանրապէս խիստ հազիւ էին որոշվում միմեանցից, Թէ ախպերով, Թէ սովորութիւններով եւ Թէ բարբառներով: Խօսում էին Թուրքերէն լեզուով, որ շատ տարբերվում է օսմանեան տաճկերէնից. կրօնքով մահմեդականներ էին եւ պատկանում էին շէա աղանդին: Արօնքի հոգեւոր ներկայացուցիչներն էին մօլլաները, շափազանց խորամանկ, փառասէր եւ կեղծաւոր մի հասարակութիւն, որ արտաքին բարեպաշտութեամբ,

ծածկուած աւելի ճգնաւորական դիմակով, գրաւել էին
 ժողովրդի խորին յարգանքը, մի եւ նոյն ժամանակ մտցրել
 էին նրա մէջ կոյր մնահաւատութիւն եւ խաւար մոլեռան-
 դութիւն: Նախապաշարմունքները մուսուլմանների մէջ,
 մահմեդականութեան չը պատկանող ազգերի վերաբերու-
 թեամբ, հասնում էին խելագարութեան: Դնչ ազգ չէր
 հետեւում իսլամին, նա համարվում էր պիղծ, զրկուած
 թէ այս աշխարհի եւ թէ՛ հանդերձեալ կեանքի երանու-
 թիւններից, որոնց պատրաստել էր Ալլահը միմիայն Մու-
 համէզի շիաների համար: Այս պատճառով, մահմեդա-
 կանը, ոչ միայն ատելութեամբ էր նայում դէպի այլակրօն-
 ները, այլ իրան մեղք էր համարում սերտ յարաբերու-
 թիւններ ունենալ նրանց հետ: Մահմեդականը չէր ուտում
 կերակուրը, որ պատրաստուած էր այլակրօնի ձեռքով, նա
 չէր հագնում հագուստը, որ պործուած էր այլակրօնի ձեռ-
 քով. նա իր տան մէջ չէր բանեցնում կարասիք, որոնց
 արհեստագործել էր այլակրօն մարդը. մի խօսքով, նա
 պիղծ էր համարում բոլոր արդիւնաբերութիւնը, որ դուրս
 էր գալիս մահմեդականութեան չը պատկանող ազգերի
 ձեռքից: Նա պիղծ էր համարում եւ այլակրօնների անձը-
 օրինակ, մի հայ, մի հրէայ, մի ասորի անձրեւային օրերում,
 թաց հագուստով չէին կարող քսուել մահմեդականին. այս
 համարվում էր սրբապղծութիւն եւ անզգոյշ յանցաւորը
 կրում էր իր պատիժը: Ահա այսպիսի եւ դրանց նման շատ
 խտրութիւններ, որոնց դրել էր մահմեդականութիւնը մու-
 սուլմանների մէջ, ոչ միայն քրիստոնեաներին եւ հրէաներին
 ենթարկում էին իսլամի հալածանքին, այլեւ զրկում էին
 նրանց շահուել իրանց արդիւնաբերութիւնից, եւ վնասում
 էին իրանց տնտեսութեանը: Դա էր գլխաւոր պատճառը
 հայերի, հրէաների եւ ասորիների աղքատութեան:

Մօլաները, բացի իրանց ժողովրդին հոգեւոր ուղղութիւն տալուց, կատարում էին եւ շառիաթի գործադրութիւնը. այսինքն, նրանց ձեռքումն էր օրէնքը եւ արդարութիւնը, որ աւանդել էր Ալլահը Մուհամմէդի միջնորդութեամբ: Ամեն գործ, թէ՛ քրէական, թէ՛ քաղաքական վճռվում էր նրանց ձեռքով: Այստեղ եւս այլադաւանները զրկվում էին շատ իրաւունքներից, որ վայելում էին մահմեդականները: Օրինակ, մի քրիստոնեայ ունէ դատաստանական գործ մահմեդականի հետ. գործը քննում է մօլան. քրիստոնեան իր իրաւունքը հաստատելու համար չէր կարող ներկայացնել վկաներ իր հաւատակիցներից, որովհետեւ քրիստոնեայի վկայութիւնն ընդունել էր դատարանում այն ժամանակ միայն, երբ նա տուած կը լինէր յօգուտ մահմեդականի, իսկ ընդդէմ մահմեդականի վկայելու նա իրաւունք չունէր: Այսպիսի դէպքերում պահանջվում էր քրիստոնեայից մահմեդական վկաներ. բայց ոչ մի մահմեդական չէր ցանկանայ քրիստոնեայի օգտի մասին վկայել, որովհետեւ այդ կը համարէր իր համար մեղք: Ուրեմն թէ՛ առաջին եւ թէ՛ վերջին դէպքերում քրիստոնեան զրկվում էր վկաներ ներկայացնելուց, եւ ի հարկէ, տարվում էր գործը, մի այնպիսի դատարանում, ուր գործերը վճռվում էին ըստ մեծի մասին հիմնուելով վկաների ցուցմունքների վրայ:

Դատարաններում փաստարան լինելու իրաւունք ունէին միայն մահմեդականները: Իսկ մահմեդական փաստարանը չէր կարող պաշտպանել քրիստոնեայի գործը, երբ հակառակ կողմը մահմեդական էր: Քրիստոնեան ստիպուած էր ինքը խօսել իր գործի մասին, մի այնպիսի դատարանում, որի օրէնքները բոլորովին անձանօթ էին նրան: Այս դէպքում եւս նա զրկվում էր իր իրաւունքը պաշտպանելուց եւ հետեւանքը լինում էր գործը տարուելը:

Ես չեմ ուզում մանրամասնաբար գրել, թէ որպէս խորամանկ շառիաթը սահմանափակում էր իսլամը չք գաւանդող ազգերի իրաւունքները եւ զրկում էր նրանց բարոյական եւ նիւթական բաւականութիւնից, միայն այն կասեմ, թէ որպիսի որոգայթներ էր լարում նա ուրիշ ազգութիւններից որսալ զէպի մահմեդականութիւնը: Աղջիկներ, տղաներ գողանալ, յափշտակել նրան, եւ բռնութեամբ մահմեդականութիւն ընդունել տալ, — դա ամենօրեայ եւ սովորական դործ էր: Բայց կային եւ այլ հնարներ, որոնք գրաւում էին քրիստոնեայի հաճութիւնը թողնել իր կրօնքը: Մահմեդականութիւն ընդունող քրիստոնեան, բացի նրանից, որ բաւականին օժանդակութիւն էր ստանում իր նոր հաւատակիցներից, բացի նրանից, որ նա գրաւում էր նրանց յարգանքը, եւ վրէժխնդիր էր լինում իր հին կրօնակիցներից, եթէ ունէր մէկի հետ ոխ կամ թշնամութիւն, այլ եւ, նա տէր էր լինում բոլոր՝ թէ շարժական եւ թէ անշարժ ժառանգութեանը, որ պատկանում էր նրա ազգակիցներին: Այլ խօսքով, որ եւ իցէ զերդաստանի անդամներից մէկը, մահմեդականութիւն ընդունելով, իրաւունք էր ստանում տիրել բոլոր կայքերին, ինչ որ պատկանում էր նոյն գերդաստանին: Մի այսպիսի արտօնութիւնը կարող էր գրաւել շատ անբարեխիղճ քրիստոնեաների շահասիրութիւնը, մանաւանդ երբ նրանք ընտանեկան անբաւականութիւններ ունէին միմեանց հետ: Եւ օրինակներ պատահում էին ոչ սակաւ:

Բացի յիշեալ աշխարհային արտօնութիւններից, որ ստանում էր նոր մահմեդականութիւն ընդունող քրիստոնեան, նա օրէնքով վայելում էր մի աւելի մեծ արտօնութիւն միւս աշխարհում. — նրա որդիքը մինչեւ եօթն տարունդ երկնքի դատաստանի առջեւ ազատ էին մնում ամենայն պատասխանատուութիւնից իրանց մեղքերի մասին. որ-

պիսի եւ յանցանք գործած լինէին նրանք, նրանցից հարցու-
փորձ չէր լինելու . . .

Քրիստոնեաների կրօնական արարողութիւնները իրանց
կատակի եւ ծաղրածութեան առարկայ դարձնելը մահաճակ-
կանների գլխաւոր զուարճութիւններից մէկն էր: Քիչ չէր
պատահում, երբ խաները հարսանիք ունէին, կամ իրանց
տօների ժամանակ, ուրիշ շատ կատակերգութեանց թուում,
բերել էին տալիս եւ հայոց քահանաներ իրանց եկեղեցական
սպասով, ստիպում էին պատարագ մատուցանել, կամ այլ
ձէսեր կատարել: Ծն երբէք չեմ կարող մոռանալ, երբ այս-
պիսի հանդէսներից մէկի մէջ, խանը հրամայեց քահանային
սաղավարտը դնել իր շան գլխին շուրջառը գցել նրա վրայ,
եւ ստիպեց տէրաւորին իր բուրվառով խնկարկել շանը:
Տէրտէրը ի հարկէ չե կատարեց հրամանը: Ողորմելի քահա-
նային շան հետ միասին գցեցին մի տոպրակի մէջ, բերանը
կապեցին եւ սկսեցին բազմութեան առջեւ փայտով ծեծել:
Քահանայի հառաչանքը, շան կնձկնձոցը, միտառնուելով
միմեանց, դարձեալ զուարճութիւն էին պատճառում ան-
գութ բարբարոսներին:

Մահաճականները շունէին զօրանոցներ: Հայոց վան-
քերը եւ եկեղեցիները միշտ ունեցել են եւ ունէին օթեւան-
ներ. պատերազմների ժամանակ նրանք դառնում էին մահ-
մեղական զինուորների բնակարաններ. իսկ սուրբ տաճարը,
որովհետեւ աւելի բնդարձակ էր, գործ էին դնում որպէս
ախոռ ձիաների համար: Ի հարկէ, մի եւ նոյն ժամանակ
կողոպտում էին ինչ որ գտնվում էր տաճարի մէջ: Շատ
անգամ եւս վանքերը եւ եկեղեցիները ծառայեցնում էին
որպէս ոչխարների ձմեռանոցներ: Ի՞նչ հայ կարող էր բնդ-
դիմանալ, ի՞նչ կարող էր մի խօսք ասել, նրա լեզուն իսկոյն
կը կարէին:

Քանդուած վանքերը, եկեղեցիները կրկին նորոգելու կամ կարկտելու իրաւունք չը կար: Շատ անգամ պատահում էր, տաճարի կտուրը ծակվում էր, կամ ճեղքվում էր. ձիւնը, անձրեւը ցած էր թափվում: Որմնադիր հրաւիրել անկարելի էր: Վարդապետները, քահանաները, եթէ միջոց էին գտնում, շինում էին գաղտնի, այն եւս գիշերով: Ժանը էր մի այսպիսի յանցանքը, եթէ յայտնուէր նա. պատիժը վերջանում էր ամենասարսափելի կերպով: Նոր վանքեր կամ եկեղեցիներ շինելու թոյլտուութիւն չը կար. այդ կարող էր յաջողուել այն ժամանակ միայն, երբ մի մեծ գումարով քրիստոնեաները կը գնէին այս եւ այն իշխանի հաճութիւնը: Իսկ զանգակի ձայն ամենեւին չէինք լսում. զանգահարութիւնը արգելուած էր:

Մահմեդականների հարածասիրութիւնը ոչ միայն բռնարարում էր քրիստոնեաների կրօնական ազատութիւնը, ոչ միայն սրբապղծում էր ամեն ինչ, որ նրանց համար նուիրական եւ աստուածային էր, այլ եւ արատաւորում էր նրանց ընտանեկան պատիւը: Ես գիտեմ հարիւրաւոր եւ հազարաւոր օրինակներ, թէ որպէս հայ կիներ, հայ աղջիկը զոհվում էր մահմեդականի անբարոյական կրքերին: Ես երբէք չեմ կարող մոռանալ, — այս պատահեց մեր քաղաքում — երբ խանի սպասաւորները եկան իրանց տիրոջ համար տանելու մի աղջիկ, հայրն երկար ազատում էր, որ չը խեն իր աղջիկը: Երբ հօր արտասուքը չը կարողացաւ շարժել նրանց դուրսը, նա առեց մի գանակ, եւ խրելով իր դատեր կուրծքի մէջ, ասաց՝ «հիմա տարէք այս գիակը»: Եղջն օրը խեղճի տունը հրդեհեցին եւ ինքը մեռաւ բանախի մէջ: Ես գիտեմ մի օրիորդ, որին խանի որդին գաշտումը հանդիպելով, ասել էր՝ «աղջիկ, ինչ լաւ են քո աչքերը»: Միւս օրը երբ եկան նոյն աղջկան տանելու խանի որդու

Համար, դտան երկու աչքով եւս կոյր: Օրիորդն ինքն էր կուրացրել իր աչքերը, գուցէ դրանով կարողանայ ազատել իր պատիւը: Իսկ այսպիսի օրիորդ եւ այնպիսի հայր շատ քիչ էին գտնվում. մեծ մասը ենթարկվում էր կատաղե բռնաբարութեան... Կորուստը մեծ էր, որովհետեւ միանգամ մահմեղականի հարէմխանայում ներս տարած հայ կնոջը, էլ այնտեղից դուրս չէին թողնում: Խանը իր հաճութիւնը կատարելուց յետոյ ամուսնացնում էր նրան իր սպասաւորներէից մէկի հետ, ինչպէս նա իր հնացած հագուստը պարգեւում էր այս եւ այն ծառային որպէս խալաթ:

Թէ բռնի եւ թէ կամաւոր կերպով մի անգամ մահմեղականութիւն ընդունող մարդը, շառիաթի օրէնքով, կրկին վերադառնալ դէպի իր նախկին կրօնքը չէր կարող: Եթէ տղամարդ էր նա, ամեն մի մահմեղական նրան հանդիպելիս, իրաւունք ունէր սպաննելու. իսկ եթէ կին էր, պէտք է դնէին նրան բանտում եւ այնքան տանջէին, մինչեւ կրկին խոստովանուէր, թէ ընդունում է իսլամը:

Ղըրլըաշ-թուրքերը ազգային գրականութիւն չունէին, բայց արարական եւ պարսից գպրութիւնը շատ ծաղկած էր նրանց մէջ: Գիւղերը եւ քաղաքները լիքն էին մզկիթներով, եւ իւրաքանչիւր մզկիթին կից կար մի վարժատուն: Բացի մօլլաներից, աշխարհական մարդը դասատուութիւն անելու իրաւունք չունէր. այս պատճառով ուսումը եւ դաստիարակութիւնը ժողովրդի մէջ ընդունել էր կրօնական բնաւորութիւն: Հին սերունդը մոլուած էր կրօնքի Ֆանատիկոսութեան մէջ, այն կրօնքի, որ բացի իրանից չէր համբերում ուրիշ դաւանութիւններին: Երբ սերունդը ընթանում էր նոյն ուղղութեամբ, որովհետեւ առաջնորդող անձինքը մօլլաներն էին: Այստեղից հասկանալի է թուրքերի եւ պարսիկների հարաձայնութիւնը այլադաւանների վերաբերութեամբ:

Հայրածանքներին վիճակակից էին բացի հայերից և ասորիները: Հեռանքը և բռնանքը:

Բացի մեղաներից կային ևս ^{հեռանք} նրանք համարվում էին մեծ մարգարէի որդիներ: Փոքրիցի այս դատարկապարտ, ծոցը և անդրո՞՞ւմ դասը ասորում էր ասասնորդներով, որ ամեն մի մահակահամբի պարտաւորութիւնն էր վճարել ծրանք: Ոչ մի օրէնք չէր ասհիմնափակում նրանց բռնութիւնները: որովհետեւ նրանք օրէնք տուողի — Մուհամմադի — անմեղանքի օրդիքն էին: Ոչ միայն այլաբանութիւնները, այլ իրանք մահակահամբները չափազանց ննջուած էին սէրիներէն, որոնք գործում էին ինչ որ կամեւում էին: Երեսուցի դատարանները պատժի ենթարկել ծրանք էին կարող: ստոր մահակահամբն իրաւունք չունէր զստեղ երկրի որդիներին, և զքո համար սէրիներն անմասնուր էին կրած իրանց անասնն կանայականութեանը: Եւ յայնչիս էր ասորափում եւ՛ ևս, երբ մտարկում եւ՛ ոյ՛ն թոյր արագորձութիւնները, որ անում էին սոց անիրաւները: յիշում աւերակների, յիշում արեան, յիշում ընտանիքների աղբաւորութեան պատճառ էին գառնում նրանք...

Երեսուցիները Պարսկաստանի մէկ մասն էր, բայց նա իրեն ինչպէս կամեցաւ քրդի (մուքթթաւի), բաժանուած էր քանաքան իսանների, բէկերի, շահազանների և այլ արեւափան անների մէջ: Նրանք կոչվում էին աղաներ: Երանները համարվում էին բարձրագոյն դրան, կամ շահի խոսուէն: Բացի աղաներից կարուածական բաժիններ անէին մեծ մեղաները, որպէս հոգեւորականութեան ներկայացուցիչներ, և սէրիները, որպէս մեծ մարգարէի որդիներ: Վասալները երբեմն վճարում էին շահին իրանց կարուածների հատոյթից մասնաւոր տուրք, պատերազմի ժամանակ օգնում էին նրան. անդամ

տամբուելով, ոչ առաջին պարտաւորութիւնն էին կատարում եւ ոչ վերջինը: Բիչ չէր պատահում, որ նոյն խակ խաները, բէկերը, շահագողաները միմեանց դէմ պատերազմ էին յարուցանում, յարձակվում էին միմեանց երկրի վրայ, աւերում էին, հրդեհում էին, թայնում էին եւ գերիներ էին տանում: Գերին նրանց համար նոյնպէս մի ապրանք էր, որպէս տնային կայքը, որովհետեւ յետոյ վերադարձում էին, նրա փոխարէն փրկանք ստանալով: Այս պատճառով կռիւք եւ թշնամական յարարերութիւնը Ֆէօդալական իշխանների մէջ մնում էին անխզելի:

Եւ այսպէս, բոլոր գիւղօրայքը բաժանուած էին ազանների մէջ. շատ տեղ մի գիւղը ունէր մի քանի աղաներ: Բայց թէ՛ կառավարութեան ձեւը, թէ՛ աղաների յարարերութիւնները կամ նրանց պայմանները գիւղացիների հետ այստեղ այնպէս չէին, ինչպէս որ էր Վասպուրականի եւ Տարօնի նահանգներում, ուր տիրապետում էին քրդերը: Ատրպատականում աղան համարվում էր կալուածատէր: Հողը — մի ժամանակ նրան շահից շնորհուած, որպէս աղբիւր իր վասալի ապրուստը բաւականացնելու, սերունդից սերունդ անցնելով, եւ պատմական փոփոխութիւնների պատճառով, — դարձել էր նրա սեպհականութիւն: Եւ իրաւունք ունէր գրաւ գնելու իր հողը, վաճառելու եւ ամեն կերպ նրանցից շահուելու: Բայց քրդերը կալուածատէրներ չէին. նրանց մէջ աղաներից մէկը սեպհականացնում էր սրի ուժով մի կտոր հող, միւս աղան, աւելի զօրեղ գտնուելով, խլում էր նրա ձեռքից, եւ այսպէս հողը անդադար անցնում էր մի աղայից դէպի միւսը:

Աղայի յարարերութիւնները եւ նրա պայմանները, հողի մշակութեան մասին, ռայտի (հպատակի) հետ, ամեն տեղ միակերպ չէին: Ընդհանրապէս գիւղ ունէր իր

առանձին օրէնքները եւ պայմանները: Մշակութեան բեր-
քերից ստացուելու տասանորդները մի տեղ գիւղացիք
վճարում էին հարիւրին տասն, միւս տեղ տասն եւ հինգ,
այլ տեղ քսան, երեսուն, քառասուն: Շատ տեղերում
աղան կէս էր կիսում բերքը, մի մասն ինքն էր վերառնում,
միւս մասը տալիս էր գիւղացուն: Ոմանք աղաներից բերքի
երեք քառորդ մասն իրանք էին ստանում, մի քառորդը
միայն տալիս էին մշակին: Ընտանի անասունների ամեն
տեսակների համար հարկ էր վճարվում. հարկից ազատ էին
միայն այն անասունները, որոնք գործում էին մշակութեան
դաշտի մէջ, օրինակ, եզը, արու դոմէշը, որձ ձին. էգերը
բոլորը հարկ էին վճարում: Ազատ չէր հարկից ինքը մշակը.
նա աւելի անրախտ էր, քան իր եզը: Հարկեր վճարվում էր
եւ թռչունների համար. տասն հաւ ունեցողը հինգ հատը
տալիս էր աղային. նա պարտաւոր էր ամեն տարի տալ եւ
մի քանի տասնեակ ձուեր իր հաւերի բերքից: Տուրքերի
տեսակներ այնքան շատ էին, որ երկար, շատ երկար կը լինէր
մի ըստ միոջէ թուել. միայն այսքանը կ'ասեմ, որ գիւղացու
ամեն մի աշխատութիւնը, ամեն մի պարապմունքը, թէ ար-
հեստ, թէ երկրագործութիւն, թէ վաճառականութիւն,
բոլորը, բոլորը ենթարկուած էին հարկերի տակ: Եւ հարկերի
ծանրութիւնը կամ թեթեւութիւնը զանազանվում էր այլ
եւ այլ տեղերում այն չափով, որքան տարբերվում էին մի-
մեանցից աղաներն իրանց լաւ կամ վատ յատկութիւններով:

Բացի հարկերից աւելի անտանելի էին զանազան տեսակ
մաքսերը: Իւրաքանչիւր բերք, որ ստացվում էր հողից, մի
եւ նոյն երկրի մէջ վաճառուելու ժամանակ մաքս էր վճարում:
Արհեստաւորների ամեն մի արդիւնաբերութիւնը, օրինակ,
ջուհակի գործած կտաւը, կոշկակարի կոշիկները, դարբինի
ձեռագործը եւ այլն, ազատ չէին մաքսերիս. 17 էին վճա-

րում եւ զանազան գործարանները, որպիսիքն էին ներկարարութեան, կաշեգործութեան, շիթ շինելու, արաղ քաշելու, զինեգործութեան, ձիթ ահանութեան եւ այլն:

Բացի աղաների բաժինը, որ ստացվում էր մշակութեան բերքից, բացի հարկերից, որ վճարվում էր աղաներին, բացի մնացորդից, կային եւ արքունի տուրքեր, որ ստանում էին տէրութիւնից գաւառներում նշանակուած կուսակալները: Արքունի տուրքը կառավարութիւնից որոշուած էր ամեն մի գիւղի վրայ նշանակեալ գումար: Բայց կուսակալները, ուշագրութիւն չը դարձնելով կառավարութեան կարգադրութեանը, առնում էին որքան եւ ցանկանում էին: Պատճառն ի՞նչ էր: Կառավարութիւնը գաւառների ամբողջ տուրքը տալիս էր կուսակալներին կապալով, կուսակալները իրանց կողմից գաւառի այս եւ այն մասը, այս եւ այն գիւղը նոյնպէս կապալով տալիս էին ուրիշներին. եւ այսպէս կապալառութիւնը ձեռքից ձեռք անցնելով, աւելի եւ աւելի թանգանում էր, իսկ շահը դուրս էր գալիս զարձեալ գիւղացու քսակից: Այդ էր պատճառը, որ գիւղացին վճարում էր աւելի հարկի, քան այն գումարը, որ կառավարութիւնից նշանակուած էր նրա գիւղի վրայ որպէս արքունի տուրք:

Գիւղերի աղաները իրաւունք ունէին գատել գիւղացիներին, ենթարկել նրանց պատիժների եւ տուգանքների, բանտարկել նրանց, վճռել նրանց մէջ ծագած վէճերը, մի խօսքով, վարուել նրանց հետ, որպէս իրանց ամենախոնարհ եւ հնազանդ հպատակների հետ: Եւ այս բոլորի մէջ կառավարող ոգին չէր օրէնքը, իրաւունքը, կամ ճշմարտութիւնը, այլ — ազայի կամքը եւ նրա հաճոյքը: Իսկ բարձրագոյն կառավարութիւնը, որքան եւ ցանկանում էր, բայց չունէր այնքան ուժ աղաների, — այսինքն խանների, բէկերի, շահագղանների, մերի, սէիգների, — բռնակալութեանց սահման զնելու:

Ահա այս գրութեան մէջ էին այն ժամանակ՝ Սալմաս-
տայ, Խոյի, Մազուայ, Գունէյտանի, Մարանգի, Ուրմիի,
Սուլբուզի, Սովուխուլախի, Դուխարղանու, Մարաղայի,
Թարրիղի, Ղարաղաղի, Արղարիլի — բազմաթիւ գիւղերի
բնակիչների վիճակը:

Եւ այսպէս, Պարսկաստանում Ատրպատականի բնակիչ-
ների կեանքը, իսկ Տաճկաստանում Տարօնի ու Վասպուրա-
կանի բնակիչների կեանքը, ներկայացնում են երկու միմեանց
շատ հակառակ պատկերներ: Պարսկաստանի մասնում՝ տի-
րում են պարսիկները, զըղըլթաշ-թուրքերը, իսկ Տաճկաս-
տանի մասնում՝ քուրդերը: Պարսիկ աղան, որպէս Ֆէօդա-
լական կարուածատէր, սեպհականել է հողը, եւ իր կառա-
վարութեան բոլոր խորամանկութեամբ, շարունակ կերպով
քամում է գիւղացու ձեռքի վաստակը: Բուրդը յափշտակել
է հողը եւ ժամանակաւոր կերպով միայն շահվում է նրա-
նից: Պարսիկը, որպէս կրօնական նախանձով ողբերուած
ազգ, լի մոլեռանդութեամբ հաղածում է այլադաւաններին,
չէ համբերում ուրիշ կրօնքների, եւ ամեն միջոցներ գործ է
դնում իր հպատակ ազգերին մտցնել մահմեդական մզկիթը:
Բուրդը, բնութեան ազատ որդին, դեռ վարակուած չէ կրօ-
նական նախանձով: Պարսիկը նենգաւոր է, խարդախ է, կեղ-
ծաւոր է, նա խայթում է օձի պէս, գեանի վրայ սողալով:
Բուրդը վայրենի հերոս է. նա որպէս գազան չէ մեղանչում
իր բնութեան դէմ. նա գործում է առանց նենգութեան.
նա իր զոհերի վրայ նայում է, որպէս իր կերակուրի վրայ:
Պարսիկը, որպէս մշտական երաշտութիւն, յաջորդաբար
ցամաքեցնում է, չորացնում է ամեն կենդանութիւն, մինչեւ
անապատ է դարձնում երկիրը: Բուրդը անցնում է կատաղի
հեղեղատի պէս, ոչնչացնում է բոլոր հանդիպածը, բայց
կրկին ցամաքում է գետինը եւ հողը յետ է ստանում իր

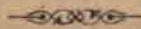
ուժը, այն ժամանակ կրկին բուսեցնում է բոլոր սերմերը, որ դրած էին նրա արգանդի մէջ:

Մէկը խորամանկ հարստահարող է. միւսը մեծասիրտ աւազակ: Իսկ երկու դէպքում եւս տանջվում է, սպառվում է անբաղդ գիւղացու կեանքը...

Կարօն բացատրում էր ինձ այս բոլորը, նա ասում էր՝ թէ գիւղացու վեճակը կարող է աւելի բարւոք լինել, եթէ հասարակութիւնը ուրիշ ձեւով կազմակերպուած կը լինի: Եւ ասում էր, թէ այն ժամանակ չարութիւն չի լինի, բոլոր մարդիկը բարի կը լինեն, ամենի ապրուստը ապահովուած կը լինի, — աղաների դարը կ'անցնէ, կը տիրէ միայն արգարութիւնը եւ իրաւունքը: Եւ երկար ու երկար մեկնում էր՝ թէ ինչ ձեւով պէտք է հասարակութիւնը կազմակերպել, որ զօրեղն անցորին չը ճնշէ, որ մշակ մարդու աշխատութեան վատտակը չը խլեն, եւ նա միշտ իր տանը ուտելու հաց ունենայ, եւ ամենի վրայ տիրէ հաւասարութիւնը...

Կարօն ուրիշ շատ բաներ ասում էր ինձ, բայց ես յիմար էի, շատ յիմար, նրա խօսքերը իմ գլխումը չէին մտնում, եւ ոչինչ չէի հասկանում եւ սկսում էի նրա մտքերի դէմ հակառակել: Եւ միայն ասում էի՝ այս բոլորը Աստուծոյ կամքովն է լինում. մարդը չէ կարող իր տիրոջ կամքին հակառակել. եթէ Աստուած ուզենայ, ինքը ժողովուրդին հանգրատութիւն կ'ուղարկէ, ինքը կ'ուզէ նրա ծանապարհը: Երեւի, Աստուած չէ կամենում, որ ժողովուրդը իր անբախտ դրութիւնից դուրս գայ, որովհետեւ այս նրա պատիժն է:

Կարօն շատ էր տխրում, երբ ես այսպիսի մտքեր էի յայտնում: Բայց ես յետոյ հասկացայ, որ նա իր դատողութիւնների մէջ ուղիղ էր: Հասկացայ, բայց խիստ ուշ...

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք Ի Ս Է Ր Ը

Բայց ի՞նչ էր, որ կապում էր հայերին մի այնպիսի երկրի հետ, ուր նրա կեանքը հանապազօրեայ վտանգի մէջ էր, ուր նրա կայքը ապահովուած չէր, ուր նրա ապրուստը խառն էր արեան քրտինքի մէջ, ուր նրա ընտանեկան սրբութիւնը արատաւորվում էր, ուր նրա կրօնքը, եւ ամեն ինչ որ նուիրական էր նրա համար, սրբապղծվում էր: Ի՞նչ էր, որ կապում էր հայերին այսպիսի երկրի հետ. — Հայրենիքի սէրը:

Հայրենիքը լինել էր անթիւ յիշատակարաններով, որոնք ասում էին հային՝ «դա քո երկիրն է, այստեղ էին ապրում քո նախնիքը, եւ այստեղ մեռան նրանք, դու էլ պէտք է այստեղ մեռնես, եւ քո ոսկերքը խառնես նրանց ոսկերքի հետ»:

Վանայ բերդի պարսպաքարերի վրայ եւ վասպուրականի մէջ՝ բլուրների գագաթին՝ հայր տեսնում էր անթիւ արձանազրութիւններ, իրանց սեպածեւ բեւեռազրներով, որոնք հազարաւոր տարիներ պատերազմելով ժամանակի հետ, պահել էին հայոց հին, շատ հին թագաւորների յիշատակարանները: Այն անբարբառ եւ խուլ նշանազրների մէջ հայր կարգում էր իր վաղեմի մեծութիւնը:

Նոյն երկրում հայր գեռ չէր մոռացել իր հին աստուածներին, որոնց հետ այնքան շատ դարեր ապրել էր նա միշտ

հաշտ կերպով, որոնց նուիրել էր իր զոհերը, որոնցից խորհուրդներ եւ պատգամներ էր հարցրել իր գործերի մասին :

Դեռ Աստղիկը, Աշտիշատի գեղեցիկ գիցուհին, իր վաղեմի սովորութեան համեմատ, ամեն օր վաղառաւօտեան, լեղանում էր Մուրադ գետի (Մփրատի) ալեքների մէջ :

Մոյն ժամուն հայոց երիտասարդ գիւցազունները հաւաքվում էին Տաղօնաց սարի գլխին, այնտեղից դադանագողի կերպով գիտելու գեղեցիկ աստուածուհու մարմինը : Բայց Աստղիկը Մշու դաշտի ամբողջ երեսը եւ նրա լեռները պատում էր Թանձր մշուշով, եւ անթափանցիկ օդեղէն վարագոյրները անտեսանելի էին կացուցանում նրա լողարանը անհամեստ աչքերից : Դեռ Արշակայ ծովակի մէջ բնակվում էին հայոց ջրային յաւերժահարսունքը : Եւ հայ պատանին, լի ակտարորոք կրքերով, լուսնկայ գիշերներում Թափառում էր լճի ափերի մօտ, « հրեղէն աղջիկներ », որսալու համար : Դեռ հայոց ամենահին եւ ծերունի աստուածը — Արեգը — հրային-լուսափայլ ճաճանչներով, ամեն գիշեր հանգստանում էր Վանայ ծովակի մէջ, որի յատակի վրայ դրած էր նրա ոսկեղէն անկողինը : Այնտեղ ջրային կոյսեր իրանց գողտրիկ երգերով անուշցնում էին ցերեկուայ յոգնած լուսատուի քունը : Դեռ Լեզք կոչուած բլուրի վրայ ապրում էին Յարալէզ դիք, որոնք լիզելով կեանք էին շնորհում պատերազմի դաշտում բնկած հայոց քաջերին :

Այն երկրում, հայոց ձորով անցնելու ժամանակ, հայր միշտ յիշում էր իր նախահօր — Հայկ գիւցազնի, այն մեծ հսկայի կռիւը տիտանների հետ : Յոյց էր տալիս իր զուակներին Նամրութայ սարը, ուր մեր Հայկ պապը վեր հանեց Նեբրովլթի դիակը, նրան սպաննելէն յետոյ : Եւ իր աշխարհին ցոյց տալու համար գոռոզ վեթխարիի ամբարտաւանու-

Մի բան, որ մնացել էր անջնջելի թէ՛ ժողովուրդի սրտի մէջ եւ թէ՛ երկրի վրայ, դա էր կրօնքը եւ նրան արտայայտող յիշատակարանները: Ամեն տեղ, անմարդարնակ եւ խուլ ձորերի մէջ հանգիպում էին հսկայակապ վանքեր, ուր տօնական հանդէսների ժամանակ միայն հաւաքվում էր ուխտաւորների բազմութիւնը, իսկ այնուհետեւ նրա շէմքը չէր կոխում աղօթողի ոտքը: Միայն միաբան արեղաները ամենայն ջերմեռանդութեամբ կատարում էին սովորական ժամերգութիւնները: Բլուրների վրայ, լեռների խորին ծոցերում, ցրուած էին անթիւ մատուռներ, որոնք կրում էին իրանց մէջ այս եւ այն ձգնաւորի մարմնի փշրանքը: Սարերի անմատչելի տեղերում տեսնվում էին մթին քարանձաւներ, ուր միայնակեացները, հեռանալով աշխարհի աղմուկից, նուիրել էին իրանց Աստուծուն: Այս քարանձաւները, երեւի, մի ժամանակ նախնական մարդիկների բնակարաններ էին, որ յետոյ դարձան ձգնաւորների ապաստանարան: Բիչ չէր այն յիշատակարանների թիւը, որոնք կոչվում էին «խաչքար» կամ «թուխմանուկներ», դրանք կանգնած էին զանազան բարձրաւանդակների վրայ, ուր մի մի նահատակ թափել էր իր արիւնը հաւատքի համար, կրօնական հալածանքների ժամանակ: Ժողովուրդը ջերմեռանդութեամբ յարգում էր սուրբի յիշատակը եւ ծխում էր այնտեղ իր խունկը: Իսկ եկեղեցիները ոչ թիւ ունէին եւ ոչ համար: Իւրաքանչիւր գիւղ, որ բաղկանում էր մի քանի գետնափոր խրճիթներից, ունէր մի փառաւոր եկեղեցի: Իսկ այն հոյակապ տաճարը շատ հին ժամանակների գործ էր, երբ գիւղի ժողովուրդը բազմաթիւ էր եւ հարուստ, եւ ոչ այնպէս աղքատ եւ փոքրաթիւ որպէս այժմ:

Եւ մոռացել եմ բոլոր վանքերի անունները, որոնք գտնվում էին իմ նկարագրած գաւառներում, բայց մի քա-

նիսը գեռ յիշում եմ: Մագուայ գաւառումն էր սուրբ Թադէոս առաքելոյ վանքը, որը մեր Արգար Թագաւորի խնդրելով, ուղարկուեցաւ Հայաստան եւ այստեղ նահատակուեցաւ: Ենչն գաւառումն էր եւ սուրբ Ստեփաննոս նախավկայի վանքը: Այստեղ էր պատմական Արտազը, Աւարայրն, Տղմուտը, ուր հայոց քաջերը այնպէս եռանդով պատերազմեցին Յագկերտի եւ նրա մոզերի հետ կրօնքի ու հայրենիքի պաշտպանութեան համար: Վանայ ծովակի կղզիներումն էին Արմ, Կառուց եւ Աղթամար անապատները իրանց խտտակեաց արեղաներով: Հաղթակումն էր սուրբ Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանքը, որը սուրբ Թադէոսից յետոյ Հայաստան եկաւ եւ այնտեղ նահատակուեցաւ:

Վանքերը, ոչ միայն իրրեւ կենդրոն հայերի կրօնական կեանքի, պահպանում էին իրանց մէջ ազգի սրբութիւնները, այլ եւ ամփոփում էին իրանց մէջ նախնեաց մտաւոր վաստակները, հին մագաղաթների վրայ, ժամանակից դեղնած եւ գունատուած տառերով: Վանքերի մէջ զրած էին եւ շիրիմները հայոց մեծ մարդերի: Օրինակ՝ — Աշտիշատայ եկեղեցին Մուշի մէջ կրում էր Սահակ պարթեւի գերեզմանը, այն մեծ քահանայապետի, որ այնքան երկար տարիներ պատերազմելով պարսից արքունիքի եւ Բիւզանդիոնի խորամանկ քաղաքականութեան հետ, պահպանեց Արշակունիների այն ժամանակ խարխուղ գահը: Սուրբ Ղազարու կամ Առաքելոց վանքը, Մուշի մէջ, ունէր Մովսէս Խորենացու գերեզմանը, որը մտցրուց Հայաստան յունական գիտութիւնը, որ տուեց հայերին իրանց նախնեաց պատմութիւնը, որպէս Եհովայի Մովսէսը տուեց Իսրայէլին Հին Կտակարանը: Ենչն վանքումն էր Դաւթի, «անյաղթ» փիլիսոփայի գերեզմանը, Խորենացու աշակերտակցի, որ նոյնպէս Աթէնքից բերաւ Հայաստան յունաց դպրութիւնը եւ սովորեցրուց հային իմաստասիրութիւն

եւ առողջ մտածութիւն: Այնտեղ էին եւ Յովհաննէս եւ Ղազար թարգմանիչների գերեզմանները: Վանքն Ոստանայ, Ռշտունեաց երկրում, ունէր Եղիշէի գերեզմանը, այն ողելից բանաստեղծի, որ այնքան եղերական կերպով երգեց հայոց քաջերի նահատակութիւնը Աւարայրի դաշտում: Վանքն Ծարեկայ ունէր Գրիգոր Ծարեկացու գերեզմանը, որի գիրքը իւրաքանչիւր հայ մարդու սրտի սրբազան բուրուառն է, որով ծխում է նա իր ջերմ օրհներգութիւնը դէպի Յաւիտենականի աթոռը: Հողոց վանքը, Անձեւացեաց երկրում, ունէր Տրդատ Մեծի գերեզմանը, այն հզօր թագաւորի, որ մտցրուց Հայաստանում Աւետարանի լոյսը: Վարազայ վանքը, Վանի մօտ, ունէր Սենեքերիմ Արծրունու գերեզմանը. այնտեղ էին դրած եւ Խոշոշ թագուհու եւ Պետրոս Գետադարձի գերեզմանները: Վանքն Կոփայ, Մուշի մօտ, ունէր Դանիէլ երջանիկի, Լուսաւորչի թոռան շիրիմը: Վանքն Բասնու կամ Հասան-կալէի՝ — Գրիգոր Մագիսարոսի գերեզմանը: Վանքն Խեկայ՝ Հայոց ձորում՝ — Արրահամ խոստովանողի գերեզմանը: Տարօնի սուրբ Կարապետի վանքը՝ — Մուշեղ եւ գայլ Վահանի գերեզմանները: Իշխանազամ գիւղի եկեղեցին՝ — Վարդ Պատրիկի գերեզմանը:

Բայց կային վանքեր եւ եկեղեցիներ, որոնք պահում էին զանազան սուրբերի մարմնի փշրանքները, ամփոփած ոսկու եւ արծաթի մէջ: Օրինակ — Վանայ սուրբ Վարդան եկեղեցումն էր Մամիկոնեան Վարդանի մէկ մատը: Մշոյ սուրբ Կարապետայ վանքումն էր սուրբ Ղեւոնդայ մասունքները: Կային վանքերում եւ այլ սրբութիւններ, որպէս Ոստանայ վանքը պահում էր իր մէջ այն խաչը, որ Սահակ պարթեւը տուեց իր թոռին — Վարդանին, եւ Զրիստոսի այդ խաչակիր զինուորը, Աւարայրի դաշտում ընկած ժամանակ, արձակեց իր պարանոցէն պապենական նուէրը, եւ

Նդիշէին տալով, ասաց՝ «Այս եւմ թողնում քեզ իմ վերջին յիշատակ, առ, թող պարսկի ձեռքը չը դիպէ դրան...»

Վանքերը եւ եկեղեցիները շատ ունէին այսպիսի սրբութիւններ, որոնք ամփոփում էին իրանց մէջ այս եւ այն ճգնաւորի, առաքեալի, մարտիրոսի եւ եկեղեցոյ հարց մարմնի մասունքները: Նրանք պատած էին արծաթով եւ ոսկով, զարդարած էին թանկագին քարերով, եւ պահում էին նոյնպէս թանկագին արկղների մէջ: Եթէ աւերացնէք դրանց վրայ արծաթի բուրվառները, սկիհները, աշտանակները, արծաթակազմ Աւետարանները, եւ ազնիւ մետաղներից կազմուած այլ եկեղեցական անօթները, կարելի է ասել, որ ազգի հարստութիւնը կենտրոնացած էր այդ ժամանակ եկեղեցիների եւ վանքերի մէջ: Այդ հարստութիւնները շատ անգամ գրաւում էին մահադական աւարառուների շահասիրութիւնը, եւ քիչ չէր պատահում, որ վանքերի սրբութիւնները գերի էին ընկնում: Բուրդերը յարգում էին իրանց ձեռքը ընկած սրբութիւնները եւ չէին ոչնչացնում նրանց: Բուրդի համար քրիստոնէական տաճարի սրբութիւնը նոյն նշանակութիւնն ունէր, որպէս իր շէյխի տուած թիղիսանը, որը նա կապում էր աջ թեւին թշնամու զէնքերից անխոցելի մնալու համար: Բուրդը դարձնում էր սրբազան կողուպուտը, միայն ծանրագին փրկանք ստանալէն յետոյ: Պարսիկները եւ թուրքերը այն ակնածութիւնը չունէին դէպի քրիստոնէանների սրբութիւնները, նրանք կ'ոչնչացնէին, եթէ տեսնէին, որ նրանցից գոյացած ոսկին ու արծաթը կարող էր աւելի գին բերել, քան թէ այն դումարը, որ ստանալու էին իրրեւ փրկանք: Դոսկ փրկանքը լինում էր միշտ աւելի բարձր, քան սրբութեան արժէքը: Օրինակի համար ես կը յիշեմ մի դէպք, որը պատահեց իմ ժամանակում: Բարթոլոմէոս առաքելոյ աջը, որ գտնվում էր Հաղբակայ նոյն անունով

վանքում, գերի ընկաւ պարսիկների ձեռքում: Ժողովուրդը վճարեց սուրբ աջի ծանրութեան չափով տասն անգամ ոսկի եւ փրկեց գերին: Ամբողջ գաւառի կանայքը զրկուեցան իրանց ոսկի եւ արծաթի զարդերից. նրանք իրանց մատանիները, քամարները, գլխի պաճուճանքը եւ պարանոցի մանեակները թափում էին վանահօր մօտ, որպէս զի հայոց առաքելի սուրբ աջը, «իրանց երկրի պաշտպանը», գերի չը մնայ «անօրէնների եւ անհաւատների» ձեռքում:

Ես մինչեւ այսօր յիշում եմ նոյն սուրբ աջը, նա մի հսկայական բազուկի մեծութիւն ունէր. տասն անգամ նրա ծանրութեամբ ոսկին՝ — այդ սարսափելի քանակութիւն էր աղքատ ժողովուրդի համար: Բայց նա զոհեց բոլորը, միայն թէ իր սրբութիւնից չը զրկուէր, որովհետեւ նրանից կախուած էր իր ներկայ եւ հանդերձեալ կեանքի բախտաւորութիւնը, — իր հոգու եւ մարմնի փրկութիւնը...

Ես դեռ չեմ մոռացել, երբ երաշտութիւն էր լինում, կամ մարախ էր գալիս, ժողովուրդը դիմում էր վանահօրը, որ «անդաստան» անէ: Վանահայրն առնում էր սուրբ աջը, եւ խաչերով, խաչվառներով, բոլոր եկեղեցական սպասով դիմում էին գէպի դաշտերը: Եւ սուրբ թափօրը, ժողովուրդի անհուն բազմութեան հետ, հանդարտ եւ դանդաղ ընթացքով շրջում էին մշակութեան դաշտերում, եւ իրանց արտասուքով, խնկարկութեամբ, ողբալի շարականներով աղերսում էին երկնքի հաշտութիւնը, միջնորդ ունելով սուրբ աջը, որ ամբողջ տանում էր իր առջեւից, որպէս Ոսրայէլը «տապանակ ուխտին»:

Եւ այսպէս, վանքերի եւ եկեղեցիների ամեն մի սրբութիւնը ունէր իր հրաշագործ յատկութիւնները: Մէկը նշանաւոր էր՝ որպէս դիւահարներին ազատող, միւսը հռչակուած էր՝ որպէս անդամալոյճները բժշկող, երրորդը՝ որպէս ջերմ-

ախտի փրկարար եւ այն: Եւ ժողովուրդն ամենայն ջերմե-
ռանդութեամբ դիմում էր դէպի սրբութիւնները իր հիւան-
դութիւններից բժշկութիւն գտնելու համար: Հրաշագործ
էին եւ զանազան Աւետարաններ, Ծարեկներ, որոնք գրուած
էին սուրբ մարգերի գրիչով: Այս մագաղաթեայ գրքերը,
ոսկենկար պատկերներով, զարդարած թանգագին կազմով,
պահվում էին փաթաթած մետաքսեայ եւ զառ թաշկի-
նակների մէջ, եւ բոլորովին անմերձենալի էին ժողովուրդին:
Նրանց բաց էր անում միայն շատ անհրաժեշտ դէպքերում
վանահայրը, երբ հարկաւոր էր նոյն գրքերով մի գլուխ աւե-
տարան կարգալ որ եւ իցէ հիւանդի վրայ:

Եւ բոլորովին անօրէն եւ անհաւատ էի համարում Կա-
րօին, երբ նա ասում էր ինձ, թէ «վանքերի սրբութիւնները
մեր ազգի տունը քանդեցին, թէ նրանք մի պատրաստի
առարկայ էին դարձել մեր թշնամիների եւ նոյն իսկ մեր
վարդապետների շահասիրութեանը»: Եւ ասում էր, եթէ
հնար լինէր, ինքը պատրաստ էր բոլորը ոչնչացնել, որով-
հետեւ նրանց վրայ գտնուած ոսկին եւ արծաթը իր համար
շատ հարկաւոր էին...

Կարօի անպատկառ խօսքերը մինչեւ այն աստիճան
գրգռում էին իմ բարկութիւնը, որ մի օր մաածեցի՝ խէն-
ջարս խրեմ նրա սրտի մէջ, ուր ամենեւին չը կար ոչ Աս-
տուծոյ երկիւղը եւ ոչ ակնածութիւն դէպի եկեղեցու
սրբութիւնները: Բայց եւ ո՛չ հասկացայ, շատ տարիներից
յետոյ, որ իմ կարծիքը Կարօի մասին բոլորովին սխալ էր.
— հասկացայ, որ մի շատ բարի նպատակի համար Կարօն
ցանկանում էր գործ գնել վանքերի ոսկին եւ արծաթը...

Թէեւ վանքերը եւ եկեղեցիները ունէին գաղանի պա-
հետներ, ուր խռովութեան միջոցներում թագցնում էին
սուրբ տաճարների հարստութիւնները, բայց շատ անգամ

վանահայրը, կամ եկեղեցու առաջ քահանան, չը գիտեմա-
տով ապրաւանների առած շարաքանջին, յայնուժ էին
պահանջի տեղը: Իսկուժ էին եկեղեցականներից եւ այն-
պիսիները: որոնք աւելի հրատարակեալն աւանդում էին
իրանց հայն. զան թէ պահանջի զարմիրք:

Վանքերի եւ եկեղեցիների պատգամ տարաները, պր-
պարեւ, որպէս Եւրոպա առում էր, զարմել էին շահապիրու-
թեան աւարկաց: Թողեալ այն, որ վարդապետները նրանց
ձորհի քաւակներն պրծարի էին քանում ժողովրդի աղ-
քատ զսակից, թողեալ այն, որ ժողովուրդը շատ անգամ
տախտած էր փրկել իր պրութիւնները գերութիւնից,
պատահում էր, որ երկրի իշխանը — ի հարկէ շնքն պատ-
մանի համար — վանքը, եկեղեցին, կամ անբողջ հայոց
գիւղարայքը առաւանջի էր ենթարկում: Պատմաւանները հնա-
յում էին իրանք իշխանները: Սրբնակ, լուր էին տարա-
ծում, թէ հայոց քահանաները մի մահաճգապան երկխոյ
գաղապել եւ միջանել են, կամ գջում էին վանքի գաւի-
թում մի մահաճգապանի պատմուած գիտի: Այս բաւական
էր զգուշելու մահաճգապանների կատաղութիւնը. նրանք
կամ կողպատում էին քրիստոնեանների գիւղերը, եւ կամ
պատմուածի արեան փոխարէն նշանակում էին մի մեծ տու-
գանք: Ժողովուրդը պատրաստի փող չունէր. նա տախտած
էր վեր առնել պարտքով: Սւ այնպիսի ծանր տոկաներով
վաշխառուն միշտ պատրաստ էր փող տալ, մանաւանդ որ
նա ստանալու էր խիստ ապահով գրաւական, — այսինքն
վանքի սրբութիւնները: Հրեայ կամ մահաճգապան վաշխա-
ռուն գիտէր, որ իր պարտականը եթէ կինը, աղջիկը, տղան
գրաւ դնէ, եթէ ժամանակին չը կարողանայ վճարել, կ'անէ
տիրէ գրաւներիդ, իսկ անցական սրբութիւնը նա եր-
բէք չի թողնի օտարի

Նրբեմն այսպիսի դժբախտութեանց պատճառ դառնում էին վանահայր արեղաները, կամ վիճակաւոր առաջնորդները: Նրանցից շատերը կաշառքներով իրանց կողմն էին գցում քուրդ, թուրք կամ պարսիկ իշխաններին եւ նրանց օգնութեամբ խլում էին միմեանցից վանքեր, արում էին թեմերի: Այսպիսի յափշտակութիւնները խիստ թանգ էին նստում: Վանահայրը կամ առաջնորդը գրաւ էր զնում վանքի սրբութիւնները, պարտք էր անում իր խոստացած կաշառքը վճարելու համար: Բայց ո՞վ էր թափում գրաւները — Դարձեալ ժողովուրդը:

Նս յիշում եմ մի այսպիսի դէպք, որ պատահեց իմ ժամանակում: Վանայ ծովակի կղզիներից մէկում գտնվում էր Աղթամարայ անապատը. այնտեղ նստում էին կաթողիկոսներ, որոց մէկը իր կողմը ձգելով Շատախու, միւսը Սանոյ կիսավայրենի հայ լեռնականներին, անդադար միմեանց ձեռքից խլում էին հայրապետական աթոռը: Այսպիսով ծագել էր ժողովրդի մէջ երկու կուսակցութիւններ, եւ խռովութիւնը հասաւ մինչեւ արիւնհեղութեան: Կաթողիկոսներից մէկը տարաւ յաղթութիւնը քուրդ իշխանի օգնութեամբ: Պաշտպանութիւնը արժեց նրան մի քանի տասնեակ «քիսայ» արծաթի, որը նա պարտք առաւ, ի հարկէ, ամենաապահով գրաւականով` — վանքի սրբազան սպասներով: Հաստատուելով իր աթոռի վրայ, նորին վեհափառութիւնը ուզեց թափել գրաւականները, եւ այս նպատակով պատրաստեց նա նուիրակների մի խումբ, որ գնացին թեմերից ժողովք անելու: Միաբաններից մի ծերունի արեղայ առաջարկեց, թէ նա կարող էր նոյն իսկ վանքից գոյացնել ցանկացած գումարը, եթէ նորին վեհափառութիւնը կ'ընդունէր իր տուած խորհուրդը: Կաթողիկոսը մի օր բոլոր արեղաներին կանչեց իր մօտ ճաշի, հացկերոյթը վերջանալէն

յետոյ, հրամայեց փակել նրանց նոյն իսկ սեղանատան մէջ : Յետոյ ինքը վեհափառը, մտնելով արեղաների խուցերը, բաց անել տուաւ « աշխարհից հրաժարուած », արեղաների փոքրիկ արկղիկները, եւ յիրաւի, յայտնուեցան աւելի քան կաթողիկոսի ցանկացած գումարը ոսկի եւ արծաթ : Ո՞վ կը կարծէր, որ աշխարհի հարստութիւնից հրաժարուած ծգնաւորները, — որոնք իրանց վանքում կին ուխտաւորներ չէին ընդունում, որոնք հագնում էին կոշտ մազից զգեստներ, որոնք մերկ ուղբերով էին մանգալիս, որոնք աղ ու հացով էին կերակրվում, որոնք արծաթից այնպէս էին վախսնում որպէս դեւից, — ունենային իրանց սնդուկների մէջ այնքան ոսկու եւ արծաթի մթերք :

Ծերունի արեղայի հնարագիտութիւնը, որ երեւան հանեց այս գաղտնիքը, վարձատրուեցաւ նրանով, որ քանի օրից յետոյ գտան նրա խեղդուած դիակը ծովակի ափում...

Ձը նայելով, որ վանքերում այսպիսի եղեռնագործութիւններ էին պատահում, դարձեալ ժողովրդի ջերմեւանդութիւնը դէպի իր սուրբ աթոռները մնում էր տաք եւ իր բոլոր բարեպաշտական ոգեւորութեան մէջ : Եւ ինքը, ժողովուրդը, իր տանը հաց չունէր ուտելու, նրա որդիքը նօթի եւ կիսամերկ էին, նա իր աղքատ դրութեան մէջ դարձեալ հագցնում էր եւ կերակրում էր իր հոգեւոր հայրերին, որպէս իր վանքերի պաշտօնեաներին, որպէս Աստուծոյ տան սպասաւորներին, որոնց աղօթքովն էր ապրում ինքը, որոնք հաշանցուցիչ կապ էին իր եւ երկնքի մէջ... Ժողովուրդն իր հունձքից մասն էր հանում արեղաների համար, իր անատունների իւղից եւ պանրից նրանց բաժին էր տալիս, ինքը եւ իր արօրը ձրի աշխատում էին վանքապատկան կալուածների մէջ, մի խօսքով, նա վճարում էր

իր արեղաներին աւելի քան թէ իր կարողութիւնը ներում էր :

Ահա ինչ էր, որ կապում էր հային իր հայրենիքի հետ :

Բայց Կարօն ասում էր, թէ վարդապետները նոյնպիսի հարստահարողներ են, որպէս քուրդ եւ թուրք ազաները : Սա բարկանում էի . . .

ՆՇՈՅԼՆԵՐԸ ԵՐԵՒՈՒՄ ԵՆ

Թէեւ ծերունի որսորդը միշտ ցաւակցական արհա-
մարհանքով էր խօսում հայերի մասին, ասելով՝ Թէ նրանք
հոգով եւ մարմնով բողբոջին ընկած եւ սպաննուած ժողո-
վուրդ են, բայց ես նրա նկատողութիւնը իրաւացի էի
գտնում միայն Պարսկաստանի հայերի վերաբերութեամբ,
այսինքն նրանց, որ բնակվում էին Ատրպատական նահան-
գում: Ընդհակառակն, Տաճկաստանի հայերը — Տարօնի
եւ Վասպուրականի մէջ — համեմատելով իրանց ատրպա-
տականցի համազգայիններին հետ, բաւականին աշխոյժ եւ
կենդանի մարդիկ էին:

Դա ունէր իր տեղական եւ կլիմայական պատճառները:

Ատրպատականի գաւառները, բացի լեռնային եւ ան-
տառապատ Ղարաղաղից, մնացածները տափակ երկիրներ
էին եւ աւելի տաք կլիմայով: Նրկրադործութիւնը, որ միակ
աղբիւրն էր ժողովուրդի ապրուստի, խիստ պինդ կերպով
կապել էր բնակիչներին հողի հետ, եւ հետեւաբար շատ
նեղ կերպով սեղմել էր նրանց հողատիրոջ՝ — ազաների
ձանկերի մէջ:

Ազաների ճնշումն էր յաջորդաբար եւ տեւողական:
Մի այսպիսի կեցութեան մէջ մարդը կորցնում էր իր ազա-
տութիւնը եւ նրա հետ իր մտաւոր եւ հոգեկան կենդանու-
թիւնը: Նա դառնում է կրաւորական էակ: Արձակ դաշտը,

տափակ երկիրը շինում է նրան աւելի ընտանեկան, աւելի խաղաղասէր, մի եւ նոյն ժամանակ երկչոտ: Մինչդեռ լեռը, անտառը պահպանում են մարդու մէջ նրա սկզբնական վայրենութիւնը եւ հետեւապէս նրա սրտի ամբութիւնը եւ քաջութիւնը:

Ստրկութիւնը սկսուել է եւ շարունակուել տափակ երկիրների վրայ եւ աւելի տաք կլիմայի մէջ: Տափակ երկիրը տալիս է մարդուն տափակ բնաւորութիւն, զարգացնում է նրա մէջ թեքուելու ընդունակութիւնը: Բայց լեռնային երկրի բնակիչը նոյնպէս ուղղաձիգ, նոյնպէս բարձրադիտակ է, որպէս իր շրջապատող սեպաձեւ ժայռերը: Հարթ-հաւասար անապատը չէ տալիս փախուստի միջոց եւ պատուարան իր նեղեալներին: Մինչդեռ սարերը եւ անտառները միշտ ունեն իրանց ծոցի մէջ ապահով ապաստանարան ապաւինողի համար:

Ատրպատականի գաւառները, բոլորած լեռների շղթաներով, ընդարձակ հովիտներ էին հարթ-հաւասար մակերեւոյթով: Ժողովուրդը խիստ խորին կերպով արմատ էր գցել երկրի մէջ, նա ունէր հաստատ տուն եւ բնակութիւն. նա ունէր այգիներ, պարտէզներ եւ կայք: Ուր եւ քշում էին նրան, որքան եւ հալածում էին, նա դարձեալ չէր բաժանվում իր բնակութեան տեղից: Մա կանգնած էր մի եւ նոյն կէտի վրայ եւ համբերում էր իր վիճակի թշուառութեանը: Մա համբերում էր, որովհետեւ նրան դժուար էր բաժանուել մի երկրից, ուր պէտք է թողնէր իր շատ տարիների աշխատութեան պտուղը: Մա մեխուած էր գետնի հետ, որպէս իր տնկած ծառերը, իր շինած տունը եւ իր ցանած բոյսերը, որովհետեւ նրանց գոյութեան հետ կապուած էր իր կեանքը: Թէ եւ այստեղ ժողովուրդը աշխատում էր մեծ մասամբ աղաների համար, բայց նրանք թող-

նում էին այնքան, որ մշակը կարողանար շարունակել իր կենդանութիւնը, որ նրա ձեռքերը կարողանային գործել ։ Բայց խոպառ խել մշակից կեանքը, դա աղայի համար ձեռնտու չէր, որպէս ձեռնտու չէր նրան սպանել իր աշխատող անասուններին ։

Ատրպատականի հայը միշտ երեւում էր զինուորուած իր երկրագործական գործիքներով ։ Նրա ձեռքում միշտ տեսնվում էր բահ, բրիչ, մանգալ եւ անասունները քշելու խարազան ։ Արիւն թափող եւ անձնապաշտպանութեան անօթների մասին նա զաղափար անգամ չունէր ։ Սա այնքան վախենում էր արիւնից, որքան դեւից եւ սատանայից ։ Տաք կիման թուլացրել էր նրա ուղեղը, նրա կենսական ուժը ։ Տափակ երկիրը շննել էր նրան մի անփախչելի որս աղայի ձեռքում ։ Իսկ հողագործութիւնը պահպանում էր նրա մէջ անասնական բթամտութիւնը եւ եզի համբերութիւնը ։

Տարօնը եւ Վասպուրականը աւելի լեռնոտ եւ սառն երկիրներ էին ։ Շատ տեղ սարերը ծածկուած էին անտառներով ։ Երկարատեւ ձմեռը, անգաղար անձրեւները, խկ տարուայ ջերմ եղանակներում երաշտութիւնը՝ կացուցանում էին հողը անյարմար ցանքերի համար ։ Ի բաց առեայ Վանայ ծովակի շրջակայ ցած երկիրները, եւ Ատրեստանի սահմանակից հարաւային կողմերը, մնացեալ գաւառները լեռնային բարձրաւանդակներ էին, որոնք միայն տալիս էին ծոխ մարդեր խաշնարածութեան համար ։ Այս պտտճառով բնակիչների գլխաւոր պարագմունքը անասնապահութիւնն էր ։

Հայերը առաւելապէս բռնել էին այն տեղերը, ուր կարելի էր եւ վարուցանքով պարապուել ։ Խկ այդ չէր կացուցանում նրանց ապրուստի գլխաւոր աղբիւրը, նրանք մի եւ նոյն ժամանակ եւ երկրագործ եւ հովիւներ էին ։ Ձմեռը անցուցանում էին նրանք գետնափոր խրճիթներում, իրանց

գիւղերի մէջ, իսկ տարուայ մնացած ամիսները շաղրներում, լեռների բարձրաւանդակի վրայ:

Այստեղ հայերի մի այսպիսի կիսա-չուական եւ կիսա-հաստատարնակ կեցութիւնը տուել էր նրանց բնաւորութեանը երկակենցաղ կենդանիների յատկութիւններ: Նրանց գետնափոր խրճիթներն, իրանց ստորերկրեայ ոլոր-մոլոր խորշերով, աւելի նման էին սողունների որջին. եւ դա մտցրել էր բնակիչների մէջ օձի նենգութիւնը եւ նրա ռիսերիմ չարամտութիւնը. նա պատրաստ էր խայթել, եթէ յարմար միջոց գտնէր: Նրանց հովուական շաղրները, կազմուած լեռների բարձրաւանդակների վրայ, բազմազոյ ջրվէժների մօտ, շրջապատած հսկայական ժայռերով, որտաի եւ կայծակի ահիղ սպառնալեաց ներքոյ, — տուել էին նրանց բնաւորութեանը աւելի կիսավայրենի եւ կիսազազանային յատկութիւններ:

Հովուական կեանքը իր նահապետական պարզութեան հետ ունի եւ իր վայրենի կատաղութիւնը: Մշակական կեանքը իր աշխատասէր հոգու հետ պահպանում է թուլասրտութիւն եւ երկչոտութիւն:

Հայր իր հայրենի լեռների, թէ եւ հարազատ, բայց փչացած որդին էր: Զուրդը նրա մտերիմ որդեգիրն էր: Հայր ոչ կատարեալ երկրագործ էր եւ ոչ կատարեալ հովիւ: Զուրդը հաւատարիմ էր մնացել իր պարապմունքին. նա հոգով եւ սրտով հովիւ էր, այդ բառի բուն նշանակութեամբ: Այս պատճառով նա տիրում էր:

Հովիւները միշտ տիրում են, որպէս իրանց հօտերին, նոյնպէս եւ մերձաւոր ժողովուրդներին: Մարդկութեան առաջին տիրապետողներն եղել են հովիւները: Մեր Հայկ նահապետը նոյնպէս մի քաջ հովիւ էր:

Ցարօնի եւ Վասպուրականի հայր եւ հովիւ էր եւ երկրագործ. նա վարում էր որպէս չուական, նոյնպէս եւ հաս-

տատարնակ կեանք: իր գիւղերում, գեանափոր խրճիթների մէջ, նա ապրում էր որպէս դազանը իր որջում: իր արտերի մէջ նա զինուորուած էր բահով եւ մանգաղով: իր լեռների արօտներում նա զինուորուած էր հրացանով եւ թրով: Այսպիսի երկակենցաղ ապրուստը տուել էր նրան երկերեսանի բնաւորութիւն, — նա մի եւ նոյն ժամանակ նուաճեալ ժողովուրդ էր հպատակի բոլոր համբերութեամբ, եւ մի եւ նոյն ժամանակ կատաղի ապստամբ էր, եթէ միջոցները կը նպաստէին նրան:

Այս էր պատճառը, որ Կարօն շատ անգամ ասում էր՝ «այս ժողովրդից կարելի է մի բան սպասել. նա բոլորովին մեռած չէ. նա մի օր կը գոգէ իր պարանոցէն քրդի լուծը»:

Կարօի դուշակութիւնը անհիմն չէր: Շատախի, Սասնոյ եւ Մոկաց երկրի հայերը, որոնք իրանց կենցաղավարութեամբ չէին զանազանվում քրդերից, բոլորովին ազատ էին եւ ինքնակալ: Նրանք շատ անգամ միանալով քրդերի հետ, թալանում էին այս եւ այն երկրները. եւ զարմանալին այն է, որ չէին խնայում մինչեւ անգամ իրանց ազգայիններին: Սասնոյ հայը երբէք իր պատեանը չէ դնում մերկացուցած խէնջարը առանց նրան թաթախելու հակառակորդի արեան մէջ: Մա շատ դժուարութեամբ է դուրս քաշում իր սուրբ-իսկ երբ սուրբ մերկացաւ պատեանից, գործը վճռուած է. նա պէտք է կոտորէ:

Այս երկրում, որքան ես նկատում էի, իւրաքանչիւր հայի սիրտը նմանում էր կիսահանգած օջախի, որքան քրքրում ես մոխիրը, նոր եւ նոր կայծեր են յայտնվում. մի փոքր վառելու նիւթ, մի բորբոք — եւ ահա բռնկեց կրակը...

Վէրքն այնքան վտանգաւոր չէ, երբ վերաւորը զգում է նրա ցաւը. — դա կենդանութեան նշան է: Տարօնի եւ

Վասպուրականի հայր իսպառ թմրած չէր, նա իր սրտի մէջ
զգում էր վէրքերը, հասցրած նրան բռնութեան կոպիտ
ձեռքից: Այս պատճառով նա միշտ սնուցանում էր իր
սրտի մէջ վրէժխնդրութեան դառն թոյնը: Ոչ այնքան
հայրենասիրութիւնը, ոչ այնքան անձնասիրութիւնը դրդում
էր նրան դէպի մի այսպիսի միտք, որքան իր եկեղեցու, իր
սրբութիւնների հալածանքը մահմեդական ազգերից: Հայր
ամեն բանի համբերում է, ամեն թշուառութիւն տանում
է, բայց նա համբերել չէ կարող, երբ բռնաբարվում է նրա
եկեղեցին, նրա միակ սրբարանը: Եկեղեցին հայի կեանքի
նպատակն է եւ նրա բարձրագոյն իդէալը:

Կարօն լաւ էր հասկացել հայի սրտի այս ամենազգալի
կողմը, եւ նրա տեսութիւնը Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանքի
վանահօր հետ ունէր մի գաղտնի խորհուրդ, որ կապուած
էր իր նպատակների հետ: Ես այս չէի գիտնալ, եթէ մի
դէպք առիթ չը տար ինձ կիսով չափ տեղեկանալ նրա գի-
տաւորութեանը:

Կարօն, որպէս յայտնի է մեր ընթերցողին, իր ընկեր-
ների հետ գնաց Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանքը, խոստա-
նալով, թէ կը վերադառնայ ոչ աւելի քան մի օրից յետոյ:
Բայց ահա մի շաբաթ անցաւ այն օրից, նրանից ոչինչ լուր
չը կայ: Ծերունի որսորդը այս մասին խիստ անհանգստու-
թեան մէջ էր, չը գիտէր ինչ բան արգելք եղաւ նրանց
վերադարձին: Մի գիշեր գեռ նոր էր պատել մութը, յայտ-
նուեցաւ մի գրաբեր, բոլորովին քրդի ձեւով հագնուած,
նա տուեց ծերունի որսորդին մի նամակ: Ես այն ժամանակ
հասկացայ, թէ նա գիտէր կարգալ: Ոմանալով, որ նամակը
Կարօսին է, նա անհամբեր կերպով սկսեց կարգալ: Ես
նստած էի նրա մօտ: Նամակի պարունակութեան մասին նա
ինձ ոչինչ չը յայտնեց, կարծես, բոլորովին մոռացաւ իմ

գոյութեան մասին: Միայն վերջացնելով ընթերցումը, նա իսկոյն հրամայեց Մըհէին իր ձին թամբել, եւ սասց Մարօին շուտով իր զէնքերը բերէ: Այսպիսի երեւոյթները ծերունի որսորդի տնակում սովորական լինելով, Մարօն ամենայն հանդարտութեամբ գնաց հօր զէնքերը բերեց, եւ մինչեւ անգամ չը հարցրուց՝ հայր, ո՞ւր ես գնում, երբ նա նստեց ձին եւ բակից դուրս էր գնում: Այդ ժամանակ միայն ծերունին տեսաւ ինձ եւ սասց.

— Ես կը վերագառնամ մի քանի օրից յետոյ:

Գրաբերը գնաց որսորդի հետ:

Երբ ես մտայ սենեակը, Մարօն սովորական ժպիտը երեսին ինձ սասց.

— Մենք էլի մնացինք մենակ...

Բայց ես այնքան խռովուած էի ծերունու անակնկալ հեռանալով, որ ոչինչ չը պատասխանեցի Մարօի ուրախ ժպիտին: Ես, երեւի, վիրաւորուեցաւ իմ սառնասրտութեամբ, եւ մի գեղեցիկ խոժոռ գործելով իր սիրուն երեսի վրայ, սասց.

— Դու չար մարդ ես, Փարհատ:

Մարօն էլ չը նայեց իմ վրայ, ծիծաղելով սենեակից դուրս վազեց: Ես մնացի միայնակ: Իմ խռովութիւնը հետզհետէ սաստկանում էր: Ծերունի որսորդի վարմունքը չափազանց տանջում էր ինձ, որ նա արժան չը համարեց հաղորդել եւ ոչ մի բառ կարօի նամակի պարունակութիւնից, լաւ գիտցած լինելով, որ ամենայն տեղեկութիւն նրա մասին որքան իր համար, նոյնքան եւ իմ համար ուրախալի էր: Դ՞նչու նա զրկեց ինձ այդ ուրախութիւնից: Դ՞նչու չը գիտենալ ինձ թէ ո՞ւր մնաց այն մարդը, որին ոչ միայն յարգում էի ես, այլ եւ սիրում էի:

Մինչ ես այս վրդովմունքի մէջ էի, աչքս դարձրի զէպի այն կողմը, ուր նստած էր ծերունի որսորդը. տեսայ մի թուղթ ընկած էր այնտեղ. մտանում եմ, — նոյն նամակը:

Ծերունին սաստիկ շտապելով, մոռացել էր իր հետ վեր առնել նամակը: Իմ ուրախութեանը սահման չը կար. ես մի քանի րոպէ միայն երևիսայի հրճուանքով շրջում ու շրջում էի ձեռքումս երկծալ թերթը, որի շոքս երեսների վրայ սպիտակ տեղ չէր մնացել: Ամբողջապէս գրուած էր:

Կարօն տէր Թօղթիկի դպրոցից փախչելու ժամանակ այնքան չէր սովորած, որ գրել գիտենար: Իսկ այնուհետեւ որտեղ ուսել էր նա: Ես առաջ չէի կարդում նամակը, միայն նայում էի նրա վրայ: Երեւում էր, գրիչը խիստ ծարպիկ եւ համարձակ կերպով վազել էր տողերի վրայ, ուր տառերի իւրաքանչիւր գծերից երեւում էր մի հաստատուն ձեռքի ամբուլթիւն, որ գիտէ տիրապետել գրչին, որպէս իր սրին:

Որքան կարդում էի նամակը, այնքան աւելի գրգռվում էր իմ հետաքրքրութիւնը: Կարօն նոյն էր մնացել իր գրութեան մէջ, ինչ որ էր իր խօսակցութեան ժամանակ: Նա խօսում էր խիստ պարզ, առանց գեղարանութեան եւ հասարակ լեզուով: Երա պարբերութիւնները շատ կարճ էին, մի եւ նոյն ժամանակ հասկանալի եւ խորախորհուրդ: Իր նամակի մէջ մնացել էր նա մի եւ նոյն ոճով: Ինձ առաջին անգամ պատահում էր տեսնել, որ մարդը գրում է այնպէս, որպէս խօսում է: Բայց ի՞նչու իմ վարժապետը չէր գրում այնպէս, որպէս մարդիկ խօսում են: Երա գրածն ինձ համար մնում էր միշտ հանելուկ, չէր կարելի հասկանալ, կարելի էր միայն գուշակել, թէ ինչ էր ուզում ասել:

Կարօի նամակի մէջ եւս մի քանի տեղեր մնացին ինձ անբացատրելի. նրանց մթին այլաբանական ձեւը, որպէս

երեւում էր, պարունակում էր իր մէջ մի գաղտնիք, որ յայտնի էր միայն այն մարդուն, որի անունով ուղարկուած էր նամակը:

Ես կը բերեմ մի քանի կտորներ նոյն նամակից, որ մինչեւ այսօր չեմ մոռացել, որ եւ երբէք մոռանալու չեմ:

« Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանահօր հետ տեսնուեցայ: Ես գտայ նրան այնպէս, որպէս յոյս ունէի: Ամեն ինչ պատրաստ էր: Այս արեղային կարելի է կոչել մարդ, որ իր խօսքի տէրն է, եւ ոչ վարդապետ: Հազուադիւրէն բացառութիւն: Մի ամիս առաջ նա սկսել էր ծախել վանքի աւելորդութիւնքը, որպէս պատուիրել էի ես, եւ գոյացած գումարը բաւականացել էր գնելու Գործիւնէրն: Խեղճ գիւղացիներից շատերը սոխ կտտորելու դանակ անգամ չունէին իրանց տանում. այժմ նրա վիճակի մէջ ամեն տղամարդ զէնքեր ունէ: Բոլորը վանահօր շնորհիւն է: Վանքը կը լինի գլխաւոր ամրոցը. նրա դիրքը եւ ամրութիւնը յարմարութիւն ունեն այդ կոչմանը: Ինքը վանահայրը կ'առաջնորդէ իր վիճակի հաղթականցիներին: Հասրիստանու կռիւում նա արդէն ցոյց տուեց, թէ ինքը ընդունակ է այս գործին »:

Հասրիստան կոչվում էր Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանքի մօտ մի գաշտ, ուր քանի տարի առաջ պատահեց մի արիւնահեղ կռիւ հայերի եւ քրդերի մէջ արօտամարդերի սահմանների պատճառով: Քրդերի մի նոր ցեղ, որ գաղթել էր այստեղ Մար-գաւառի կողմերից, չէր թողնում հայերին արածացնել իրանց հօտերը Հասրիստանում, որ սկզբանէ հայերի սեպհականութիւն էր: Վէճը վճռուեցաւ սրով, եւ յաղթութիւնը մնաց հայերի կողմը:

Մի քանի տողերից յետոյ կարօն շարունակում էր.

« Վանահօր հետ — դարձեալ Բարթուղիմէոս առաքելոյ — մեր խորհրդակցութիւնից երեւցաւ, որ հակառակ կողմի

ուժը աւելի զօրաւոր է, քան թէ մենք կարծում էինք: Երկու եղբայրներ՝ Օմար եւ Օսման աղաները, որոնցից իւրաքանչիւրը ջալալիների ցեղի գլխաւորութիւնը յաիշտակելու պատճառով թշնամացել էին, կրկին հաշտուել են: Զալալիների բաժանուած կուսակցութիւնները միացել են: Շիկակների Մահմուդ աղան, իր ազջիկը հարսնութեան տալով Ռալանդների Ղազիր աղայի որդուն, երկու ցեղերի մէջ բարեկամական յարաբերութիւնները նորից սկսուել են: Միւս կողմից, Մուքրիների եւ Մամրքանների մէջ հին թշնամութիւնը նորոգուել է: Ռաշիդ աղայի կինը, երկար սպասելով, թէ իր սպաննուած ամուսնի եղբայրները չը կամէին առնել նրա արեան վրէժը, քանի որ առաջ ծպտեալ հագուստով հանդիպում է իր տղամարդի սպաննողին, եւ ինքը կինը վրէժխնայի է լինում: Դու գիտես, որ այդ երկու սոսկները յիշեալ երկու ցեղերի գլխաւորներն են:

Ես զարմանում էի, թէ Կարօն ի՛նչու է ուրախանում քրդերի զանազան ցեղերի միմեանց հետ թշնամական յարաբերութիւններ ունենալու մասին, եւ կամ ի՛նչու է տխրում, երբ նրանք հաշտվում են: Բայց վերջին գէպի մանրամասնութիւններն իմացայ ես յետոյ: Ռաշիդ աղան Մամրքանների ցեղապետի որդին էր: Երա իսկական անունն էր Կրպօկոչուեցաւ Ռաշիդ (քաջ) իր զարմանալի քաջագործութիւնների համար: Ես սպաննուեցաւ Մուքրիների ցեղապետի որդու նենգութեամբ: Ռաշիդի կինը ուխտել էր չը վեր առնել իր երեսից սգաւորի սեւ քօղը, մինչեւ իր ամուսնի գերեզմանը չը հանգստացնէ: Դա նշանակում է քրդի լեզվում՝ մինչեւ սպաննուածի արեան վրէժը չառնուի: Այս նպատակով նա սնուցանում էր իր տասներկու տարեկան որդուն, որ առնէ հօր վրէժը եւ կատարէ մօր ուխտը: Որդին մեռնում է կարճատեւ հիւանդութիւնից յետոյ: Մայրը մի

քանի որ անհետանում է իր չափրից: Նրան գանում են իր տղամարդի գերեզմանի մօտ այն ժամանակ, երբ իջնում է իր ձիուց, եւ ոտիսի կարած գլուխը գնելով ամուսնի շերիմի վրայ, ասում է՝ «այժմ թող հանգստանան քո ոսկերքը»...

«Վերջին օրերումս Ռւշիի մէջ պատահած անցքը բաւականին երաշխաւորում է ասորոց կաթողիկոսի դաշնադրութիւնը մեզ հետ, — շարունակում էր նամակագիրը: — Այնտեղի շէյխը քանդել է տուել մի հին ասորոց վանք, նրա քարերը իր բաղնիքի շինուածքի համար գործ ածելու: Այդ այն վանքն է, ուր նեստորականները վաղեմի ժամանակներից սովորութիւն ունէին իրանց եպիսկոպոսների մարմինները թաղելու: Կաթողիկոսը, որպէս լսում եմ, բոլորովին կատաղած է այս բարբարոսութեան պատճառով: Այսօր նրա սուրհանդակը ինձ մօտ եկաւ: Կաթողիկոսը կանչում է ինձ: Առաւօտեան ճանապարհկրնկներմ դէպի Ծօլամէրիկ: Յարմար առիթ... պէտք է օգուտ քաղել դրանից»...

Ասորոց Կաթողիկոսը նստում էր Ծօլամէրիկի Կօծանիս կոչուած գիւղում, որ սահմանակից էր Հաղբակին: Ասորոց մի ցեղ, որ կոչվում էր Զուլօ, անյիշելի ժամանակներից, պատասպարուելով Ծօլամէրիկի լեռների մէջ, պահպանել էր իր անկախութիւնը, որպէս լազգիները Դաղստանում: Կաթողիկոսը, որ կոչվում էր Մար-Շիմօն, էր իր ցեղի քահանայապետը, մի եւ նոյն ժամանակ նրա մարմնաւոր իշխանը: Նա ունէր մինչեւ երեսուն հազար զէնք բռնող տղամարդիկ, մի խօսքով, նրա ժողովուրդը բոլորը պատերազմողներ էին: Կաթողիկոսը ինքը սուր էր կրում: Ծօլամէրիկը, զետեղուած Կորդուաց լեռների մէջ, մի փոքրիկ, փակեալ Չինաստան էր, որի մուտքը կապուած էր օտարների համար: Այնտեղ բնակվում էին միայն Զուլօներ եւ հայեր: Եթէ ուրիշ մարդ

այնտեղ մտնէր, առանց կաթողեկոսից թուղթ ունենալու իր ձեռքում, ամեն պատահող Զուլուն պատրաստ էր նրան սպանելու: Բոլոր ժողովուրդը անասնապահներ էին. նրանց կեանքի պէտքերը գոյանում էին իրանց հօտերից: Զուլուներն ամենեւին յարաբերութիւններ չունէին դրսի հետ. նրանք կենտրոնացած էին իրանց երկրի մէջ: Զուլուն յայտնի է իր դիւրագրգիռ, բարկացոտ եւ յանգուգն բնաւորութեամբ. նա մի եւ նոյն ժամանակ քաջ եւ բարի մարդ է: Բայց Կարօն ի՞նչ գործ ունէր միանալու այդ վայրենիների հետ. ի՞նչ դաշնադրութիւն էր, որ նա կապում էր ասորոց պատրիարքի հետ...

«Այստեղ (Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանքում) ես ստացայ մի քանի նամակներ: Ն. Կ. Վ. գրում է Վարագայ վանքից, թէ գործերը այստեղ վատ են. քրդերի մի նոր արշաւանք թալանեց Հայոց-Չորը: Արտամէտ գիւղը իր ընդդիմադրութեան համար մոխիր դարձաւ: Հրձիգութիւնը թշնամիների կողմից պատահել է գիշերով: Աւելի քան հարիւր հօգի — ծերունիներ, երեխաներ, փախչելու կարողութիւն չունեցող մարդիկ, — այրուել են կրակի մէջ: Այս թէեւ խիստ ախուր, լուրը ինձ ուրախութիւն պատճառեց: Հայոց-Չորը գոնեա այժմ կը զգայ իր սխալը... նա երկար չէր ուզում մասնակից լինել ընդհանուր գործին... Բժշկութեան մասին մտածում են այն ժամանակ, երբ հիւանդն ընկած է»...

Վերջին տողերը կարդալու ժամանակ ես սարսափեցայ: Կարօի խստասրտութիւնն անցնում էր չափից, Աւելի քան հարիւր ծերեր, երեխաներ այրվում են հրդեհի բոցերի մէջ, նա ուրախանում է, որովհետեւ այս գէպից կարող էր նա օգուտ քաղել իր դիւական նպատակների համար: Իսկ նպատակը, — դեռ ինձ յայտնի չէր:

«Մուշէի եւ Բաղէշի կողմերից ոչինչ լուր չը կայ: Դատ-
վանի ռայխը (տանուտէրը) գրում է՝ «այստեղ ամեն ինչ
պատրաստ է»: Շատախում նոր վրդովմունք է ծագել ժո-
ղովրդի մէջ: Հոգւոց վանքի վարդապետը չէ դադարում իր
վաղեմի նենգութիւններից: Ի՞նչ պէտք է անել այդ վա-
սակի հետ. ուղարկեցէք այնտեղ Մըհէին, իմ կարծիքով
նրա գործն է հանգստացնել սեւազլուխ սատանային»...»

Մըհէն, ծերունի որսորդի գնացած գիշերի միւս ա-
ռաւօտը, էլ չերեւցաւ: Քանի օրից յետոյ մենք լսեցինք՝
Հոգւոց վանքի վարդապետին իր խուցի մէջ սպաննել են:
Երկու օր չանցաւ, այս լուրը մեզ հասնելէն, կրկին յայտ-
նուեցաւ Մըհէն:

«Ասլանին ուղարկեցի Բաղէշի եւ Մուշի կողմերը այն-
տեղի գրութիւնը իմանալու համար: Սազուն կանցնի Խնու-
սից դէպի Արղրում, Բայազէդ եւ կը վերադառնայ Խոյի ճա-
նապարհով: Զալադը եւ Մուրադը գնացին Մոկսց եւ Սաս-
նոյ կողմերը: Դւրաքանչիւրի համար նշանակուել է մի ամիս
ժամանակ, իրանց ճանապարհորդութիւնը, հետազօտու-
թիւնները եւ կարգադրութիւնները վերջացնելու համար:
Ամեն մէկին ես տուել եմ հարկաւոր հրահանգները: Այսօր
յուշիսի քսանն է, կը նշանակէ, մինչեւ օգոստոսի քսանը բո-
լորը կրկին կը հաւաքուեն Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանքումը,
իրանց գործունէութեան համարը տալու»:

Զալադը եւ Մուրադը այն երկու քրդատանցի տղամար-
դիկն էին, որոնց ես առաջին անգամ տեսայ արարական մի-
նարէթում: Դրանք այն օրից անյայտացած էին, իսկ այժմ
երեւում էր, որ դարձեալ խառն էին Կարօի գործերի մէջ:

«Իսկ դու, ծերունի բնկեր, այս նամակը քեզ հասա-
ծին պէս, կը գնաս Եղիզների ցեղապետ Միր-Մասումի մօտ.
դա քո հին բարեկամն է, այս պատճառով որոշուեցաւ, որ

գու կապես նրա հետ հարկաւորած պայմանները: «Անտառը կոտորող կացինի կոթը փայտից են շինում»: Բուրդը քրդի գէմ — մի լաւ գործիք է մեր ձեռքում»...:

Եզեզները, եթէ ընթերցողը յիշում է, քրդերի այն ցեղն էին, որ կրօնքով տարբեր էին իրանց մահմեդական ազգայիններից, եւ միշտ հալածուած նրանցից: Այդ միակ ցեղն էր, որ հաշտ էր հայերի հետ եւ աւելի բարեկամ, թէեւ նա ունէր իր ազգի բոլոր աւազակային յատկութիւնները: Մահմեդական քրդերը համարում էին եզեզներին հեթանոսներ եւ խիստ ատելութեամբ էին վարվում նրանց հետ: Եզեզները ներկայացնում էին մարական ցեղի սկզբնական ախպը, մնացած իր մոզական սովորութիւններով: Կարգալով Կարօի գրածները եզեզների մասին, ես այժմ գիտէի ծերունի որսորդի ճանապարհորդութեան նպատակը:

Մի քանի տողեր նամակի մէջ վերաբերում էին ինձ:

«Փարհատի մասին անհանգիստ եմ. ես նրան թողեցի հիւանդ, չե գիտեմ ինչպէս է այժմ նրա առողջութիւնը: Ի հարկէ, նրա մասին ինձ տեղեկութիւն կը տաք: Խնամեցէք այդ մանուկ վագրին, նրա մէջ շատ հարուստ, բայց դեռ չե ժշակուած ուժեր կան»,...

Վերջին տողերը կարգալու ժամանակ արտասուքը սկսեց թափուել իմ աչքերից, եւ չե կարողացայ շարունակել ընթերցումը:

Մ

վանի
պատրաստ
ղովզի
վաղեմի
ասկի
նրա

ԻԹ.

ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ

Երբ որ արձեալ մտում էր ինձ հա-
 յը գիտէի՝ ինչ էր կամենում անել
 չէր՝ ինչու համար նա իր ընկերներին
 էր ուղարկում: Եւ իր՝ Կարօի ասորոց
 կհասկայրենի զինուորի եւ քահանայա-
 արդեօք ինչ խորհուրդ ունէր: Կարօն
 որ օղի մէջ ամրոց կառուցանէ, կամ
 թիւ ետեւից ընկնէ: Նա կը ցանէր այնտեղ,
 գիտէր, թէ հնձել կարող է: Իսկ այդ
 եւ գաղանաճածուկ նախապատրաստու-
 օգուտ պէտք է քաղէր նա:
 Երբ, որովք ինձ պաշարեցին նամակի ընթերցու-
 ես ճանաչում էի այն ժամանակ, երբ նա մի
 աստիճան, մի եւ նոյն ժամանակ դէպի ամեն վատու-
 ճիւղում պատանի էր: Երբ նա մեր դպրոցից անյայ-
 ցնուհետեւ նրա մասին ոչինչ չը գիտէի, թէ ո՞ր
 ճամբով էր պարագում այնքան ժամանակ եւ ինչ
 կրկին վերադարձաւ: Միայն հասարակական կար-
 նա մասին լաւ չէր խօսում. նրան համարում էին մի
 անարձակ սրիկայ եւ աւելի ոչինչ:

Բայց մի մարդ, որ միշտ անբախտի եւ թշուառի բարօրութեան համար էր մտածում, մի մարդ, որ աշխատում էր նեղեալի հանգստութեան համար, կարող էր սրիկայ լինել։
Սերքին ձայնը պատասխանում էր՝ — ոչ։

Իսկ մի եւ նոյն ժամանակ Կարօի անսահման բարեմտութեան հետ խառն նկատում էին արարմունքներ, որոնք բարի մարդու գործեր չէին։ Մարօի յայտնած գաղտնիքը՝ «քանդուած մատուռի» մօտ, Ղանլի-Դարայի մէջ, այն նուիրական ծառերի հովանու տակ, — թէ որպէս Կարօն սպաննել էր իր ընկերներից մէկին, մի հնդկացի երիտասարդի, ամենափոքր կասկածանքի պատճառով, — այս սարսափելի եղեռնադորձութիւնը եւ տակաւին մոռացել չէին։ Իսկ այժմ իր նամակի մէջ նա ծերունի որսորդին առաջարկում էր մի ուրիշ չարադորձութիւն՝ — «հանգստեցնել» հոգւոյ վանքի վարդապետին, կտրել մի օձեալ գլուխ, եւ կիսախելագար Մըհէն պէտք է կատարէր դահճի պաշտօնը։

Բայց կը մասնակցէ՞ ծերունի որսորդը մի այսպիսի արիւնոտ գործին, մտածում էի եւ։

Սերս մտաւ Մարօն ծիծաղելով, նա ձեռքը սեղմել էր իր կուրծքի վրայ, կարծես, աշխատում էր պահել իր ծիծաղը, թեքթեքվում էր, ուղում էր խօսել, բայց դարձեալ զսպել իր ծիծաղը չէր կարողանում, այնպէս ծիծաղելով ընկաւ օթոցի վրայ, համարեա թէ մարեցաւ։

— Ի՞նչ է պատահել, հարցրի եւ։

Նա չը կարողացաւ պատասխանել։

Յանկարծ դռները շառաչմամբ յետ գնացին, լսելի եղաւ Մըհէի ձայնը։

— Ո՞ր սատանան տարաւ իմ տրեխները։

Վիթխարի կերպարանքը յայտնուեցաւ սենեակի մէջ, որպէս մարմնացած կատաղութիւն։ Նա իր ձեռքում բռնած

ուներ մի ահագին լախտ, որի գնդաձեւ զլիւի վրայ մեխել էր, իր կեանքի մէջ գտած, բոլոր բեւեռները:

Մարօն սկսեց հաւատացնել Մըհէին, թէ ինքը նրա տրեխների կորուստի մէջ յանցաւոր չէ, թէ նա շատ ցաւում է, որ այսպէս էր պատահել: Եւ աւելացրուց, տրեխները բոլորովին հում կաշուց շինուած լինելով, եւ որովհետեւ ինքը Մըհէն չէր հագնում նրանց, այլ քաշ տալով ակոտի պատից, պահում էր զատիկ օրուայ համար, տրեխները բոլորովին չորացել եւ կծկուել էին: Երբ Մըհէն զրեց նրանց ջրի մէջ, որ փափկեն, լայնանան, որ կարողանայ հագնել, անխճուած շունը օգուտ քաղելով Մըհէի բացակայութիւնից, գողացաւ տրեխները, եւ ինքը Մարօն այս բոպէխ տեսաւ, որ նա բակի մէկ անկիւնում նստած, դեռ վայելում էր իր անուշ ընթրիքը:

Մարօն այս բոլորը պատմեց մի այնպիսի հեղնական ոճով, որ աւելի շարժեց Մըհէի կատաղութիւնը, եւ աւելացրուց.

— Դու խօ գիտես, Մըհէ, որքան ես սիրում եմ քեզ: Ես այնպէս բան կ'անեմ քո տրեխների հետ:

— Ես գիտեմ... քրթ մնջաց վիթխարին, եւ իր վայրենի աչքերը ուղղելով սիրուն օրիորդի երեսին, դուրս գնաց սեննակից:

— Իմանում ես, Փարհատ, ախար այդ յիմարը սիրահարուած է իմ վրայ, դարձաւ Մարօն գէպի ինձ:

— Ձէ կարելի քեզ տեսնել ու չը սիրահարուել:

Նա որպէս թէ չը լսեց իմ խօսքը:

— Խեղճ տղայ, նա մինչեւ այսօր պահում է իր ծոցի մէջ իմ հին գուլթանների մի հատը: Բանի տարի է: Շատ անգամ տեսել եմ, ինչպէս հանում է նա ծոցէն, մտիկ է անում, ուրախանում է ու սեղմում է շրթունքի վրայ: Մի

անգամ հիւանդ էի ես. ձմեռ էր, խեղճը նստում էր իմ սենեակի դրանը, ամբողջ գիշերը չէր քնում. դրան ձեռքից ահանջ էր դնում, թէ ինչպէս շունչ եմ քաշում ես, որպէս հոգեոց եմ հանում: Եստ անգամ ես լսում էի, նա լաց էր լինում. մի այնպիսի դազանը լաց էր լինում: Դու գիտես, Փարհատ, իմ սենեակի դուռը բացվում է ուղիղ բակի մէջ. նա նստում էր ձիւնի եւ սառի տակ:

— Երեւի, նա երբեմն քաղցրիկ խօսքեր է ասում քեզ:

— Ոչ, չէ ասում: Նա միայն մտիկ է անում իմ երեւին, խորին կերպով մտիկ է անում, ուրախանում է, երբ ես նրան ուշունջ եմ տալիս:

— Երեւի, դա նրան զուարճութիւն է պատճառում:

— Հա՛, մի այդպիսի բան: Լսիր, մի անգամ նա ինձ ասաց՝ «Մարօ, բեր, ձեռքս քսեմ քո մազերին»:

— Դու բարկացա՞ր:

— Ձր բարկացայ: Եթէ մի այսպիսի խօսք Սագօն ասէր, ես կը բարկանայի: Բայց Մըհէն ինչ որ ասէ, ես չեմ բարկանայ. նրա սիրտը խտակ է, նա չէ հասկանում ինչ բան է սէրը:

— Դու հասկանում ես:

Մարօն ոչինչ չը պատասխանեց, որովհետեւ նոյն բուպէում լսելի եղաւ շան խորին կնձկնձոցը եւ խկոյն լռեց գիշերային մթութեան մէջ:

— Վա՛հ, այս ի՞նչ արեց, երեւի, այն յիմարը շանը սպաննեց, ձայն տուեց Մարօն եւ ճրագը խլեց, դուրս թռաւ:

Ես էլ գնացի նրա հետ: Եւ իրաւ, շունը անմուռնչ կերպով ընկած էր բակի մէջ. ճրագի լուսով մենք տեսանք՝ նրա գլուխը Մըհէի լախտի մի հարուածից բոլորովին փշուռել էր եւ ուղեղը դուրս թափել:

— Թաղե՛մ քո սարսաղ գլուխը, ի՞նչու սպաննեցիր շանը, ասաց Մարօն ցաւալի կերպով:

Մըհէն, որ դեռ կանգնած էր իր զոհի մօտ, ոչինչ չը պատասխանեց, մօտեցաւ բակի դրանը, ոտքով մի կողմ գորեց ահագին քարը, որ դրած էր դրան ետեւը փականքի տեղ, եւ լախար իր ուսին դնելով, լուռ ու մունջ դուրս գնաց:

— Ո՛ւր է գնում նա, հարցրի ես Մարօից:

— Աստուած ոչ գիտէ նրա գլուխը: Ես երբ որ իր մահակը վերառաւ, տրեխները հագաւ, կը նշանակէ, հեռու տեղ ունէ գնալու: Թէ չէ, ողջ տարին նա բորելի ոտքերով է ման գալիս. ոսնամանը մի ծանրութիւն է նրա համար:

— Նա հիմայ էլ ոսնաման չունէր:

— Նրա համար որ, շունը կերաւ: Փակիր գուռը փարհատ:

Ես մօտեցայ դրանը. այն քարը, որ Մըհէն մէկ ոտքով հեռու գորեց որպէս թեթեւ տաշեղ, ես հազիւ կարողացայ երկու ձեռքով իր տեղը դնել: Մարօն տեսնելով այդ սկսեց ծիծաղել:

— Այնպէս խօ ես էլ կարող էի մօտ մղել քարը:

— Դէ, փորձիր:

Եւ իրաւ, Մարօն աւելի թեթեւ կերպով քան թէ ես, վերառաւ ահագին քարը եւ բարձրացրուց գեանից:

— Դու ուժեղ ես, Մարօ, դրա համար էլ Մըհէն քեզ սիրում է, որ իր պէս ուժեղ ես:

— Սաակի Մըհէն, ես նրան էլ չը պէտք է սիրեմ, պատասխանեց նա, երբ կրկին տեսաւ սպաննուած շանը, որի ահագին գիակը պառկած էր բակի մէջ:

Միւս շները հաւաքուել էին եւ լիզում էին իրանց բարեկամի վէրքը: Կարծես, ուզում էին բժշկել նրան:

Մենք գնացինք սենեակը:

— Ես գիտեմ Մըհէն ուր գնաց, Մարօ:

— Ո՛ւր գնաց:

— Չեմ ասի, վախում եմ ուրիշին ասես :

— Ես խօ երեխայ չեմ :

Ես յայտնեցի Մարօին, ինչ որ գիտէի Մըհէի ճանապարհորդութեան նպատակի մասին: Նրա դէմքն ընդունեց խիստ աղօտ արտայայտութիւն եւ խօսեց բարկացոտ, դողդոջուն ձայնով .

— Ես հաւատում եմ, նա կ'անէ, նա պատրաստ է ամեն բան անել, երբ հայրս հրամայում է նրան: Ախ, հայրս . . .

Նա խեղդեց իր ձայնը եւ չը շարունակեց խօսքը :

Բոպէական լուծիւնից յետոյ նա ասաց .

— Դու գիտես, Փարհատ, Մըհէն մարդասպան է :

— Ո՞րպէս :

Մարօն պատմեց, թէ Մըհէն հաղբակեցի չէ, ինչ որ երկրից է, որի անունը մոռացել է, բայց այն երկիրը շատ հեռու է: Թէ նա, Մըհէն, ունեցել է մի քոյր, որպէս ինքն է ասում, գեղեցիկ աղջիկ: Նրանց գիւղի աղայի տղան աչք է ունեցել Մըհէի քրոջ վրայ: Քոյրը յայտնել է եղբորը: Աղայի տղան հայ չէ լինում, «անօրէն» պարսիկ է լինում: Մի օր քոյրը մենակ գնում է դաշտից խոտ քաղելու, աղայի տղան իրան բռնում է, չարչարում է . . . Մըհէն վրայ է հասնում եւ իր դանակով նրա վիզը կտրում է, ու յետոյ թողնում է այն երկիրը, փախչում է:

Ես Մարօին պատասխանեցի, թէ այս գործի մէջ Մըհէն շատ յանցաւոր չէ, թէ ես ինքս այնպէս կը վարուէի, եթէ մէկը համարձակուէր անպատուել իմ քրոջը:

— Ես ինքս կը սպաննէի մի այնպիսի աղին, եւ չէի թողնել, որ եղբայրս մէջ մտնէր, պատասխանեց Մարօն:

— Բայց Մըհէն այտեղ էլ շատ բաներ է արել . . .

— Ո՞նչ բաներ :

— Չեմ կարող ասել, մի՞ հարցրու: Հայրս պատուիրել է, որ ոչ մի մարդու չասեմ:

— Ի՞նչ էլ:

— Բեզ էլ¹:

Ես տեսայ, որ անկարելի էր Մարօից խօսք դուրս քաշել այս գաղտնիքի մասին, որովհետեւ Մարօն միամիտ աղջիկներից չէր: Ես հարցրի.

— Ի՞նչու հայրդ պահում է իր մօտ մի այսպիսի մարդասպանին:

— Նրա համար որ, նա մարդասպան է:

— Հա՛ն է մարդ սպանները:

— Վատ մարդուն, ի հարկէ:

Ուրեմն դու ի՞նչու Մըհէի վրայ բարկանում ես:

— Նրա համար, որ նա սպաննեց շանը:

— Եունը մարդից լա՛ն է:

— Եստ մարդերից, որոնք վատ են, ինչպէս քրդերը: Եունը մեր տունը պահում էր, բայց քրդերը մեր տունը քանդում են:

«Իսկ եւ իսկ հօր կտորն է, ... ասեցի ես իմ մտքում:

— Գիտես, Փարհատ, յիջան գող են քրդերը. նրանց երեխաներն էլ գող են. հենց որ օրօրոցից դուրս են թռչում, գողութիւն են անում: Անցեալ տարի մեր հաւերի ձուտերից ամեն օր մէկը պակսում էր. էնպէս որ, տասներկու ձուտից մնաց երեքը: Ո՛վ է տանում, տէր Աստուած: Հայրս ասում էր՝ քորքօրան (ուրուրը) է տանում: Մըհէն ասում էր՝ աղուէսն է գողանում: Ես բակի բոլոր ծակերը բռնեցի, որ աղուէսը ներս չը մտնէ. մի ծակ միայն բաց թողի, որ գալու ժամանակ բռնեմ նրան: Գիշերը

նստում եմ, մտիկ եմ անում, մտիկ եմ անում, աղուէսը
չը կայ: Յերեկով մտիկ եմ անում, աղուան էլ չէ թռչում
մեր կտուրի վրայով: Բննով է տանում ճուտերը: Մի օր
տեսնեմ, մեր հարեւան քրդի աղջիկը Գիւլին, մեր տան
դռնիցը անց կացաւ, մտաւ մարազը, կանչեց՝ ճու, ճու:
Ճուտերը նրա ձայնին սովորած էին, խկոյն դուրս վազեցին:
Նա կուտ դջելով, ճուտերին հեռացրուց, տարաւ մինչեւ
մեր տան մօտի խրամը, խժաւ փոսի մէջ: Ի՞նչ սատանայ է:
Ես վրայ հասայ, տեսնեմ՝ ճուտերից մէկը բռնել է, ուզում
է տանել: «Տօ, սատկած Գիւլի, ուր ես տանում մեր ճու-
տը», ասում եմ ես ու բռնում նրա ծամերից: Նա մատները
զցեց ուզում էր իմ երեսը ծանկուտել: Ես բռնեցի բողազից
(չնչափողից), դրի տակս, խեղդում եմ, խեղդում, մինչեւ
աչքերը դուրս թռան: Ափսոս, որ, Հասօն եկաւ, ձեռ-
քիցս առեց:

— Մե՞ծ էր այն աղջիկը:

— Տես, այսքան բարձր էր ինձանից: — Նա ձեռքը
տարաւ դէպի գլուխը եւ կէս արշինի չափ վեր բռնեց: —
Մինչեւ այսօր էլ Գիւլին ինձ հետ ոխ ունի, ասում է՝ քեզ
մի օր պէտք է սպաննեմ: Հոգեմ նրա սարսաղ գլուխը, լսե-
մարդու է սպաննում... Ի՞նչ նրա ստամբերի խարջն
եմ...

Վերջին խօսքերը Մարօն արտասանեց մի առանձին
հպարտութեամբ: Նա շարունակեց.

— Ախար, քրդերը ամենն այսպէս են, հէնց որ նրան-
ցից վախենում ես, գլխիդ նստում են: Մի անգամ ձեռքիդ
ուժը ցոյց տուեցիր, էլ մօտ չեն գայ: Այն օրից մեր
հաւերից եւ ոչ մէկը չէ կորել: — Է՛հ, ինչքան խօսեցի
ես... հիմն դու կ'ասես՝ կտորած ջաղացի պէս չլիւլի-
կում է...

— Չէ, ես այսպէս չեմ ասի. ես կ'ասեմ՝ դու շատ
լաւ ազգիկ ես:

— Դրո՞ւստ:

— Ըստ արեւը գիտե՞նայ:

— Բաս բեր, ականջիդ մի բան ասեմ:

Սոս ականջս ժող տարայ նրա բերնին, նա ինչ որ
փսփոսաց, եւ ես զգացի, որ նրա ջերմ շքիթ ունքները կպան
իմ երեսին...

Ք Ր Պ Ո Ւ Հ Ի Ն Ե Ի Հ Ա Յ Ո Ւ Հ Ի Ն

Առաւօտեան եւ զարթեցայ խիստ վաղ :

Իմ սենեակի պատուհանից տեսայ, կովերը բակումը կանգնած էին, Մարօն կիթում էր նրանց: Մրա շապիկի թեւքերը ծալած էին, եւ ձեռքերի բազուկները մինչեւ արմուկը մերկ էին: Ի՛նչ գեղեցիկ էին այն լեքը, գլորիկ բազուկները: Մս ագաս աչքերով մտիկ էի անում: Գոգնոցը կապած չէր, եւ շապիկի օձիքի ճեղքից երբեմն դուրս էր նայում սիրուն կուրծքը: Մա վարսակալի նման մի սեւ բռն կապել էր բաց գլխին եւ նրա տակից խիտ ծամերը փոփռում էին առաւօտեան հովի հետ: Մարօն երբէք չէր երեւացել ինձ այնքան հրապուրիչ, որպէս այն առաւօտ: Մա իր կարմիր շապիկի մէջ, որ իջնում էր մինչեւ ոտքերը, ներկայացնում էր հովուական կեանքի մարմնացած անմեղութիւնը:

Մա վերջացրեց իր գործը եւ սկսեց կովերը քշել զէպի նախիրը:

Խաթունը — ծերունի որսորդի տնակալուչ պառաւր, — զբաղած էր թռնրի վառելով: Հասօի կինը, որսորդի հարսը, ծածկեալ ուրուականի նման, լուռ եւ մունջ, պաշտում էր թռնրի շուրջը, պառաւի զանազան պատուէրները կատարելով: Այնքան ժամանակ եւ չը կատարեցայ

տեսնել այս կնոջ երեսը, կամ լսել նրա բերանից մի խօսք։
Նա ոչ ոքի հետ չէր խօսում, բացի Մարտից եւ բացի իր
ամուսնից, այն եւս այն ժամանակ, երբ երկուքը միասին էին,
եւ երրորդ անձն չը կար նրանց մօտ։

Տանեցիներից ուրիշ մարդ չէր երեւում։

Միայն Հասօի երեխաները քաշ ընկած մօր փեշերից,
ճրչւլըչում էին, պահանջում էին մի բան ուտելու։ Մայրը
խփում էր նրանց գլխին, պատուիրում էր, որ սուս կենան
եւ համբերեն։

Իսկապէս, Մարտի խօսքը բոլորովին ուղիղ էր, որ
նա ասաց ինձ իր հօրը ճանապարհ դնելէն յետոյ՝ «մենք էլի
մնացինք մենակ»...

Եւ իրաւ, ծերունի որսորդը զնաց Եղեգիների ցեղա-
պետի մօտ։ Մըհէն սատանայի պէս անյայտացաւ։ Հասօն իր
ազարակից տուն չէր դառնում. նա պարապուած էր իր
դաշտային գործերով։ Պառաւ Խաթունը թօնիրը վառելէն
եւ կերակուրները եփելէն յետոյ, նստում էր չարդախի տակ,
այն հով տեղում բուրդ էր մանում։ Հասօի կինը հանգստու-
թիւն չունէր իր երեխաների ձեռքից։ Ըլ ո՞վ էր մնում, —
ես ու Մարօն, որ բաւականին ազատ ժամեր ունէինք,
խօսիր, ծիծաղիր, որքան քէֆդ է։ Մարօն շուտ դարձաւ
նախիրից։ Նա մօտեցաւ, իմ սենեակի պատու հանից նայեց,
որ իմանայ, ես զարթնել եմ, թէ ոչ։ Երբ տեսաւ ինձ հագ-
նուած, ներս մտաւ։ Երա գէպքը բաւականին տխուր էր։

— Գիտե՞ս, Փարհատ, ասաց նա, — երբ կովերը հաս-
ցրի նախիրին, յետ դառնալու ժամանակ անցայ գիւղի միջով։
Ամեն տներից գալիս էր զաթայի ու նազուքի հոտը, ամեն
տեղ հայուայ էին շինում։ Բոլորը պատրաստվում են ուխտ
գնալու։

— Ո՞րտեղ։

— Չես իմանում: Այսօր հինգշաբթի է, էգուց ուրբաթ, միւս օրը...

— Շարաթ:

— Հա: Շարաթ օր սուրբ Աստուածածնի ուխտի օրն է: Ողջ Հաղթակը այնտեղ կը լինի:

— Սալմաստն էլ այնտեղ կը լինի, պատասխանեցի ես: Իրաւ որ, նրա տօնին այնտեղ հաւաքվում էր մեծ բազմութիւն սալմաստեցի եւ հաղթակեցի ուխտաւորների: Ձը գիտեմ ինչու Աստուածածնի անունը յիշեցրեց իմ մանկութիւնը: Այնտեղ ամեն տարի տանում էր ինձ մայրս, քոյրերիս հետ, տօնական հանդէսների ժամանակ:

— Բա, ամենը գնան, ես մնամ, հարցրուց Մարօն:

— Դու էլ գնա:

— Ո՞ւմ հետ: Հայրս տանը չէ: Մըհէն կորաւ: Եղբայրս այսպիսի բաների գլուխ չունի: Ո՞վ կը տանէ ինձ:

— Ես:

— Դու հանաք ես անում, Փարհատ:

Ես հաւատացրի Մարօին, որ իմ խոստումները կատակ չէր, թէ ես բոլորովին մոռացել էի, որ այս շաբաթ Աստուածածնի տօնն է, հիմայ որ իմացայ, ես ինքս մեծ ցանկութիւն ունեմ այնտեղ գնալու, որովհետեւ գիտեմ, ուխտաւորների թուում կը լինեն մեր քաղաքացիներից շատերը, գուցէ նրանց մէջ կը գտնեմ իմ բարեկամներին, որոնցից այնքան ժամանակ բաժանուած էի:

— Կարելի է, տեսնես սօրդ եւ քոյրերիդ:

— Շատ կարելի է:

— Հաւ: Հիմայ ինչ եմ ուզում անել, Փարհատ, շարունակեց Մարօն ծանր կերպով: — Առանց եղբօրս կամքին ես չեմ կարայ գնալ, դու պէտք է խնդրես Հասօից, որ ինձ թող տայ քեզ հետ գալու: Դու ասա նրան, թէ ինքդ ու-

զում ես ուխտ գնալ, ինձ էլ տանում ես քեզ հետ: Հասօն քո խաթրը շատ ունի, քո խօսքը չի կոտրի: — Այսպէս կ'ասես, հա՛:

— Հա՛, այդպէս: Ես այս լուպէիս կ'երթամ Հասօի մօտ, քեզ համար հրաման կ'առնեմ:

Մարօն փաթաթուեցաւ ինձ որպէս երեսայ, որին խոստանում են բազարից քիշմիշ բերելու: Ես թողեց ինձ եւ դուրս վազեց, ասելով.

— Սպասիր, մի քիչ կաթ բերեմ խմիր, քաղցած մի՛ գնա:

Ես շուտով բերեց մի մեծ թասով կաթ եւ մի կտոր հաց: Եսխաճաշիկս անելէն յետոյ, ես դիմեցի դէպի Հասօի արտը:

Հասօն սկզբում շատ դժուարացաւ մեր ուխտ գնալու մասին, ասելով, թէ տունը բոլորովին կը մնայ անտէր, թէ տունը առանց աղամարդի հսկողութեան թողնել չէ կարելի, որովհետեւ ամեն գիշեր գողութիւններ են պատահում. թէ նա, Հասօն, պէտք է ստիպուած լինի թողնել դաշտը եւ գնալ տանը պառկելու. այն ժամանակ նրա ցանքերը կը մնան առանց հսկողութեան: Ես աւելացրուց, թէ անիծած քրդերն իստակ բարբարոսներ են, որքան կարողանում են վերառնել՝ գողանում են, իսկ մնացածը փչացնում են եւ այնպէս հեռանում: Եւ նա այս պատճառով ամբողջ գիշերը չէ քնում, հէնց հրացանը գոգին դրած, նստում է եւ բաց աչքերով հսկում է. աչքդ խփեցիր, բոլորը կը տանեն: Եւ վերջացրուց, թէ իր հայրը — ծերունի որսորդը — կամ Մըհէն եթէ հեռացան, նրանք յոյս ունէին իմ վրայ, հիմայ որ ես էլ գնամ, գիշերները տանը ճի՛ պէտք է նայե եւ այլն:

Ես պատասխանեցի, թէ մեր գնալ եւ դալը կը տեւէ ոչ աւելի քան թէ մի շաբաթ, եւ այս միջոցում դժուար

չէր լինի մի մարդ վարձել եւ դնել տանը որպէս պահապան :

Այնուհետեւ Հասօն շատ խուլ կերպով ակնարկեց, թէ Հասարակութեան կարծիքը վատ բացատրութիւն կը տար մի այսպիսի նոր, եւ իրանց երկրում դեռ օրինակը չը տեսնուած, երեւոյթի մասին, երբ մի չափահաս աղջիկ մի քանի օրով ուխտ է դնում, իր մօտ աղգականը չեղող, օտար տղամարդի հետ :

Հասօի ակնարկութիւնը թէեւ բոլորովին ճիշդ էր, բայց ես կամեցայ հերքել, ասելով՝ թէ Մարօն ինձ համար նոյն նշանակութիւնն ունի, որպէս իրան, Հասօի համար, նա մեր երկուսիս քոյրն է : Մենք ամենքս երեխայութիւնից մեծացել ենք միասին, որպէս մի եւ նոյն զերդաստանի զաւակներ :

— Դրուստ է քո ասածը, Փարհատ, պատասխանեց նա — Բայց դու տեսել ես, որ մեր երկրում մի քոյր իր եղբոր հետ հեռու տեղ ուխտ դնայ :

— Չեմ տեսել :

— Էլ ի՞նչ ես խօսում : Կովը կովի մօտ են կապում, հորթը հորթի մօտ, եղը՝ եզան մօտ : Այսպէս էլ են մարդիկը : Հասօն սովորութիւն ունէր իր խօսակցութեան մէջ ամեն օրինակները վերառնել անասուններից : Դասաւորել տեսակը տեսակի հետ — դա նրա համար օրէնք էր :

— Ես կը գնամ մենակ, առանց Մարօին իմ հետ տանելու :

Նա ոչինչ չը պատասխանեց, մտածութեան մէջ ընկաւ :

— Ես գուցէ կրկին չեմ վերադառնայ, աւերացրի ես :

Հասօն նկատեց, թէ որպիսի վերաւորական յանգով յայտնեցի իմ վերջին եւ վճռական խօսքը, որ զրեց նրան խիստ դժուար դրութեան մէջ : Նա գիտէր, որ իր հայրը ցանկանում էր ինձ իր մօտ պահել. այժմ հօր բացակայու-

Թեան ժամանակ առիթ տալ ինձ հեռանալու, դա գցում էր Հասօին պատասխանատուութեան ներքոյ:

Հասօն անկեղծ էր. նա շունէր խորամանկ մարդու ձեւերը: Նա յայտնեց, թէ կարօն ինձ յանձնել էր նրա հօրը, իսկ հայրը գնալու ժամանակ պատուիրեց Հասօին, որ վարուէր իմ հետ եղբայրաբար, որպէս զի որսորդի տունը ինձ ձանձրալի չը լինէր, եւ աւելացրուց, մի փոքր հանաքի ձեւ տալով իր խօսքերին.

— Դու երեխայութիւնից իրասածի (յամառ) տղայ էիր, Փարհատ: Ծն գիտեմ, եթէ քեզ կարողանամ հանգրտացնել, Մարօին ամենեւին չեմ կարող, նա աւելի կապրկտրած է: Գնացէք, ինչպէս ուզում էք, այնպէս արեցէք, եւ էս գործիցը ձեռքերս լուանում եմ...

— Մարօն ուզում է, որ քո կամքովն լինի:

— Ուրեմն, թող Խաթունին էլ իր հետ վերառնէ:

— Դարձեալ «կովք կովի հետ»...

Հասօն ծիծաղեց: Ծիծաղը նրա բարի երեսի վրայ փոխուեցաւ ժպիտի, եւ նա ասաց.

— Բոցրա քեզ շատ է սիրում, Փարհատ:

— Ի՞նչ գիտես:

— Ծն ինքն ասաց ինձ:

— Թող սիրէ, աւելի լաւ:

— Բայց դ՞ու:

— Ե՛ս... Մենք սիրում էինք մէկ մէկու, երբ դեռ

երեխայ էինք:

— Այն սէրն ուրիշ էր:

— Սէրը միշտ սէր է. նա չէ փոխվում:

— Դու կարդացողն գլուխ ունես, Փարհատ, քեզ հետ դժուար է խօսելը, ասաց Հասօն, եւ բարձրացրուց իր խաւազանը, սկսեց քշել արօրին լծած եզները:

Ես հեռացայ:

Զարմանալին այն էր, որ մի քանի շարականներ սովորած լինելով, այն ժամանակ ես ուսումնական էի համարվում: Ի հարկէ Հասօի աչքում ամեն տիրացուն կշիռ ունէր. թէ եւ ես ինքս այժմ ծիծաղում եմ իմ այն ժամանակուայ դիտութեան վրայ:

Հասօի արտը բաւականին հեռու էր գիւղեց: Ես շտապում էի շուտ տուն հասնել, յայտնել Մարօին եղբօր համաձայնութիւնը. այդ պատճառով ընտրեցի թէ եւ դժուարին, բայց աւելի կտրուկ եւ կարճ ճանապարհը: Հարկաւոր էր միայն իջնել ձորը, անցնել մի քանի բլուրներ, վերջին բլուրի վրայ արդէն կանգնած էր ծերունի որսորդի տունը:

Արեգակը թէ եւ մի ժամ առաջ ծագել էր, բայց չէր երևում: Օրը մառախլապատ էր, եւ մալլոտ ձորի խլութիւնը տալիս էր նրան գերեզմանի նմանութիւն: Այստեղ մի հազիւ նշմարելի շաւիղ ոլոր-մոլոր գնում էր ձորի միջով, ակեղ-տեղ թաղնվում էր խոտերի մէջ, իսկ երբեմն ծածկվում էր փուլ եկած ժայռերի բեկորներով: Այս զառիվայր եւ զառիվեր ճանապարհով կարող էին շրջել միայն եղջերուները:

Խորատուցուած մտածութիւնների մէջ, համարեա աննկատելի էր ինձ ճանապարհի դժուարութիւնը: Ինձ պաշարել էր Աստուածածնի ուխտագնացութեան ուրախութիւնը: Մտածում էի, այնտեղ ուխտաւորների թուում կը տեսնեմ մեր քաղաքացիներից շատերին. գուցէ մայրս, Մարիամը եւ Մագթաղը նոյնպէս նրանց հետ կը լինեն: Մայրս ամեն տարի կատարում էր Աստուածածնայ ուխտը: Որքան կ'ուրախանայ նա, որքան կ'ուրախանան քոյրերս, երբ որ ինձ կը տեսնեն: Երեւի, նրանք իմ մասին շատ տխուր են, ինձ բողբոջվին կորած են համարում...

Սու վերջ ի վերջոյ ես մտածում էի, գուցէ կը տեսնեմ եւ Սօնային. նրա հայրն որպէս քահանայ կը գայ գիւղացիների հետ (նրա հունձի օրն է) Սօնային եւս կը բերէ իր հետ: Ի՞նչ կ'ասէ Սօնան, երբ կը տեսնէ ինձ:

Ծերունի որսորդի տունը գալէն յետոյ, առաջին անգամ ջերմ կարօտով ես յիշեցի մեր խրճիթը, հայրենական երկիրը եւ այն մարդիկներին, որոնց ճանաչում էի, որոնց հետ սնուել ու մեծացել էի:

Մերեւցաւ մի բարակ վտակ, որ խաշաձեւ կտրելով իմ ուղին, թափվում էր փոքր ինչ հեռու ձորի խորութեան մէջ: Մա այնքան յառակ էր, որպէս բիւրեղ: Մեր թեքուեցայ ջրիցը խմելու, տեսնում եմ, վտակը բերում էր իր հետ խիստ մանր աւազներ, որ անկարելի էր խմել: Մա զիմեցի զէպի ջրի աղբւրը, որ երեւում էր շատ հեռու չը պէտք է լինի: Մի աղօտ բան անորոշ կերպով խլրտվում էր, թէեւ մօտ էր նա, բայց վաղորդեան մտախուզը թոյլ չէր տալիս պարզ տեսնել: Մրբեմն կ'ծկվում էր նա, երբեմն բաժանվում էր, եւ ամեն մի մասը տնկուելով գետնի վրայ, մարդու մնայլ կերպարանք էր ընդունում: Մրանք դարձեալ միացան եւ կազմեցին մի սեւ շարժուն գունդ: Ի՞նչ պէտք է լինի Մօտենում եմ: Մրկու արարած, միմեանց փաթաթուած, աշխատում էին մինը միւսին տակով անել: Մրանք կանայք էին: Մէկի ձեռքում փայլեց դանակը: Մա մօտ հասայ: Մարօն տարածել է գետնի վրայ մի աղջկայ, եւ նրա բազուկը պինդ բռնած, աշխատում էր ձեռքիցը խել գանակը: Մարսափելի մի տեսարան էր այդ: Մրկու կատաղած առիւծուհիք մենամարտում էին: Մարօի հակառակորդը քրդուհի էր: Մա վրահասայ եւ բաժանեցի նրանց:

— Մա քեզ դարձեալ կը սատկեցնեմ, գու իմ ձեռքից չես պրծնի, ասաց քրդուհին, որի գեղեցիկ, սեւորակ

աչքերը նոյն բուպէում ընդունել էին դազանի աչքերի նմանութիւն:

Մարօն ոչինչ չասաց, նա այնքան վրդովուած էր, որ խօսել չէր կարողանում: Եւ պատասխանեց իր արհամարհական նայուածքով:

Քրդուհին աւելի գեղեցիկ է իր կատաղութեան բուպէում. նրա հոգին եւ արտաքին կերպարանքը կազմակերպում են այն ժամանակ մի ամբողջ պատկեր, որի մէջ նա երեւում է իր բոլոր քաջազնական բնաւորութեամբ:

Եւ չէի կարող առանց համակրութեան նայել լեռների այն ազատ դատեր վրայ, թէեւ մի բուպէ առաջ նա ուզում էր սպաննել Մարօն:

— Ի՞նչու է իր սպաննում այս աղջկան, հարցրի ես քրդուհիից:

— Դու չե գիտես, ազա, — նա ինձ համարում էր թուրք, — ի՞նչպէս սատանայ է այս աղջիկը, կ'ասես թէ Ֆրւայ (հայի նախատական կոչումը քրդի լեզվում) չե լինի. նա համարձակվում է ձեռքը բարձրացնել իմ վրայ. մի օր ուզում էր խեղդել ինձ: Ո՞ր հայը այսպէս կ'անէ:

— Հայր ի՞նչ է, որ չե կարողանայ այսպէս անել:

— Հայր շնն է, հենց որ հաշէ, գլխին խփիր, ձէնը կը կտրէ...

Արիւնը վազեց դէպի իմ գլուխը, ձեռքերս դողացին: Բայց ի՞նչ մեղ ունէր քրդուհին, երբ անարգում էր մի ազգութիւն, որ ինքն իր ստորութեամբ աւիթ էր տուել իր մասին կազմել մի այսպիսի վատ կարծիք...

Բայց Մարօն համբերել չե կարողացաւ. նա կրկին յարձակուեցաւ քրդուհու վրայ եւ մի հարուածով գլորեց նրան գետին: Եւ դժուարութեամբ կարողացայ ազատել նրա ձանկերից ոչ սակաւ կատաղած գոհր:

— Բոլոր սուր խնդրեմ դրան, ասում էր Մարուն:

— Ես նույն գառում էր քրդուհին:

Երբ ժամանակ միայն նկատեցի, որ Մարտի ձեռքից
բռնեմ էր հասում: Երբ առաջին անգամ քրդուհու բազուկը
բռնեմ, նա աչիստում էր խել նրանից դանակը, մատը վե-
րստացել էր, եւ իր խոտվութեան մէջ, չէր զգում ցաւը:
Սա ազնոյն փաթաթել վէրքը, բայց նա թող չը տուեց,
ստեղծ, թէ թնքն եւս կարող է փաթաթել: Սա մտեցաւ
այդպէս, սիտեց սառն ջրով լուանալ արիւնը:

Քրդուհին զցեց իր ուսին մի սուպրակ, որի մէջ դրած
էր մի գառն, եւ իր քայլերը ուղղեց դէպի գիւղը:

— Ո՛ւր ես տանում այս գառը, հարցրի նրանից:

— Տանում եմ «Աստուծոյ մարդու» համար, պատաս-
խանեց նա հանդարտ կերպով:

— Ո՛վ է «Աստուծոյ մարդը»,:

— Սա գրում է թ իլիսամաններ, եւ որ տղային սիրում
է ազնիկը, նրան բերում է այն աղջկայ համար:

— Ուրեմն դու սիրում ես մէկին:

— Ահա՛ն է որդի Սափօին: Սա մի քաջ որսորդ է:

— Իսկ այդ գառը քո հօր հօտինն է:

— Սա նրան զոզացայ ճանապարհին գալու ժամանակ:

— Երեւի, հայերի ոչխարներից: Այդպէս չէ:

— Բնօրսեղից: Բրդի գառը ես չեմ գողանայ:

— Հեռու է քո հօր շագրը:

— Խանա-Սօրի այն կողմը: Սա այնտեղից դուրս եկայ,
երբ լոյսը դեռ չէր ծագել: Հայրս չիմացաւ:

Աւելի քան երեք միջոն ճանապարհ էր եկել քրդուհին:
Սա նայեց դէպի վեր, տեսնելու թէ արեւը որտեղ էր կան-
գնած, եւ շարունակեց իր ճանապարհը, ասելով:

— Ես հեռու պէտք է գնամ. «Աստուծոյ մարդը» կենում է այստեղից շատ հեռու. տես, այն կապոյտ սարերի մէջ: Թէ մի օր կը պատահի քեզ անցնել Պանա-Սօրի ձորով, հարցրու այնտեղ Գիւլիի հօր չաղբորը, նրան կոչում են Ռահմանի որդի Ռահիմ. նա Բիլբանների ցեղապետն է: Գիւլին շատ սիրեց քեզ, դու օգնեցիր նրան: Բո աչքերը նմանում են նրա Սաֆօի սուրմայած աչքերին: Գիւլին հանգստութիւն կը տայ քեզ իր հօր չաղբում, մի ամսական դատը կը մորթէ քեզ համար:

Ես կամեցայ գեղեցիկ քրդուհու քաղցրախօսութեանը պատասխանել նոյն ոճով եւ ասեցի.

— Բայց Գիւլին նմանում է քեաֆար դիւլի (մոյզ ծիրանի գոյն ունեցող վարդի):

Քրդուհի օրիորդի գորշ, բայց սիրուն դէմքի վրայ փայլեց մի ժպիտ, նա երեսը շուռ տուեց, շարունակեց իր ճանապարհը, ասելով.

— Աստուած կը տայ ինձ մի օր, որ կը սպաննեմ այն աստանայի քածին...

Ես ցոյց տուեց Մարօի վրայ եւ հեռացաւ:

Մարօն լուացել եւ փաթաթել էր իր վէրքը, երբ ես մօտեցայ նրան:

— Գիտես ով էր այն աղջիկը, հարցրուց նա:

— Գիւլին: Այդ աղջիկը գնում էր կախարդի մօտ, որ նրա թիլեմաններով գրաւէ իր սիրականին:

— Ո՞վ ասաց քեզ: Դու արդէն նրա անունն էլ գիտես...

— Նա ինքն ասաց:

— Բայց դու, Փարհատ, բաւականին սիլբիլի արեցիր նրա հետ... Ե՛տ խորամանկ ես...

— Դրուստն ասեմ, ինձ շատ դուր եկաւ Գիւլին:

Մարօն ասաց, ինքը անհամբերութեամբ սպասում էր, թէ ինչ լուր կը բերեմ ես Հասօից, եւ այս ճանապարհով եկաւ իմ առաջ, լսելու եղբօր խօսքը: Գիւլին նստած էր աղբիւրի մօտ հանգստանալու համար, հէնց որ տեսաւ իրան, գանակը հանեց եւ յարձակուեցաւ:

— Բայց ի՞նչու է նա քեզ հետ թշնամացել, հարցրի ես:

— Դա հին բան է, պատասխանեց Մարօն, — մի տարի Գիւլիի հօր ցեղը եկաւ մեր գիւղում ձմերելու: Գիւլին մեր տան մօտն էր կենում: Ամեն օր մենք տեսնում էինք, որ մեր հաւերից մէկը պակասում էր, ո՞վ էր տանում, չէինք իմանում: Հայրս ասաց, կարելի է, աղուէսն է գողանում: Ես մի օր նստեցի մարագի դրանը, հսկում էի, որ աղուէսը գայ, եւ նրան բռնեմ, հաւերի վրէժն առնեմ: Տեսնում եմ Գիւլին դեւի պէս յայտնուեցաւ: Ես կուզէ-կուզ մօտեցաւ, մարագի դուռը բաց արաւ: Ես թագնուած էի, նա ինձ չը տեսաւ: Չայն չը հանեցի, մինչեւ մտաւ մարագը: Հաւերից երկուսը բռնեց, հէնց որ դուրս էր գալիս, բռնեցի ծամերիցը, պցեցի գետին, լսեղդում էի, բայց այդ միջոցին Մըհէն վրայ հասաւ, չը թողեց: Հիմայ այն օրից ինձ հետ թշնամութիւն ունի:

— Դու այս օր էլ նրան կը լսեղդէիր, եթէ ես վրայ չը հաննէի: Բայց Գիւլիի պատմութիւնը մի անգամ էլ քեզանից լրած եմ:

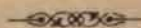
— Բայց դու ոչոքին չասես այսօրուայ անցքը, ֆարհատ:

— Իսկ քո ձեռքի վէրքը:

— Ես կ'ասեմ ինքս վերաւորեցի, երբ գանակով սոխ էի կոտորում:

— Լաւ:

— Դէ, գնանք:

Ո Ւ Խ Ս Տ Ա Խ Ո Ր Ն Ե Ր

Մարօի ձեռքի վերքն այնքան թեթեւ չէր, որքան նա կամենում էր ցոյց տալ. դանակը կտրել էր բթամասի պրտղուցը կէս եղունգի հետ: Բայց նա դրա վրայ ուշադրութիւն չէր դարձնում եւ ողջ օրը զբաղուած էր ուխտագնացութեան պատրաստութիւններով: Ես տեսնում էի, թէ որպէս նա մի ձեռքով հունցում էր խմորը նազուքներ եւ իւղով հացեր թխելու համար, որպէս եռանդով պատրաստում էր մեղրայի հալվաները:

Պառաւ Խաթունը նոյնպէս ոչ սակաւ զբաղմանց մէջ էր. նա ինքը վազեց խունկ ու մոմ գնելու գիւղի մանրավաճառից իր սեպհական արծաթով, որ յետ էր գցել այսպիսի հոգեշահ բաների համար: Եւ աշխատում էր վերջացնել իր գործած գուլբաների երկրորդ ջուխտը, որ պատրաստել էր վանահօրն ընծայելու, որպէս զի նա իրան յիշէ իր աղօթքների մէջ:

Այդ բոլորը կատարվում էր խիստ ջերմ եւ բարեպաշտական ոգեւորութեամբ:

Տխուր էր միայն Մարգարիտը, — այդպէս էր Հասօի կնոջ անունը, — նա չէր կարողանում համբերել, որ Մարօն եւ Խաթունը ուխտ էին գնում, իսկ ինքը մնում էր: Իհնչու չէին թողնում նրան, միթէ նա հոգի չունէր, միթէ նա չէր ուզի վսնքի սրբութիւնները համբուրել:

վերջապէս նրան եւս պէտք էր որսորդի փակուած խրճիթից դուրս գալ եւ արձակ աշխարհ տեսնել: Մարօն կապր կտրած հորթի նման, ուր որ ասես, գնում էր, բայց ինքը պէտք է տանից դուրս չը գար, նրա համար որ, Մարօն դեռ աղջիկ էր, իսկ ինքը հարս... Նրեւի, այսպէս էր մտածում Մարգարիտը, երեւի, այսպէս էր բողբոլում նրա լուսթեան դատապարտուած լեզուն իր սրտի խորքում:

Նւ իրաւ, հայ ընտանիքի մէջ խիստ տարբեր էր հարսի եւ դեռ շամուսնացած աղջկայ վիճակը: Աղջիկը վայելում էր բաւականին ազատութիւն: Մա, ում հետ ուզում էր, խօսում էր. նա կարող էր ոտքը շատ հեռու դնել հօր տան շէմքից, գնալ դրացիների տները, գնալ արտը, դաշտը, ուր որ ուզում էր ման դալ, ի հարկէ, պահպանելով համեստութեան բոլոր պատշաճը: Մրա երեսը ծածկուած չէր քողով եւ լեզուն արձակ էր: Իսկ այն օրից, երբ նա նշանուեցաւ մէկի հետ, նա իր բոլոր յարաբերութիւնները կտրում էր դրսի աշխարհի հետ. նա դառնում էր իր տղամարդի սեպհականութիւն. նրա աշխարհը լինում էր ամուսնի տան չորս պատերը: Մրա բերանը փակվում էր, ոչ զքի հետ խօսելու իրաւունք չունէր. նրա երեսը ծածկվում էր թանձր քողով, ոչ զքին ցոյց տալու իրաւունք չունէր: Մա ապրում էր իր ամուսնի համար, որպէս նրա ծածկեալ եւ վարագուրուած սրբութիւնը, որի ներսը նայելու օտար զք կարող չէր:

Այս վէճակի մէջն էր գտնվում խեղճ Մարգարիտը:

Իր փակուած գրութիւնը յարուցել էր նրա մէջ նախանձի նման մի բան դէպի ուրիշների ազատութիւնը, դէպի Մարօն, որ դեռ մանուկ աղջիկ էր, եւ դէպի պառաւ Խաթունը, որ կեանքի համար անպիտանացած էր: Մանկութիւն եւ դառամութիւն — երկու հակառակ ծայրեր,

որոնք աւելի չէին ենթարկվում ընտանեկան խտուժիւնների պահանջներին:

Սոյն աւուր երեկոյեան պահն էր, որի միւս առաւօտը մենք պէտք է ճանապարհ ընկնէինք դէպի վանքը: Ես դնացել էի ախոռատուներ ձիս նայելու եւ պատանի Ատօին — դա Մըհէի օգնականն էր — պատուիրելու, որ Մարօի եւ Խաթունի նստելու ձիաների սարքը պատրաստէր, վաղ-առաւօտեան դարին տար, որ հոյով ճանապարհ ընկնէինք: Դարձայ իմ սենեակը, մութը բաւականին թանձրացել էր: Մարօն ամեն օր այս ժամուն ճրագ էր ներս բերում. այսօր, երեւի, այնքան ղբաղուած էր, որ մոռացել էր, թէ ես նրատաժ եմ խաւարի մէջ: Մեծ եղաւ իմ զարմանքը, երբ տեսայ փոխանակ Մարօին յայտնուեցաւ Մարգարիտը ճրագը ձեռին: Մօր փեշից բռնած, ներս մտաւ եւ փոքրիկ Սալբին — Հասօի անդրանիկը — եւ մի այնպիսի վախկոտ երես էր շինել չորս տարեկան երեխան, կարծես, երկիւղ ունէր՝ չիցէ թէ մօրը խնն իր ձեռքից:

Մարգարիտը ձգած ունէր կարմիր քօղը գլխին, որ առջեւից ծածկում էր նրա երեսը մինչեւ գօտին, իսկ ետեւից՝ բոլոր մէջքը: Ես առանց քօղը բարձրացնելու, լուս գլուխ տուեց եւ դրեց ճրագն իր տեղում: Ինձ երեւաց, որ նա չէր ուզում հեռանալ, որպէս ասում են՝ ոտքը քաշ գցեց, կարծես, ուզում էր մի բան ասել ինձ: Ես կանգնեց ինձանից փոքր ինչ հեռու դրան մօտ, իսկ Սալբին տնկուեց մօր առջեւը: Մայրը խթեց դատեր կողքը, դուստրն իր փայլուն աչքերը դարձրուց դէպի նա եւ հարցրուց:

— Ի՞նչ աշեմ:

Մայրը թեքուեցաւ, Սալբիի ականջին փսփսաց մի խօսք.

— Աշա՛, ախրէր, ախար եշ էլ խեղճ եմ, . . .

Մալբի շփոթուեցաւ, նա մտաւցաւ մօր ասած պարբերութեան կէսը: Մայրը կրկին խօսեց նրա կողքին եւ փսփսայ այս անգամ փոքր ինչ լսելի ձայնով.

— Խորած, էսպէս չեն ասի:

Թարգմանը կրկնեց նրա խօսքերը.

— Խորած, էշպէշ ցեն աշի:

Մայրը բարկանալով անհմուտ թարգմանի տգիտութեան վրայ, այս անգամին աւելի սաստիկ խօսեց նրա կողքին: Մալբին օրօրուեցաւ, ուզում էր ընկնել գետին, բայց հաղիւ կարողանալով պահել իրան փոքրիկ ոտները վրայ, տհաճութեամբ հարցրուց.

— Բա, ի՞նչպէշ աշեմ:

— Դու խո թաղեմ, գիժ սատանայ, տես, էդպէս ասա՛ — ախպէր, բա՛ ես խեղճ չեմ, ամենը գնում են ուխտ, ես մնում եմ տանը:

Մալբին հաղորդեց ինձ.

— Դու խո թաղեմ, գիժ շատանայ...

Մայրը բամփեց դատեր գլխին, փոքրիկ թարգմանը լայ եղաւ, եւ ձգելով իր անախորժ պաշտօնը, դուրս փախաւ:

— Ես հասկացայ, քոյրս, ասեցի Մարգարիտին:

Նա անշարժ եւ լուռ մնաց իր տեղում, սպասելով իմ վերջին խօսքին.

— Դու ուզում ես Մարօի հետ ուխտ գնալ, այդպէս չէ՛:

Նա գլուխը շարժեց հաւանական եղանակով:

— Ի՞նչու Հասօն չէ ուղարկում եւ քեղ:

Նա այժմ շարժեց ուսերը, որ նշանակում էր, թէ ինքն էլ չը գիտէ:

— Դու ցանկանում ես, որ ես խնդրեմ Հասօից:

Նա գլուխ տուեց, իբր թէ շնորհակալ կը լինի:

Նոյն միջոցին ներս մտաւ Մարօն: Նրա երեսի վրայ
երեւեցաւ զարմացման նման մի բան:

— Դ՞ու այստեղ ինչ ես շինում, հարցրուց Մար-
գարիտից:

Հարար ձեռքով ցոյց տուեց ծրագը, իբր թէ ծրագն
էր բերել:

Մարգարիտն ուզում է դալ մեղ հետ, ասեցի ես
Մարօին:

— Թող գայ, աւելի լաւ է Բայց Հասօն ի՞նչ կ'ասէ:

— Ես Հասօից կը խնդրեմ:

Մարօն ուրախացաւ, եւ դառնալով դէպի Մար-
գարիտը, ձեռքը տարաւ դէպի նրա քօղը. բարձրա-
ցնելով ասաց.

— Ումի՛ց ես երեսդ ծածկում, Փարհատից, ինչո՞ւ չես
խօսում, քոյրն եղբօր հետ չե՛ խօսի: Փարհատը ինչպէս իմ,
այնպէս էլ քո եղբայրն է:

Մարգարիտը թէեւ շուտով քօղը քաշեց երեսին,
բայց ես կարողացայ տեսնել նրա դէմքը. նա նմանում էր մի
խամբած, դալկացած ծաղկի, որ երկար պահուել էր
ծածկոցի տակ:

Մարօն կրկին ձեռքը տարաւ դէպի նրա քօղը: Մար-
գարիտը չը կարողանալով դիմանալ նրա հանարներին, մի
բան ասաց Մարօի ականջին եւ դուրս վազեց: Մարօն
սկսեց ծիծաղել:

— Ի՞նչ ասաց նա:

— Ասաց՝ «մեղք չէ՛, որ դու ասում ես՝ Փարհատն
իմ եղբայրն է»:

— Ի՞նչու է մեղք:

— Տղան ու աղջիկը երբ մէկմէկու հետ քոյր ու եղբայր
են դառնում, նրանք էլ . . .

— Չեն պատկզում:

— Հա՛ն Մեր գիւղում մի տղայ ու աղջիկ կային, Պաշ-Աւետարան համբուրեցին, քոյր-եղբայր դարձան. յետոյ նրանց հէրն ու մէրն ուզեցին պատկել նրանց. նրանք չը պատկուեցան, ասեցին՝ մեղք է. թէեւ մինչեւ հիմայ էլ սիրում են մէկմէկու:

— Պատկուելու ժամանակ էլ Պաշ-Աւետարան են համբուրում:

— Բայց քոյր-եղբայր չեն դառնում:

— Բա՛ ինչ են դառնում:

— Է՛հ, դու չե՛ս իմանում...

— Իմանում եմ: Դու շատ չար աղջիկ ես, Մարօ, ի՛նչու այնպէս արեցիր, երեւի, Մարգարիտը բարկացաւ, որ նրա երեսը ինձ ցոյց տուեցիր:

— Ես չի բարկանայ: Մարգարիտը լաւ սիրտ ունի. նա քեզ շատ է սիրում. երբ գնանք Աստուածածին, ես ճանապարհին նրան քեզ հետ կը խօսացնեմ: Այնտեղ քոյր-եղբայր դարձէք, Փարհատ: Եկտոյ նա քեզ հետ միշտ կը խօսի, երեսը չի թաղցնի. բայց հիմայ կարգ չէ, ամաչում է:

— Դու երբ որ հարս կը դառնաս, դո՛ւ էլ երեսդ կը ծածկես, մարդու հետ չես խօսի:

— Բա ի՛նչպէս. դրա համար են հարս դառնում:

— Այդ բլբլացող լեզուդ ի՛նչպէս պէտք է լուռ պահես:

— Կը սովորեմ: Ախար տղամարդը կը ծեծէ, երբ կնիկը իր երեսը ուրիշին նշանց տալու լինի:

— Ես չեմ ծեծի...

Մարօն ծիծաղեց:

— Ուրիշներն ի՛նչ կ'ասեն. չե՛ն ասի՝ անամօթ հարս է:

յաղթութիւնը տարաւ ի հարկէ Մարօն. մատակ ձին որոշուեցաւ Մարգարիտի համար:

Մարօն ունէր իր փոքրիկ փառասիրութիւնը. նա ուզում էր յայտնուել ուխտաւորների մէջ, նստած գեղեցիկ նժոյգի վրայ, եւ ցոյց տալ Հաղբակայ աղջիկներին, թէ ինքը նրանց երկրի «միրի» դուստրն է: Տղամարդերի մասին չէր մտածում. նա կամենում էր գրգռել իր ընկերուհիների նախանձը եւ նրանց ուշադրութիւնը գրաւել:

«Միրը» մեծ նշանակութիւն ունէր հասարակութեան մէջ. նա ժողովրդի գլխաւոր եւ ներկայացուցիչն էր: Հաղբակայ հայերի «միրի» պաշտօնը վարում էր Մարօի հայրը: Ամենքը կը ճանաչէին նրան, որպէս դուստր այն մարդու, որ հասարակական դրութեան մէջ բռնել էր բարձր տեղ: Այդ պատճառով Մարօն աշխատում էր իր արտաքին փայլը հաւասարացնել իր հօր կոչման հետ: «Միրի» աղջիկ, մեծ բան էր Հաղբակում: Մա ոչ սակաւ հոգ էր տանում եւ իր հագուստի ու պաճուճանքի մասին: Նրա զարդարանքները բաղկանում էին գոյնզգոյն յուլունքներից, քթի եւ ականջների օղերից, մատանիներից, պարանոցի մանեակից, գլխի արախչիներից, նախշած ոսկի եւ արծաթի դրամներով, եւ արծաթեայ քամարից: Վերջինը խիստ գեղեցիկ կերպով սազ էր գալիս բարակ մէջքին:

Մա մտածում էր եւ իմ մասին: Երեւի, չէր ուզում, որ ես յայտնուէի ամբոխի մէջ իմ արդէն հնացած հագուստով: Այն օրից, որ ես փախայ տէր Թօղիկի դպրոցէն, ես չէի փոխել իմ հագուստը, որովհետեւ ուրիշը չունէի: Գիշերից բաւական անցել էր, երբ Մարօն, բոլորովին յոգնած, իմ մօտ եկաւ: Մա յայտնեց, թէ ինքը չէ ցանկանում, որ ես երեւնայի ուխտաւորների մէջ հնացած շորերով, սասց, որ իր եղբայրը ունէ մի ձեռք հագուստ բոլորովին

նոր, որոնց ամենեւին չէ հաղել ընծայեց ինձ հագնելու համար:

— Հասօի շորերը իմ վրայ չեն կարող նստել, պատասխանեցի ես: — Հասօն աւելի հաստ է եւ հասակով կարծեա նրանից բարակ եմ եւ երկայն:

— Ես չեմ քնի, այս գիշեր կը նստեմ, բոլորը կը դրստեմ քո հասակի համեմատ: Նա չափեց իմ հասակը եւ հեռացաւ:

Հաղբակեցի կինը իր տան դերձակն է: Նրանց հագուստներն այնպէս էին ձեւուած, որ մեծից փոքրի համար եւ փոքրից մեծի համար փոփոխելու միշտ հնար կար:

Հայերի համար շատ թանգ էր նստում ուխտագնացութիւնը: Մի քանի գիւղի բնակիչները հաւաքվում էին միասին, կազմում էին ամբողջ քարաւան, շատ անգամ բաղկացած հարիւր-երկու հարիւր հոգուց: Մի այսքան բազմութիւն դարձեալ չէր կարող առանց վտանգի կատարել իր ճանապարհորդութիւնը. նրանք վարձում էին քրդի ձիաւորներ, որ իրանց պաշտպանեն աւազակների յարձակմունքներից, եւ մարդագրուխ վճարում էին մի նշանակեալ արծաթ: Բայց քիչ չէր պատահում, որ նոյն իսկ պահապան քրդերի անյայտ ընկերները յարձակվում էին եւ կողոպտում էին ուխտաւորների քարաւանը: Պահապանները թէեւ ընդդիմութիւն էին դորձում, բայց միայն ցոյց տալու համար, թէ իրանք աւազակների հետ առաջուց յարաբերութիւն չունէին:

Ուրբաթ օրը մենք ճանապարհ ընկանք, վաղ-առաւօտեան, առանց քուրդ ձիաւորների պահպանութեան, եւ ոչ խառնուեցանք գիւղացիների հետ: Մի այսպիսի համարձակութիւնը թէեւ յանդգնութիւն էր մեր կողմից, բայց նախ, իմ սնափառութիւնը չէր ներում ապաւինել

ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾ-ԱՄՕՐ ՎԱՆՔԻ ՏՕՆԱԽՄԲՈՒ-
ԹԻՒՆԸ

Յարաթ աւուր երեկոյեան պահուն մենք հասանք վանքը :
Իմ առաջին հոգան եղաւ մեր վրանը կազմել մի յար-
մար տեղում, որ ուխտաւորները հանգստանան : Մարգարիտն
եւ Պատուէնը շատ յոգնած էին, նրանք հենց որ տեղ հասան,
դիակի պէս վայր ընկան : Մարօի հպարտութիւնը թոյլ չէր
տալիս ցոյց տալ իր յոգնածութիւնը, նա օգնում էր ինձ
վրանը կանգնելու միջոցին եւ ծիծաղում էր Մարգարիտի
վրայ : Փոքրիկ Սալբին իր աւանակից իջնելուն պէս, վազեց
դէպի վանքը, ասելով .

— Նշ գնում եմ Աշուածաճիւնը տեղնեմ :

Համնայն Մարօի ցանկութեան եւ վրանը կազմեցի մի
երեւելի տեղում : Բառորդ ժամից յետոյ ամեն ինչ սար-
քուած էր :

Սուրբ Տիրամօր վանքը գտնվում է վանայ ծովակի
ափին, Լիմ անապատի հանդէպ, Կորդուաց լեռների մէջ :
Հայաստանի վանքերից համարեա ամեն մէկը տեղհականել է
մի առանձին հրաշագործ զօրութիւն, եւ ժողովրդի մէջ
հռչակուած է որպէս այս եւ այն բժշկութիւնների մասնա-
գէտ : Կորդուաց երկրի սուրբ Աստուածամայրը նշանաւոր էր
որպէս բորոտութեան, քոսութեան եւ տեսակ-տեսակ խոցերի

բժշկող, Նա ոչ միայն սրբում էր յուսով իր դուռը գիմող ուխտաւորներին յիշեալ ախտերից, այլ բոլորովին առողջ մարդերի մէջ պատճառում էր նոյն ախտերը, եթէ նրանք կը բարկացնէին իրան, եթէ անհնազանդ կը գտնուէին դէպի իր վանականները, եւ կամ չէին լրացնի նրանց պահանջները: Այս պատճառով, ժողովրդի մէջ բորոտութիւնը, քոսութիւնը, մի քանի տեսակ խոցեր եւ կերցաւը՝ կոչվում էին «տիրամօր եարայ», այսինքն՝ Տիրամօր վէրք կամ խոցեր, որոնք յայտնվում են որպէս պատիժ մարդիկների յանցանքի համար Աստուածամօր կողմից:

Կորգուաց երկրի Աստուածամայրը խտասիրտ էր եւ վրէժխնդիր: Նրա բարկութիւնը մարդիկներից անցնում էր եւ անասունների վրայ: Ընտանի կենդանիներից ամեն պիտակաւորը համարվում էր նրա վանքին նուիրական, որովհետեւ սուրբ Տիրամայրը գրեւէր նրա վրայ իր «նշանը», Տէրն իրաւունք չունէր իր պէտքերի համար գործ ածել իր կովը, եղը, գոմէշը, ձին եւ այլ շորքոտանին, եթէ նրանց վրայ գտնվում էր «տիրամօր նշանը», որը մի ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ մի քանի պիտակներ անասունի մարմնի որ եւ իցէ տեղում: Նա կամ պէտք է ինքն իր անասունը ուղարկէր վանքը, եւ կամ սպասէ, մինչեւ վանքի «մղզսիքը» գային եւ տանէին: Ամեն տարի վանքի «մղզսիքը» պտըտում էին գաւառներում եւ հաւաքում էին այսպիսի անասուններ: Ոչմի հայ իրաւունք չունէր գնել կամ վաճառել նրանց, որովհետեւ վանքի սեպհականութիւն էին:

Վանքի մօտ կար մի գիւղ, որ կոչվում էր «վանքի գիւղ», նրա բնակիչները բոլորովին ծոյլ եւ տխմար մարդիկ էին, ուրիշ պարսպմունք չունէին, միայն ծառայում էին վանքին եւ կոչվում էին «տիրամօր մղզսիք»: Նրանց ապրուստի աղբիւրը վանքն էր:

Առանց ցաւելու չէր կարելի նայել, երբ մի ամբողջ գիւղի ողորմելի բազմութիւնը նուիրել էր իրան միայն վանքի սպասաւորութեանը, դառնալով կոյր գործիք նրա միաբանութեան ձեռքում: Տիրամօր «մղգսին» գրադէտ մարդ չէ: Բայց նա գիտէ Աւետարանից ամբողջ գլուխներ, երգում է շարահաններ, կարդում է եկեղեցական ընթերցանութիւններ երբ նա, առած իր հետ վանքի սրբութիւններից մէկը ման է գալիս գիւղից գիւղ, քաղաքից քաղաք, մանում է ամեն ջրմեռանդ հայի տուն, վանքի սրբութիւնը բաց է անում, մաղթանք է կատարում, համբուրել է տալիս, եւ ողորմութիւն է հաւաքում:

Տիրասօր «մղգսինների» մուրացիկ թափառականները կարելի էր տեսնել ամեն տեղ: Եւ դեռ յիշում եմ, երբ նրանք մեր տունն էին գալիս, բաց էին անում վանքի «սուրբ նշանը», — նա լինում էր՝ կամ մի խաչ, կամ մի որ եւ իցէ սուրբի մարմնի մասունքը, — որը գնում էին մաղի վրայ, նրա չորս կողմից ձեռքով բռնում էին, եւ սկսում էին զանազան բաներ կարգաւ: Մայրս ինձ, Մարիամին եւ Մագթաղեն նստեցնում էր մաղի տակ, որի վրայ դրած էր «սուրբ նշանը»: Այդ անում էր այն մտքով, որ մաղի ծակերից «սուրբ նշանի» օրհնութիւնը թափուէր մեր գլխին: Յետոյ նրանք «խաչալուայ» էին անում, մեր երեսին օրհնած ջուր էին քսում, եւ շատ ուրիշ բաներ էին անում, որ այժմ մոռացել եմ... Մայրս փող չէր ունենում, բայց դարձեալ Տիրամօր մղգսիներին առանց մի բան տալու ճանապարհ չէր գցում. նա կարում էր իր պարանոցի կամ գլխի զարդերից մի արծաթ եւ տալիս էր նրանց:

Վարդապետները վանքի սրբութիւնները տալիս էին մղգսիներին, ժողովրդի մէջ ման ածելու, զանազան պայմաններով՝ — երբեմն վարձով, երբեմն կապալով, իսկ երբեմն

այն գաշամբ, որ հաւաքած գումարի մի մասը տային վանքին, միւս մասը իրանք մղդսիքը վեր առնէին:

Բայց քիչ չէր պատահում, որ մղդսիները, օգուտ քաղելով ժողովրդի միամտութիւնից եւ նրա սնահաւատութիւնից, դէպի չարն էին գործ գնում վանքի հաւատարմութիւնը: Երանցից շատերն ունէին իրանց տներում խաչեր եւ կեղծ, հնարած «սուրբ նշաններ» — դրանց մասն էին ածում վանքի սրբութիւնների անունով:

Սուրբ Տիրամօր հրաշագործութիւնը, զանազան բորոտութիւններ, խոցեր եւ այլ փոխանցիկ հիւանդութիւններ բժշկելու մասին, ամեն տեղ հռչակուած լինելով, ամեն կողմից բերում էին նրա վանքը այսպիսի ախտաւորներին: Երանք մնում էին այնտեղ տարիներով, ի հարկէ, քիչերին էր յաջողում առողջանալով իրանց տունը վերադառնալ, իսկ մեծ մասը անխնամ մնալով, ոչնչանում էին: Ես հիմնց եմ հասկանում վնասակար հետեւանքը մի այսպիսի սնահաւատութեան, որ մտցրել էին ժողովրդի մէջ վանքի արեղաները: Հիւանդութիւններից շատերը փոխանցական լինելով, ուխտաւորները վարակվում էին եւ տարածում էին ժողովրդի մէջ: Այս էր պատճառը, որ երբեմն բողոքովին առողջ ուխտաւորը վերադառնում էր իր տունը ախտաւորուած. նա համարում էր այդ մի պատիժ, որ տուեց նրան Տիրամայրը, գուցէ իր մեղքերի համար...

Նոյն իսկ վանքի զիւղացիները, անգաղար յարաբերութիւններ ունենալով հիւանդների հետ, վարակվում էին: Ոչ մի տեղ չէ կարելի տեսնել այնքան բորոտներ, մարմնով եւ դէմքով այլանդակուած մարդիկ, որքան վանքի զիւղում: Մի քանի տեսակ հիւանդութիւններ դարձել էին նրանց մէջ ժառանգական, անցնում էին սերունդից սերունդ, որպէս էր հաշմանդամութիւնը:

Մովսէս առանձին օրէնքներ գրեց բորոսների եւ զանազան փոխանցական հիւանդութիւնների ունեցողների մասին: Եւ մինչեւ այսօր արեւելիք իրանց բնակութիւնից դուրս են քշում նրանց: Բայց սուրբ Տիրամօր «մզգսին» ուրախ է լինում, երբ նրա կինը ծնում է մի զաւակ բոլորովին այրանդակուած կերպարանքով. այլ խօսքով ասած, զարգարուած «տիրամօր նշաններով»: Մի այսպիսի հրէշաւոր ցուցանքը բերում է հօր համար բաւականին արգիւնք: Նա դնում է իր որդին աւանակի վրայ, ման է ածում երկրից երկիր, ցոյց է տալիս Աստուծոյ Մօր սքանչելիքը, շարժում է մարդկանց մէջ երկիւղ եւ ջերմեռանդութիւն, — փող է հաւաքում...

Յիշեալ հիւանդութիւնները ունեցող թշուառները կոչվում էին՝ «տիրամօր խեղճեր»: Դրանց մանածելը ժողովրդի մէջ՝ սարսափ էր տարածում եւ աւելի էր շարժում տեսնողների հաւատքը դէպի վանքը, եւ հետեւապէս բազմացնում էր ուխտաւորների թիւը: Այս պատճառով վարդապետները ամենեւին չէին արգելում մզգսիների խաբէութիւնները, որովհետեւ նրանց հետ կապակից էին վանքի շահերը:

Հայերի մէջ անէծք է դարձել ասելը՝ «Տիրամօր եարան (խոցը) ընկնի քո վրան»: Եւ առանց սարսափելու ոչ ոք չէ յիշում Կորդուաց լեռների սուրբ Աստուածածինը... Նա վրէժխնդիր է եւ խտտախրտ...

Ես էլ այն ժամանակ նոյն մոլորութեան մէջն էի, ես էլ տողորուած էի նոյն անահաւատութեան ախտով... Ես էլ հաւատում էի այս բոլորին... Բայց երբ կարդացի Հայոց Պատմութիւնը, այն ժամանակ հասկացայ, որ Տիրամօր վանքի այս աւանդութիւնները եւ սովորութիւնները խիստ խորին կապ ունէին մեր պատմական անցեալի հետ, այն ժամանակ-

ների հետ, երբ Ներսէս մեծը Տիրանի որդի Արշակի օրերով Հայաստանում հիմնեց բազմաթիւ վանքեր, նրանցից շատերը ծառայում էին որպէս բորոտների եւ հաշմանդամների պատրասարաններ: Ժողովրդից հեռացրած այդ անտաւոր հասարակութիւնը ապրում էր առանձին վանքերի մէջ, ուր նրանց ինամբ էին տանում: Բայց այդ մարդասիրական սովորութիւնը, Ժամանակների հետ փոխուելով, ստացաւ բոլորովին ուրիշ նշանակութիւն, եւ ժողովրդի սնահաւատութիւնը սուեց նրան մի այլ կերպարանք: Բայց 15 դար առաջ, այսինքն Ներսէս մեծի օրերով, այսպիսի հիմնարկութիւնների նպատակը բոլորովին ուրիշ էր, բոլորովին մարդասիրական էր:

Տիրեց մթին գիշեր: Ուխտաւորներից ոչ ոք գեռ քնած չէ: Վանքի շուրջը ընդարձակ տարածութիւն պատած է վրաններով. նրանց առջևից քարը ընկած գոյնզգոյն լապտերները տալիս են այն ընդհանուր լուսաւորութեանը կախարդական բնաւորութիւն: Վրանների ամեն մէկի մէջ գետեղուած են ուխտաւոր գերդաստաններ, իսկ շատերը մնացել են բացօթեայ, իջեւանելով բաց երկնքի տակ: Այս խառնիճաղանձ ամբոխի մէջ կարելի էր գտնել ամեն երկրի հայեր, սկսեալ Փոքր Ասիայից մինչեւ Պարսկաստան, մինչեւ Արարատի գաւառները: Իսկ Հաղբակայ, Վանայ, Մուշի, Բաղէշի բնակիչների մեծ մասն այնտեղ էին:

Ես դուրս եկայ մեր վրանից տեսնելու, թէ սալմաստեցիներից ովքեր էին եկած: Մարօն ցանկութիւն յայտնեց ինձ հետ գալու: Մարգարիտը եւ Խաթունը չափազանց յոգնած էին, մնացին վրանում: Փոքրիկ Սայբին արդէն քնած էր: Երկար ես ման էի գալիս Մարօի հետ ուխտաւորների բանակի մէջ: Ամեն տեղ շարժողութիւն կար, խառնվում էին, ամբոխվում էին, ամեն տեղ լսելի էր լինում երգ,

աղաղակ, ծիծաղ, անէճք, աղօթք, եւ երբեմն մանուկ շքր-
թունքների ջերմ սիրախօսութիւններ...

Կարգալով վերջին ժամանակներում Յունաստանի
պատմութեան մէջ ոլիմպիական, դերֆեան Ապոլոնի եւ
սպանդարամետական տոների մասին, միշտ եւս յիշում էի իմ
ուխտազնացութիւնը եւ սուրբ Տիրամօր վանքը: Ես յիշում
էի նրա տոնախմբութիւնը, ուր սկսեալ խորին հեթանոսու-
թիւնից, ժողովրդի հոգու մէջ մտած նախապաշարմունք-
ները արտայայտվում էին իրանց բոլոր նախնական կերպա-
րանքով: Ես երեւակայում էի իմ մտքում միշտ մի այս-
պիսի պատկեր՝ — քրիստոնէութիւնը յայտնուած քուրմի
զգեստով...

Ոչ մի նոր վարդապետութիւն բոլորովին չէ կարողա-
նում ջնջել, անհետացնել ժողովրդի սրտից այն, որ թողել
է անցեալը: Հեթանոսութեան ծէսերը, արարողութիւնները,
պաշտամունքը դարերով արմատացել էին հայի հոգու մէջ,
նրանք միացել էին նրա բնաւորութեան հետ: Զրիստոնէու-
թիւնը միանգամով սրբել Հայաստանը հին նախապաշար-
մունքներից կարող չէր, մինչեւ ժամանակը եւ կրթութիւնը
չը տար նրան մի նոր ձեւ եւ կերպարանք:

Մենք ման էինք գալիս ուխտաւորների բանակի մէջ,
ուր իւրաքանչիւր քայլում հանդիսանում էր մի նոր տեսա-
րան: Մարօն լուռ էր. նա խիստ սակաւ էր խօսում: Ես
վազում էր մի տեսարանից միւսը, որպէս անհանգիստ թի-
թեռնիկը թռչում է մի ծաղկից դէպի միւսը: Կարծես, նրա
հետաքրքրութիւնը ոչ մի բանի մէջ չէր կարողանում բաւ-
ականութիւն գտնել. նա բոլորից էլ շուտով ձանձրա-
նում էր:

Մի տեղ աշուղը սազը ձեռին հանդէս է մտել. նա իր
նուագարանը սեղմած կուրծքին, ածում է, երգում է եւ

պատմում է մի հին վէպ: Հեքիաթ սիրող բազմութիւնը, շրջապատած նրան, խորին ու շաղկութեամբ լսում է եւ քաջալերում է իր գովեստներով եւ ընծաներով ժողովրդական վիպասանին:

Մի տեղ հանդէս են մտել երկու աշուղներ: Նրանք մրցութիւն են անում միմեանց հետ: Որպէս մի զոյգ համարձակ մենամարտողներ, տաքացած, բորբոքուած, կռուում են: Դա հանձարի եւ մտաւոր ճարտարութեան կռիւ է: Նրանցից մէկը երգով առաջարկում է մի հարց, միւսը պէտք է իսկոյն պատասխանէ նոյնպէս երգով: Նրկուսի երգեցողութեան յանգերը, չափերը, եւ եղանակը պէտք է միաձեւ լինեն: Հարցը եւ պատասխանը կատարվում է զարմանալի արագութեամբ, յանպատրաստից: Նա յաղթուած է համարվում, երբ պատասխանում է անճիշտ, կամ խիստ անազան: Յաղթողը իլում է իր հակառակորդի «աղջ, մուզաների նրան պարզեւած քնարը, — դա բանաստեղծի մրցանակն է:

Նա յետոյ շատ անգամ մտածում էի, երբ մինչեւ այսօր վանքերի տօնախմբութիւնների ժամանակ յայտնվում են աշուղները, որպէս ժողովրդական բանաստեղծներ, ցոյց տալու իրանց հանձարը եւ մրցանակ ստանալու, — չէ՞ որ դա մի եւ նոյն հին սովորութիւնն է, որ մնացել է կռապաշտական դարերից, երբ մեր երգիչները յայտնվում էին մեհնական տօներում: Բայց որտեղ մնացին նրանց ստեղծագործութեան պտուղները:

Մի այլ տեղ «սաղմոսարները» ածում են զուռնայ եւ նաղարայ: Նրանք կանգնած են տափարակի վրայ: Այնտեղ հաւաքուել է զուարճասէր բազմութիւնը: Պար են բռնել, դա կույվում է ետպէ կամ հոսանք: Տղամարդիք, կանայք եւ աղջիկներ, միմեանց ձեռքից բռնած, կազմել են մի բոլորակ

շղթայ: Մուագածունները կանգնած են բոլորակի կենտրոնում: Սայտաճամուկ շղթան պտրտվում է նրանց շուրջը: Կնիկների երեսները քողարկած են, իսկ աղջիկներինը բաց են: Մի աղամարդ, գոյնզգոյն թաշկինակը ձեռքում, դրօշակի նման փռփռացնելով, տանում է պարագլուխը: Մա սկսել է մի ջանֆիլ-լո՝ եւ ամեն անգամ երգում է մի տուն, ամբողջ խօրը կրկնում է նրա խօսքերը:

Իսկ երբեմն երգում են Հերթով: Այն ժամանակ մրցութուն է լինում տղամարդերի եւ աղջիկների մէջ: Նրանք պատասխանում են միմեանց զանազան սրախօսութիւններով:

Պարի եղանակը կամ ձեւը պահպանվում է ոտքերի զանազան տեսակ շարժումներով: Մրբեմն շղթայի բոլորակ շարքը ստանում է ոլորնոլոր ձեւ, այն ժամանակ կազմվում է մի կատարեալ լարիւրինթոս: Բայց երբէք խաղացողները չեն խառնվում միմեանց:

— Կուզես, մենք էլ պար բռնենք, հարցրի Մարօից:

— Ձէ, գնանք ուրիշ բաներ մտիկ անելու, պատասխանեց նա:

Պատասխանով խառնուած ամբոխը, մենք անցանք վանքի գաւիթը. այստեղ հանդիսանում էր մի այլ տեսարան:

Մարօն սարսափեցաւ:

Այստեղ բազմութիւնը շրջապատել էր մի նորահաս կնոջ, որ ուշաթափ եղած, մոլեգնաբար թաւալվում էր գետնի վրայ: Մրա բերանը փրփրում էր, աչքերը վառվում էին վայրենի կրակով, մարմնի անդամները դողդողում էին, եւ կատաղի կերպարանքը ցոյց էր տալիս, որպէս թէ նա տանջվում է մի աներեւոյթ զօրութիւնից: Մա երբեմն իր դողդոջուն շղթունքի միջից արձակում էր խուլ, մթին եւ անկապ խօսքեր:

Մրան կոչում էին «ընկաւոր»:

Մի վարդապետ փոքրիկ խաչը ձեռին կանգնած էր « ընկաւորի », մօտ : Նրա մօրուքի եւ շքրթունքի ցնցողութիւնից երեւում էր, թէ արեղան աղօթում է :

« Ընկաւորը », կրկին ուշաթափ եղաւ, մտաւորապէս յափշտակուելով մի վերին ազդեցութիւնից : Բանի բույէ նա մնաց անշարժ : Եւ ապա սկսեց արձակել խորին հառաչանքներ, արտասանել կցկտուր բառեր, եւ կօչել հրեշտակների, դեւերի, սատանաների, սուրբերի անուններ :

Վարդապետը դրեց « ընկաւորի », բերնում փոքրիկ խաչը : Նա ազահախորժակով խաչը ներս է կրնում : Բանի բույէից յետոյ վարդապետը ձգում է շղթայից, որին կապուած էր փոքրիկ խաչը, եւ դուրս է քաշում :

« Ընկաւորը », փոքր ինչ սթափվում է : Բայց տակաւին նրա երեսը զարհուրելի է եւ աչքերն արտայայտում են սարսափելի վրդովմունք :

Վարդապետը դարձեալ նրա բերնումն է դնում խաչը, եւ այս գործողութիւնը կրկնում է երեք անգամ :

« Ընկաւորը », բաւականին զգաստացած, ձայն է տալիս .

— Վանեցի Շուշան-Խաթունը թող այստեղ հրամայէ, « Ազան » (Աստուածամայրը) կանչում է :

Շուտով երեւան է լինում Շուշան-Խաթունը լի ահ ու դողով : Դա մի հարուստ վաճառականի կին է, որ աւելի քան տասն տարի ամուսնացած լինելով, տակաւին զաւակ չունի :

« Ընկաւորը », սկսում է բարբանջել .

« Եղիսարէթն աւետիս տուեց... կոյս Մարխամը յղացաւ... Գարրիէլը ուրախացաւ... որդին արգանդումը ցնծացաւ... Մ՛վ է, որ բաց է անում ամլու թեան կապը... Սուրբ Տիրամայրն է այն... Գոհացէք, ժողովուրդներ... Ուրախ եղէք, ուխտաւորներ... Աստուծոյ ատեանը բացուել է... »

Նւ նոյն բուսէում արեղայի խորամանկ դէմքի վրայ երեւաց մի կեղծ ժպիտ: Նա շարունակեց.

— «Ալաք, բալաք» նշանակում է գոյնզգոյն կամ գօլ-գօլ, այսինքն՝ կերպաս, արբէշումի կերպաս, եզերքը զառով զարդարած: — Դա տաճարի վարագոյրն է: «Աղան» պահանջում է ձեզանից, — արեղան դարձաւ դէպի մշեցի Գրիգորը: — Դուք այսուհետեւ կ'ուրախանաք, ձեր խնդիրքը կը կատարուի: «Աղայի» տաճարի վարագոյրը հնացել է:

Գուշակութիւնները մինը միւսի ետեւից շարունակվում էին: Ջարմանալին այն էր, որ «Աղան» իր պատգամախօսի բերանով կոչում էր ամեն երկրից եկած նշանաւոր եւ հարուստ ուխտաւորներին: Իսկ նրանք խորին երկիւղածութեամբ լսում էին իրանց դատավճիռը:

Յետոյ գուշակողը ընկնում է բոլորովին ուշագնացութեան մէջ: Վարդապետները տանում են նրան, հաւատացնելով, թէ նոյն գրութեան մէջ նա կը մնայ մի քարայրի մէջ մինչեւ վանքի դարոց տօնախմբութեան օրը:

— Խնդ՛, ասաց Մարօն, — ի՛նչպէս պէտք է մնայ այնտեղ, բա՛ չի՛ մեռնի: Փարհատ, ես կ'ուզէի, որ «ընկաւորը» մի բան էլ ինձ համար ասէր: — Դու չե՛ս հաւատում:

— Հաւատում եմ, պատասխանեցի ես:

Իրաւ որ, հաւատում էի: Իսկ եթէ Մարօն այժմ հարցնէր ինձանից, նրան կ'ասէի՝ այն ժամանակ, երբ մարդիկ կուռք էին պաշտում, Պիութիաս քրմուհին, իր եռոտանի վրայ կանգնած, այսպիսի պատգամներ էր կարդում: Դա եւս Հայաստանի հեթանոսական դարերից մնացած հին սովորութիւն է:

Մենք անցանք եկեղեցական մարդարեութիւնից դէպի ժողովրդական մարդարեութիւնը:

Լոյսը վառ է, նստած էր փոքրիկ աղ-
 րտոյին: Երբ տեսաւ ընկուզի իւղով,
 որ վառվում էր նրա մտ: Նա
 քերթաձամուկ եւ կախարդական
 Աստուծոյ թաղմութիւնը շրջապատել էր
 թիւս:

Եւ, սասց Մարօն:
 Կրում են նրան:
 Թէ ինձ եւ Թէ Մարօին:
 Իմ ձեզ համար, նա դարձաւ դէպի
 ձեզանից փող չեմ առնի:
 Եւ ինչ: Ո՛ւր է քո մայրը, սկսեցի ես
 զան հարցերով:
 Իսկ չը տուած, յայտնուեցաւ Սու-
 րբ կերպով նայեց իմ երեսին, մեծաց
 ք քանի անհասկանալի խօսքեր: Փոքրիկ
 Ժայռից, որի վրայ նստած էր, եւ եր-
 օյտացան գիշերային խաւարի մէջ:
 Երանք փախան, երբ տեսան ձեզ, հարցրուց

Իմ իմանում: Պատաւ կախարդը միշտ զգուշա-
 ր Զիբրին ինձ չը հանդիպէ, պատասխանեցի ես:
 Իստակ ստտանայ է այդ աղջիկը, սասց Մարօն:
 Նա հաւատացնում էր, թէ իր մայրը դողացել է
 քեւերի օրօրոցից, մէջ մտաւ մի աղջիկ, որ կանգնած
 մտ: — Դրուստ է ասում, եթէ դեւիկ չի լինի, մի
 պատիկ երեխան կարող է ամեն բան գիտենալ: Նա
 ինձ բողբոլ, ինչ որ կար իմ սրտում, ինչ որ ես
 արել էի...

Երբ հեռացանք բազմութիւնից, Մարօն ինձ ասաց .

— Կամ Կարօն, կամ նրա ընկերներից մէկն այստեղ պէտք է լինի :

— Դու ի՞նչից ես իմանում :

— Այդ կախարդ կինը եւ փոքրիկ վհուկը միշտ հետեւում են նրանց : Որտեղ որ Կարօն լինում է, դրանք այնտեղ խկոյն յայտնվում են :

— Ես չեմ հասկանում, Կարօն եւ իր ընկերներն ի՞նչ գործ ունեն այդ բոշաների հետ :

— Ես էլ չեմ հասկանում, պատասխանեց Մարօն :

— Բայց մի բան ասեմ քեզ, Փարհատ, այն փոքրիկ վհուկը, որին կոչում են Հիւրբի, հայերէն խօսում է եւ խօսում է ինչպէս մի հայ :

— Բոշաներն ամեն լեզուով խօսում են :

— Դա նրանց նման չէ : Մի անգամ ես ասեցի՝ Հիւրբի, եկ մեր տանը մնա, ես քեզ կը պահեմ, ինձ քոյր կը շինեմ : Ես ինձ ասաց, « չէ, ես մօրս մօտ պիտի գնամ, մայրս ինձ շատ է սիրում » : Այս խօսքերը նա ասաց հայերէն լեզուով . բայց պառաւը հէնց որ լսեց, բարկացաւ, շուտով հեռացրուց Հիւրբիին :

— Ես մի կտրած հայր է պառում, Մարօ, բայց որտեղ է, յայտնի չէ, խեղճը միշտ յիշում է նրան :

— Այդ ես էլ իմանում եմ, պատասխանեց Մարօն :

Դառնալով դէպի մեր վրանը, մենք անցանք « փորձութեան ձորի » միջով : Այնտեղ էր « վիճակի ժայռը » : Ես կոչվում էր « վիճակի ժայռ » այն պատճառով, որ նրա վրայ ուխտաւորները փորձում են իրանց բախտը : Նրանցից իւրաքանչիւրը մօտենում է ժայռին, առնում է գետնից քարի փոքրիկ կտոր եւ կպցնում է ժայռին : Եթէ քարի կտորը

Ճոց նրա վրայ կգած, նշանակում է, որ նրա ուխտը ընդունելի է եղած: Դուկ եթէ որով գտրով, քարը վրայ ընկաւ, վիճակաբարձը ախար գէպրով հեռանում է խորհրդական ժայռից:

Մարան մտեցաւ փորձելու իր բախար, բայց այնքան բարձրութիւն թափուած էր այնտեղ, որ չը կարողացաւ անդ գաննել: Մենք թողեցինք այդ մի ուրիշ ժամանակի:

ԲՈՂՈՔ՝ ՎԱՆԱԿԱՆ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ

Գիշերից բաւական անցել էր, երբ դարձանք մեր վրանը: Պառաւ Մաթուէնը անքուն պահապանինման հսկում էր: Մարգարիտը քնած էր, փոքրիկ Սալբին սեղմած ունելով իր գրկում: Ընի մէջ նա մոռացել էր իր քօղը, երեսը մնացել էր բաց: Պառաւը տեսնելով իմ ներս մտնելը, նրա երեսը ծածկեց: Մարօն սկսեց ծիծաղել, որ ոչ սակաւ բարկութիւն պատճառեց պառաւի մէջ:

— Դու ոչ ահն ես իմանում, որ ամօթը, Մարօ, միայն Աստուած գիտէ, թէ քո վերջն ինչ կը լինի... ասաց նա ծանր կերպով:

Մարօն ժպտաց եւ ոչինչ չը պատասխանեց:

Մարօն թէեւ խոստացաւ, թէ կ'աշխատէ, որ ճանապարհին Մարգարիտին խօսացնէ ինձ հետ, կամ նրան իր երեսը բաց անել կը տայ ինձ մօտ, բայց հնար չեղաւ. Մարգարիտը մնաց ինձ համար միշտ լուռ եւ վարագուրեալ կուռք:

Առաւօտը պէտք է լուսացնէր Տիրօջ կիւրակէն — տօնի մատաղ կտրելու օրը: Ահա այդ պատճառով, կէս գիշերից սկսած, ամեն մի ուխտաւորի վրանի առջեւ, գետնում փորած հնոցի մէջ, վառվում էր կրակ, եւ նրա վրայ դրած կաթսայի մէջ եփ էր գալիս մատաղի խաշաման: Շոգին կաթսաների արտաշնչութիւնից լցրել էր օդը ակորժ-բարեպաշտական հոտով: Մի քանի տեղերում դեռ նոր էին

մորթում գոհերը: Վանքի սղոթիները փութաջան եռանդով պտրտում էին ուխտաւորների բանակի մէջ, կատարելունրանց պահանջները: Մղզափներն էին վաճառում մատաղացու ոչխարները եւ մատուցանում էին ուխտաւորներին ինչ որ նրանց պէտք էր: Եւ դրանց մէջն էր վանքի սպասաւորների օգուտը: Ամեն մի կտրած մատաղի ազգրը մղզափների սեպհականութիւնն էր, իսկ մորթը պատկանում էր վանքին: Եւ վարդապետների թիւը մղզափներից պակաս չէր, որոնք հաւաքում էին մորթերը:

Պառաւ Պատթունը վաղուց գնել էր մեր մատաղացու ոչխարը, մի սպիտակ, անարատ խոյ:

— Ի՞նչ եղաւ, ուշացաւ վարդապետը, ասում էր անդադար պառաւը: — Չեկաւ, որ աղը օրհնէ:

— Ի՞նչ պէտք է օրհնած աղը, հարցրի ես:

— Կարծես, հայ-քրիստոնեայի տղայ չը լինի, պատասխանեց պառաւը կծու կերպով. — այսքանն էլ չէ իմանում, բայց հինգ տարի վարժատուն է գնացել, գիրք է կարդացել...

Մարօն ասաց՝ թէ օրհնած աղը նրա համար է, որ ուտացնում են մատաղին նախ քան նրան գոհելը:

Վերջապէս յայտնուեցաւ վարդապետը: Եւ այնքան զբաղուած էր, որ հազիւ ժամանակ ունեցաւ առնել իր ափի մէջ մի քիչ աղի փշրանք, որը մօտեցրուց իր բերանին, անխելի ձայնով փրփրթաց նրա վրայ մի քանի խօսքեր — ի հարկէ արթթք պէտք է լինէր — եւ սպա տուեց աղը պառաւ Պատթունին: Պառաւը առեց աղը, վարդապետի աջը համբուրելով, եւ մի եւ նոյն ժամանակ կոխեց նրա ափի մէջ մի բան: Վարդապետը շնորհակալութիւն յայտնեց, օրհնեց եւ հեռացաւ, ասելով՝ «ընդունելի մատաղ լինի, սուրբ Աստուածածնի օրհնութիւնը ձեզանից անպակաս լինի, եւ այլն»:

Այն ուտացրինք ոչխարին, խեղճ անասունը այնպէս
ախորժանօք կերաւ, ամենեւին չը մտածելով, թէ այնու-
հետեւ որպիսի դառն վիճակ էր սպասում նրան:

Թէեւ ես երկար թափառեցի ուխտաւորների բանակի
մէջ, բայց տակաւին իմ նպատակին հասած չէի. սարմա-
տեցիներէից ոչ մէկին չը տեսայ: Վանքի մզաբնի յայտնեց՝ թէ
նրանց քարաւանը իջեւանել է բլուրի միւս կողմում, որով-
հետեւ սարմատեցիք, ուխտաւորների վերջինները լինելով,
վանքի մտակայքում տեղ չը գտան: Երբ ես տուեցի նրան
երկու զուրուշնոցը, նա յանձն առաւ ամենէլ ինձ եւ ցոյց
տալ նրանց տեղը:

Եւ իրաւ, իւրաքանչիւր երկրի ուխտաւորների քա-
րաւանը իջեւանել էր մի առանձին տեղում: Ամբողջ կէս
ժամ մենք անց էինք կենում այն ընդարձակ եւ խուռն բա-
նակի միջով, դեռ վերջ չը կար: Բայց մզբնի թորոսը —
այսպէս էր իմ առաջնորդի անունը — դեռ գոհ չէր վանքի
այն տարուայ «հունձքով», նա գտնում էր ուխտաւորների
թիւը շատ պակաս, անցեալի հետ համեմատելով:

— Վատացան ժամանակները, աղայ, — ասում էր
նա խորին կերպով հոգւոց հանելով: — Առաջ լաւ էին
տարիները. կը տեսնէիր, այստեղ սար, ձոր, դաշտ, ասեղ
գցելու տեղ չը կայ, ամենը բռնած կը լինէր ուխտաւորնե-
րով: Հիմայ նրա կէսը, կէսի կէսը չը կայ: Ել ի՛նչով պէտք է
ապրես: Տասներկու գլուխ քուրճաթ կայ իմ տանը, ամենից
պատիկը հինգ տարեկան է: Հաց կ'ուզեն, հալաւ կ'ուզեն, ճր-
տեղից բերես: Ինչ էլ որ ուխտաւորներից ձեռքդ է դալիս, մեծ-
բաժինը մեր հայրսուրբները խլում են. թէ չը տաս, վանքի
գիւղից դուրս կ'անեն: Ի՛նչ պէտք է անես նրանից յետոյ...

Մի քանի բոպէ տխուր լուր թիւնից յետոյ մզաբնի
շարունակեց.

— Իմ աղերքը իմ բախտից բոլորն էլ մարմնով ողջ դուրս եկան, զոնեա մէկն էլ «խեղճ» չեղաւ, որ հօր դարդին դարման անէր . . .

Սա սարսափեցայ, լսելով հօր մի այսպիսի անգուժ ցանկութիւնը, որով կամենում էր, որ իր գաւազներից մէկը «խեղճ» լինէր, այսինքն սուրբ Աստուածածնի հրեշաւոր աստուածորներից մէկը լինէր, մարմնով այլանդակուած, որ կարողանար «հօր դարդին դարման անել» . . .

— Դու կ'ուզէիր, որ մէկը «խեղճ», լինէր, կտրեցի ես մղղսու խօսքը :

— Ի՞նչպէս չուզես, աղայ : «Խեղճին» ամեն անգամ զանազան երկրներ պտրտացնելիս, կը տար ինձ աւելի քան հինգ հարիւր զուրուշ, դա բաւական էր իմ տանը մի տաւրուայ համար : Հիմայ ի՞նչ բանի են պէտք մէկէլները, որ ողջ են, որ ձեռք եւ ոտք ունեն : Նրանցից խէր (օգուտ) չը կայ . . .

— Ի՞նչու ես դու ցանկանում, որ «խեղճը» անպատճառ քո որդիներից մէկը լինէր . այս վանքում խօ շան կայ, որին ուզենաս, կարող ես տանել, ման ածել եւ փող հաւաքել :

— Կարող եմ : Բայց դու կարծում ես, որ մեր հայր սուրբերն իրանց հօր հոգու համար կը տան ինձ «խեղճին» ման ածելու : Չէ, եղբայր : Դրա համար նրանք կը վեր առնեն աւելի՛ քան թէ ես կը հաւաքէի : Ինձ կը ֆնար իմ չարչարանքը : Օրինակ քեզ, մղղսի Եակօն այս տարի տարաւ «խեղճերից» մէկին վանայ երկրում ման ածելու . նա բերեց հազար զուրուշից աւելի . բայց հարիւր զուրուշ չը մնաց իր ձեռքում : Բայց երբ «խեղճն», իմ մնից եւ արիւնից կը լինի, այն ժամանակ վարդապետները շեն կարող պարպել իմ քսակը . . .

Այժմ հասկանալի էր ինձ մղղսու ցանկութիւնը . նա կամենում էր շահուել իր «խեղճից», որպէս իրան պատկա-

նող սեպհականութիւնից, եւ չէր ուզում վարձել վարդապետներից իր համար անօգտաւէտ պայմաններով: Թողեալ այդ, ես մղդսի Թորոսի խօսքերի մէջ նկատում էի ոչ միայն բողոք դէպի վանական արեղաների հարստահարութիւնը, այլ մի դառն ատելութիւն դէպի նրանց սրբազան անձնաւորութիւնը, որը չը պէտք է լինէր առանց իրական պատճառների:

— Երեւում է, վարդապետները քեզ հետ այնքան լաւ չե՞ն, մղդսի Թորոս:

— Վարդապետներ... կրկնեց նա խորհրդական ձայնով: — Ի՞նչ կ'ասես, եղբայր, դրանք մարդիկ չեն. իստակ սեւ սատանաներ են... Դրանք այն մղդսուն հաց կը տան, որ նրանց ամեն ասածին պատասխանէ՝ — «հա՛», Բայց սղդսի Թորոսը մէկ դրուստ մարդ է, նա չէ կարող վատ բանին «հա», ասել...

Առհասարակ ես նկատում էի, որ մարդիկ այն ժամանակ միայն ջերմեռանդ են դէպի վանքերը եւ վանական արեղաները, երբ նրանցից հեռու են: Որի ընդհակառակն, ես տեսնում էի, որ վանքերին մերձաւոր ժողովուրդը չափազանց զղուած էր նրանցից: Ի՞նչ էր դրա պատճառը, ես չը գիտէի. միայն երեւում էր նրանց մէջ մինչեւ անգամ թերահաւատութիւն այն սրբազան տեղերի մասին, որոնք նուիրական էին ամեն մի հայի համար: Շատ անգամ մի գործարանի կառավարչի վատութիւնը ծնուցանում է յաճախորդների մէջ ատելութիւն դէպի նոյն իսկ գործարանի հիմնարկութիւնը: Արդեօք այս օրինակը չէ՞ր վերաբերում եւ մեր արեղաներին եւ մեր վանքերին:

Ես երեխայութիւնից ունէի փոքրիկ խորամանկութիւն, սատանայի պէս մտնել մարդու դամբարում, եւ որպէս ասում են, նրա ուղեղը թափտալ: Լսելով մղդսի Թորոսի վերջին խօսքերը, թէ վարդապետները այն ժամանակ միայն վարձա-

տրում են վանքի սպասաւորներին, երբ նրանց կամքին հըռ-
 ծառաներ են դառնում, որոնք նրանց իւրաքանչիւր խօսքին,
 որքան եւ վատ լինէր նա, կը պատասխանեն՝ «այ՛՛», — ես
 սկսեցի աւելի հետաքրքիր լինել, թէ ի՞նչ էր պատճառ տուել
 սիրտու դժգոհութեանը: Եւ թէ եւ խիստ դժուարութեամբ,
 այսուամենայնիւ, պատմեց.

Մենք երկու եղբայրներ էինք. իմ պատիկ եղբայրը պա-
 կուեց, մի ամիս չանցաւ. մեռաւ: Երա հարսը մնաց տանը
 այրի: Մէկ օր մեր կարապետ հայր սուրբն ինձ կանչեց իր
 մօտ, ասաց՝ — «Մղղսի Թորոս, քո եղբոր կնիկը ի՞նչ կ'անէ,
 տանը»: Ես պատասխանեցի՝ — Հայր սուրբ, ծառայ եմ
 աջիդ, ի՞նչ պէտք է անէ, իմ երեսները շորեր կը կարէ, կը
 կարկտէ, թոնիր կը վառէ, հաց, այդպէս տան բաներ կ'անէ:
 Իմ կնիկը հիւանդ է, իմ երեսները նա կը պահէ: Վարդա-
 պետն ասաց՝ — Այդ բաներից քեզ ի՞նչ խէր, դու քո եղբոր
 կնիկն ուղարկիր, թող զայ վանքի ոչխարները կ'թէ, այս
 գործից քեզ համար շատ շահունք կը լինի. եղից, պանիրից,
 բուրդից իր համար «քալաֆուր» կ'անէ: Բեզ էլ սուրբ
 Աքանչեղագործի մասունքը կը տամ, կ'երթաս Թարրիզու կող-
 մերը, կը պարտես»: Ես ուրախացայ, այնժամանակ մի քանի
 հարիւր զուրուշ պարտք ունէի, մտածեցի, հաց, Աստուած
 ողորմաց, պարտքերս կը տամ: Մէկ էլ միտք արի՝ — լա՛ւ,
 իմ եղբոր կնիկը մէկ ամուսնայ ջահիլ հարս է, հալայ իր մե-
 ռելի սեւի մէջն է, ես ինչպէս թողնեմ, որ նա գնայ վանքի
 ոչխարները կ'թէ: Կ'ասես թէ, սատանան ինձ խելքից հանեց,
 ասեցի՝ ի՞նչ կայ, մեր մղղսիների շատերի կնիկներն, հարսերն,
 վանքին ծառայութիւն կ'անեն, միաբանների համար հաց կը
 թխեն, նրանց շորերը կը լուան, կը կարկտեն, վանքի պանիրը
 կը մակարդեն, իւղ կը հանեն, բուրդը կը մանեն, ի՞նչ գլուխդ
 ցաւեցնեմ-վանքի համար տանտիկնութիւն կ'անեն: Ու այն

կնիկներն տղամարդիկն աւելի պատիւ ունեն հայր սուրբերն մօտ. լաւ ու տուժ են, լաւ խմուժ են, լաւ հագնում են: Ի՞նչու մղզսի Թորոսը նրանցից պակաս մնայ: Ես Կարապետ հայր սուրբի հրամանը կատարեցի. իմ եղբօր կնիկը գնաց վանքի ոչխարները կթելու, ես էլ առայ սուրբ Աքանչեւագործի մասունքը, գնացի դէպի Թարրիզու երկիրը: Իմ ժողովարարութիւնը քաշեց աւելի քան կէս տարի: Երբ դարձայ տուն, տեսնեմ, հարսը չը կայ: — Ո՛ւր է մեր հարսը, հարցնում եմ իմ կնկանից: Ես պատմեց, թէ՛ «հարսն ամեն օր կը գանգատուէր, չէր ուզի վանքը գնալ. հայր սուրբը մարդ կուղարկէր, կը տանէր: Հայր սուրբը կ'ասէր՝ քեզ մղզսի Թորոսն է տուել, որ վանքի ոչխարները կթես, դու քո խղճով պէտք է կատարես, մինչեւ նրա գալը». Մէկ օր տեսանք՝ հարսը չը կայ. արեւը մտաւ, զիշերն անցաւ, նա տուն չեկաւ: Առաւօտեան գնացինք, սարը պտուեցինք, ձորը պտուեցինք, չը կայ ու չը կայ: Ո՛րտեղ կորաւ, Աստուած: Գնացինք ծովի ափը. այնտեղ տեսանք հարսի մարմինը ծովի դալղաները գցել էին դուրս. նա խեղդուած էր... Մօրից ոչ այնքան հեռու ընկած էր մի նորածին տղայ, որին դաշտի գազանները պատառել էին»...

Մղզսին ձեռքը տարաւ դէպի երեսը, ինձ երեւաց, որ նա սրբեց աչքերի արտասուքը, եւ ապա ձեռքը մեկնեց դէպի բլուրի ստորտը, ասելով.

— Այստեղ են սալմաստեցի ուխտաւորները:

Ես բաժանուեցայ, ինձ հետ տանելով նրա պատմութեան տխուր տպաւորութիւնը...

Կ Բ Կ Ի Ն Հ Ա Ն Գ Ի Ի Պ Ո Ւ Մ Ն

Մեծ եղաւ իմ ուրախութիւնը, երբ սարմաստեցի ուխտաւորների թուում գտայ իմ մօրը եւ քոյրերիս: Նրանք եկել էին իմ քեռի Պետրոսի հետ, որը իր բնտանիքով նոյնպէս ուխտ էր եկած: Մօրս վրանը կազմուած էր քեռուս վրանին կից: Իմ հայրենակիցներից մէկը ինձ այնտեղ տարաւ:

Մինչեւ այնօր երբէք չէր պատահել ինձ այնպէս ջերմ կերպով զգալ մայրական սէրը եւ քրոջ սրտի գորովական քնքշութիւնը, որպէս այն բուսում, երբ ես գտայ իմ մօրը եւ քոյրերիս: Սկզբում նրանք մնացին բոլորովին ազրած, խօսք չէին գտնում խօսելու, եւ իրանց կարօտութիւնը յայտնում էին համբոյրներով, գրկախօսանութեամբ եւ արտասուքով: Ես էլ չը կարողացայ պահել իմ սրտի զեղմունքը, եւ իմ աչքերում յայտնուեցաւ արտասուք:

— Փնօք քեզ, Աստուած, չը մեռայ եւ կրկին տեսայ որդուս . . . քեզ մնատաղ, բալաս . . . Ինչպէս դու թողեցիր մեզ, իմ աչքի լոյս . . . ես ո՞վ ունեմ բացի քեզանից, Փարհատ ջան, դու որ չը լինիս, ինձ թող տանեն ողջ-ողջ գերեզմանը դնեն . . . Ի՞նչ էի արել քեզ, Փարհատ ջան, ի՞նչու հեռացար մեզանից . . .

Այսպէս մրմնջում էր մայրս, մերթ ուրախանալով եւ մերթ լալով, իսկ քոյրերս, Մարիամը ու Մագլեթաղը, չէին ուզում ինձ բաց թողնել իրանց գրկից:

Մայրս եկած էր ուխտ, որպէս յիշեցի, իմ քեռի Պետրոսի ընտանիքի հետ: Այդ մարդն իմ հոգեւոր հայրն էր, մի եւ նոյն ժամանակ մեր թաղի տանուտէրը: Քեռի Պետրոսը Սալմաստի մէջ համարվում էր շատ փորձուած, խոհեմ եւ խելացի մարդ. նա նշանաւոր էր իր երկար ճանապարհորդութիւններով զանազան երկրներում:

— Ո՛ւմ հետ ես եկել, Փարհատ, հարցրուց մայրս: —
Դու ի՞նչ գիտէիր, որ մենք այստեղ ենք:

Ես պատասխանեցի, թէ եկած եմ որսորդ Ավօի ընտանիքի հետ, յայտնեցի՝ թէ ովքեր են նրանցից եկածները: Մարիամը եւ Մագթաղը շատ ուրախացան, երբ լսեցին, թէ Մարօն էլ ուխտաւորների թուումն է:

— Փարհատ ջան, տար մեզ տեսնեք Մարօին, ասաց Մարիամը:

— Դու խօ կը թողնես, մայրիկ, գնանք Մարօին տեսնեք, աւելացրուց Մագթաղը:

Ես առաջարկեցի եւ մօրս գալ ծերունի որսորդի ընտանիքի վրանը եւ նրանց հետ միասին լինել մինչեւ տօնախմբութեան վերջը: Մայրս պատասխանեց, թէ անյարմար կը լինի քեռի Պետրոսի ընտանիքից բաժանուել, գուցէ կը վերաւորուէին նրանք: Բայց երեխերքը, որ ցանկանում էին Մարօին տեսնել, կարող էին գնալ, միայն պէտք է գիշերը չը մնան նրանց մօտ, այլ շուտով վերադառնան. իսկ ինքը առաւօտեան պատարագից յետոյ կը գայ Խաթունին եւ Հասօի նշանածին տեսնելու: Եւ աւելցրուց, թէ ինքը միշտ գոհ է եղել ծերունի որսորդից, եւ համարում է որսորդին շատ բարի մարդ. եւ նա փոքր ինչ հանգիստ էր իմ մասին նրանով միայն, որ գիտէր, թէ ես գտնվում եմ որսորդի տանը:

— Դու չ'րտեղեց գիտէիր, մայրիկ:

— Ինքը որսորդը մարդ էր ուղարկել ինձ մօտ, քո մասին խնայում տալու:

— Եւ դու գիտես, թէ ինչպէս յայտնուեցայ ես այնտեղ:

— Կարօն քեզ տարաւ: Ես բոլորը գիտեմ...

Վերջին խօսքը արտասանելու միջոցին մօրս ձայնը դողաց: Ձը գիտեմ, ի՞նչու Կարօի անունը նրան վրդովմունք պատճառեց:

— Կարօն շատ լաւ տղայ է, մայրիկ:

— Լաւ է, բայց... Թող մնայ ես յետոյ կը խօսեմ նրա մասին...

— ԅայտնուեցաւ փախստականը, լսելի եղաւ քեռի Պետրոսի որոտացող ձայնը, որ նոյն միջոցին ներս մտաւ մօրս վրանը, ուր նստած էինք մենք:

Ես կանգնեցայ, եւ պահպանելով այն ժամանակի քաղաքավարութեան ձեւը, համբուրեցի քեռուս ձեռքը: Ես համբուրեց իմ ճակատը եւ նստեցրուց իր մօտ:

Քեռի Պետրոսը գտնվում էր իր հոգու խիստ ուրախ տրամադրութեան մէջ. ինձ երեւաց, որ նա փոքր ինչ հարփած էր: Ես տարել էր իր գերդաստանը ման ածելու եւ դառնում էր զգօսանքից: Ես դարձաւ դէպի ինձ այսպիսի անկապ խօսքերով.

— Ի՞նչ ես շինում դու, լաւ ես, ի՞նչ է անում հին աղուէտը... մարդիկ այստեղ հոգու համար են գործում, իսկ «նա» այնտեղ եզիզիներին իշխանի մօտ, Աստուած ոչ գիտէ, ի՞նչ սատանայական որոգայթներ է լարում... եւ իր «ճտերին» երկրի զանազան կողմերն է ուղարկում... Ի՞նչի համար, ի՞նչ դուրս կը գայ այս յիմարութիւններից... Եւ դու, քամի փչող ընկեր, լաւ տեղն ընկար, ինչպէս մուկը մկնորսակի մէջ...

Ինչ պարզ հասկանալի էր, թէ քեռի Պետրոսի հեգնական ակնարկութիւններն ու մն էին վերաբերում: Նա խօսում էր որսորդ Ավօի եւ նրա հիւրերի՝ — իմ ընկերների մասին: Բայց որտեղից գիտէր նա թէ որսորդը, կամ նրա խօսքով՝ «հին աղուէսը» զնացել էր եզիզիների իշխանի մօտ. այդ մի գաղտնիք էր, որ ես նոյնպէս չէի կարող իմանալ, եթէ Կարօի նամակն իմ ձեռքը չընկնէր: Եւ որտեղից յայտնի էր նրան, թէ ծերունի որսորդի «ճրտերը», այսինքն Կարօն իր ընկերների հետ, զնացել էին զանազան կողմեր: Եւ ի՞նչ կասկածաւոր մի բան կար նրանց վարմունքի մէջ, որը, որպէս երեւում էր, ընդդէմ էր քեռի Պետրոսի համակրութեանը: Այս հարցերն ինչ համար բոլորովին հանելուկներ էին: Այնուամենայնիւ, ինչ խիստ անհաճոյ երեւեցաւ քեռի Պետրոսի արհամարհական խօսքերն այն մարդկանց մասին, որոնց ես շատ պատուում էի: Նս ուզեցի որպէս ասում են՝ նրա բերնի համը տալ, բայց այն միջոցին ներս մտաւ վանքի արեղաններից մէկը: Դա Կարապետ հայր սուրբն էր, այն վարդապետը, որ այնպէս անխիղճ կերպով անբարխտացրել էր մզկաթի թորոսի հարսին, եւ երկու թշուառ զոհերի մահուան պատճառ էր դարձել...»

Մարիամը եւ Մագթաղը վաղուց ինչ աչքով լուռ նշաններ էին անում, որ շուտ վերջացնում քեռի Պետրոսի հետ: Նրանք շատ ուրախացան, որ արեղայի յայտնուելն ընդհատեց մեր խօսակցութիւնը, եւ ես դուրս եկայ վրանից:

— Դու էլի կը գաս մեր մօտ, Փարհատ, հարցրուց քեռի Պետրոսը:

— Ի հարկէ, պատասխանեցի ես:

— Լաւ, գնա:

— Արեղան եւ քեռի Պետրոսը նստեցան միմեանց շատ մօտ եւ մեզ բոլորովին անլսելի ձայնով խօսում էին:

— Ես չէ իմանում, նա այսօր առաւօտեան ինձ ասում էր՝ «էրնէկ, Փարհատն այստեղ լինէր»։ — Ես շատ ուզում էր քեզ տեսնել։ Ի՞նչու էր ուզում, Փարհատ, հարցրուց Մարիամը։

— Ձեմ իմանում... Բայց որտեղ են վեր եկել նրանք։

— Ձը տեսա՞ր դու, նրանց չաղբոր կպած էր մերին։ Նրանք էլ քեզ չը տեսան, չեմ իմանում, ուր էին գնացել, այնտեղ չէին, ասաց Մարիամը։

Քոյրերս պատմեցին մեր քաղաքից մի քանի նորութիւններ, որոց թուում յայտնեցին եւ վարժապետիս կնոջ՝ ողորմելի Գիւլ-Ջհաննի մահը։ Ես մի կողմից ուրախացայ, որ խեղճ կինը ազատուեցաւ իր տանջանքներից, որով չարչարվում էր նա այնքան շատ տարիներ, խիստ հազիւ բաժանուելով հիւանդութեան մահճից։ Բայց ինձ վրայ խիստ տխուր ապաւորութիւն գործեց, երբ Մազթաղը ասաց թէ մեր քաղաքում այնպէս լուր էր տարածուել, իբր թէ տէրատէրակնոջ մահուան պատճառն եղել է տէր հօր սաստիկ ծեծը, որին արժանացրել էր քահանան իր կնոջը նրա մահուանից մի քանի օր առաջ։ Ես անանց երկբայութեան հաւատացի, մտարերելով, թէ որպէս բարբարոսաբար ծեծում էր նա ինձ եւ իմ ընկերներին։ Եւ մի այսպիսի մարդը, որպէս վարժապետ եւ քահանայ, առաջնորդում էր մի ամբողջ քաղաքի ուխտաւորներին դէպի Աստուծոյ Մօր տաճարի երկրպագութիւնը...

Որպէս իմացայ քոյրերիցս, տէր Թօղիկը բացի Սօնայից բերել էր իր հետ եւ իր որդի Ստեփանին։ Խեղճ աղայի խելացնորութիւնը, վերջին օրերում աւելի սաստկացած լինելով, հայրը բերել էր նրան սուրբ Աստուածածնի վանքը այն մտքով, որ թողնէ Ստեփանին մնալու վանքի «խեղճերի» մէջ, այնտեղ բժշկուելու համար։ Ես այժմ համա-

րում էր Ստեփանի խելացնորութիւնը Տիրամօր պատիժ-
ներից մէկը: Որքան ճիշտ էր այդ կարծիքը, եւ չը գիտէի,
բայց եւ գիտէի մի բան, թէ որպէս Ստեփանի հայրը չարա-
չար կերպով վարվում էր նրա հետ. որպէս նրա երեխայու-
թեան ժամանակ, իբրեւ պատիժ, կախ էր տուել խեղճ
տղային ջրհորի մէջ, նա մնացել էր այնտեղ կէս ժամ, եւ
այնուհետեւ Ստեփանի խելքը տեղը չեկաւ. նա միշտ ցնոր-
վում էր, երբ ջուր կամ հոր էր տեսնում... Այս եւ
գիտէի...

Սա շատ ուրախ էի, որ գնալով մօրս մօտ, քեռի Պե-
տրոսի վրանը, չը հանդիպեցայ վարժապետիս: Ինձ խիստ
անտանելի էր միւս անգամ տեսնել այն մարդու երեսը, որը
այնքան դառն ցաւերի պատճառ էր եղել ինձ:

Հասնելով մեր վրանը, գտանք պառաւ Խաթունին եւ
Մարգարիտին քնած. Մարօն արթուն նստած սպասում
էր ինձ:

Սա չեմ կարող նկարագրել այն ուրախութիւնը, որով
Մարօն հանդիպեց իր երեխայութեան երկու ընկերուհիներ-
ին. նրանց միմեանց հետ փաթաթուելը, նրանց պարզ ու
անմեղ սրտերի արտահեղութիւնը, նրանց անկեղծ շրթունք-
ների մխմունջը բարձր է գրչի զօրութիւնից. այդ միայն պէտք
է տեսնել եւ զգալ:

Հայկական աղջկայ սրտի մէջ կայ մի բան, կատարեալ
հրեշտակային, որ մնում է միշտ անհասկանալի հասարակ
մահկանացուների համար: Սա այնպէս մաքուր եւ սրբազան
է, որպէս մի անարատ աստուածութիւն. նա արտափայլում
է իր ջերմ լուսով, նա բուրում է իր անուշ հոտաւէտու-
թեամբ, բայց միշտ մնում է անշօշափելի...

ՔՈՒՐԳԸ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՍՐԲԱՐԱՆԻ ՄԷՋ

Աստուծոյ լոյսը բացուեցաւ: Օրը կիւրակի էր: Առաւօտեան մայրս եկաւ մեզ մօտ, եւ մենք բոլորս միասին գնացինք վանքը ժամ: Մեր վրանումը մնաց միայն պառաւ Պաթուներ, մատաղն եփելու համար:

Ուխտաւորների բանակը գտնվում էր իր ջերմեռանդբարեպաշտական վրդովմունքի մէջ: Ամեն տեղ երեւում էր շարժողութիւն, ամեն տեղ եփ էր գալիս բորբոքուած հաւատքը, իր բոլոր աստուածային կարողութեամբ: Բազմութիւնը շտապում էր դէպի վանքը պատարագ տեսնելու եւ սուրբ Տիրամօր գերեզմանը համբուրելու: Այն խառնիճազանճ ամբոխի մէջ կարելի էր տեսնել ամեն երկրի հայեր, ամենատեսակ գլխարկներով, սկսած օսմանլուի Ֆէսից, քրզի ապարօշից, մինչեւ պարսկի երկայն, մորթէ գդակները: Կանայքը նոյնպէս զանազանվում էին տեսակ-տեսակ հագուստներով. ամեն երկրի կինը բնորոշել էր տիրող ազգի կանանց զգեստի ձեւերը:

Հայը միշտ սիրում է նմանել: Մա չէ պահպանում իր ինքնուրոյն, յատկանիշ առանձնութիւնները:

Ուխտաւորների մէջ լեզուները մինչեւ անգամ բաժանուած էին բարբառներով. մէկի խօսակցութիւնը միւսին համարեա անհասկանալի էր: Յաւալին այն էր, որ շատերը խօսում էին այն ազգի լեզուով, որի լծի տակ ապրում էին,

բում էր Աստուծոյ ինչ երեւում էր,
ներկց մէջը ազգային ամբողջու-
րացն եւ գիտնալէն քանդուել էին նրա մէջ
չար կերպը

Թեան հասնուել էր, մի կապ, որ
ազգային ամբողջութեան զանազան
այնու լէր կարողացել խզել բռնակալի
վաճակը եւ կեղեցին: —

Ստանուել այս կապը միշտ անխզելի,
հաստատութեան մէջ, երբ նրա
Պարսպետ հայր սուրբի նման արեղաներ
ման քահանաներ...

Գառն մտածմունքներ պաշարում են ինչ,
էլ իմ գլխում այդ հարցը...

Տիրամօր ատնախմբութիւնը մի կատարեալ
էր, ուր գլխաւորապէս երկու դաս վաճառական-
ներ հանել իրանց մթերքը եւ կարծես, աննկա-
միմեանց հետ մրցութիւն էին անում:

Վաճառականների մի դասը բաղկացած էր վանեցի
վանեցիներէ, իսկ միւսը — վանքի արեղաներից:

Վանեցիները գարսել էր հրապարակի վրայ զանազան տե-
ւորումներ, կանանց հասարակ զարդեր, գոյնզգոյն փար-
ձեր, մի խօսքով, այնպիսի խայտաճամուկ ապրանքներ,
որոնք կարող էին հրապուրել գնողներին, եւ մինչեւ անգամ
մեծախմբայող ժլատի քսակից դուրս քաշելով մի քանի
լոյսեր: Ժախողը կանգնած էր իր մթերքի մօտ եւ բար-
կամայն գովարանում էր իր վաճառքի լաւ յատկութիւն-
ները:

Անցնելով վանեցիներից, գալիս է արեղայ-վաճառա-
կանների կարգը, եւ քո առջեւ բացվում է մի ահագին

Հիմնարկութիւն՝ — վանքը: Դա բովանդակում է իր մէջ մի հանդիսարան . . .

Մանում ես վանքի գաւիթը: Այստեղ, վանքի դրան երկու կողմերից սկսած, մինը միւսի մօտ զուգահեռաբար նստած են «խեղճերը»: Նրանց երկու կարգ շարուածքի միջով բացվում է մի քուչայ որ տանում է դէպի վանքի դուռը: Նոյն քուչայով անցնում են ուխտաւորները: «Խեղճերի» այլանդակուած կերպարանքները բերում են անցորդի վրայ զարհուրանք, մի եւ նոյն ժամանակ լրջելով նրա սիրտը մի պատկառելի երկիւղածութեամբ դէպի մեծ Աստուածամօր վեհութիւնը, որ ցոյց էր սուել իր նշանները այն թշուառների վրայ:

Նրբ մենք անցնում էինք «խեղճերի» միջով, մի պատանի, մաշուած եւ գունաթափ երեսով, գեղեցիկ երկնագոյն աչքերով, եւ շէկ-մետաքսանման մազերով, վեր թռուտեղից եւ դրկեց ինձ, ասելով .

— Փարհատ, ես վախում եմ դրանից . . .

Պատանին ցոյց տուեց «խեղճերին», որոնց կարգում նստացրել էին եւ իրան:

Ես ճանաչեցի. նա տէր Թօղիկի որդին՝ Ստեփանն էր: Մինչեւ իմ խօսելը, շուտ վրահասաւ արեղաններից մէկը, որ կանգնած «խեղճերի» մօտ, պատմում էր անցնորդներին, թէ նրանցից իւրաքանչիւրն ինչ յանցանքի համար ենթարկուած էր Տիրամօր պատժին: Աբեղան, ինձանից հեռացնելով Ստեփանին, ստիպեց նստել իր տեղը: Պատանին ողորմելի կերպով նայեց մեզ վրայ եւ գլուխը քաշ գցեց: Խեղճ տղայ, ընտանիքը, որ անբախտացրել էր նրան, բաւական չէր, որ չէր զգում իր բարբարոսութիւնը, այժմ՝ բոլորովին դուրս էր գցել թշուառ զոհին իր միջից . . .

Մենք մտանք վանքի մէջ: Այստեղ տաճարի սուրբ սեղանի վրայ կարգով շարած էին՝ արծաթի եւ ոսկու մէջ պատած սրբոց մասունքներ եւ զանազան տեսակ մեծ եւ փոքր խաչեր: Ուխտաւորները հերթով մօտենում էին, համբուրում էին եւ գցում էին նրանց մօտ դրած թասերի մէջ փողեր:

Համբուրելով սուրբ մասունքները, մենք անցանք երկրրպագութիւն տալու Աստուծոյ Մօր գերեզմանին:

Ամեն տեղ դրած են զանձանակի թասերը, որոնց մէջ ուխտաւորները գցում են իրանց նուէրները: Արեղան, կանգնած զանձանակի թասերի մօտ, պատմում է սրբութիւնների հրաշայի զօրութիւնը, շարժում է ուխտաւորների ջերմեռանդութիւնը, եւ ուժ է տալիս նրանց առատաձեռնութեանը:

Այս բոլորն ինձ վրայ այն տպաւորութիւնը չէր գործում, ինչ որ այժմ գրում եմ. դա վերջին ժամանակներում, շատ տարիներից յետոյ, հին տպաւորութիւնների ալիկերպուած արտադրութիւնն է: Իսկ այն ժամանակ ես էլ, նախապաշարմունքներով լի, նոյն սնահաւատ ուխտաւորներից մէկն էի: Ես մինչեւ այսօր չեմ կարող մոռանալ այն ուրախութիւնը, երբ Մարօն, տալով ինձ Մարգարիտի ձեռքը, ասաց.

— Հիմայ համբուրուեցեք եւ քոյր-եղբայր դարձեք:

Ես եւ Մարգարիտը միասին համբուրեցինք սուրբ մասունքները եւ այն օրից ուխտեցինք մնալ միմեանց հետ որպէս քոյր եւ եղբայր: Մարօն համբուրուեց Մարիամի եւ Մաղթաղի հետ, իսկ մայրս պառաւ Թաթունի հետ, որ վերջացնելով իր գործը, եկել էր ժամ:

Տիրամօր վանքի ներսի կազմակերպութիւնը ունէր նոյն ձեւը, որը տեսնվում է այս կողմերում այն վանքերի մէջ,

որոնց շինութեան հնութիւնը հասնում է մինչև հինգերորդ դարը, այսինքն՝ տաճարը բաժանուած է նախագաւթի-թից, որ կոչում են դարպաս: Ժողովուրդը կանգնած է դարպասի մէջ, իսկ տաճարում կատարվում է ժամերգութիւնը, այնպէս որ, հանդիսականները դպիրներին չեն տեսնում: Մի դուռ միայն տաճարից բացուած է դարպասի մէջ, որտեղից պատարագիչը երբեմն դուրս է երեւում, խորհուրդը կատարելու ծէսերին համաձայն:

Տաճարի մէջ կատարվում էր սուրբ սեղանի խորհուրդը, թէեւ պատարագիչը չէր երեւում, բայց եւ իսկոյն նրա ձայնից ձանաչեցի վարժապետիս՝ տէր Թօղիկին: Թոյլ տալ մի օտարերկրեայ քահանային պատարագ մատուցանել վանքի բեմի վրայ, այն եւս մի այնպիսի հանդիսաւոր օրում, դա մեծ շնորհ էր վանահօր կողմից դէպի տէր Թօղիկի անձնաւորութիւնը: Դա ունէր եւ իր նիւթական օգուտը, որովհետեւ, իր քան բազմաթիւ ձեռքերից նա այնօր նուէրներ ընդունելու էր նրանց անունները սուրբ սեղանի վրայ՝ « յիշելու » համար...

Այս իրողութիւնը դարձրուց իմ առանձին ուշադրութիւնը դէպի տէր Թօղիկը:

Մի այլ երեւոյթ, որ ոչ սակաւ գրաւեց իմ ուշադրութիւնը, այն էր, որ այնտեղ, ուր բեմի վրայ շարած էին վանքի սրբութիւնները համբուրելու համար, վարդապետների թուում կանգնած էր մի քուրդ, եւ հսկում էր նուէրների վրայ, որ համբուրող ուխտաւորներն ընծայում էին: Մի այլ քուրդ եւս նոյն պաշտօնով կանգնած էր Տիրամօր գերեզմանի մօտ:

Ինձ ասացին, թէ քրդերը Հէյդար աղայի մարդիկն են, որոնք պահպանում են ուխտաւորներից նուիրուած արծաթը, որ վարդապետները անհաւատարիմ կերպով չը վա-

բունն նրա հետ, եւ աղան կարողանայ ամբողջութեամբ ստանալ իր մասը, որ նշանակուած է նրա համար տօնի եկամուտից: Եւ ասացին, թէ ինքը Հէյդար աղան գտնվում է վանքում եւ վանահօր մօտ հիւր է:

Ինձ վրայ խիստ դառն տպաւորութիւն գործեց, որ քրդի ոտքը անցնում էր մինչեւ անգամ քրիստոնէական սրբարանի շէմքից, եւ նա միջամտութիւն էր գործում եկեղեցականի տնտեսութեան մէջ:

Մինչ ինձ խոսվում էր այս մտածութիւնը, զգացի որ իմ ետեւից մէկը հանդարտ կերպով փէշս քաշեց: Շուռ եկայ, տեսնեմ՝ Սօնան կանգնած էր իմ մօտ, խօսում էր Մարօի հետ: Բազմութիւնն այնքան սեղմուած էր մինը միւսի վրայ, որ Սօնայի արարմունքը մնաց աննկատելի: Ես իր յօնքի շարժմունքով նշան տուեց եւ շարունակեց խօսել Մարօի հետ: Ես հասկացայ, նա ինձ զգուշացրուց, որքան կարելի է ինձ հեռու պահեմ նրանից, որովհետեւ նրա մօտ կանգնած էր իր մօրաքոյրը: Ի՞նչ էր նշանակում այդ:

Բայց ես չը կարողացայ առանց հիացմունքի տեսնել նրա տխուր եւ գունաթափ դէմքը, որ իր դալկութեան մէջ աւելի գեղեցիկ էր:

— Ասում են, սարիցը մի ճգնաւոր են բռնել, խօսում էր Սօնան:

— Ես էլ լսեցի, պատասխանեց Մարօն: — Ասում են, բերել են վանքը, զցել են մէկ խուցի մէջ, դուռը փակել են. միւս օրը գնացել են, դուռը բաց են արել, տեսել են ճգնաւորը խափանուել է: Հիմայ շեն իմանում արդեօք ճգնաւոր էր, թէ սատանայ:

— Մեղք է, այլպէս շեն խօսի, Մարօ, ասաց Սօնան: — Սատանան որն է. ախար ճգնաւորն էլ խափանվում է. տեսնում ես, աչքիդ առջեւ կանգնած է, մէկ էլ տեսար՝ էլ չը կայ:

— Ասում են, այստեղ մի այդպիսի վարդապետ կայ,
այնտեղ սարումը ճգնում է, որը երբեմն երեւում է, իսկ
երբեմն աներեւոյթ է լինում, մէջ մտաւ Սօնայի մօրաքոյրը:

— Գնանք տեսնենք, ասաց Մարօն:

— Ես կը վախենամ, պատասխանեց Սօնան:

— Վա՛, ճգնաւորն էլ մարդ է, խօսք եւ չէ, ինչու ես
վախենում, ասաց Մարօն:

— Ես մեր Ստեփանիցն էլ վախեցայ, հէնց որ տեսայ՝
նա նստած էր «խեղճերի» մէջ:

Բոլոր վախենում էր եղբօրից, որոնք միասին մեծացել
էին, որոնք հազար անգամ համբուրուել էին, վախենում
էր, որովհետեւ եղբայրն այժմ գտնվում էր այն հասարա-
կութեան մէջ, որոնք ողիների հետ հաղորդակցութիւն ու-
նէին...

Ուխտաւորների բազմութիւնը հետզհետէ ամբօսվում
էր վանքի մէջ. տեղի նեղութիւնից արձակ շարժմունք գոր-
ծել անկարելի էր. մարդ դժուարանում էր ազատ շունչ
քաշել: Արեղանների ահագին խումբը իրանց աղաղակներով,
խրատներով եւ մինչեւ անգամ հայհոյանքներով չէին կա-
րողանում կարգ պահպանել բազմութեան մէջ: Խռովու-
թիւնը գնալով սաստկանում էր: Ես առաջարկեցի մերային-
ներին գուրս գնալ. սկսեցինք դօրով պատառել ամբօսը,
մինչեւ կարողացանք հասնել վանքի դրանը: Նոյն միջոցին
Սօնան թեքուեցաւ դէպի ինձ եւ խուլ կերպով ասաց՝ —
«արեւը մանեկն յետոյ կ'կ' «Աստի-աղբի-բէ», մօտ»...

Խ Ո Ր Հ Ր Պ Ա Խ Ո Ր Ա Բ Ե Ղ Ա Ն

“Կաթնաղբիւրի, մօտ... Հիմա ես հասկանում եմ թէ ի՞նչու Սօնան այնտեղ նշանակեց տեսութեան համար: “Կաթնաղբիւրն” այն աղբիւրներին էր, որոնք ժողովրդի մէջ վայելում են սրբազան նշանակութիւն: Մրան կոչում էին “Կաթնաղբիւր” այն պատճառով, որ ժողովրդի մէջ պահպանուել էր մի այսպիսի աւանդութիւն, իբր թէ այն աղբիւրի մէջ ծորեցրել էր Տիրամայրը մի կաթիլ իր սուրբ կաթնից: Մրա ջուրն ունէր բժշկական զօրութիւն ոչ թէ իր մէջ գտնուած հանքային բաղադրութեանց պատճառով, ոչ, ջուրը հասարակ մաքուր ջուր էր, այլ նա ունէր գերբնական յատկութիւններ: Մրա մէջ լուացուողը փրկվում էր իր ցաւերից, նաեւ կատարվում էին նրա սրտի այս եւ այն ցանկութիւնները: Լեղացողն ընտրում էր այնպիսի ժամանակ, որ ոչ ոք չը խռովէր նրա հանգստութիւնը, ոչ ոք չը խանգարէր այն խորհրդական պայմանները, որ նա պէտք է կատարէր լուացուելու ժամանակ:

Այն, որպիսի անհամբերութեամբ սպասում էի այն օր արեւի մտնելուն: Կարծեա, Յեսուի ձեռքը մեխել էր նրան երկնքի վրայ, տեղեցր չէր շարժվում: Ես համբերել չը կարողացայ եւ գնացի աւելի շուտ քան Սօնայի նշանակած ժամանակը:

Վանքի պարիսպների մօտ, երկայն գերանների գլխին կապած չուանի վրայ, խաղում էր մի մանկահասակ լարախաղաց. նա իր գոյնգոյն, խայտաճամուկ զգեստով եւ զարմանալի ծարպկութիւններով յափշտակել էր ուամկի հիացմունքը: Ուխտաւորների բազմութիւնը, տաքացած կրօնական զգացմունքներով, շրջապատել էին ջաճֆաղէն. նրանք օրհնում էին «Մուշի Սուլթան Սուրբ Կարապետի», հրաշագործութիւնը, որ տուել էր նրան այնքան շնորհ եւ ծարպկութիւն:

— Լաւ ժամանակ է ընտրել Սօնան, մտածում էի ես, — հիմայ «Կաթնաղբիւրի», մօտ ոչ ոք չի լինի, բոլորը այտեղ են:

«Կաթնաղբիւրը» գտնվում էր նեղ ձորի մէջ, մի ահագին քարաժայռի ներքոյ, որ գոգաւորուելով, կազմել էր մի լայն քարանձաւ, որտեղից բխում էր ջուրը, եւ նոյն քարանձաւի մէջ հաւաքուելով, առաջ էր բերում մի փոքրիկ աւազան: Այս նուիրական աւազանի մէջ լողանում էին ուխտաւորներն, աւելի բժշկութեան եւ հոգեւոր շնորհներ ստանալու յուսով: Քարանձաւի մուտքը այնքան լայն բացուածք ունէր, մինչ կիսով չափ երեւում էր նրա ներսոյքը:

Սա մտածում էի, թէ Սօնան դեռ եկած չի լինի, որովհետեւ նշանակիւ էր տեսնուել ինձ հետ այլեւր մտնելուց յետոյ, իսկ ես անհամբերս եկել էի մի ամբողջ ժամ առաջ: Բայց երբ ես հեռուից նայեցայ քարանձաւի մէջ, ինձ երեւացին հանուած հագուստներ, որ զրած էին նրա մուտքի մօտ Հետաքրքրութիւնս ստիպեց ստուգել՝ արդեօք այլ մարդ է լողացողը, թէ կին: Մտածում էի՝ մի գուցէ նոյն ինքն Սօնան լինէր, որ ինձ զիտմամբ տեսութիւն նշանակեց արեւմտնելուց յետոյ, որպէս զի ինքը վերջացրած լինի իր զանալը:

Սա սկսեցի հեռուից նայել դէպի քարանձաւի ներսը . մանուկ մարդիկ այսպիսի անպատկառ հետաքրքրութիւններ շատ ունեն: Յանկարծ ջրի մակերեւոյթից դուրս բարձրացաւ մի գեղեցիկ մարմին: Հրաշա՛ղի մի մարմին էր նա: Գլխի արձակուած գիսակները սքողել էին դեռ նոր զարգացած կուրծքը: Սա երեխայական անմեղ զուարճութեամբ թրութում էր, խաղ էր անում աւազանի պիւքների հետ: Արեւի վերջին ճառագայթներն ընկած էին նրա դէմքի վրայ: Ո՛րքան հրապուրիչ էր ջրի մանրիկ կաթիլներով ցողուած այն կուսական դէմքը: Բայց նա երեսը շուռ տուեց, կարծես, չէր ցանկանում, որ արեգակն իր լուսեղէն շրթունքներով շոշափէր նրա անմեղ կուրծքը: Սոյն ժամուն նա երեւցրուց մի լեքն եւ հրաշալի թիկունք:

Դա մի բուպէական երեւոյթ էր: Մարմինը կրկին անհետացաւ ջրի մակերեւոյթի տակ:

Այսպէս երեւում են «հրեղէն կուսանքը» վանայ ծովակի միջից, այսպէս հրապուրում են նրանք պատանիներին, որոնք լին սիրահարական ցնորքներով իրանց զցում են պիւքների մէջ, եւ ջրային աղջիկները յափշտակում, տանում են իրանց որսին դէպի ծովակի անդունդը, եւ այնտեղ՝ իրանց բիւրեղային պալատներում՝ զուարճացնում են նրան...

Ջրային յաւերժահարսը կրկին յայտնուեցաւ: Այս անգամ նա հանդիստ էր. այս անգամ նա չէր թռչկոտում այս կողմ եւ այն կողմ: Սա կիսով չափ նստած ջրի մէջ, սանդղում էր իր երկայն գիսակները: Սա ինքն էր, — Սոնան էր: Սա վաղուց ճանաչում էի այն խարտեաշ մետաքսանման գիսակները, ինձ ծանօթ էր այն հրեշտակային կերպարանքը, որ իր մերկութեան մէջ աւելի սքանչելի էր:

Սոյն միջոցին ինձ տիրեց մի զգացմունք, դա նմանում էր այն սարսափելի զգացմունքին, որ տանջում է մի

եղեռնագործին, որը մեղանշել էր մի որ եւ իցէ սրբութեան դէմ:

Ջարհուրելի է խղճի խայթն, երբ նա սխուժ է ծակոտել մի սիրտ, որ դեռ ոչ բոլորովին կորուսել էր իր կենսական զօրութիւնը... « Ես սիրում էի այս անմեղ աղանեակին... մտածում էի ես, — բայց Մարօն, կիսավայրենի Մարօն իսկ այն սիրտը, որ պատկանում էր Սօնային, ...

Իմ մտածութիւնները ընդհատեց մի մարդ, որ ձորի միջով զալով, ինձ երեւաց, թէ ուղիղ զիմում էր դէպի քարանձաւը: Ես ոտքից ցզլուխ հագած ունէր սեւ զգեստ կոշտ մազէ շաւրից: Երա բոլոր կերպարանքից յայտնի էր, թէ անապատական արեղայ պէտք է լինի: Ես ընթանում էր հանդարտ եւ հաստատուն քայլերով, եւ մեզմ՝ ձայնով եղանակելով մի տխուր մեղեդի:

Ես խեղճն վազեցի դէպի նրա կողմը եւ առաջը կտրեցի, ասելով .

— Հեռուից անցէք, չը մօտենաք քարանձաւին, այնտեղ լողանում է մի օրիորդ, որ իմ ազգականն է:

— Ես դէպի այս կողմն եմ գնում, պատասխանեց արեղան, ցոյց տալով ծովակը, եւ մի քննողական հայեացք ձգելով իմ երեսին, անցաւ:

Բայց ինչ խորհրդական մարդ էր դա. ես մտածում էի. անտարակոյս նոյն լեռների մէջ առանձնացած ճգնաւորներից մէկը պէտք է լինէր: Երբ աւելի հեռացաւ, նա փոխեց երգի եղանակը. այժմ նրա ձայնը լսելի էր լինում աւելի բարձր հնչիւններով: Ես բոլորովին զարմացայ. այն մի հոգեւոր մեղեդի չէր, այնպիսի երգեր միայն կարելի է լսել Արարիայի դաշտերում, երբ բէդուինը միայնակ անցնում է անապատի միջով:

Նոյն միջոցում ինձ զարմացրուց մի այլ երեւոյթ եւս. ես տեսայ, որ կախարդ Սուսանը իր փոքրիկ վհուկ ընկերի հետ դուրս վազեցին թփերի միջից եւ միացան արեղայի հետ: Արեղան գրկեց Հիւրբիին, համբուրեց, եւ ապա միասին անհետացան բլուրների յետքում:

Ի՞նչ գաղտնիք էր այդ. ի՞նչ գործ ունէր արեղան կախարդ պառաւի հետ օրուայ մի այնպիսի տարաժամ պահուն: Երա երգն անգամ, որպէս ես հասկացայ, իր խորհրդական հնչիւնների մէջ ունէր մի ծածուկ նշանակութիւն, որ դուրս կանչեց կախարդին իր թագաւեան տեղից: Եւ ի՞նչ լեզուի երգ էր այն:

Այս մտածութիւններն ինձ այն աստիճան զբաղեցրել էին, որ ես ամենեւին չէի նկատել, թէ արեւը վազուց մայր էր մտել եւ ձորի մէջ մութը բաւականին թանձրացել էր, իսկ Սօնան հագնուած, դուրս էր եկել քարանձաւից:

Երբ ես մօտենում էի նրան, իմ գլխում պտրտվում էին խիստ քաղցր ցանկութիւններ. ես յոյս ունէի, թէ Սօնան ինձ կը գրկէ, կը համբուրէ, կը յայտնէ իր կարօտութիւնը ինձ երկար ժամանակ չը տեսնելու համար, եւ շատ գեղեցիկ խօսքեր կ'ասէ: Բայց գրանցից եւ ոչ մէկը չեղաւ:

— Փարհատ, ասաց, նա խիստ սառն կերպով, — որոնի՛ր մի ծածուկ տեղ, ուր մեզ չը տեսնեն, ես մի քանի խօսքեր ունեմ քեզ ասելու:

Մենք բարձրացանք գէպի մերձակայ բլուրի զառիվերը, որ պատած էր վայրենի նշենիներով, եւ նստեցինք մի սեպացած ժայռի մօտ: Այնտեղից գիշերային մթութեան մէջ տեսնվում էր ուխտաւորների բանակը, որ լուսաւորուած էր գոյնզգոյն լապտերներով, որ բռնել էր ընդարձակ տարածութիւն վանքի չորեք կողմում, եւ մինչեւ այնտեղ լսելի էին լինում զանազան նուագածութեանց ձայներ:

Բայց Սօնային ոչինչ չէր գրաւում, տխուր էր նա: Խեղճ աղջիկ, ես երբէք նրան ուրախ չէի տեսել . . .

Սօնայի առաջին խօսքերը բոլորովին ընտանեկան էին, վերաբերում էին իր վիճակին: Նա ասաց, թէ զրկուելով մօրից, իր միակ մխիթարութիւնն էր Ստեփանը՝ իր սիրելի եղբայրը: Եւ չը նայելով, որ Ստեփանը վերջին ժամանակներում բաւականին ուղղուել էր, այսուամենայնիւ նրա հայրը, Ստեփանի խելագարութիւնը Տիրամօր պատիժ համարելով, բերեց նրան եւ վանքի «խեղճերի», մէջ գցեց: Նա պատմում էր, թէ ինքը շատ աղաչեց հօրը, որ այս անգիծութիւնը չանէ, Ստեփանին թողնէ տանը, թէ ինքը խոտանում է միշտ ինամել, պահպանել նրան, — բայց հնարք չեղաւ, հայրը չընդունեց: Այս պատճառով Սօնան ստիպուեցաւ Աստուածածին ուխտ գալ, որովհետեւ չէր ուզում շուտով բաժանուել իր եղբորից: Եւ այժմ ամեն օր աղաչում է, պաղատում է հօրը, որ Ստեփանին «խեղճերի» մէջ չը թողնէ, որ նրան վանքից յետ առնէ եւ կրկին տուն տանէ եւ այլն:

Այս բոլորը նա պատմեց խիստ ցաւայի եւ դառն եղանակով, բայց առանց մի կաթիլ արտասուքի: Խեղճ աղջիկ, այնքան անբախտ էր, որ լացել եւս չէր կարող . . .

Այնուհետեւ նա ինձանից երգում աւեց եւ սկսեց պատմել մի դազանիք:

Նա ասաց, թէ որսորդ Ավօի եւ նրա հիւրերի՝ այսինքն Կարօի եւ նրա ընկերների դէմ սարքվում է մի մեծ դաւադրութիւն: Պատմեց, թէ իր հօր մօտ մի քանի անգամ եղել են գաղանի ժողովներ, ուր հաւաքվում էին Տիրամօր վանքի վանահայր Կարապետ հայր սուրբը, իմ քեռի Պետրոսը, մի մեծ քուրդ իշխան եւ ուրիշ մի քանի մարդիկ, որոնց չէ ճանաչում: Յայտնեց, թէ ինքը մի քանի անգամ

Ծածուկ լրտեսել է նրանց խօսակցութիւնը, թէ եւ բոլորը չէ հասկացել, բայց այսքանը իմանում է, որ նրանք խօսում էին որսորդ Ավօի, Կարօի եւ նրա ընկերների մասին «շատ վատ բաներ», եւ մտածում էին, թէ ի՞նչ հնարքով նրանց բռնել տան, ոչնչացնեն, որ «երկրի խռովութիւնը հանգարտուի»...

— Լաւ, նրանք ի՞նչով են մեղաւոր, կտրեցի եւ Սօնայի խօսքը, բոլորովին շփոթուելով:

— Ես չեմ իմանում, Փարհատ, պատասխանեց Սօնան նոյնպէս վրդովուած ձայնով: — Ասում են՝ նրանք չար մարդիկ են, աւազակներ են, ուր որ գնում են այնտեղից արիւնը եւ կոտորածը պակաս չէ լինում...

— Ես չեմ հաւատում, Սօնա:

— Ես էլ չեմ հաւատում, բայց ի՞նչ անես, ասում են, չես կարող ասողի բերանը բռնել: Ես երբոր այս խօսքերը լսեցի, շատ տխրեցի, մտածում էի, որ դու էլ նրանց հետ ես, քեզ էլ կարող է մի վտանգ պատահել:

Սօնայի աչքերը այդ միջոցին լցուեցան արտասուքով: Ես հեկեկալով շարունակեց.

— Ես հենց որ լսեցի, գնացի քո մօր մօտ, բոլորը պատմեցի, որ նա քեզ ասէր. մայրդ ժամանակ չը գտաւ: Բայց որքան տխրեց մայրդ, Փարհատ, «որդիս կորան»... ասում էր նա:

Իմ վրդովմունքը հետզհետեւ սաստկանում էր, ես չէի կարողանում հասկանալ, թէ այս ի՞նչ բան է, որ հայոց վարդապետը, որ հայոց քահանան եւ իմ քեռի Պետրոսի նման մարդը, միացած քուրդ իշխանի հետ, դաւադրութիւն էին հնարում մի քանի բարի, եւ խեղճ ժողովուրդի արտասուքը սրբող, երիտասարդների դէմ: Երանք աւելի բարւոք էին համարում քուրդ իշխանի անտանելի լ...

նկատեցի, որ ժպիտի նման մի բան շողաց նրա տխուր դէմքի վրայ :

Տիրացու Թաթոսն արդէն ծանօթ է մեր յիշատակարանի մէջ նրա սկզբից : Այս տխմարը մի ժամանակ մեր դպրոցի վերակացուն էր, աշակերտները նրան կոչում էին «դպրոցի շուն» . այժմ՝ նա ամուսնացած էր, եւ շուտով պէտք է քահանայ դառնար . . . արդեօք, արժան էր այդ պատուին . . .

Հասցնելով Սօնային տիրացու Թաթոսի վրանը եւ հեռացայ :

Դ Ի Մ Ը Կ Ը Պ Ա Տ Ռ Վ Ո Ի Մ Է

Դիշերից բաւական անցել էր. ես իմ մտածութեանց մէջ բոլորովին մոլորուած, չը գիտէի թէ ուր գնամ: Սօնայի հաղորդած տեղեկութիւններն ինձ բոլորովին շփոթել էին: Մէկ էլ տեսնեմ, առաջս կտրեց իմ քեռի Պետրոսը:

— Մ'կ, ասաց նա ծանր կերպով, — եկ, մոլորեալ ոչխար, գնանք ինձ մօտ, քեզ հետ խօսելիք ունեմ:

Սո հետեւեցի նրան ամենայն խոնարհութեամբ, որովհետեւ երեխայութիւնից սովորած էի նրան իրրեւ հայր ճանաչել: Սո ինձ տարաւ իր վրանը, կնոջը եւ միւսներին հրամայեց գնալ դրացիների մօտ եւ առանձին ինձ հետ սկսեց խօսել: Սրա խօսքերը դարձեալ վերաբերում էին ծերունի որսորդին, Կարօին եւ նրա ընկերներին, եւ աւելի բացատրում էին Սօնայի ինձ հաղորդած գաղտնիքների ճշտութիւնը: Բայց ինչ որ նոր եւ հետաքրքրական էր քեռի Պետրոսի խօսքերի մէջ, դա վերաբերում էր ծերունի որսորդի երիտասարդական կեանքին եւ նրա աղմկալի անցեալին:

Քեռի Պետրոսն ասում էր, թէ ծերունի որսորդը մի ծպտեալ անձնաւորութիւն է, որ ծածկուած է հասարակ որսորդի կերպարանքում, թէ նա Մոկաց եւ Սասնոյ երկրից փախստական անցել էր Պարսկաստան, այնտեղ առժամանակ իրան թագցնելու համար: Թէ նրա անունը առաջուց Ավօ չէ

եղել, այլ նա կոչուած էր իր երկրում Մէլեք-Միսաք, եւ ամբողջ Սասունի եւ Մոկաց երկրի իշխանն է եղել: Մա ունէր այնտեղ իր սեպհական ամրոցը, հարուստ կալուածներ եւ իր ձեռքի տակ բազմաթիւ քաջ պատերազմողներ: Ամբողջ Սասունը եւ Մոկաց երկրի կիսավայրենի ժողովուրդը դողում էին նրա զօրութիւնից: Մա իր իշխանութեան ներքոյ զսպել էր, ոչ միայն տեղացի հայերին, այլ բոլոր նոյն երկրում բնակուող քուրդ եւ օտարազգի ցեղերին:

Մէլեք-Միսաքը իր կառավարութեան մէջ նոյնն էր, ինչ որ է մի երեւելի քուրդ իշխան իր բոլոր միապետական զարհուրանքով: Մա նոյնպէս արշաւանքներ էր գործում հակառակ ցեղերի վրայ, կոտորում էր, յափշտակում էր աւարներ եւ գերիներ էր բերում: Այսպիսով նա իր իշխանութեան ներքոյ խոնարհեցրել էր, բացի հայերից եւ մի քանի քրդերի ցեղեր: Վերջիններն այնպէս սերտ կապուած էին իրանց հայ Մէլեքի հետ, որ առանց խտրութիւն դնելու, մասնակցում էին եւ այն արշաւանքների մէջ, որոնք տարածվում էին հակառակ կողմի քրդերի վրայ:

Այստեղ ես կտրեցի քեռի Պետրոսի խօսքը, հարցնելով. — Բրդերը նոյնը չէին անում. հայերի վերաբերութեամբ:

— Անում էին, պատասխանեց նա: — Բայց հային ինչ կը վայելէ աւազակ քրդից օրինակ առնել:

Մա մտաբերեցի այն խրատը, որ ըսել էի ծերունի որսորդից. եւ պատասխանեցի նոյն ոճով.

— Աւազակի հետ պէտք է աւազակ լինել. աւազակի հետ չէ կարելի ձգնաւորի պէս վարուել: Երբ որ քուրդն իր սրով եւ նիզակով դիմում է մեզ վրայ, երբ որ նա դաշխ է մեր տունը քանդելու, մեր կայքը յափշտակելու, մեր ընտանիքը անպատուելու, մեզ պէտք չէ խաչով եւ աւետարանով

դուրս գալ նրա առաջը, այլ մեզ պէտք է նոյնպէս սրով պաշտպանել մեր պատիւը:

— Վարակուել է թշուառականը... ասաց քեռի Պետրոսը զլուխը շարժելով: — Այսպէս կարող է խօսել միայն ծերունի որսորդի յառաջադէմ աշակերտը:

— Ուղիղ է, ես առաջ այսպէս չէի մտածում, ես կարծում էի, թէ Աստուած հային ստեղծելու ժամանակ նրա ճակատին գրել է, որ նա միշտ խեղճ լինի, օտարի ձեռքի տակ գերի լինի, ինքն աշխատէ եւ ուրիշին ուտացնէ, գլխին ծեծեն՝ լուռ կենայ, երեսին թքեն՝ լուռ կենայ, մի խօսքով աշխարհի բոլոր անպատուութիւններին պէտք է համբերէ նա: Բայց հիմայ ես հասկանում եմ, որ Աստուած չէ ցանկանում, որ հայը թշուառ լինի, եւ եթէ նա թշուառ է, ինքն է պատճառը...

— Դու վարակուել ես... խեղճ տղայ, պատասխանեց քեռի Պետրոսը ցաւակցական եղանակով: — Դրանք այն երեւելի աւազակապետի (ծերունի որսորդի) խօսքերն են, որ դուրս են թափվում քո բերանից: Դրանք այն «հին գայլի» խօսքերն են, որի համար աղամորդու կեանքը մի ճանձի կեանք է, որն իր գլխի մազերի համբարքով մարդիկ է կոտորել, որը հազարաւոր տուներ է քանդել, որի սիրտը գութ եւ խիղճ կոչուած բաների հետ երբէք ծանօթ չէ կղել:

Վերջին խօսքերն աւելի զայրացուցին ինձ, նրանք խիստ կեղտոտ հայհոյանք էին մի մարդու դէմ, որն այքան բարեօրրա էր եւ մեծահոգի, որը թշուառի հայր էր եւ կարօտեալի բարերար: Ես պատրաստ էի խեղճի վեր թռչել, բռնել քեռուս կոկորդից եւ խեղդել նրան, բայց մի յանկարծակի այցելութիւն արգելեց իմ կատաղութեանը:

— Ողջոյն, լսելի եղաւ մեր ետեւից եւ վրանի մէջ յայտնուեցաւ իմ վարժապետը — ատէր Թօդիկը:

— «Անառակ որդին» երեւաց, ասաց նա ինձ տեսնելով: — Բայց արդեօք զղջացել է նրա սիրտը:

— Ընդհակառակն, աւելի խստացել է, պատասխանեց, քեռի Պետրոսը:

Սա լուռ էի:

Տէրտէրը եկաւ նստեց:

Քեռի Պետրոսը մասնաւորապէս պատմեց նրան այն վեճարանութիւնը, որ անցել էր մեր մէջ, եւ խիստ սեւ գոյնելով նկարագրեց իմ յամառութիւնը եւ մոլորութիւնը:

Տէրտէրը իր յատուկ կրօնական փիլիսոփայութեամբ սկսեց կշտամբել իմ ցնորքները, ասելով.

— Մեր, Տիրոջ մեղաւոր ծառաներիս, ձեռքումը ոչինչ չը կայ. մենք ոչինչ չենք կարող անել: Ամեն ինչ, որ լինում է, Աստուծոյ կամքովն է լինում. առանց Նրա կամքին տերեւն անգամ ծառից ցած չէ գալիս: Աստուած է ստեղծել բոլոր արարածներին եւ Նա է նշանակել բոլորի վեճակները: Օրինակ, եզին ստեղծել է, որ մարդու վարը վարէ, ոչխարին ստեղծել է, որ մարդուն կաթ, կերակուր եւ հազուստ տայ. ձիուն ստեղծել է, որ մարդու ծանրութիւնները տանէ, — այսպէս, ամեն մէկին մի բանի համար է ստեղծել Աստուած: Բայց մարդը գայլից չէ կարող կաթ եւ բուրդ ստանալ. առիւծին չէ կարող ստիպել, որ իր վարը վարէ, եւ արջին կարող չէ հրամայել, որ իր ծանրութիւնները տանէ: Դրանք զազաններ են. դրանց միւս անասունների համար որպէս պատիժ ստեղծել է Աստուած: Դրանք պետք է յափշտակեն, կեղեքեն, միւսների մտով եւ արիւնով կերակրուեն:

Սա դարձայ դէպի վարժապետս, ոչ աշակերտի երկշտութեամբ, այլ համարձակ կերպով հարցրի.

— Ի՞նչ համեմատութիւն կայ ձեր ասածների եւ մարդու մէջ:

— Համեմատութիւնը նոյն է, պատասխանեց տէրտէրը :
— Մարդիկ էլ այնպէս են ստեղծուած. մէկը ոչխարային
ընտելութիւն ունի, միւսը գաղանային :

— Մենք, հայերս, ՚ր մէկիցն ենք :

— Մենք Աստուծոյ գառնուկներն ենք, պատասխանեց
նա, աւելացնելով աւետարանական խօսքը՝ — «արածեա՛
ղոյնարս իմ », ասաց Տէրն մեր Յիսուս Թրիստոս Պետրոս առա-
քեպին. դրանից երեւում է, որ մենք գազան քրդերի նման
չը պէտք է լինենք :

Սա տէրտէրի խօսքերի մէջ մի նոր բան չըգտայ, դար-
ձեալ նոյն քարոզներն էին, որ հազար անգամ լսած էի, բայց
այժմ նրանք իմ դիտում չէին մտնում, այժմ ես հասկա-
նում էի, թէ որքան վնասակար էին նրանք :

Բայց ինձ նոյն լուպէում տանջում էր մի այլ միտք, ես
շատ դժգոհ էի, որ տէրտէրը եկաւ եւ խառնեց իմ եւ քեռի
Պետրոսի մէջ սկսուած խօսակցութիւնը : Նրա պատմու-
թիւնը ծերունի որսորդի անցեալի մասին մնաց անկատար . ես
ցանկանում էի մինչեւ վերջը լսել այս գաղտնածածուկ մար-
դու կեանքի պատմութիւնը :

Քեռի Պետրոսը ինքն առիթ տուեց շարունակելու ընդ-
հատուած պատմութիւնը :

— Տեսա՞ր, որդի, ասաց նա, — տէրտէրն էլ նոյնն է
խօսում, ինչ որ ես էի ասում քեզ . հեռացիր այս մարդէրէց,
եթէ չես կամենում կորցնել քեզ :

— Սա ուզում եմ աւելի լաւ ծանաչել նրանց, քեռի,
պատմեցէք, թէ ի՞նչպէս ընկաւ Մէլքե Միսաքը իր փառքից
եւ ի՞նչը առիթ տուեց նրան հասարակ որսորդի կերպարան-
քով յայտնուել Պարսկաստանում :

— Դա մի երկար պատմութիւն է, որի մանրամասնու-
թիւններն ինձ եւս յայտնի չեն, ասաց նա : — Միայն այս-

քանը գիտեմ, որ Մոկաց եւ Սասնոյ երկրներում մի քանի ուրիշ հայ իշխաններ եւ մի քանի տանուտէրներ հակառակ կուսակցութիւն էին կազմում Մէլիքի գէմ: Ծրանք միացան տեղային հայոց առաջնորդի հետ, եւ մի քանի վարդապետներ էլ իրանց կողմը գցելով, զրգուցին ժողովուրդը Մէլիքի դէմ: Ծրանք ասում էին, թէ մենք չենք ուզում, որ մեզ վրայ «հայ» տիրէ, մեզ համար լաւ է քուրդը, «հայից բէկ (իշխան) լինել չէ կարող»:

Այնուհետեւ քեռի Պետրոսը խիստ արհամարհական կերպով նկարագրեց Մէլիքի անկումը: Ես նրա խօսքերից միայն այսքանը կը յիշեմ.

Ամեդիայի մէջ այն ժամանակ նստում էր մի քուրդ իշխան, նա մի քանի ցեղերի գլխաւորն էր եւ ունէր իր ձեռքի տակ բազմաթիւ պատերազմող տղամարդիկ: Բուրդ իշխանը Մէլիքի ոխերիմ թշնամիներից մէկն էր: Հայոց Առաջնորդը մի քանի տանուտէրների հետ ծածուկ դնում են նրա մօտ, յայտնում են, թէ որպէս իրանք, նոյնպէս եւ ժողովրդի մեծ մասը Մէլիքից դոհ չեն, եւ ցանկանում են նրա լուծը իրանց վզից գցել: Այս պատճառով հրաւիրում են քուրդ իշխանին յանձն առնել իրանց վրայ տիրապետելը: Եւ առաջնորդը իր տանուտէրների հետ խոստանում են, որ ամեն կերպով կ'օգնեն եւ ձեռնառու կը լինեն քուրդ իշխանին Սասունը եւ Մոկաց երկիրը տիրելու գործի մէջ:

Ես կարեցի քեռի Պետրոսի խօսքը, հարցնելով.

— Առաջնորդը ի՞նչ մի առանձին օգուտ ունէր հայ ժողովուրդը քուրդ իշխանի ձեռքում մատնելու մէջ:

— Շատ օգուտ, պատասխանեց նա. — եթէ Մէլիքը մէջտեղից վերցուէր, միայն առաջնորդը կը մնար որպէս ժողովրդի հոգեւոր եւ մարմնաւոր ներկայացուցիչ: Բայց մէլիքի

ստուերի տակ, նա ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ մի բարձր հոգեւորական:

Այս յետոյ, խիստ յետոյ եւ հասկացայ հայոց հոգեւորականութեան մշտական կռիւր մարմնաւոր իշխանութեան դէմ: Այս այն ժամանակ հասկացայ, երբ կարգացի մեր ազգի պատմութիւնը եւ ծանօթացայ նրա թշուառ անցեալի հետ...

Քուրդ իշխանի վաղուց փափագած բաղձանքը հէնց այն էր, ինչ որ առաջարկում էին հայոց առաջնորդն եւ տանուակերները: Դաւադրութիւնը սահմանվում է, իսկ գործադրութիւնը նշանակվում է զատկի աւագ շարթի գիշերը: Նոյն գիշերը, երբ Մէլքը իր բնտանիքով բոլորել էին ճրագալոյցը սեղանի շուրջը, յանկարծ նրա ամրոցը պաշարվում է բազմաթիւ քրդերով: Մի քանի լուպէում հրդեհը շորս կողմից սկսվում է տարածուել դէպի ներսը. ամրոցը կորչում է ծուխի եւ բոցերի մէջ: Պարիսպները խորտակվում են եւ ներս է թափվում կատաղի ամրոխը: Սկսվում է սարսափելի կոտորածը: Մէլքը երկար քաջութեամբ կռուում է, բայց շատ վէրքեր ստանալով, վերջապէս ընկնում է նա: Մըհէն կրակի, սրերի եւ գնդակների միջև յափշտակում է իր, զեռ ոչ բոլորովին անշնչացած, տիրոջն: Բայց նրա բոլոր որդիքը, աղջիկները, ծառաները եւ ազախիները կոտորվում են: Ազատվում է միայն Մէլքի մի հատիկ աղջիկը՝ փոքրիկ Մարօն, որին ստնտուն փախցնում է:

Բայց զբանով բոլորը չէ վերջանում: Ժողովրդի մեծ մասը չէր ցանկանում զոհուել իր զլխաւորից, որ այնքան սիրելի էր բոլորին, որ միշտ հօր պէս խնամել էր նրանց կեանքը եւ պատիւը թշնամիներից: Ժողովուրդը ոտքի է կանգնում, սկսում է ընդդիմանալ քուրդ իշխանին: Բայց

նրան: Նա շուտով կարողացաւ գրաւել ռամկին եւ բողոքի հաւանութեամբ նոյն գաւառի «Միր» ընտրութեցաւ: Այնուհետեւ խռովութիւնը այս երկրից պակաս չէ: Հասպիտանու կռիւր իր յաջողութեամբ խրախոյս տուեց նրան. այժմ նա իր նպատակին մասամբ հասել է, եւ կամենում է Հաղթակայ՝ լեռների վրայ այն խաղը խաղալ, ինչ որ խաղում էր մի ժամանակ Սասնոյ մէջ:

— Այսպիսի մարդիկը ժանտախտ են, ուր եւ դնում են, իրանց հետ տանում են մահ հեւ կոտորած, ասաց տէրտէրը:

— Եթէ ծերունի որսորդի միտքն այն է, պատասխանեցի ես, — որ հայր ազատուած լինի օտարի լծից, որ նա իր տունը, իր երկիրը ինքը կառավարէ, — դրա մէջ ես մի վատ բան չեմ տեսնում: Եւ ես ինքս կը լինեմ առաջինը, որ կը նուիրեմ իմ արիւնքը նրա նպատակին:

— Եւ դու ինքդ կը լինես առաջին խելագարը... լսելեղաւ մի նոր ձայն:

Նա մինչ այն աստիճան խռովութեան մէջ էի, որ ամենեւին չէի կարողացել նկատել, որ մի վարդապետ ներս էր մտած քեռի Պետրոսի վրանում եւ ականջ էր դնում մեր խօսակցութեանը: Դա մի եւ նոյն արեղան էր, որին ցերեկով տեսած էի «Կաթնաղբիւրի» ձորում: Նա եկաւ նստեց: Քեռի Պետրոսի եւ տէր Թօղիկի ընդունելութեան ցոյցերից երեւաց, որ չափազանց յարգանք ունէին դէպի հայր սուրբը: Ծրագի լուսով ես աւելի լաւ կարողացայ զննել նրան: Նա մի

¹ Մեր յիշատակարանի մէջ բազմիցս յիշուած Հաղթակը վաստուրակների Փոքր Հաղթակ կոչուած գաւառը հասկանալու է. որն այժմեան վանայ փաշալիկի գաւառներից մէկն է: Փոքր Հաղթակը իր լեռնային գրութեամբ կազմում է մի բարձրաւանդակութիւն, որ իր սառը կլիմայի պատճառով աւելի յարմար չէ երկրագործութեան համար, բայց ունի Ծոխ արօտամարգեր, որ շատ նպաստաւոր են խաշնարածներին:

Բ Ա Ր Կ Ա Յ Ա Ծ Մ Ա Ր Օ Ն

Դուրս վազեցի քեռի Պետրոսի վրանից: Ես երկար չէի կարողանում մոռանալ անապատական ճգնաւորին: Այս արեղան ինձ երեւում էր որպէս մի կախարդական անձնաւորութիւն: Բանի ժամ առաջ ես տեսայ նրան «Կաթնաղբիւրի» ձորում. նա անցաւ այնտեղեց որպէս մի անրջային ուրուական, մեզմ կերպով եղանակելով մի արարական երգ: Երաձայնը թփերի միջեց դուրս կանչեց կախարդ Սուսանին: Ես գրկեց Հիւրբիին եւ անհետացաւ բլուրների մէջ: Այժմ կրկին ես տեսայ նրան երկու մեծ դաւաղիրների վրանում: Ի՞նչ գործ ունէր Սուսանի եւ Հիւրբիի բարեկամը Կարօի եւ Տերունի որսորդի թշնամիների մօտ. — այդ ես հասկանալ չէի կարողանում:

Այդ մտածողութեան մէջ ես անցայ ուխտաւորների բանակը: Հասնելով մեր վրանը, տեսայ, այնտեղ բոլորը քնած էին. արթուն էր միայն Մարօն. նա դեւի պէս նստած վրանի մուտքի մօտ սպասում էր ինձ:

— Ո՞րտեղ կորար դու, հարցրուց նա, երբ տեսաւ ինձ:

Ես ոչինչ չը պատասխանեցի, եւ տեսնելով, որ վրանի մէջ կանայքը քնած են, ներս չը մտայ, այլ նստեցի դրսում կանաչ խոտերի վրայ: Բայց իմ լուրթիւնը աւելի շարժեց Մարօի բարկութիւնը:

— Շատ հարկաւոր է, ասաց նա ինքն իրան խօսելով, չի էլ ուզում պատասխան տալ, կարծես, ինձ համար կարմիր հարս է դարձել, սպասում է, որ ես դրան «բերանբացուկ»¹ պէտք է տամ:

Այս խօսքերը մի այնպիսի հեզնական եղանակով արտասանեց Մարօն, որ անկարելի էր չը ծիծաղել: Բայց ես մտածեցի ծանր երեւացնել ինձ, այս պատճառով երես շուռ տուի, որ նա չը տեսնէ իմ ծիծաղը:

Մարօն նստած էր վրանի դռանը ներսի կողմից. ես նրանից փոքր ինչ հեռու էի:

— Եթէ դու կը գաս ինձ մօտ, այն ժամանակ քեզ հետ կը խօսեմ, ասեցի ես:

— Շատ հարկաւոր չէ, պատասխանեց նա արհատարհանօք: — Ի՞նչ մեծ տղայ է դարձել, պէտք է նրա սպասին գնալ, վճիճ չէ:

Ես նկատեցի, որ Մարօն բարկացած էր իմ վրայ, պէտք էր գիտենալ պատճառը. դրա համար ես մօտեցայ եւ նստեցի նրա մօտ:

— Դու այսօր շատ ես խօսացել, ասաց նա այժմ աւելի ծանր կերպով — լաւ է, որ քնաս քնես, գիտեմ, յոգնած կը լինես:

— Ի՞նչ գիտես, հարցրի զարմննալով:

— Ես գիտեմ... — Բայց դու լաւ ընկեր չես, Փարհատ, ամօթ քեզ համար, փոխեց նա իր խօսքը: — Զեզ հետ ժամադիր եղող աղջիկը այնքան շտապեց, որ լճողեց «կաթնաղբիւրի» մօտ իր սանտրը. բայց դու այնքան աշնորհք

¹ Հայաստանում դեռ շատ տեղերում մնացել է այս սովորութիւնը, որ նորահարսը, առաջին անգամ փեսայի տունը գնալով, առհասարակ ոչ մէկի հետ չէ խօսում, բացի իր ամուսնի փոքրիկ քոյրերից եւ փոքրիկ եղբայրներից: Նա եւ իր փեսայի հետ չի խօսի առաջին գիշերում, մինչեւ չը ստանայ նրանից մի ընծայ. այս ընծան կոչվում է «բերանբացուկ»:

գանուեցար, որ չը կարողացար նկատել: Ա՛ռ, քեզ եմ տալիս, տա՛ր, առաւօտեան իրան տուր, գլուխդ գովի՛ր, ասա՛, ես գտայ, թող երեսդ սպիտակի:

Այժմ ես հասկացայ, թէ ինչու էր Մարօն բարկացել իմ վրայ: Ես տուեց ինձ մի սանտրո. դա Սօնայի սանտրոն էր, որ մոռացմամբ թողել էր «կաթնաղբիւրի» մօտ լողանալու ժամանակ: Բայց որտեղից էր ընկել Մարօի ձեռքը:

— Ո՞վ տուեց քեզ այդ սանտրը, հարցրի ես:

— Ես ինքս գտայ այնտեղ:

— Դու մեզ տեսա՞ր:

— Կոյր չէի, որ չը տեսնէի:

— Բայց մենք ի՞նչու չը տեսանք քեզ:

— Ես շատ անգամ դեւի պէս աչքի չեմ երեւում, պատասխանեց նա ծիծաղելով:

Մարօի խորամանկութիւնները ես վաղուց գիտէի, այդ պատճառով խիոյն չը կարողացայ հաւատալ նրան, եւ ասեցի:

— Դու սուտ ես խօսում, այս սանտրը ուրիշ կերպով հասել է քո ձեռքը:

— Ձեռն հաւատում ինձ, պատասխանեց նա պինդ ձայնով: — Կուղեն բողբոլ կը պատմեմ. նա աղբիւրի մէջ լողանում էր, դու հեռուից ապուշի պէս նայում էիր. յանկարծ անցաւ ձորի միջով ճգնաւորը. նա երգում էր մի տխուր մեղեդի: Եկող յայտնուեցան Սուսանն ու Հիւրրին. իսկ դուք բարձրացաք բլուրի վրայ, նստեցիք նշենիկերի թփերի մէջ: Թէ կուղես, կը պատմեմ, դուք ինչ խօսեցիք:

— Հիմայ հաւատում եմ:

Մարօն մտածութեան գնաց եւ բոպէական լռութիւնից յետոյ խօսեց.

— Խեղճ Սօնա, որքան անբախտ է նա... իմ սիրտը չը դիմացաւ, երբ նա այնպէս ցաւալի կերպով խօսում էր իր

է շտապել շուտով տուն վերադառնալու: Նա դարձեալ ընդդիմացաւ ինձ:

— Ես չեմ գնայ, մինչև ասածս չը կատարեմ, ես այս գիշեր պատրաստուել էի, բայց...

Հեռուից լսելի եղաւ մի մեզմ երգեցողութեան ձայն, նոյն իսկ եղանակով, որ ես լսել էի այնօր «Կաթնաղբիւրի», ձորում: Մարօն լսելով ձայնը, փոխեց իր խօսքը.

— Այդ «ճգնաւորն», է, որ երգում է, ասաց նա. — Ինչպէս լաւ երգում է, լսիր, Փարհատ:

Եւ իրաւ, գիշերային լուութեան մէջ երգը հիանալի էր: Մարօն երկար ականջ դնելուց յետոյ հարցրուց:

— Դու գիտե՞ն նա ով է, Փարհատ:

— Ես նրան չեմ ճանաչում, այսօր առաջին անգամ տեսայ նրան «Կաթնաղբիւրի», ձորում, եւ նա երգում էր մի եւ նոյն այս երգը: Իսկ յետոյ երեւեցաւ նա իմ քեռի Պետրոսի վրանում:

— Ո՞րքան միամիտ ես, Փարհատ:

— Ի՞նչու:

— Նրա համար որ, դու չը կարողացար ճանաչել քո վաղեմի ընկերին:

— Ո՞վ էր նա:

— Ասլանը:

— Չեմ հաւատում, դու ինձ վրայ ծիծաղում ես, Մարօ:

— Վեր կաց, գնանք, նա մեզ կանչում է. ես հասկանում եմ նրա երգի միտքը. գնանք, մի ուշացիր. նրան մէկ էլ կը տեսնես ու կը հաւատաս:

Թէեւ այս խօսքերը Մարօն արտասանեց խիստ պինդ համոզմունքով, այսուամենայնիւ, ես չէի կարողանում հաւատացնել ինձ, թէ մի զառամեալ անտպատական արեղայ

կարող էր Աստուծոյ լինել: Բայց Մարօն հաստատեց իր խօսքը մի ուրիշ փաստով, որ շատ հաւանական էր: Եւս յիշեցրուց ինձ այն նկատողութիւնը, որ արեւ էր նա, երբ առաջին անգամ տեսաւ պառաւ կախարդին եւ փոքրիկ Հիւրբիին, որ նստած ժայռի վրայ, ուխտաւորների համար գուշակում էր: Եւս այն ժամանակ ասաց. «Մարօն կամ նրա ընկերներից մէկը պէտք է այստեղ լինի», եւ աւերացրուց, թէ «այս պառաւն իսկոյն յայնմում է այնտեղ, ուր նրանք լինում են», եւ եւս այնօր մի թէ չէ՞ր տեսել մի եւ նոյնը, երբ «կաթնաղբիւրի», ձորում ծպտեալ արեղան միացաւ պառաւ կախարդի հետ եւ համբուրեց Հիւրբիին:

Իմ տարակոյսը փարատուած էր. եւ յօժարուեցայ գնալ եւ դանել «ճգնաւորին», բայց մտածում էի մեր վրանը անտէր եւ առանց տղամարդի չը թողնել: Երբ այդ մասին յայտնեցի Մարօին, նա պատասխանեց.

— Սուրբ Աստուածածինը իր ուխտաւորներին կը պահէ, դնանք:

Եւ չը համոզուեցայ: Եւս ինքրեց ինձ փոքր ինչ գրտում սպասել, իսկ ինքը մտաւ վրանի ներսը: Մինչեւ նրա դուրս գալը, եւ գտայ վանքի գիւղացիներից մէկին, եւ նրան մի քանի դուրուշ տարով, պատուիրեցի հսկել վրանին մինչեւ մեր վերագարձը:

Զանի բոսիկից յետոյ դուրս եկաւ Մարօն. եւ հաղիւ կարողացայ ծանաչել նրան. նա փաթաթուած էր մի լայն վանայ արայի (վերարկուի) մէջ եւ գլխին քրդի ձեւով ապարօշ էր կապել:

— Դա ո՞վ է, հարցրուց նա, տեսնելով գիւղացուն:

— Դս պատուիրեցի նրան հսկել վրանին մինչեւ մեր վերա. — ձը:

— Խաթուեր արթուն է: — Լաւ, դնանք:

Երբ փոքր ինչ հեռացանք, նա ասաց.

— Դու չես իմանում, Փարհատ, նա ինքը կը գողանայ: Այստեղ բոլորն էլ աւազակներ են:

— Վանքի սպասաւորն երկիւղած կը լինի, պատասխանեցի ես:

— Չէ, այդպէս չէ, ես իմ աչքով տեսայ, թէ ինչպէս մի վարդապետ գողացաւ եւ գրպանը դրեց իմ գցած գանձանակը: Երանք մեզ խաբում են, Փարհատ, նրանք այն չեն, որպէս դրսից երեւում են... Հայրս շատ է պատմել ինձ նրանց գործերի մասին...

— Բո վերարկուի տակից զէնքի ձայն է լսվում, Մարո:

— Հայրս պատուիրել է ինձ, երբ գիշերով հեռու տեղ ես գնում, պէտք է միշտ զէնք ունենաս:

Ծանապարհին ես Մարօից հարցրի, թէ որպէս նա կարողացաւ ծանաչել ծպտեալ «ճգնաւորին»:

— Սկզբում ես չը կարողացայ ծանաչել, երբ տեսայ նրան «Կաթնաղբիւրի» ձորում, պատասխանեց նա: — Թշուառականը մի այնպիսի մօրուք եւ ծամեր էր շինել, որ ինքը սատանան չէր կարող հնարել, երբ կամենում է ծերի կերպարանք ընդունել: Երեսը ներկել էր եւ պառաւի գոյն էր տուել, մինչեւ անգամ խորշոմներ կային: Բայց աչքերը մնացել էին անփոփոխ: Ո՞վ չէ կարող ծանաչել Ասլանի գեղեցիկ աչքերը, եթէ միանգամ տեսել է նրան:

— Բայց որ դեւը բերեց քեզ այնտեղ, «Կաթնաղբիւրի» ձորում:

Մարօն բոլորովին անկեղծաբար խոստովանեց, թէ նա հէնց այնօր Տիրամօր տաճարի մէջ նկատել էր, երբ Սօնան մօտեցաւ եւ շնջաց իմ ականջին, նշանակելով տեսութիւն «Կաթնաղբիւրի» ձորում. թէ այն շունջը ծնուցել էր նրա

արտում կասկած եւ նախանձ... եւ ինքը չը կարողացաւ
համբերել, եկաւ այնտեղ...

— Եւ քո կասկածանքը փարատուեցաւ, հարցրի ես,
երբ նա վերջացրուց իր խօսքը:

— Դեռ ոչ բոլորովին... Բայց ինձ համար մի եւ նոյն
է... Սօնան լաւ աղջիկ է... ես սիրում եմ նրան... դու էլ
պէտք է սիրես...

Այս խօսքերը Մարօն արտասանեց կտրատելով, կար-
ծես, նրա լեզուն այրում էին: Բայց նա մեղաւոր չէր. նա-
խանձը տիրում է բոլոր կենդանիների սրտին, որոնց մէջ
զգացմունք կայ:

Հեռուից այժմ աւելի պարզ լսելի եղաւ «Ճղնաւորի»
երգի ձայնը:

Այս կողմով գնանք, ասաց Մարօն, — նրան կը գըտ-
նենք այն լեռների մէջ:

ԾԱԾԿԱՄԻՏ ԱՍԼԱՆԸ ԲԱՅՎՈՒՄ Է

Մենք գտանք «Ճգնաւորին» վանքից բաւականին հեռու, լեռների մէջ, որ մօտ էին ծովեզրին: Նա նստած էր մի քարանձաւի մէջ, որի մուտքը նայում էր դէպի Լիւմ անապատը: Լուսաւորուած լուսնի արծաթափայլ շողքերով, այդ փոքրիկ կղզին երեւում էր ծովակի մէջ մի մուսլ բծի նման: Բարանձաւը, որի մէջ գտանք «Ճգնաւորին», մի հին միայնակեացի բնակարան էր, որի յատակի վրայ դեռ մնացած փոսիկների մասին տակաւին կային կենդանի աւանդութիւններ, թէ նրանք առաջ էին եկել, իր անձը Աստուծուն նուիրած մարդու ստէպ ճրնրադրութիւնից: Այնտեղ ճրագ չը կար, բայց մի անկիւնում վառվում էին մի քանի կտոր փայտեր, ոչ թէ տաքացնելու համար, այլ լոյսի համար:

Մի կողմում խորին քնի մէջ պառկած էր պառաւ կախարհը: «Ճգնաւորն» արթուն էր. նա իր փառահեղ մօրուքով նստած, մտածում էր: Նրա ծնկերի վրայ գլուխը դրած, ննջել էր փոքրիկ Հիւբրին: — Հրաշալի մի տեսարան էր այդ:

Երբ մենք ներս մտանք, «Ճգնաւորը» խիստ զգուշութեամբ փոքրիկ վհուկի գլուխը դրեց իր վերարկուի վերայ, որ նրա անուշ քունը չը խանգարէ, եւ վերկացաւ: Նա գրկեց առաջ ինձ եւ համբուրեց, յետոյ գրկեց եւ Մարօին: Մարօն չընդդիմացաւ նրան, որովհետեւ ոչ մի աղջիկ չէր կարող

մերժել այն անմեղ շրթունքը, որ այնպէս եղբայրաբար մեր-
ձեցան սիրելի օրիորդի շրթունքին:

Այնուհետեւ «Ճգնաւորը» ոտքից մինչեւ զլուխ զննելով
ծպտեալ եւ զինուորուած Մարտին, ասաց.

— Ահա այդպէս լաւ է. այդ սիրում եմ ես:

Մենք նստեցինք:

— Այժմ ես կը խլեմ իմ զիմակը, ասաց նա, —
բարեկամներին մօտ պէտք չէ ինձ թագնուած մնալ:

Նա առեց իր կեղծամը, մօրուքը, եւ մեր առջեւ ներ-
կայացաւ Ասլանը իր բնական կերպարանքով:

Ես մի քանի խօսքերով յայտնեցի մեր գալու նպատակը.
այնուհետեւ պատմեցի այն բոլորը, ինչ որ լսել էի Սօնայից
«Կաթնաղբիւրի» ձորում, այլ եւ հաղորդեցի նրան՝ ինչ որ
ասել էին ինձ քեռի Պետրոսը եւ տերաէրն իրանց վրանում:
Այնուհետեւ աւելացրի, թէ որպիսի դաւադրութիւն է
պատրաստվում ծերունի որսորդի եւ նրա բարեկամների դէմ:
Իսկ Մարտին իր կողմից յայտնեց իր արած կարգադրութիւն-
ները, թէ Մըհէի ձեռքով նա արդէն բոլորը իմացում տուած
է իր հօրը:

— Ծնորհակալ եմ ձեր հոգածութեան մասին, ասաց
նա տխուր կերպով: — Բայց այդ բոլորը ես արդէն գիտէի:
Իմ արեղայական կերպարանքը առիթ տուեց ինձ մտնել
դաւադիրների ժողովների մէջ որպէս խորհրդակից: Բայց
նրանց ծիգը անզօր է...

Որպէս երեւում էր, Ասլանը շատ տխուր էր, եւ մեր
այցելութիւնն այնքան հաճելի չէր նրան: Գուցէ նա չէր ջան-
կանում, որ իր կերպարանփոխութիւնը մերկացուէր մեր մօտ.
Գուցէ նա մեզ այնքան անփորձ էր համարում, որ չէր կարող
հաւատալ մեզ իր զաղտնիքները, որ նա պէտք է ծառայե-
ցնէր մեզ բոլորովին անյայտ նպատակներին:

Առժամանակ մտածելուց յետոյ, նա խօսեց.

— Ես չեմ զարմանում գործերի այսպէս լինելու մասին, այլ ցաւում եմ, որովհետեւ ամեն ժամանակ, երբ հայի համար որ եւ իցէ դաւաճանութիւն է պատրաստվում, նրա մէջ խառն է լինում գարձեալ նոյն իսկ հայի մատնիչ ձեռքը: Դա մի պատմական եղեւնագործութիւն է, որ սկսեալ ամենահին դարերից, խիստ յաճախ կրկնուել է մեր ազգի կեանքում: Դա հայի վատ յատկութիւններից մէկն է...

Ես առաջին անգամ տեսնում էի Ասլանին երկար խօսելիս. նա առհասարակ լուռ եւ ծածկամիտ երիտասարդ էր: Բայց նրա խօսելու ձեւը շատ տարբեր էր Կարօից: Կարօն ժողովրդի որդի էր. նրա խօսքերն անտաշ էին եւ պարզ, բայց նրանց մէջ ուժ եւ զօրութիւն կար, նրանք ազգում էին աւելի մարդու սրտի վրայ: Ասլանը ժողովրդի կրթուած որդին էր, նրա խօսքերը կոկուած էին եւ գեղեցիկ, ազգում էին աւելի մարդու մտքի վրայ:

Նա շարունակեց.

— Թէ ի՞նչ հետեւանք կ'ունենայ մեր ձեռնարկութիւնը, մենք այժմէն նախագուշակել չենք կարող, միայն վստահ ենք նրա յաջողութեան մէջ, որովհետեւ մենք հետեւում ենք բնութեան ընդհանուր օրէնքներին: Թէ բնութեան մէջ եւ թէ մարդկային կեանքում ոչինչ բան առանց պատճառի չէ կատարվում: Մենք տեսնում ենք, ամեն մի ճնշուած եւ սահմանափակուած զօրութիւն որքան աւելի սեղմվում է, այնքան աւելի զարգանում է նրա մէջ ընդդիմահարութեան ուժը: Այնուհետեւ նա պիտի պայթի, նա պիտի խորտակէ իրան սահմանափակող պատուարը եւ իր բնական ազատ ծաւալականութեանը պիտի հետեւի: Ժողովուրդը, ամբողջը նոյնպէս մի զօրութիւն է: Նա երկար չէ կարող համբերել իրան ճնշող եւ ստրկացնող կոպիտ ձեռքին:

Նա վերջապէս պիտի խլըտի, պիտի խորտակէ իր շղթաները եւ պիտի թօթափէ բռնակալի լուծը: Բուպէն հասել է... այս դրութեան մէջն է այժմ մեր ժողովուրդը:

— Բեռի Պետրոսները, տէր Թօղիկները, շարունակեց նա, — ժողովրդի անհարազատ որդիքն են. նրանք կտրուած են ընդհանրութիւնից, որովհետեւ իրանց եսական շահերին են ծառայում: Մրանց թիւը փոքր չէ, եւ աւելի ցաւալին այն է, որ նրանք ժողովրդի առաջնորդող մասն են կազմում: Ահա այստեղ է մեր դժբախտութիւնը:

— Ի՞նչ առանձին շահեր պէտք է ունենան, հարցրի ես:

— Բեռի Պետրոսը մի երեւելի քուրդ իշխանի տան «շահբանդան» է. նա մատակարարում է բոլոր պիտոյքները, ինչ որ կը հարկաւորուի նրա տանը: Մա այնպիսի ընդարձակ իրաւունքներ ունի իշխանի տնտեսութեան մէջ, որ առանց նրա հաճութիւնը ստանալու, առանց նրանից հարցնելու, կատարում է բոլոր խնդիրները, բոլոր ապսպարանքները՝ ինչ որ տանեցիք պահանջում են իրանից: Սկսած ուտելեղէններից, հագուստից, մինչեւ ամենամանր բաները նա է տալիս: Վաճառականութիւնից անտեղեակ քրդի հետ ցանկալի է այսպիսի առեւտուր ունենալ: «Շահբանդան» ինքն է զնահատում, ինքն է գրում իր տետրակների մէջ իր տուածը, եւ տարեգլխին յայտնում է մի ահագին դումարի պահանջ: Միամիտ քուրդն ընդունում է, բայց նա փող չունի, որ պարտքը հատուցանէ, բացի դրանից, նա գուտ արծաթով պարտք վճարելու սովորութիւն չունի: Մա իր ստացած նիւթը փոխարինում է ուրիշ նիւթով: Այս վերջինը նա ունի: Բաւական է միայն, որ իշխանը բարեհաճէր մի արշաւանք գործել դէպի երկրի որ եւ իցէ կողմը, եւ ահա նա վերագառնում է ոչխարների, ձիերի, կովերի, գորգերի ու կապերանների ահագին աւարով: Մի մարդ պէտք է, մի վաճա-

պատճառներին՝ երեւան չէ գալիս: Վեր առնենք մի աւազակ, մի մարդասպան, մի ստրուկ եւ քննենք նրանց կեանքի պատմութիւնը, կը տեսնենք, որ նրանց կեանքն այնպիսի պայմաններին մէջ է դրուած եղել, որ աւազակը պէտք է աւազակ լինէր, մարդասպանը՝ մարդասպան, եւ ստրուկը՝ ստրուկ: Փոխիւր նրանց կեանքի պայմանները, եւ դու կը տեսնես, որ նրանք օրինաւոր մարդիկ կը գտնան: Եւ այսպէս, մենք միայն պիտի ցուենք, որ մեր մէջ յայտնվում են անպիտան մարդիկ, բայց դատապարտել նրանց չենք կարող, որովհետեւ մեր հասարակութիւնը իր փթած կազմակերպութեամբ ինքն է ծնել այն մարդիկներին: Եւ եթէ մենք ցանկանում ենք, որ չարագործութիւնը բառնանք, պէտք է աշխատենք նախ ուղղել հասարակութեան վատ կազմակերպութիւնը, եւ այն ժամանակ նրա անդամները բոլորը լաւ մարդիկ կը լինին:

— Իս ձեր ասածները չեմ հասկածում, պատասխանեց Մարօն, — թէ ինչու մարդիկ այսպէս կամ այնպէս են լինում: Իս գիտեմ միայն, որ պէտք է օձի գլուխը ջարդել, երբ տեսնում ես, որ նա պատրաստուել է քեզ խայթելու: Իս երգուել եմ սատկեցնել քեռի Պետրոսին, նրա համար որ, նա իմ հօր թշնամին է, եւ այս գիտաւորութիւնը արդէն յայտնել էի Փարհատին:

— Բո նպատակը շատ մասնաւոր է, ասաց Ասլանը, — դրանով շատ չես օգնի «ընդհանուր գործին»: Եթէ այստեղ լինէր մեր ընկեր Մարօն, նա գուցէ կը համաձայնուէր քեզ հետ, բայց ես համարում եմ այդ մանուկ սրտի բորբոքում եւ աւելի ոչինչ:

Առժամանակեայ մտածութիւնից յետոյ նա դարձեալ խօսեց:

— Եթէ օձը մի հատ լինէր, որպէս դու ասացիր, պէտք էր նրա գլուխը ջարդել, այսպիսով մենք ազատուած կը

Վրայ վստահութիւն չունի, թէ նա իր ժամանակին կը ներկայացնէ նշանակաժ տուրքը: Փաշան պէտք է մի երաշխաւոր տայ: Ամիրայ սեղանաւորը միշտ պատրաստ է այս երաշխաւորութիւնը իր վրայ ընդունելու, որովհետեւ նրա մէջ մեծ շահեր ունի, որովհետեւ փաշայի կապարաութեան վստակի մի մասն էլ ինքն պիտի վայելէ: Բայց սրտեղից է գոյանում վստակը: — Բիւրաւոր թշուառ հարստահարուածները քրտինքից: Փաշան սարսափելի անգթութիւններով հաւաքում է իրան յանձնուած վիճակից տէրութեան հարկը եւ ուղարկում է երաշխաւոր սեղանաւորին, իսկ սեղանաւորն իր կողմից պէտք է արծաթը ներկայացնէ տէրութեան զանձարանը: Բայց նա զուտ արծաթ չէ տալիս, այլ փողի փոխարէն յետ է դարձնում զանձարանին թղթեր (փուսուլաներ), որոնց ինքը նոյնպէս փողի տեղ ընդունել էր զանձարանից: Այսպիսով նա «սաղացնում է», իր ձեռքի թղթերը:

— Բայց սրտեղից ընկան նրա ձեռքը այդ թղթերը, հարցրի ես, լաւ չը հասկանալով Ասլանի վերջին խօսքերը:

— Սեղանաւոր ամիրան, պատասխանեց նա, զանազան առեւտրական յարաբերութիւններ ունի բարձրագոյն դրան հետ. կամ նա ընդունել է զօրքը կերակրելու եւ հագուստ մատակարարելու պարտաւորութիւնը, եւ կամ նա իր ձեռքում ունի, օրինակ, հարէմի տնտեսութիւնը: Աշխարհի ամենապատուական գոհարներով զարդարում է նա Սուլթանի բազմութիւ կնիկներին, եւ աշխարհի ամենաթանկագին փայլաները մատակարարում է նրանց հագուստի եւ պաճուճանքի համար: Այս բոլորի փոխարէն նա չէ ստանում, որպէս ասում են «նաղդ փող» — նրան տալիս են թղթեր միայն: Ահա նոյն թղթերն է, որ նա կրկին յետ է դարձնում զանձարանին իր երաշխաւորութեան պարտաւորութիւնը ետարելու ժամանակ:

— Հիմն դուք տեսնո՞ք, շարունակեց նա, որ ամիրայ սեղանաւորը, բարձրագոյն դրան անտեսը, զօրքի եւ հարկերի կապալառուն, նոյնպիսի աւազակներ են, որպէս քուրդ իշխանի «շահբանդան» — որպէս քեռի Պետրոսը: Բայց նոյն «ամիրաներն» են մեր ազգայինը: նրանք են դարձնում մեր ազգի կառավարութեան սանձը դէպի ամեն կողմ, որ կողմը որ իրանց հաճելի է... Այժմ ի՞նչ յոյս կարող ենք ունենալ նրանցից, — մեր արիւնը ծծողներէց, մեր աշխատութեան վաստակը մեր ձեռքից խլողներէց... Նրանց համար միշտ ձեռնտու է մի անկարգ եւ բռնակալ կառավարութիւն, որի պղտորութեան մէջ կարողանում են որսալ իրանց շահերը: Հայի արտասուքը եւ թափուած արիւնը նրանց չէ ազդում. նրանք իրանց քսակը հարստացնելու համար են միայն մտածում...

— Եւ այսպէս, մեր ժողովրդի դրամատէրները, այսօրինքն այն անձինքը, որոնց ձեռքում կայ նիւթական կարողութիւն, փոխանակ օգնելու, որ մշակը եւ դիւղացին հաց եւ հանգստութիւն ունենան, աւելի իրանք են մտնում նրանց կենսական զօրութիւնը, աւելի իրանք են ամրացնում նրանց ստրկութեան շղթաները: Թէեւ նրանց գործողութիւնները կատարվում են անուղղակի կերպով, բայց մի եւ նոյն է՝ լինել աւազակ, կամ աւազակի ձեռքում գործիք: Բայց ազգը, միամիտ եւ տգէտ ազգը պարծենում է իր «ամիրաների» փառքով, խոնարհվում է նրանց առջև, եւ խորին յարգութեամբ մատուցանում է իր խոնարհ երկրպագութիւնը...

— Բայց ի՞նչպէս է լինում, որ այսպիսի վատ մարդիկ մեծամեծ պաշտօնների են հասնում, հարցրի ես:

— Հայը հաւատարիմ է, ասում է թուրքը, նա լուծառայել գիտէ... Այո, հաւատարիմ է նա եւ նրա

Հաւատարմութիւնը հնար է տալիս նրան վայելել կառավարութեան վստահութիւնը: Բայց հաւատարմութիւն բառը բռնակալի լեզուով ունի բոլորովին այլ նշանակութիւն, — նոյն իսկ նշանակութիւնը, որպէս աւագակապետը իր ձեռքի տակ եզող սրիկաներին իր հաւատարիմ պաշտօնեաներ է կոչում:

— Հայ դրամատէրները այս տեսակ «հաւատարմութիւնը» մի կողմից առիթ տուեց նրանց իրանց դործունէութիւնը նուիրել կառավարութեան պիտոյքներին, միւս կողմից, զրկեց նրանց մի աւելի հաստատուն եւ ընդարձակ ասպարէզից, այն է՝ արդար եւ խղճմտանքով վաճառականութիւնից: — Այս ասպարէզը մնաց յոյներին: — «Եղիւր անհաւատարիմ է», ասում է թուրքը եւ նրա վրայ վստահութիւն չունի, նրան դործ չէ յանձնում: Դա իրաւ է: Որովհետեւ յոյնը այնքան մեծամիտ է, որ նա չէր կարող հայի պէս իրան այնքան ստորացնել, որ կարող լինէր հաշտուել իր ատելի թշնամու հետ, — իր երկիրը տիրողի եւ իր ազգակիցներին ստրկացնողի հետ: Այս պատճառով յոյնի դրամատէրները չուզեցին ամիրաներ, սառաֆներ եւ տէրութեան կապալառուներ դառնալ. նրանք ձեռք առին ազատ վաճառականութիւնը, սկսեցին երկրի արդիւնաբերութիւնը դուրս հանել եւ դրսից ներս բերել: Եւ ահա այսօրուայ-օրում Տաճկաստանի ընդարձակ վաճառականութիւնը նրանց ձեռքումն է:

— Բայց հայերը բոլորովին զուրկ չեն վաճառականութիւնից, կտրեցի եւս Ալանի խօսքը:

— Այն քո տեսածը վաճառականութիւն չէ, պատասխանեց նա, — այն մի տեսակ վաշխառութիւն է, որով պարապում են եւ հրէաները: Վեր առնենք, օրինակ, վանայ նահանգը, որը ձեզ փոքր ի շատէ ծանօթ է. քննելով

այստեղի վաճառականների գործունէութիւնը, գուք կը տեսնէք մի եւ նոյնը, ինչ որ անում են մայրաքաղաքներում մեր խոշոր գրամատէրները: Զանազանութիւնը միայն նրանումն է, որ դրանք մանր հարստահարողներ են, այլ խօսքով, փոքրիկ աւազակներ են, իսկ նրանք — մեծ: Մեր գիւղացիները միշտ փողի կարօտութիւն ունեն հարկեր վճարելու համար եւ այլ կենսական պահանջների համար: Փողը նրանք ստանում են վաճառականից, ի հարկէ, ծանր տոկոսներ վճարելով: Գիւղացիները նոյնպէս պարտքով գնում են վաճառականից իրանց տան, հագուստի եւ այլ հարկաւորութեանց վերաբերեալ իրեղէնները: Գալիս է պարտքը վճարելու ժամանակը. գիւղացին փող չունի որ տայ, վաճառականը յափշտակում է նրա բոլոր երկրագործական արդիւնքը կէս գնով: Այսպիսի աւազակները կը ցանկանան, որ գիւղացու վիճակը բարւոքուի, կը ցանկանան, որ նա փողի կարօտութիւն չունենայ: Աւելացնենք դրա վրայ քրդի, թուրքի, տէրութեան հարկահանների հարստահարութիւնները. — խեղճ գիւղացին ի՛նչով կարող է այս բոլորին բաւականութիւն տալ: Մրա երկրագործութիւնը գեռ իր նահապետական ձեւի մէջն է, աւելի արդիւնք չէ տալիս: Մա արհեստ չը գիտէ, որ իր ձեռքի արդիւնարեւութիւնը մշակուած կերպով վաճառահանէ գէպի օտար երկրներ: Այլ եւս ի՛նչով կարող է նա իր ընտանիքը պահել, երբ իր աշխատութեան այն փոքրիկ վաստակն եւս ձեռքիցը խլում են: Ահա այստեղից է ծագում այն տխուր երեւոյթը, որ մեր ժողովուրդը հայրենի հողի վրայ իր ապրուստը ծարելու հնարներ չունի: Մրա աշխատութեան արդիւնքը նրա ձեռքից խլում են. նա մնում է միշտ աղքատ եւ միշտ առանց հացի, եւ այդ պատճառով ստիպուած է թողնել հայրենի հողը եւ օտար երկրներում բախտ որոնել: Եւ քանի հազար թշուառ ըն-

տանիքներ այժմ մնացել են առանց տղամարդների. միայն կոստանդնուպոլսում այժմ 40 հազար հայ պանդուխտներ կան, եւ նրանց մեծ մասը վանեցիներ են: Ի՞նչ անէ խեղճ գիւղացին, որ չը գաղթէ: Թողեալ այն, որ նրան կողոպտում է թուրքը, քուրդը եւ տէրութեան պաշտօնեան, — նոյն իսկ իր արիւնակիցը, իր կրօնակից հայը նրա կեանքի գոյութիւնը ծծում է, նրան խեղճութեան եւ թշուառութեան մէջ է գցում: Տաճկաստանի բոլոր քաղաքները լցուած են հայ մշակներով կամ հայ համայններով. — բայց դրանք մեր երկրի գլխաւոր ուժերն են, որ մնալում են եւ ոչնչանում են պանդխտութեան մէջ:

— Դուք տեսաք, շարունակեց նա, որ հայ դրամատէրը, հայ վաճառականը՝ մեր հասարակութեան բոլորովին աւերուած՝ եւ վնասակար մասն է. նրանցից մենք ոչինչ բարիք չենք սպասում: Երանք պաշտում են իրանց քսակը եւ աւելի ոչինչ: Վաճառականը ազգ եւ հայրենիք չունի, նրա հայրենիքն այնտեղ է, որտեղ են նրա շահերը: Եւ այս տեսակ վաճառականութիւնը (եթէ կարելի է վաճառականութիւն կոչել) աւելի վտանգաւոր է դառնում, երբ նա ներքին կապ ունի կառավարութեան պաշտօնակալների եւ նրանց անիրաւ գործունէութեան հետ: Դուք շատ անգամ եւ շատ տեղ տեսած էք այս բանը. օրինակ, գիւղացին պատրաստի արծաթ չունի եւ հարկի փոխարէն տալիս է իր արդիւնաբերած նիւթի մի մասը. հարկահանը չէ ընդունում, եւ ոչ ժամանակ է տալիս նրան, որ կանոնաւոր կերպով վաճառէ եւ հարկը լրացնէ: Դուք տեսնում էք, որ իսկոյն յայտնվում է հայ վաճառականը, եւ օգուտ քաղելով գիւղացու նեղ դրութիւնից, խոստանում է հարկահանի փողը տալ, եւ խիստ չնչին գնով առնում է գիւղացու դառն աշխատութեան պտուղը: — Հիմայ տեսնում էք,

գրանք բոլորն էլ քեռի Պետրոսներ են, միայն զանազան կերպարանքներով... — Քեռի Պետրոսներին միշտ ձեռնառու է միանալ քուրդ իշխանների հետ եւ դաւադրութիւն մտնուցել մեր գէտ...:

Ազանի աւաճները եւ բոլորը հասկանում էի, որովհետեւ իմ փորձած եւ տեսած բաներ էին: Կարծես թէ, եւ բոլորը առաջուց գիտէի, թէ եւ ոչ մի անգամ իմ մտքով անցած չէիմ նրանք, եւ ոչ մի անգամ իմ ուշադրութիւնը գրաւած չէիմ: Կեանքի խօսքը միշտ հասկանալի է լինում մտաբան, որքան եւ նա անզգայ լինէր, որովհետեւ այն խօսքը ուղղակի վերաբերում է նրա գոյութեան պահանջներին:

— Այս բոլորը հասկանում եմ, ասեցի եւ, թէ ինչու քեռի Պետրոսներն այսպէս են վարվում, բայց չեմ հասկանում մի բան, թէ մեր տէր թօղիկներն ինչ շահ ունեն միանալու գրանց հետ:

— Դրանք էլ մի տեսակ վաճառականներ են, պատասխանեց նա, — գրանք էլ ունեն իրանց կրօնական մեկնավաճառութիւնները: Զանազանութիւնը միայն վաճառքի նիւթի մէջն է: Եւ վաճառականը միշտ խաբերայ է, միշտ խարդախ է, միշտ անիրաւ է: Դրրեւ օրինակ, ես կը խօսեմ միայն այս վանքի վանահայր Կարապետ վարդապետի վրայ: Դա առաջ Տէր Եռեսկան որդու վանքի վանահայրն էր, որն այս կողմերի աննշան եւ ոչ այնքան արդիւնաւոր վանքերից մէկն է: Եւս մտածեց ձեռք ձգել սուրբ Աստուածածնի վանքը, եւ ինչ միջոցով. — խոստացաւ մի քուրդ իշխանի, թէ տարեկան արդիւնքի կէօր նրան կը տայ, միայն թէ նա օգնէ իրան վանահայր լինելու, եւ այսպէսով հասաւ իր նպատակին: Եւ դուք ձեր այքով տեսաք, թէ որպէս քուրդ իշխանի գործակալները, մտան մեր տաճարի սրբարանի մէջ,

հսկում էին զանձանակների վրայ: Հիմայ հարցնում եմ դուք մի պարզ նմանութիւն չէք տեսնում այս եկեղեցականի եւ կառավարութեան կապարտութի մէջ...

Մեր խօսակցութիւնն ընդհատեց պառաւ կախարդի ձայնը, որն իր անըջային զառանցութեանց մէջ խօսում էր զանազան կցկտուր եւ մեղ անհասկանալի խօսքեր: Եւ զարմանալին այն է, որ նա խօսում էր խիստ մաքուր հայերէն լեզուով: Երա խօսքերի մէջ ստեպ լսելի էր լինում անունս Հռիփսիմէ: «Նս կ'այրեմ ամրոցը... ասում էր նա, կը խորտակեմ նրա պարխապները... իմ Հռիփսիմէն այնտեղ ախուր է... ես կ'ազատեմ նրան... մօտ է օրը... տագնապի մեծ օրը... արիւն, հուր եւ փոթորիկը կը մաքրէ այս երկիրը... Հռիփսիմէ, շատ տանջուեցար... ես կը սրբեմ քո արտասուքը...»

— Այս պառաւը միշտ խօսում է մի «ամրոցի» եւ այնտեղ պահուած մի «աղջկայ» մասին, ասեցի ես Ասլանին:

— Դա նրա ցնորքն է... պատասխանեց նա. — խելագարները շատ անգամ ունենում են մի երեւակայական ինքնագաղափար, որը մոռանալ կարող չեն...

— Դա խօսում է հայերէն, եւ որքան լաւ է խօսում. ես առաջին անգամ լսում եմ դրա հայերէն խօսելը, մէջ մտաւ Մարօն:

— Բօշաներն ամեն լեզուով խօսում են, ասաց Ասլանը ժպտելով. — երեւի, նա զգում է, որ Հայաստանումն է պառկած...

— Բայց այս փոքրիկ վհուկը թ'նչու լուռ է, ասաց Մարօն, եւ խոնարհուելով համբուրեց Հիւրբիի երեսը:

— Մա խելացի է... պատասխանեց Ասլանը, ապա խօսքը փոխեց. — Դուք աւելի լաւ կ'անէք, որ այժմ

Հեռանաք այստեղից. ահա մօտ է արեգակի ծագելը. թող
ձեզ չը տեսնեն այստեղ :

Արշալոյսը, իրաւ, սկսել էր շառագունել. մենք
առանց նկատելու անցուցել էինք ամբողջ գիշերը: Բայց
Ասլանի մեզ հեռացնելու պատճառն ոչ այնքան լոյսի ծագելն
էր, որքան այն, որ նա վախում էր, չը լինի թէ մենք լռելիք
պառաւ կախարդի բերնից մի անզգոյշ խօսք, որը կը մեր-
կացնէր այն գազանիքը, թէ ի՞նչու պառաւը իր փոքրիկ
Հիւրբիի հետ միշտ անբաժան էին Կարօից եւ նրա ըն-
կերներից, եւ կամ այն ի՞նչ «ամբողջային աղջիկ» էր, որ
պառաւ կախարդի երեւակայութեան մշտական ցնորքն էր
դարձել, որպէս աշխատում էր մեզ հաւատացնել ծած-
կամիտ Ասլանը . . .

Մենք ընդունեցինք Ասլանի ասածը եւ պատրաս-
տուեցանք գնալու դէպի վանքը . . .

— Բանի որ այստեղ էք, ասաց նա, — մենք կրկին
եւ կրկին անգամ պէտք է տեսնուենք, եւ հարկաւոր է որ
տեսնուենք, մենք խօսելու շատ բաներ ունենք . . .

ԱՍԼԱՆԻ ԳԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Արեգակը արդէն ծագել էր, երբ մենք հասանք վանքի մօտ: Մարօն այնպէս անցաւ ուխտաւորների բանակի միջից, որ ոչ ոք նրան չը ճանաչեց:

Սա այնուհետեւ մի քանի անգամ տեսնուեցայ Ասլանի հետ. նա իր արեղայական կերպարանքով յայտնվում էր ուխտաւորների ամեն շրջաններում: «Այտեղ, ասում էր նա, այս տօնախմբութեան առիթով հաւաքուել են ամեն երկրի հայեր, եւ ես նրանց լաւ ուսումնասիրելու համար փոխեցի կերպարանքս, զիտէի, որ արեղան աւելի մատչելի է նրանց: Այս մարդիկն առանց զգացմունքի, առանց եռանդի չեն. նրանք հասկանում են իրանց զրութեան բոլոր այլանդակութիւնը, բայց դարեւոր հարստահարութիւնների տակ ճնշուելով, մինչ այն աստիճան հոգով եւ մարմնով թուլացած են, որ շատ բնական են գտնում իրանց վիճակի բոլոր գառնութիւնները: Նրանք կարծում են, թէ այլ կերպ լինել կարող չէր, թէ իրանք ստեղծուած են ստրուկներ լինելու համար: Մի ձեռք, մի զօրեղ ձեռք պէտք է, որ դրանց վեր բարձրացնէ ընկած զրութիւնից եւ կանգնեցնէ մարդկային ազատ իրաւունքների վրայ»: Այնուհետեւ նա երկար խօսում էր ինձ հետ զանազան առարկաների վրայ, եւ մինչեւ այսօր չեմ մոռացել, եւ կարող եմ բոլորը բառ առ բառ գրել: Սա ասում էր:

« Լինում է, այո, որ մի ամբողջ ժողովուրդ ինքն է կանգնում ոտքի վրայ, ինքն առանց օտարի ձեռնտուութեան թօթափում է իր վզինց սարկութեան լուծը: Բայց դա լինում է այն ժամանակ, երբ նա բաւականին հասկացել է, թէ ինչ բան է ազատութիւնը: Եթէ մեր ժողովրդի առաջնորդող մասը նրան այն շաւղի մէջ դրած լինէր, նրան այնպիսի ուղղութիւն տուած լինէր, որ նա վերջապէս հասկանար, թէ որքան վատ է օտարի կոպիտ ուժի տակ ճնշուած դրութիւնը, թէ որքան լաւ է իր սեպհական հողի վրայ իր քրտինքով ազատ ապրելը. — Բոլոր շատ հեշտ առաջ կ'երթար...

— « Բայց ո՞վքեր են մեր ժողովրդի առաջնորդող անձինքը: — Մենք ազնուապետական դաս չունենք, մենք ունենք վաճառականներ եւ եկեղեցականներ: Վաճառականները, այլ խօսքով, դրամատէրները, դուք զիտէք, ինչ տեսակ հրէշներ են. մնում են եկեղեցականները, որոնց ձեռքումն է ժողովրդի կրթութիւնը եւ նրա բարոյական եւ մտաւոր դաստիարակութիւնը: Եկեղեցականը, որ ազգի մէջ եւ լինէր նա, միշտ ընդդէմ է մարդկային անհատական ազատութեան: Եկեղեցականը միշտ ընդդէմ է ազգայնութեան դաղափարին. նա ճանաչում է ազգը միայն կրօնքի անունով. նրա « հօտի » մէջ « խուժուժ, սկիւթացի եւ յոյն » — բոլորը մէկ են: Եկեղեցականը միշտ ընդդէմ է աշխարհային բարեկեցութեան. նա չէ կարող համբերել, որ մարդը ծանաչէր իր հայրենիքը, այսինքն երկրի այս կամ այն կտորի վրայ հիմնէր իր կեանքի եւ ապրուստի գոյութիւնը: Եկեղեցականը հերքում է ներկայ աշխարհը. նրա հայրենիքը երկինքն է:

« Ուրեմն մի ժողովուրդ, որ յանձնուած էր եկեղեցականի կրթութեանը, կարող է մտածել այս բաները: — Թէ ինքը մի ազգի որդի է, ունի իր առանձնութիւնները, իր պատմութիւնը եւ իր աւանդութիւնները, որոնք իր համար նոյն-

քան սուրբ են, որքան սուրբ է ազգային ինքնությունութիւնը: Թէ իր նախնիքը Թողել են իրան մի կտոր հող, դա իր նուիրական ժառանգութիւնն է. այն հողը պէտք է աշակէ եւ նրանով քաղցր ու հանգիստ վարէ իր կեանքը:

“Սա կը յայտնեմ քեզ միմիայն Վանայ նահանգի, կամ հին անունով Վասպուրականի, վեճակագրութիւնը եւ կը տեսնես, թէ Ժողովրդի հետ համեմատելով, որքան մեծ տեղ է բռնում եկեղեցական տարրը իր վանքերով եւ մենաստաններով:

Սա հաննց իր ծոցից մի փոքրիկ յիշողութեան գրքոյկ եւ սկսեց կարդալ.

“Վանայ նահանգն ունի 24 գաւառ, որոնք շրջապատում են Բզնունեաց ծովակի չորս կողմը: Երկու գաւառների մէջ բազմութիւ հայարնակ եւ խառնարնակ գիւղերից այժմ շէն մնացած են 1652-ը. նրանց մէջ բնակվում են 43,750 հայ բնտանիք, որոնք բաղկացած են մօտ 350,000 հոգուց: Բայի գիւղաբնակներից, Վան քաղաքն ունի 20,640 հոգի հայ բնակիչ. կը նշանակէ՝ ամբողջ Վանայ նահանգն ունի 370,640 հոգի հայ բնակիչներ: Երկու գիւղօրայքում եւ Վան քաղաքում կան 382 եկեղեցիներ, որոնք ունեն 270 քահանայ. կը նշանակէ՝ շատ գիւղեր զուրկ են եկեղեցուց, եւ շատ եկեղեցիներ քահանայ չունեն. բայց կան այնպիսի գիւղեր, որոնք մի եկեղեցու փոխարէն ունեն մի քանիսը: Դրա հակառակ, համեմատաբար շատ խոշոր բազմութիւն են կազմում կուսակրօն արեղաները, վանքերը եւ մենաստանները: — Վանայ նահանգն ունի 87 վանքեր եւ մենաստաններ, որոնց մէջ բնակվում են 1500-ի չափ եպիսկոպոսներ վարդապետներ, ճգնաւոր եւ մենակեաց արեղաներ: — Այս բոլոր կրօնական հիմնարկութիւնների հանդէպ ամբողջ նահանգում չը կայ ոչ մի Ժողովրդական դպրոց: Կան, արդարեւ, մի

քանի վանքերի խուցերում փղբրիկ վարժարաններ, բայց նրանք պատրաստում են տիրացուներ եւ կրօնաւորներ միայն, իսկ ժողովրդի հազարից մէկը անգամ զբաղէա չէ»¹

«Նրեւակայեցէք, 87 վանքեր եւ մենաստաններ ու 1500-ի չափ կուսակրօն արեղաներ մի նահանգում, — դա մեծ քանակութիւն է: Բայց առաջ աւելի բազմութիւ են եղել վանքերը. նրանց շատերի աւերակներն են մնում այժմ, եւ շատերը բոլորովին անհետացել են: Արեղաների մասին նոյնպէս խօսում են, թէ այժմ նրանց թիւը կիսով չափ պակասել է, բայց այդ մնացածները դարձեալ շատ են: Եւ այս ծոյլ, ցնորամիտ «երկնաքաղաքացիների» ազդեցութեանն ենք պարտական, որ մեր ժողովուրդն այսօր գտնվում է իր խորին բխմտութեան մէջ»²

«Բայց եղել են ժամանակներ եւ այն ժամանակները շատ հին են, երբ մեր եկեղեցականներն այնպէս չէին, որպէս այժմ: Նրանք դրանց նման անրնական կեանք չէին վարում. նրանք գերդաստանի հայրեր էին եւ բնտանիքների մէջ էին բնակվում: Այս պատճառով, նրանք գիտէին, թէ ի՞նչ է կեանքը, ի՞նչ է աշխարհը եւ ինչպէս պէտք է հոգ տանել նրա համար, որ ժարդու ապրուստը հանգիստ ու բախտաւոր լինի: Գերդաստանի հայր լինելով, մի եւ նոյն ժամանակ նրանք ժողովրդի հայրն էին. ծնողական սիրոյ զգացմունքը առաջ էր բերել նրանց մէջ եւ խիստ ջերմ սէր դէպի ամբոխը, եւ բոլոր սրտով նուիրել էին իրանց անձը ժողովրդի բարօրութեանը: Իսկ այժմ չէ կարելի գտնել մի մարդ, որ այնպէս վայրենի, անզգայ եւ անտարբեր լինէր դէպի հասարակաց բարին, ինչպէս մեր կուսակրօն եկեղեցականը»³

«Վանքն այն ժամանակ, այժմեան պէս, աշխարհին գործերից փախած եւ իրան երեւակայական հոգեւոր ցնորք-

ների նուիրած, ծոյերի բնակարան չէր: Վանքն այն ժամանակ, այժմեան պէս շնորհավաճառութեան, կախարդութեան, եւ տեսակ տեսակ մոլութիւնների հանդիսարան չէր: — Վանքն այն ժամանակ հոգեւոր եւ մարմնաւոր դպրոց էր, ուր անխոնջ միաբանութիւնը պարապած էր մանկտու կրթութիւնով, գրքերի թարգմանութիւններով, ինքնուրոյն հեղինակութիւններով եւ գիտութիւնն ու լոյսը ժողովրդի մէջ տարածելով:

«Եկեղեցականութիւնն այն ժամանակ, որպէս կրօնի, եկեղեցու եւ կրթութեան, նոյնպէս եւ հայրենիքի ու պետութեան՝ հզօր պաշտպանն էր: — Եթէ լինում էին մեր թագաւորների ու նախարարների մէջ խռովութիւններ, եկեղեցականն էր նրանց մէջ հաշտեցուցիչ տարրը: Եթէ լինում էին թշնամու հետ պատերազմներ, եկեղեցականն էր ոգեւորում ժողովրդին կռուելու, քաջութեամբ կռուելու եւ պաշտպանելու իր հայրենիքը: Եթէ որ եւ իցէ թագաւորի հետ պէտք էր խաղաղութեան դաշն կապել, եկեղեցականն էր դեսպանախօսութեան գնում: Եթէ հայրենիքին վտանգ էր սպառնում եւ ուրիշ թագաւորից պէտք էր օգնութիւն խնդրել, եկեղեցականն էր միջնորդ դառնում: — Մի խօսքով բարձր հոգեւոր կառավարութիւնը խիստ սերտ կերպով կապուած էր թագաւորի իշխանութեան հետ, եւ երկուներգաշնակ ուժեր, միացած մի ամբողջութեան մէջ, լծորդարար առաջ էին տանում պետութեան կառավարութիւնը: Եւ այն ժամանակ Հայաստանը երջանիկ էր...»

«Այս ամենը, ինչ որ գործում էր եկեղեցականութիւնը, բոլորովին ընդգէմ էր նրա կրօնական բնաւորութեանը: Բայց մեր եկեղեցականութիւնը այն ժամանակ մի նշանաւոր բացառութիւն էր կազմում ամբողջ քրիստոնէական աշխարհում. — նա կատարեալ ժողովրդական էր. նա միացնում

էր իր մէջ հոգեւոր եւ նիւթական կեանքը — իրական աշխարհը եւ երկինքը: Դսկ այժմ . . .

« Այժմ եկեղեցականը մեզ համար մի մեռած եւ անպիտանացած տարր է. նորից կեանք տալ նրան, դա շատ ուշ կը լինէր. այդ պատճառով մենք ստիպուած ենք դիմել ուրիշ միջոցների, որպէս զի մեր ժողովուրդը վերականգնենք, որի մէջ դեռ բոլորովին հանգած չեն կենսական ուժերը: — Այո՛, հանգած չեն, բայց մնացել են նրանց անզոր էությունը միայն, որոնց պէտք է շունչ տալ, բորբոքել, մինչեւ նրանք բոցավառուեն . . . Դսկ դա լինում է տոկուն եւ հիմնաւոր կրթութեամբ, որպէս զի, ժողովուրդն ինքը հասկանայ, թէ որքան լաւ է ազատութիւնը, որքան հանդիսատ եւ ուրախ է լինում մարդու կեանքը, երբ նա ազատ է . . .

« Բայց մեր ընկեր կարօն բոլորովին տարբեր մտածութիւն ունի. նա բնութեան հարազատ եւ ազատ որդին է: Եւ ասում է՝ ազատութիւնը մարդու ընդարոյս բնազդում ներկից մէկն է, նա ստեղծուած եւ ծնուած է մարդու հետ: Եւ ասում է՝ բնութեան մէջ ամեն մի առարկայ, որոնց մէջ կայ կեանքի եւ անկուրթեան զօրութիւն, պահանջում են ազատ լինել, ազատ զարգանալ: Եւ եթէ մարդը տանում է ստրկութիւնը, դա ակամայ է. հեռացրու նրանից ճնշող ուժը, կը տեսնես, նա ազատ էակ է: Եւ ահա հարկաւոր չէ, ասում է կարօն, որ սարդը հասկանայ թէ ինչ բան է ազատութիւնը, որպէս զի ձգտումն ունենայ գէպի նա: Որպէս կարող է մարդը չը գիտենալ, թէ ինչ նիւթ է օգը, կամ յրպիսի քիմիական տարերքից բաղադրուած է նա եւ կամ ինչ սնունդ է տալիս իր մարմնին, — բաւական է, որ նա գիտէ, երբ օդ չը շնչէ, կը մեռնի: Ազատութիւնը, ասում է նա, մարդու հասարակական կեանքի մթնոլորտն է, որի մէջ զարգանում է նա, կատարելագործվում է եւ հասնում է

իր մարդկային բարձր նշանակութեանը: Որքան ճնշուած, որքան սահմանափակուած լինի այս մթնոլորտը, այնքան մարդը անզոր, ծոյլ եւ բթամիտ կը մնայ: — Ազատութիւնը մարդ սովորում է ազատութեան մէջ¹:

¹ Ես մնասամբ համաձայն եմ Կարօի հետ, առաջ տարաւ Ապանը, — այն, ազատութեանը մարդ ընտելանում է ազատութեան մէջ: Բայց գլխաւոր բանն այն է, թէ ինչ միջոցներով պէտք է տալ մի ճնշուած ժողովրդին ազատութիւն, երբ որ հազարաւոր զօրեղ ձեռքեր արգելք են լինում: Եւ ո՞վ պէտք է առաջնորդէ ժողովրդին դէպի ազատութիւն:

«Մեր դրամատէրներն, որպէս դու տեսար, սկսած առաջին «ամիրայից» մինչեւ վերջին «քեռի Պետրոսը», աւազակներ են, ապրում են ժողովրդի արիւնով եւ քրտինքով: Մեր եկեղեցականները, սկսած պատրիարքից մինչեւ վերջին Կարապետ հայր սուրբը, նոյնպէս աւազակներ են: Պատրիարքը իր առաքելական աթոռը գնում է Սուլթանի բարձրագոյն դռնից կաշառքով, իսկ Կարապետ հայր սուրբն իր վանքի վանահայրութիւնը գնում է քուրդ իշխանից նոյնպէս կաշառքով: — Երկուսն էլ պէտք է կողոպտեն, կեղեքեն ժողովուրդը, որ կարողանան իրանց բռնապետական գիրքը պահպանել:

«Մեզ պակաս է եւ հասարակական գլխաւոր զօրութիւնը, այն է թարմ եւ նորահաս երիտասարդութիւնը. դրանք կարող էին դպրոցների, գրականութեան եւ լրագրութեան միջոցով զարթեցնել եւ նախապարաստել ժողովրդին: Բայց դժբախտաբար մենք երիտասարդութիւն չունենք. մենք ունենք Կ. Պոլսում մի քանի տգէտ եւ ամեն կրթութիւնից զուրկ «զէվզէկներ», միայն, որոնք ուրիշ ոչինչ չեն, եթէ ոչ շահակրատ տիրացուներ: Ել ո՞վ է մնում: — Մնում են մի

քանի Կարօննր, արդարեւ, աղնիւ եւ գործող անձինք, բայց մի ձեռքը ծափ կը զարկէ...:

«Այսուամենայիւ, մենք բոլորովին յուսահատ չենք, մենք ունենք մի, թէեւ անմշակ, բայց մեծ զօրութիւն — աֆֆիլը, — դա բաւական է...:

«Քեզ ցոյց տուած վիճակագրական թուանշաններից յայտնի է, թէեւ հայ ժողովուրդը Վանայ նահանգում թշնամու սրից, սովից, կրակից եւ բարբարոսական հարստահարութիւններից այժմ մեծ մասամբ սպառուել է, այսուամենայնիւ 370.640 հոգին դարձեալ մի խոշոր թուանշան է: Մի այսքան բազմութիւն դեռ ամփոփ կերպով մնացել է հայրենական հողի վրայ: Թողեալ այդ, այսնահանգում կան եւ ուրիշ ազգութիւններ, որոնք մեզ վիճակակից են: — Հրէաների, ասորիների, բոշաների եւ եզիդիների դրութիւնն աւելի վատ է քան թէ հայերինը: Այս թշուառականները նոյնպէս մարդիկ են, եւ մեզ նման մարդիկ, նրանց էլ պէտք է ազատութիւնը: Նրանք մեր բարի դրացիներն եւ լաւ կենակիցներն են, նրանք պատրաստ են մեզ հետ գործելու...:

«Հաշուելով ամբողջ Վանայ նահանգի քուրդ, թուրք եւ այլ մահմեդական ազգաբնակչութիւնները, բոլորը հայերի կէս մասը հազիւ են կազմում. բայց նրանք տիրում են ամենի վրայ, որովհետեւ զէնք ունեն, որովհետեւ կոպիտ եւ վայրենի ուժ ունեն: Այս երկրներն անուշով միայն պատկանում են Տաճկաստանին, բայց իսկապէս տիրում են քրդերը: Այսպիսի բարբարոս ազգերի իշխանութեան ներքոյ, որոնք ամենեւին կրթութեան ընդունակ չեն, անհնար է մի ուրիշ աւելի ընդունակ ազգութեան զարգանալ եւ մարդկային առաջադիմութեան ձգտել: Ահա՛ զիտաւոր պատճառը, թէ ի՞նչու այստեղ հայերն այսքան յետ են մնացել, եւ այսպէս խաւարի մէջ են ապրում: Կրկնում եմ, հայը ընդունակ է

կրթութեան, որովհետեւ նա քրիստոնեայ է, որովհետեւ նա ունի հարուստ լեզու եւ ճոխ, բազմակողմանի գրականութիւն. — նա ունի պատմական անցեալ: Մի քրէական յանցանք է դա մարդկութեան դէմ, թողնել մի այսպիսի ազգութիւն, որ բարոյապէս, մտաւորապէս եւ Ֆիզիքապէս ոչնչանայ վայրենի քրդի ու թուրքի լծի տակ: Հայր եւ ասորին կարող են արեւելքում գիտութեան եւ կրօնի առաքեալներ լինել, ինչպէս եղել են առաջ, բայց նախ պէտք է նրանց ազատութիւն տալ:

« Բայց երբէք օտարը մարդու համար չէ մտածում, քանի որ նա ինքն իր մասին անհոգ է: Ռամկական առաժն ասում է՝ « մինչեւ տղան լաց չէ լինում, մայրը ծիծ չէ տալիս »: Բայց մենք այդ էլ փորձեցինք. շատ լաց եղանք, շատ աղաղակեցինք, բայց մեր ձայնը լսող չեղաւ... Որովհետեւ ամբողջ աշխարհն իր փորի եւ քսակի համար է մտածում... Որպէս Կ. Պոլսի « ամիրայ » սեղանաւորը, իր անձնական շահերի պատճառով, միշտ խնկարկում է մի փթած եւ անկարգ կառավարութեան եւ միշտ նրա տեւողականութեան համար է աղօթում, — այնպէս էլ կան ամբողջ քրիստոնեայ պետութիւններ, որոնք թուրքի հետ առեւտրական յարաբերութիւններ ունեն, եւ իրանց մասնաւոր շահերի պատճառով, թողնում են, որ զանազան խեղճ ազգութիւններ թուրքի բռնակալութեան տակ ճնշուեն: — Նրանք վաճառականներ են, վաճառականի սրտից միշտ հեռու է մարդասիրական զգացմունքը... »

« Օտարի օգնութիւնից մեզ շահ չը կայ: Դժբախտ է այն ազգը եւ միշտ դժբախտ կը մնայ, որ օտարի օգնութեանը կարօտ կը լինի: Ոչ ոք իր հօր հոգու համար մեզ չի օգնիլ. նա պէտք է տասը բան առնէ մեզանից, որ մի բան տայ: « Ողորմութիւն խնդրողի երեսը միշտ սեւ կը լինի եւ քսակը

որ չէ գործել: Բայց ի՞նչ է պատճառը: Զօժները
 չեն հայերից շատ փոքր են. նրանց թիւը հազիւ
 է հասնում, — կը նշանակէ, վանայ նա-
 յապակութեան ութերորդ մասը: — Ուրեմն
 նրանք ազատ են:

Զօժները զինուորուած մարդիկ են. նրանց կա-
 ռն մինչեւ անգամ զէնք են կրում: Նրանք
 են, թէ առանց սրի մեր դարում չէ կարելի գլուխ
 զրկել: Հրեշտակները միւշն զէնք չեն կրում, որովհետեւ
 պաշտպանելու ոչինչ չունեն. բայց նրանք էլ հարկաւորուած
 միջոցում զինուորվում են...

« Զօժները կառավարվում են իրանց պատրիարքի իշխա-
 նութեան ներքոյ, որ կոչվում է Մար-Շիմոն. դա ժողովուրդի
 հոգեւոր եւ մարմնաւոր իշխանն է: Այժմեան Մար-Շիմոնը
 մի քաջ երիտասարդ է, որ միացրել է իր ձեռքում Զրիս-
 տոսի խաչը եւ ազատութեան սուրբ: Բոլոր ժողովուրդը
 հպատակում է նրան որդիական հնազանդութեամբ: Մար-
 Շիմոնի օրինակը մի բացառութիւն է ամբողջ քրիստոնէա-
 կան աշխարհում, որ հոգեւոր պատրիարքը մի եւ նոյն ժա-
 մանակ հասարակ զինուոր է, հայրենիքի պաշտպան է: Մար-
 Շիմոնը զինուոր է, զինուորի բոլոր ազնիւ յատկութիւն-
 ներով:

« Մար-Շիմոնի երկիրը մեծ մասամբ մաքրած է օտար-
 ազգիներից, այնտեղ կան փոքր թուով հայեր եւ մի քանի
 քրդի ցեղեր, որոնք բոլորն էլ հպատակում են պատրիարքի
 իշխանութեանը: Մար-Շիմոնի երկիրը մի փակուած Չինաս-
 տան է, ուր օտարի ոտքը մուտք չէ գործում: Բայց կարօն
 այժմ այնտեղ է. նա գնացած է պատրիարքի մօտ մէ քանի
 ֆորձերի համար անօրինութիւններ անելու, յուսով եմ, որ
 նրա տեսութիւնը յաջող վախճան կ'ունենայ...

դատարի, Մարդ պէտք է իր սեպհական աշխատութեամբ եւ իր ուժովը ուզի կանգնէ: Օտարի օգնութիւնը նման է մի նեցուկի, որը հէնց որ յետ քաշեցիր, կը տեսնես, դարձեալ ցած կ'ընկնի նրա վրայ յենուած առարկան...:

«Մեր գլխաւոր օգնականն է մեր երկրի բնութիւնը — նրա տեղագրական դիրքը: Վան-Տոսպը իր անմատչելի լեռներով, իր անդնդախոր ձորերով, եւ իր նեղ փապարներով մի հսկայական ամրոց է. այստեղ շատ դժուարութեամբ կարող է մուտք գործել օտար եւ ինքնակոչ հիւրը: Այստեղ շատ անգամ հռոմայեցիք, յոյները, պարսիկները, մարերը եւ արաբացիք կորցրել են իրանց լէպէժները: Վանայ նահանգը բնութիւնից պատրաստուած է հայերի համար «պարսկէստան» կենդանի լինել: Նա իր չորեք կողմում ունի այնպիսի գաւառներ, որոնք մինչեւ այսօր շատ խիտ բնակեցրած են հայերով: Հիւսիսից բռնած է Արզրումի ընդարձակ նահանգը Կարսի, Բայազէդի եւ Մազուի գաւառներով, Հարաւից՝ — Դիարբէքիի նահանգը Սասնոյ եւ Մոզաց գաւառներով: Արեւմուտքից տարածվում է ընդարձակ Տարսուզ՝ Բաղէշի եւ Մուշի գաւառներով: Արեւելքից՝ — Խոյի, Սալմաստի Ուրմիայի եւ Ռաւանդուզի գաւառները:

«Բացի յիշեալ նահանգներից եւ գաւառներից, որոնք շրջապատում են Վան-Տոսպը, մենք հարաւ-արեւելեան կողմում ունենք մի լաւ դրացի — լեռնային Զօլամէրիկը, որ իր վայրենի գրութեամբ կարող է Հայաստանի Դաղիստանը համարուել: Այս երկիրը, որ մեր հին Տմորիք կամ Կորդիք գաւառն է, այժմ բնակեցրած է ասորիների ջօլօ կոչուած ցեղով, որոնք նեստորական քրիստոնեաներ են: Զօլուն մի քաջազնական ժողովուրդ է, որ սկսեալ անյիշելի ժամանակներից, Զօլամէրիկի լեռներում պահպանել է իր անկախութիւնը: Քրդի եւ թուրքի իշխանութիւնը մինչեւ այսօր այն-

տեղ մուտք չէ գործել: Բայց ի՞նչ է պատճառը: Զօլձները թուով այստեղի հայերից շատ փոքր են. նրանց թիւը հազիւ թէ 50 հազարի է հասնում, — կը նշանակէ, Վանայ նահանգի հայ ազգարնակութեան ութերորդ մասը: — Ուրեմն ի՞նչ է պատճառը, որ նրանք ազատ են:

« Զօլձները բոլորը զինուորուած մարդիկ են. նրանց կանայքն, աղջիկներն մինչեւ անգամ զէնք են կրում: Նրանք հասկացել են, թէ առանց սրի մեր դարում չէ կարելի գլուխ պահել: Հրեշտակները միւշն զէնք չեն կրում, որովհետեւ պաշտպանելու ոչինչ չունեն. բայց նրանք էլ հարկաւորուած միջոցում զինուորվում են... »

« Զօլձները կառավարվում են իրանց պատրիարքի իշխանութեան ներքոյ, որ կոչվում է Մար-Շիմնն, դա ժողովողի հոգեւոր եւ մարմնաւոր իշխանն է: Այժմեան Մար-Շիմններ մի քաջ երիտասարդ է, որ միացրել է իր ձեռքում Բրիտանոսի խաչը եւ ազատութեան սուրը: Բոլոր ժողովուրդը հպատակում է նրան որդիական հնազանդութեամբ: Մար-Շիմննի օրինակը մի բացառութիւն է ամբողջ քրիստոնէական աշխարհում, որ հոգեւոր պատրիարքը մի եւ նոյն ժամանակ հասարակ զինուոր է, հայրենիքի պաշտպան է: Մար-Շիմննը զինուոր է, զինուորի բոլոր ազնիւ յատկութիւններով: »

« Մար-Շիմննի երկիրը մեծ մասամբ մաքրած է օտարազգիներից. այնտեղ կան փոքր թուով հայեր եւ մի քանի քրդի ցեղեր, որոնք բոլորն էլ հպատակում են պատրիարքի իշխանութեանը: Մար-Շիմննի երկիրը մի փակուած շինաստան է, ուր օտարի ոտքը մուտք չէ գործում: Բայց կարծն այժմ այնտեղ է. նա գնացած է պատրիարքի մօտ մէ +անէ Գործերի համար անօրինութիւններ անելու, յուսով եմ, որ նրա տեսութիւնը յաջող վախճան կ'ունենայ... »

Զօգօների օրինակը մի մեծ խրատ է մեզ հայերիս համար, թէ մենք էլ կարող ենք մեր լեռներում ազատ եւ հանգիստ ապրել, եթէ մեր ազատութիւնը կամենայինք պաշտպանել մեր սրով եւ արիւնով: Բայց մենք ունենք այնպիսի հոգեւորականութիւն, ինչպէս Մար-Շիմոնը. մենք ունենք այնպիսի ժողովուրդ ինչպէս Զօգօն: Հայր օրից այնպէս է վախենում, ինչպէս դեւից...

ԽԱ.

Ս Ի Ր Ո Յ Պ Ա Տ Ե Ր Ա Չ Մ Ը

Վանքի տօնախմբութիւնը արդէն վերջացած էր: Ուխտաւորները սկսել էին վերադառնալ դէպի իրանց երկրները: Ծերունի որսորդի ընտանիքը նոյնպէս պատրաստվում էր առաւօտեան թողնել վանքը: Բայց իմ մէջ առաջ էր եկել մի զարմանալի փոփոխութիւն. ես մոռացել էի Մարօին, մոռացել էի Սօնային, մոռացել էի մօրս եւ քոյրերիս, որոնք այնքան սիրում էին ինձ, եւ աշխատում էին ինձ իրանց հետ մեր տունը տանել: — Ես սիրահարուել էի Ասլանի վրայ: Կարծես թէ, այդ ոգելից երիտասարդը կախարդած լինէր ինձ. ես չէի ուզում բաժանուել նրանից: Թէեւ Ասլանի խօսքերն ինձ շատ մոթն էին, թէեւ ես դեռ պարզ չէի հասկացել, թէ ինչ նպատակի ձգտում է նա, եւ ինչ են ուզում անել նրա մտերիմ ընկերներն, այսուամենայնիւ, մտածում էի, թէ լաւ է նրանց հետ լինել, նրանց հետ գործել, — նրանք ազնիւ մարդիկ են: Այս պատճառով, երբ Ասլանը յայտնեց, թէ «մի գործի» համար միտք ունի Վան քաղաքը գնալ, ես աղաչեցի, որ ինձ էլ իր հետ տանէ: Ես չը յօժարուեցաւ, ասաց, թէ դու եկել ես ծերունի որսորդի ընտանիքի հետ, պէտք չէ նրանց անտէր թողնել: — Մարօն մեզ մօտ էր, նա լսեց այս խօսքերը եւ իրան յատուկ արհամարհական ոճով պատասխանեց. — թէ ես շատ հարկաւոր չեմ նրանց, թէ նրանք առանց ինձ էլ կարող են

տուն վերադառնալ, թէ որտորդի ընտանիքին ոչ որ չի համարձակուի մտնենալ: Ով որ չէր ճանաչում Մարօին, կարող էր վշտանալ այս խօսքերից, բայց ես գիտէի նրա սիրտը, թէ որքան բարի էր նա, այս պատճառով նրա խօսքերը շարժեցին իմ ժպիտը միայն:

Ծրեկոյ էր: Այս խօսակցութիւնն անց էր կենում մեր մէջ մի բլուրի վրայ, որ բաւականին հեռու էր վանքից. այնտեղ գնացել էինք Մարօի հետ «տիրամօր ծաղիկներ»,¹ քաղելու, ուր եւ հանդիպեցանք Աւրանին: Ծա դարձեալ կերպարանափոխ էր եղած: Այժմ նմանում էր մի վանեցի վաճառականի:

Մարօն եւս իր կողմից խնդրեց Աւրանից, որ ինձ վեր առնէ իր հետ, ասելով, թէ ես ամենեւին քաղաք չէի տեսել, հարկաւոր էր ինձ քաղաք տեսնել, եւ մենք երկուսս էլ երկար թախանձելուց յետոյ, վերջապէս նրան ընդունել տուինք:

— Ծա դուրս եմ գալու հէնց այսօր, արեւը մտնելէն յետոյ, ասաց նա. — մնում է մէկ ու կէս ժամ:

Ծա խնդրեցի մի փոքր սպասել, մինչեւ ես գնամ մօրս եւ քոյրերիս հետ տեսնուեմ: — Սպասել կարող չեմ, ասաց նա, — վաղը չէ, միւս օրը առաւօտեան ես պէտք է վանում գտնուեմ:

— Ուրեմն, դու գիշերները չի՛ պիտի հանգստանաս, որ կարողանաս հասնել, հարցրուց Մարօն:

— Ոչ, պատասխանեց նա, — որովհետեւ երեք օրուայ ճանապարհ է:

¹ Դա մի տեսակ գեղնագոյն ծաղիկ է մանրիկ եւ ցամաք թերթիկներով, օրոնցմով լի է վանքի շրջակայքը. նա երբէք չէ խամբում, այս պատճառով եւ կոչվում է «անթառամ ծաղիկ». նուիրուած է Առաւօտածամօրը, երկնքի անթառամ ծաղիկն:

— Ուրեմն ես չե՞ պիտի կարողանամ տեսնել մօրս :
Նա մտակցաւ ինձ եւ հազիւ լսելի ձայնով ասաց .

— « Ով որ կամենում է մեր ետեւ ից գալ , պէտք է թողնէ իր մօրը , հօրը , քոյրերին եւ եղբայրներին : — Հասկացա՞ր » :
Այնուհետեւ Ալանը յայտնեց , թէ եւ ընդունում է ինձ իր հետ Վան տանել , բայց չէ կարող միասին դուրս գալ , այլ կը սպասէ ինձ առաջին իջեւանում , որ այնքան հեռու չէր , եւ պատուիրեց , գնալ ձի նստել եւ անմիջապէս ճանապարհ ընկնել : Այնուհետեւ նա խիստ մտերմօրէն թեամբ գրկեց Մարօն եւ ինձ , յետոյ բաժանուեցաւ :
Մենք շտապեցինք դէպի մեր վրանը :

Ճանապարհին Մարօն ինձ ասաց .

— Գնա՛ , Փարհատ , լաւ ես անում , որ գնում ես ,
Վան քաղաքը կը տեսնես , բայց Սօնային չը մոռանաս . . .

Այս խօսքը ինձ կասկածանքի մէջ գցեց , եւ ես հարցրի ,
թէ ի՞նչ մտքով էր ասում այդ :

— Սօնան սիրում է քեզ , Փարհատ , դու էլ նրան
խօսք ես տուել . . . տղամարդը պէտք է իր խօսքը կատարէ . . .

— Այդ դու շրտեղեց գիտես :

— Նս բոլորը գիտեմ . . . ես գիտեմ , թէ դուք ինչպէս
էք անցկացրել ձեր օրերը այն ժամանակ , երբ դու աշակերտ
էիր նրա հօր տանը . . . ես ամենը գիտեմ . . .

Նս բոլորովին շփոթուեցայ :

— Ո՞վ ասաց քեզ :

— Սօնան ինքը պատմեց ինձ : Նա այնպէս ցաւելով էր
պատմում , որ ես չը կարողացայ իմ արտասուքը պահել :

Նս ոչինչ չը պատասխանեցի . նա շարունակեց խօսել .

— Դու գիտես , Փարհատ , Սօնան որքան անբախտ է .
նրա մեծ ինքարութիւնն այժմ դու Վես . բայց եթէ դու էլ
խաբես նրան , նա էլ չի ապրի :

Մարօի ամեն մի բառը ինձ վրայ կայծակի ներգործութիւն էր ունենում: Ես չը գիտէի ինչ պատասխանեմ, նրա ասածները բոլորը ճշմարիտ էին. ես Սօնային խօսք էի տուել...

— Դու Սօնային խօսք ես տուել, կրկնեց եւ Մարօն.

— Ըաւ չէ, երբ տղամարդն իր խօսքը չէ կատարում...

— Բայց եթէ աղջիկը չէ կատարում...

— Ծոյնպէս ըաւ չէ:

Ես նկատեցի, Մարօի ձայնը զգալի կերպով դողում էր վերջին պատասխանը արտասանելու միջոցին:

Ես ասեցի.

— Դու էլ ինձ խօսք ես տուել...

— Տուել եմ, ճշմարիտ է, բայց ես չեմ ուզում ուրիշ սիրոյ փշրանքովը կշտանալ...

Ես թէեւ հասկացայ, թէ ինչ ասաց նա, բայց դարձեալ հարցրի.

— Ի՞նչ է նշանակում այդ:

Ես խկոյն չը պատասխանեց, բայց ես նկատեցի, որ նրա աչքերը վառվում էին բարկութեան բոցով. եւ նա վերջապէս պատասխանեց բոլորովին կատաղած կերպով.

— Ես գիտէի, որ դու խիղճ չունես, բայց հիմայ տեսնում եմ, որ դու խելք էլ չունես: — Ես չեմ կարող սիրել այն մարդուն, որ խարել գիտէ...

— Ուրեմն մեր մէջ ամեն ինչ վերջացած է:

— Հէնց այն բոպէից, երբ «կաթնաղբիւրի» ձորում, Սօնան քո մօտ նստած, իր անբախտութիւնն էր պատմում...

Մարօի խօսքերն որքան եւ վիրաւորական լինէին, որքան եւ կծու լինէին, բայց նրանք ուղիղ էին: Ես զգում էի իմ մեղքը. ոչ բարկանալու եւ ոչ ներողութիւն խնդրելու իրաւունք չունէի...

Առժամանակեայ լռութիւնից յետոյ նա հարցրուց.

— Եթէ դու ուզում ես, որ մենք դարձեալ բարեկամներ մնանք, — պէտք է սիրես Սօնային:

— Ես ուզում եմ, որ մենք մնանք այնպէս, ինչպէս էինք առաջ...

— Դա անցաւ: — Պատասխան տուր, ինչ բանի համար հարցնում եմ քեզանից: — Կը սիրես Սօնային, թէ ոչ:

— Իմ խօսքը հէնց այն է...

Նա կանգնեց կէս ծանապարհի վրայ. ես նշմարեցի, նա ամբողջ մարմնով դողում էր, եւ գունատուած դէմքի վրայ նկարուած էր վայրենի կատաղութիւն:

— Այստեղ մենք բաժանվում ենք, ասաց նա աշխատելով զսպել իր վրդովմունքը: — Դու այլ եւս չես կարող ոտք կոխել որսորդի վրանը: Սպասիր այստեղ. ես կը գնամ, կ'ուզարկեմ քո ձին եւ զէնքերը, ուր որ ուզում ես, գնա:

— Ուրեմն դու արտաքսում ես ինձ:

— Ինչպէս կ'ուզես, այնպէս հասկացիր...

— Անգո՛ւթ...

Նա շուռ տուեց երեսը, որ ես չը տեսնեմ եւ շարունակեց շտապով գնալ դէպի ուխտաւորների բանակը: Որքան էլ խռովուած լինէի ես, դարձեալ չէր կարելի չը նկատել նրա աչքերում արտասուքի այն կաթիլները, որոնք դուրս ցայտեցին հրեղէն գնդակների նման:

Մինչեւ այսօր եւ գուցէ յաւիտեան, չեմ կարող մոռանալ այն վշտահար դէմքը իր արդար-վրէժխնդրական զարհուրանքով...

Ես բոլորովին սառեցայ, մնացի քարէ արձանի նման կանգնած: Աչքերիս առջեւը մթնեց, ոտքերս դողացին, եւ անշունչ դիակի նման գլորուեցայ գետին...

Մութը բոլորովին պատել էր, երբ յուշի եկայ: Որքան մեծ եղաւ իմ ուրախութիւնը, երբ գլուխս Մարօի գրկումը գտայ: Ես համբուրեց իմ ճակատը ասելով.

— Դու կը ներես ինձ, Փարհատ, ես քո սիրտը կուտրեցի...

Ես սկսեց դառը կերպով հեկեկալ:

— Բո վէրքը վտանգաւոր չէ, Փարհատ, ես լուսացի նրան, փաթաթեցի, արիւնը բոլորովին դադարել է: Այժմ դու լաւ ես:

Եւ իրաւ, ես զգացի, որ ամբողջ մարմնով շաղախուած եմ արեան մէջ: Իսկոյն հասկացայ, որ վայր ընկնելու միջոցին գլուխս դիպցրել էի քարին, եւ Մարօն այդ տեսնելով, յետ էր դարձել ինձ օգնելու համար:

— Ես պատճառ եղայ... ասաց Մարօն, — ես կը սիրեմ, միշտ կը սիրեմ քեզ: — Մի նախատիր ինձ, Փարհատ:

Եթէ մեռած եւս լինէի, այս խօսքերը կարող էին կենդանացնել ինձ: Բայց արեան չափազանց հոսումը բաւականին սպառել էր իմ ուժերը: Ես, կարծես, երազի մէջ լսում էի նրա խօսքերը, կարծես, երազի մէջ զգում էի նրա ջերմ շօթունքների հպաւորութիւնը, որ ստէպ ստէպ սեղմվում էին իմ երեսի վրայ...

Մին էլ զգացի՝ մի հսկայական ձեռք վեր բարձրացրուց ինձ գետնից եւ ծօի նման գցեց ուսին, եւ ինձ լսելի եղան Մըհէի խօսքերը.

— Սատանան տանի... մի պատիկ ծուառուելուց ընկած է գետին, կը թրթրփայ... չի էլ ամաչում... արիւնից սիրտը կը մարի...

Ես արթնացայ միւս անգամ, երբ գիշերից բաւական անցել էր: Ծերուկն որսորդի վրանի մէջ ազօտ լուսով վառվում էր իւրն սպառուած լապտերը: Մարօն միայնակ նստած

էր իմ մօտ. վրանում բացի մեզանից ոչ ոք չը կար. միւսները քնած էին դրսումը: Մարօի առաջին հարցմունքն եղաւ, թէ ի՞նչպէս եմ զգում ինձ: Ես պատասխանեցի, թէ լաւ եմ, միայն շատ ցաւում եմ, որ յետ մնացի Ասլանի հետ ծանապարհորդելուց:

— Մըհէն այստեղ է, ասաց նա, երբ բոլորովին կ'առողջանաս, նա քեզ կը տանէ Վան: Ասլանը այնտեղ մի քանի օր պէտք է մնայ: Դու դարձեալ կը գտնես նրան:

— Ես կը դնամ առաւօտեան, վաղ առաւօտեան: Ասլանը խոստացաւ սպասել ինձ առաջին իջեւանում, ես նրան սպասել չեմ տայ:

Առաւօտեան ինձ բոլորովին առողջ չէի զգում: Արեան շափազանց հոսումը բաւական թուլացրել էր ինձ: Բայց մի քանի օրից յետոյ ես կարող էի ձի նստել եւ ծանապարհ գնալ: Մարօն առաջարկեց Մըհէին ինձ հետ վեր առնել:

— Մըհէն ի՞նչու է եկել, հարցրի ես:

— Ես եկել է մեզ տանելու, պատասխանեց նա:

— Ո՞վ է ուղարկել:

— Հայրս:

— Ուրիմն ես ի՞նչպէս կարող եմ նրան առնել ձեզանից:

— Մենք առանց նրան եւս կարող ենք գնալ:

— Հէնց ես կոյր հաւի պէս չեմ կարող մենակ ծանապարհ գնալ:

— Կարող ես, բայց ծանապարհը կը կորցնես: Բացի դրանից Մըհէն հօրիցս նամակ ունի Ասլանի վրայ, պէտք է շուտով հասցնի:

Արեւը դեռ չը ծագած Մըհէի հետ ծանապարհ ընկանք: Ես ձի նստելու սովորութիւն չունէր: «Մեղք է, ասում էր, ապա ոտքերս ի՞նչու համար ստեղծել է Աստուած»,:

Մըհէն զնում էր իմ ձիու առաջելից, ահագին լախտը իր թեւի վրայ դրած: Ծա լուռ էր, նա չէր խօսում եւ իմ հարցերին տալիս էր խիստ կարճ պատասխաններ:

Ես ճանապարհին հաղիւ կարողացայ մտաբերել, թէ որքան անբաղաքավարի կերպով բաժանուեցայ Մարօից: Ես նրան ոչ մի խօսք չասացի. նա այնքան տեղ եկաւ ինձ հետ, նայում էր իմ վրայ, սպասում էր մի քաղցր խօսք լսել: Ես մտաբերեցի, որ իմ հեռանալուց յետոյ, նա խեղճն չը վերադարձաւ դէպի վրանը, այլ նստեց ճանապարհի մօտ մի քարի վրայ: Ես այժմն էլ յիշում եմ, թէ ինչպէս գլուխը քարշ գցած, նստած էր նա: Ես հարցրի Մըհէից: Մըհէն Մարօի մօտ էր, նա յետոյ եկաւ եւ հասաւ ինձ: — «Ես լաց էր լինում», ասաց իմ ուղեցոյց Հերքուլէսը:

— Ի՞նչու էր լաց լինում, Մըհէ:

— Սատանան դիտէ, թէ աղջիկը ինչու լաց կը լինի...

Մըհէն, ինչպէս առաջ ես մտածում էի, այնքան յիմար չէր. նա երեւաց ինձ խիստ ծածկամիտ մի մարդ: Որովհետեւ որքան ես աշխատեցի նրանից դուրս քաշել մի խօսք թէ ինչ նպատակ ունէր նրա թափառելը մի օր այստեղ, միւս օր այնտեղ, — նա ոչինչ չը յայտնեց, տուեց միայն մի քանի արհամարհական պատասխաններ, ասելով. — «Եթէ շատ բան գիտենաս, շուտ կը պառաւես»:

Առաջին իջեւանում, ուր ժամադիր էր եղած Ալանը ինձ սպասելու, նրան չը գտանք: Դա մի փոքրիկ հայաբնակ գիւղ էր քրդերի հետ խառը: Բայց երբ մօտեցանք գիւղին, մի մարդ դուրս եկաւ իմ առաջ, երեւում էր, որ նա մեզ սպասում էր:

— Ի՞նչպէս է քո անունը, հարցրուց նա:

— Փարհատ:

Մա հանեց իր ծոցից մի կնքած թուղթ եւ տուեց ինձ :
Մրա մէջ գրած էին այս խօսքերը .

«Փարհատ, մի դէպք առիթ տուեց ինձ շեղուիլ այն
ճանապարհից, որ ուղղակի տանում է դէպի Վան : Ներե-
ցէք, որ չը կարողացայ սպասել քեզ : Այս մարդուն պա-
տուիրած եմ, որ քեզ ինձ մօտ բերէ : Մա գիտէ իմ տեղը :
Ասլան » :

Թուղթը կարդալուց յետոյ այն մարդը հարցրուց .

— Եթէ այստեղ հանգստանալու միտք չունէք, ես այս
րուպէիս էլ պատրաստ եմ ձեզ առաջնորդելու :

Այս տղամարդը հագնուած էր բոլորովին քրդի ձեւով,
եւ եթէ նա հայերէն չը խօսէր, ես նրան քուրդ պիտի կար-
ծէի : Զէնքերը նոյնպէս քրդի էին՝ երկար նիզակը ձեռին, մի
զոյգ ատրճանակներ դօտումը խրած, ահագին երկաթապատ
վահանը ուսին դրած եւ կեռ սուրը կողքից քարշ տուած :

Մա սկսեց քրդերէն խօսել Մըհէի հետ : Սրեւում էր,
երկուսն էլ ճանաչում էին միմեանց :

Ինձ էլ ծանօթ երեւաց այն հսկայ տղամարդի դէմքը,
որպէս թէ միանգամ պէտք է տեսած լինէի նրան : Ոսկոյն
մտաբերեցի, որ դա այն երկու զէյթուեցի տղամարդերից մէկն
է, որոնց ես տեսայ արարական մինարէթում, այն գիշերը,
երբ առաջին անգամ հանդիպեցայ Կարօին : Այժմ հասկա-
ցայ, թէ ի՞նչու Ասլանը փոխել էր իր ճանապարհի ուղղու-
թիւնը, երեւի, զէյթուեցին նրան մի անակնկալ րան հաղոր-
դած պէտք է լինէր, որ առիթ էր տուել նրան թողնել ուղ-
ղակի Վան գնալը :

Վերջացնելով իր խօսակցութիւնը նրա հետ, Մըհէն
դարձաւ դէպի ինձ այս խօսքերով .

— Մա հիմայ գիտեմ, թէ ուր է գնացել Ասլանը, ես
քեզ կը տանեմ ուղիղ նրա մօտ, այս մարդը մեզ պէտք չէ :

Հ Ա Յ Հ Ո Վ Ի Խ Ն Ե Ր

Մըհէն հայոց լեռների գազանն էր. նա այնպիսի ան-
 յայտ շաւիղներով տանում էր ինձ, ուր սատանան ինքը կը
 մոլորուէր: Ես ստիպուած էի ցած իջնել ձիուցս: Սարերի
 ելեւէջներն այնքան դժուարին էին, որ ձիս չէր կարողանում
 առաջ գնալ: Մըհէն կատաղութեան չափ բարկացած էր:
 «Թող էս անպիտանին, ասում էր նա, ես չեմ իմանում ի՞նչ
 բանի պէտք է,»: Մըհէի հետ վեճել այն քարերի մէջ, յի-
 մարութիւն կը լինէր, պէտք էր նրա գլուխը մի կերպով շոյել:
 «Դա կարօթի ձին է, ասում էի ես, նա է ընծայել ինձ, դու
 խօ կարօթին սիրում ես,»:

Մըհէն կարօթի վրայ մեծ համարում ունէր, նրա
 անունը տալու ժամանակ նա մեղմանում էր. այսուամե-
 նայնիւ ձին մեզ հետ քարշ տալը վերջապէս բոլորովին ան-
 հնարին եղաւ: Մըհէն յայտնեց, եթէ ես հաճութիւն կը
 տայի, նա կարող էր մի մարդ գտնել եւ ձին նրան յանձնել,
 որ յետոյ ուրիշ ձանապարհով բերէր եւ հասցնէր մեզ: Եւ
 աւելացրուց, թէ ինքը շտապում է, շատ է շտապում,
 ձիան դանդաղ ընթացքով գնալ չէ կարող, որովհետեւ
 Ասլանի վրայ նամակ ունի, պէտք է շուտով հասցնի, եւ
 դրա համար ընտրեց դժուարին, բայց կարճ ու կտրուկ
 ձանապարհը:

Ես տեսայ, որ Մըհէի առաջարկութիւնն ունէր իր առանձին կարեւորութիւնը, բայց իր տեղից մարդ գտնել եւ ուժ յանձնել ձին: — «Ես կը գտնեմ» ասաց նա, եւ պատուիրեց ինձ մի փոքր սպասել ձիան մօտ, իսկ ինքը առաջ վազեց եւ մի ընդունում բարձրացաւ սարի գլխին, սկսեց այն տեղից նայել իր շուրջը: Ես արժուի սրատեսութիւն ունէր. շատ հեռուից տեսաւ մի հովիւ, որ արածացնում էր ոչխարներ: Այնուհետեւ նա իր մատները փողի ձեւով գալարելով, դրեց բերնին, եւ այնպիսի մի որոտալից ձայն արձակեց, որի արձագանքը կրկնուեցաւ լեռների հեռակայքում: Քանի ընդունեց յետոյ նոյն ձայնով պատասխանեցին: Ես առաջին անգամ տեսայ, թէ լեռների մէջ ինչպէս են հեռուից-հեռու խօսում:

Շատ չանցաւ, մեզ մօտ յայտնուեցաւ հովիւը. դա մի քուրդ էր: Մըհէն մի քանի խօսք ասաց նրան քրդերէն, յետոյ ձին յանձնեց: «Հիմայ մենք գնանք», ասաց ինձ: — Ուր գնանք, դու ձին տալիս ես աւազակին եւ կարծում ես, թէ նա կը դարձնէ մեզ»:

Մըհէն իր առանձին եղանակով հանգստացրուց ինձ, ասելով, թէ եւ ինքը գիտէ, որ նա աւազակ է, բայց մի բան, որ յանձնում ես աւազակին որպէս աւանդ, նա սրբութեան պէս պահում է եւ կրկին դարձնում է իր տիրոջը: Բացի դրանից, աւերացրուց նա. թէ ինքը տեղեկացաւ, որ այդ հովիւը որ քրդի հօտերն է արածացնում, եթէ նա անհաւատարիմ կը գտնուի իր պարտաւորութեան մէջ, ինքը Մըհէն կարող է մի ձիու փոխարէն յափշտակել նրա ազգյի ամբողջ երամակը:

Այս բաները, ի հարկէ, Մըհէն ինձանից լաւ էր հասկանում. ես համաձայնուեցայ, միայն հարցրի, թէ մինչեւ երբ կարող էր նա հասցնել մեզ ձին:

— Մի օրից յետոյ, պատասխանեց նա, որովհետեւ այն ճանապարհը, որտեղից նա պէտք է ձին բերէ, մի օրով երկար է:

Մենք շարունակեցինք գնալ:

— Բայց մենք ե՞րբ կարող ենք հասնել այն տեղը, որտեղ այժմ գտնվում է Ասլանը, հարցրի ես Մըհէից:

— Թէ որ ամբողջ գիշերը գնալու լինենք, էգուց կէսօրին կը հասնենք, ասաց նա:

— Ամբողջ գիշերն ի՞նչպէս կարող ենք գնալ առանց հանգստանալու, ես հիմիկուանից յոգնել եմ:

— Թէ որ չես կարող, ասաց նա խիստ սառը կերպով, — ես քեզ էլ թող կը տամ, ինչպէս քո ձիուն: Ես նորահարսի հետ քայլելու համբերութիւն չունեմ...

Ես մեղմութեամբ պատասխանեցի.

— Մըհէ, դու խմանում ես, որ ես սովոր չեմ այսպիսի քարերի մէջ ոտքով երկար ման գալ:

— Հիմայ սովորիր:

— Կը սովորեմ, բայց միանգամով չէ կարելի:

— Թէ որ յոգնես, ես կ'առնեմ շալակս:

— Ես իս երեխայ չեմ:

— Ապա ի՞նչ ես, հարցրուց նա վայրենի ժպտով:

Ես ոտքով ճանապարհորդելու մէջ շատ թոյլ չէի, բայց ինձ թուլացրել էր գլխիս վերքը եւ արեան չափազանց սպառուիլը: Բայց Մըհէի նման երկաթի մարդու ծիծաղը միայն կը շարժէր, եթէ նրան ասէի, թէ վերքիս պատճառով է, որ ես չեմ կարողանում նրա հետ ընթանալ: Նա իր մարմնի վրայ ունէր անթիւ մեծամեծ սպիներ, որոնք ստանալու ժամանակ երբէք թուլացած չէ եղել...

Արեւը մտաւ: Բարեբախտաբար այն գիշեր լուսնկայ էր: Ես ստիպուած էի հպատակել իմ խտասիրտ ուղեկցի

թող նա քնէ, ասաց Մըհէն, ես ուտել եմ
գայլի պէս քաղցած եմ:

Ենթի մի կողմում, ուր պառկած էին մի քանի
մարդ, ինձ համար պատրաստեցին անկողին. գլուխս
կողմի դնելն եւ աչքերիս փակուիլը մին եղաւ: Ո՛րքան
զայիս քունը վաստակած մարմնին, որքան քաղցր է
նա, մանաւանդ հովուի խաղաղ վրանի տակ...:

Ենթի ժամ քնել էի. ես չը գիտեմ, միայն երբ
բացայ, արեգակը կանգնած էր կէսօրուայ տեղում:

Ես չը կար. նա անյայտացել էր:

Ցանուտէրը, որ մի ծերունի մարդ էր, պատմեց, թէ
նկերը հեռացաւ այստեղից հէնց գիշերով, երբ իր
մէջ մի փոքր յագեցրուց: Ասաց, թէ նա սաստիկ շտա-
մ էր, այս պատճառով սպասել չը կարողացաւ:

Ես շատ բարկացայ կիսախելագար Մըհէի մի այսպիսի
մտանքի վրայ, եւ մտքումս սկսեցի նախատել Մարօին,
ինձ այն յիմարի ձեռքը գցեց: Բայց տանուտէրն ինձ
անգատացրուց, ասելով.

— Դու քո սիրտը մի դառնացնի, դու օտար տեղում
ես, այստեղ քո տունն է, հանգստացիր, բայց երբ կը կա-
նխաս գնալ, այն ժամանակ իմ որդիներից մէկը կը տանէ
քեզ այնտեղ, ուր պէտք է գնայիր:

— Բայց ես չեմ իմանում, ո՛ւր պէտք է գնամ, այն
յիմարը պէտք է տանէր ինձ, պատասխանեցի դարձեալ
վրդովուած կերպով:

— Մենք գիտենք, ասաց ծերունին հանգարտու-
թեամբ: — Ըս ընկերը պատուիրեց մեզ, որ քեզ հասցնենք
Ս. — բէկի վրանները, նրա արօտամարդերը շատ հեռու
չեն այստեղից:

— Ո՞վ է Ս. — բէկը:

— Եզիզիների գլխաւորն է:

Ես մի փոքր հանգստացայ, մանաւանդ երբ մտարեցի, որ Մըհէն նամակ ունէր Ասլանին հասցնելու, զրա համար նա շտապում էր, նա չէր կարող իմ դանդաղ քայլերին համբերել:

Տանուտէրի խօսքերից երեւաց, որ Մըհէն չէր յայտնել նրան մեր իսկական նպատակը, թէ ի՞նչ գործով էինք գնում եզիզիների գլխաւորի մօտ եւ ոչ Ասլանի մասին յիշել էր մի բառ: Ես հնարել էր մի խոշոր սուտ, իբր թէ մենք Սուրբ Տիրամօր ուխտաւորներ ենք, այնտեղ գողացել էին մեր ձին, եւ լսելով, թէ ձին եզիզիների ցեղի մէջն է տարուել, այժմ գնում էինք այնտեղ ձին գտնելու: Մըհէն սուտը մասամբ ճշմարիտ էր, որովհետեւ նա իմ ձին յանձնեց մի հովուի, որ եզիզիների ցեղին էր պատկանում, եւ գուցէ այնտեղ կը գտնէինք, ուր պէտք էր մեզ գնալ:

Ծերունի տանուտէրը, իր նահապետական բնաւորութեան յարմար, միշտ աշխատում էր մի բանով հիւրասիրել ինձ, որ ես ուտէի, խմէի եւ ուրախ լինէի: Դուք, ասում էր նա, անպատուած կը լինէք իմ վրանը, եթէ դժգոհ հեռանաք այստեղից: Բայց ինչ որ աչքի էր զարկում, այն էր, որ նրա հարմները, աղջիկ թոռները, ոչ մէկը չէր թաքում ինձանից, ոչ մէկը երեսը չէր ծածկում, որպէս սովորութիւն է Պարսկաստանի հայ կնիկների մէջ: Երանք բոլորը խօսում էին ինձ հետ, որպէս թէ ես նրանց վաղեմի բարեկամը լինէի: Եւ նրանց խօսակցութիւնն այնքան պարզ եւ անմեղ էր, որ չէր կարելի չքհամակրել նրանց:

— Դու քոյր ունես, հարցնում էր մի հասուն օրիորդ:

— Ունեմ, երկուսը, պատասխանեցի ես:

— Երանք քեզ համար գուլթաներ գործում ե՞ն, քո ոտքերը մաժում ե՞ն քնելու ժամանակ:

— Ո՛չ, նրանք ծոյլ են:

— Նու դու նրանց չե՞ս ծեծում:

Մէկ ուրիշը հարցնում էր.

— Ըն քոյրերն այսպիսի ականջի օղեր ունե՞ն, եւ յոյ՛ էր տալիս իրր: Տե՛ս, եղբայրս է առել:

— Հունեն, պատասխանում էի ես:

— Բա՛, դու նրանց չե՞ս սիրում:

Հարսներից մէկը հարցրեց.

— Ըն նշանածը քանի՞ տարեկան է:

— Նս նշանած չունեմ, պատասխանեցի:

— Հը՛մ, դու երեւի քաջ տղայ չես, որ աղջիկները քեզ չեն հաւնում, նկատեց նա ծիծաղելով:

— Կարելի է դա նրանց չէ հաւնում, մէջ մտաւ միւս հարսը:

— Կարելի է վարդապետ է ուզում դառնալ, ասաց մեծ սայրը:

Բայց իմ սիրտն այնքան լցուած էր, որ ես այս կատակները փոքրժակ չունէի լսելու: Իմ պատասխանները լինում էին սառն եւ անհամ, այնպէս որ, նրանք շուտով ձանձրացան:

Բայց տանուտիրոջ որդիքն ամենեւին խօսակցութեան մէջ չէին մտնում, երեւում էր, հօր մօտ համարձակութիւն չունէին խօսելու: Իսկ բոլորը զինուորուած էին. ինքը տանուտէրն իր ծեր հասակով զօտկում իրած ունէր մի զոյգ ատրձանակներ: Երբ ես հարցրի, թէ խաղաղութեան ժամանակ, իր օթեւանի ծածկի տակ, ի՞նչ պէտք կար զէնք կրելու. տանուտէրը պատասխանեց.

— Մենք մեր ձեռքը մեզանից չենք կտրում, եւ դէն չենք զցում, երբ որ անգործ ենք մնում:

— Բայց ձեռքը մեզ ուրիշ ժամանակ պէտք է:

— Սուրն էլ նոյնպէս, ասաց նա, եւ ապա աւերացրուց .
 — Աստուած բոլոր անասուններին զէնք է տուել, որովհետեւ
 թշնամի ունենաւ Մարգուն զէնք չէ տուել, բայց խելք է
 տուել զէնք շինելու : Անասունը իր կարծ խելքով միշտ իր
 զէնքը իր վրայ է պահում, բայց մենք յիմար կը լինէինք, թէ
 առանց զէնքի մնայինք, որովհետեւ մեր թշնամին աւելի կա-
 տաղի է :

— Ո՞վ է մեր թշնամին, հարց արի ես միամտաբար,
 ծերունուն փորձելու մտքով :

— Չե՞ս իմանում, քո ձին ո՞վ գողացաւ, հարցրուց նա :

— Բուրդը :

Հիմնց իմացա՞ր, մեր թշնամին նա է, որ մեր ունեցածը
 մեր ձեռքից խլում է : Դու ճանապարհ ես գնալու, ի՞նչ
 կ'անես, եթէ մի քուրդ գայ, եւ իր նիզակը կուրծքիդ դնելով,
 ասէ, դէ, մերկացի՛ր :

— Ի՞նչ պէտք է անեմ, կը մերկանամ, ինչ որ ունեմ
 բոլորը կը տամ :

— Այն ժամանակ առանց շապիկի կը մնաս :

— Ուրիշ ի՞նչ ճար կայ :

— Ի՞նչու չը կայ, հարցրուց ծերունին մի փոքր բոր-
 բորուելով : — Բրդի մարմինը խօ երկաթից չէ շինած, նա
 էլ մեզ նման մարդ է : Դու էլ կարող ես քո նիզակը նրա
 կուրծքին դնել, կամ կը սպաննես եւ շապիկդ կ'ազատես, կամ
 կը սպաննուես . թող նրանից յետոյ ինչ որ տանելու է, տանէ,
 որովհետեւ մեռելի համար էլ հազուստ պէտք չէ :

— Բայց Բրիստոսը ասում է, որ հակառակութիւն
 չանենք. ով որ մեր շապիկն ուզում է, պէտք է իրան
 տանք :

— Բրիստոս եթէ շապիկ ունենալ, այս խօսքը չէր ասի,
 պատասխանեց ծերունին հեզնական ձեւով :

Այս խօսքերը ինձ համար նոր չէին, ես հազար անգամ լսել էի ծերունի որսորդից: Բայց զարմանալին այն էր, որ ես տեսնում էի՝ խաշնարած հայերը բոլորովին ուրիշ սիրտ ունէին, մինչդեռ երկրագործներն եւ քաղաքացիքը բոլորովին մեռած մարդիկ էին: Ասլանը ասում էր՝ «դա նրա համար է, որ խաշնարածներն աւելի տէրտէրի երես չեն տեսնում»:

Այս հայերը քնացել են իրանց նախնական պարզութեան մէջ, մտածում էի ես, իրանց լեռներում անարատ պահուել են նրանք, որովհետեւ փչացած, անպիտանացած հասարակութեան հետ հաղորդակցութիւն չեն ունեցել:

Ես վաղուց լսել էի այս ժողովրդի մասին մի զրոյց, որ ինձ անհաւատարի էր թուում, իբր թէ միանգամ նրանց մէջ խօլերայ ընկած է եղել: Ժողովուրդը մի քանի անգամ դիմել է եկեղեցին, եւ ինդրել է իրանց սուրբ Խաչից (եկեղեցին նրա անունով էր շինուած), որ ցաւը իրանցից հեռացնէ: Բայց տեսել են, որ սուրբ Խաչը ամենեւին ուշադրութիւն չէ դարձնում, եւ ցաւը օր ըստ օրէ սաստկանում է: Այն ժամանակ բոլոր ամբոխը բարկութեամբ յարձակվում են սուրբ Խաչի վրայ. եկեղեցու դռները փակում եւ սկսում են նրա վրայ հրացաններ արձակել, եւ սպառնալիքներ կարգալ: Բարեբախտաբար խօլերան դադարում է եւ եկեղեցին ազատվում է քանդուելուց:

Այժմ, լսելով ծերունի տանուտէրի խօսքերը, ես մտածում էի, թէ շատ հեռու չէ մի այնպիսի ժողովրդից այս տեսակ վարմունք, որովհետեւ նա սուրբի վրայ նայում է այն աչքով, ինչ աչքով նայում է ծառան իր տիրոջ վրայ, որ եթէ հաց չը տայ, եւ նրան չը վարձատրէ, ծառան կը դադարէ ծառայելուց, եւ գուցէ կը թշնամանայ նրա հետ:

Բայց որքան էլ հաճելի լինէր ինձ ծերունի տանուտիրոջ հիւրասիրութիւնը, ես դարձեալ շտապում էի շուտով ձա-

նրանից կապերուներ, գորգեր, եւ զանազան օթոցներ պատրաստում: Այս կանանց արդիւնքն է այն նուրբ շալեղէն գործուածները, որոնցով պարծենում է Վանը, որոնք ծառայում են հարուստ իշխանների համար վերարկու եւ այլ հագուստներ լինելու: Նրանք ծանօթ են բոլոր բոյսերի, արմատների եւ հանքերի հետ, որոնք տալիս են զանազան ներկեր, եւ իրանք են պատրաստում այն գեղեցիկ գոյները, որոնցմով նշանաւոր են Վանայ շալեղէն գործուածները: Այս բոլորից երեւում է, որ այս ժողովուրդը շատ հին ժամանակներում զուրս է եկել իր վայրենութիւնից, եւ արհեստը աշխատութիւնը խիստ վաղուց ծանօթ է եղել նրան:

Այնքան այստեղ մարդ էր, իր բուն նշանակութեամբ. նրա յարաբերութիւնները տղամարդի հետ աւելի ազատ էին: Եւ մնացել էր իր նահապետական պարզութեան մէջ. նա դեռ չէր խարդախուել հարեմական սովորութիւններով, որպէս Պարսկաստանի եւ Հայաստանի այլ կողմերի հայ կանայքը, որոնք մահմեդականների ազդեցութեան տակ փոխել էին իրանց ազգային բնաւորութեան իսկական յատկանիշները:

Աւելի ազատ էին աղջիկները, դեռ կոյս, չամուսնացած աղջիկները: Նրանք թէեւ սովոր չէին խօսել սիրոյ վրայ, թէեւ չը գիտէին սեթեւեթել մանուկ պատանիների հետ, բայց նրանց արգելուած չէր խօսել, զուարճանալ, զբօսանքի գնալ երիտասարդների հետ: Այսպիսի սպարտական սերտ յարաբերութիւնները երկու սեռերի, առաջ էր բերել ամբողջ ժողովրդի մէջ մի տեսակ անմեղութիւն, որ տիրում է մի ընտանիքի մէջ, քոյր եւ եղբոր մէջ:

Ազատութիւնը, ասում էր Ասլանը, գտնվում է ժողովրդական կենցաղավարութեան երկու ծայրերի մէջ, մէկում, երբ նա դեռ իր նահապետական պարզութեան մէջ

է ապրում, միւսում, երբ նա հասել է քաղաքակրթութեան լոյսին: Այս երկու ծայրերի միջոցում տիրում է ստրկութիւնը: — Այս ժողովուրդը դեռ առաջին ծայրի վրայ էր կանգնած:

Ժերունի տանուտէրը, տեսնելով որ ես շատ շտապում եմ, հրամայեց իր ձիերից պատրաստել երկուսը, մէկը տուեց իր միջնակ որդուն եւ հրամայեց ինձ տանել եւ հասցնել Ս. — բէկի վրաններին, միւսը ինձ տալով ասաց.

— Զո ձին գողացուել է, ինձ համար նախատինք կը լինէր, որ մի «լաւ բարեկամիս», որդեգիրն իմ վրանում հիւր լինելուց յետոյ, այստեղից հեռանար առանց ձիու. դրա համար այս նժոյգը կը տանես որպէս իմ կողմից ընծայ:

Ես հրաժարուեցայ ընդունելուց, եւ մի եւ նոյն ժամանակ դժուարացայ Մըհէի հնարած սուտը պարզել, որ իմ ձին ամենեւին գողացուած չէր:

Ժերունին դարձեալ պնդեց, թէ ես հիւրասիրութեան դէմ վարուած կը լինեմ, եթէ չընդունեմ նրա պարզելը: Ես պատասխանեցի.

— Դուք այս ձին ինձ նրա համար էք ընծայում, որ ես կորցրել եմ իմը, ես կ'ընդունեմ, միայն այն պայմանով, եթէ կը գտնեմ իմ ձին, այն ժամանակ ձերը յետ կը դարձնեմ:

Ժերունին ասաց. միայն դա չէ պատճառը, այլ նա ցանկանում է, որ « իր բարեկամի » որդեգրին մի թեթեւ բանով պատուած լինի: Բայց ո՞վ էր նրա բարեկամը, որի որդեգիրը լինէի ես:

— Ժերունի որսորդը, ասաց նա:

— Բայց դուք ո՞րտեղից գիտէք, որ ես նրա որդեգիրն եմ:

— Ես բոլորը գիտեմ. . . պատասխանեց նա խորհրդաւոր ձայնով:

Մենք ճանապարհ ընկանք: Տանտիրոջ ընտանիքը շատ սիրով ճանապարհ դրեց ինձ, կարծես, ես տարիներով նրանց մէջ ապրած լինէի:

Տանտիրոջ միջնակ որդին, որ պէտք է առաջնորդէր ինձ մինչեւ եզիզիների գլխաւորի վրանը, մի կատարեալ դիւցազն էր, նա իր ձիւ վրայ նստած, կարծես թէ, կազմում էր նրա հետ մի ամբողջ մարմին, որ ստեղծուած էր պատերազմի համար: Ես երբէք չեմ մոռանայ նրա խօսքը, որ ճանապարհին ասաց ինձ. «Մեր կեանքը սրի մէջն է»...

Մենք գնացինք ուղիղ ճանապարհով, եւ ոչ լեռների միջով, որպէս տանում էր Մըհէն, եւ նոյն աւուր երեկոյեան պահուն հասանք Ս. — բէկի վրաններին:

Ե Ձ Ի Պ Ի Ն Ե Ր

Մենք հասանք եզիզիների բէկի չաղրներին նոյն աւուր երեկոյեան պահուն, երբ արեւն արդէն մտած էր: Երկու մարդ կէս ճանապարհի վրայ սպասում էին եւ մեզ ուղղակի տարան բէկի վրանը: Ապանը այնտեղ էր. նա երբ տեսաւ ինձ, «վերջապէս եկար դու», ասաց եւ ժպիտի նման մի բան երեւաց նրա սառն դէմքի վրայ:

Մի փոքրիկ, կանաչագարդ հովիտի մէջ զետեղուած էին եզիզիների չաղրները մի քանի հարիւրի չափ, իսկ կենտրոնում կազմած էր բէկի վրանը: Մա որոշվում էր միւս բոլորից իր մեծութեամբ եւ գեղեցկութեամբ: Մա բաժանուած էր չորս մասի, — մէկի մէջ, ուր ընդունեցին մեզ, նստած էր ինքը բէկը, եւ դիտակը ձեռին անդադար նայում էր այս կողմ եւ այն կողմ, կարծես, նա միշտ երկիւղի մէջ էր, չիցէ թէ թշնամու անակնկալ յարձակում լինի նրա վրայ: — Այդ մասը նրա հիւրանոցն էր: Նրա առջեւ մերկ գետնի վրայ կարգով ցցուած էին մի քանի երկայն նիզակներ, շինուած այն եղէգներից, որ բուսնում են Տիգրիսի եզերքի վրայ, որոնք այնքան թեքուն եւ անբեկանելի են, որ կարծես, բնութիւնն ինքը ստեղծել էր մահուան գործիք դառնալու: Հիւրանոցի սիւներից քարշ էին տուած զէնքերի այլ եւ այլ տեսակներ, որպիսի են՝ վահաններ, սրեր եւ զանազան հրացան գործիքներ: Հիւրանոցի աջակողմեան

մաննում կապած էին մի քանի ձիաներ, թամբած, եւ բու-
լորովին կազմ ու պատրաստ: Այդ նրա համար էր, եթէ
վտանգ պատահի, խսկոյն տէրերը թռչեն նրանց վրայ, եւ
դուրս գան թշնամու առջեւ: Հիւրանոցի ձախակողմեան
մաննում զետեղուած էին բէկի թիկնապահները, որոնք
նրանից միշտ անբաժան են մնում: Դրանք նրա մերձաւոր
ազգականներին էին, որոնց վրայ աւելի վստահութիւն ու-
նէր բէկը: Հիւրանոցի ետեւի կողմում մի ընդարձակ բաժին
կացուցանում էր կանանոցը, ուր զետեղուած էր նրա ընտա-
նիքը: — Այս բոլորն այնպէս յարմար կերպով վարագոյրնե-
րով բաժանուած էր մինը միւսից, որ ամբողջ վրանը ներ-
կայացնում էր մի գեղեցիկ շարժական ապարանք իր բոլոր
սարք ու կարգով. բայց ամենի մէջ նշմարվում էր պարզու-
թիւն եւ նահապետական անշքութիւն:

Ինքը բէկը մի ցամաք մարդ էր միջակ հասակով, եւ
կարելի է ասել, աւելի կարճ, քան թէ լինում են միջակ
հասակ ունեցող մարդիկ: Երա տարիքը վաղուց անցել էին
յիսունից, բայց դեռ ոչ մի մնազ չէր սպիտակել գլխի վրայ:
Դէմքը թուխ-դեղին գոյն ունէր, խիստ մեղամազձոտ, բայց
աչքերի մէջ բորբոքվում էր վայրենի կրակ: Ինձ վրայ շատ
վատ տպաւորութիւն էր գործում նրա աւազակային
հայեացքը:

Բայց նա շատ քաղաքավարութեամբ դարձաւ դէպի
ինձ եւ ասաց այս խօսքերը.

— Ես ուրախ եմ, որ դու ոտք կոխեցիր իմ վրանի
շէմքի վրայ, որովհետեւ դու իմ «լաւ բարեկամի» ըն-
կերն ես:

Վերջին խօսքերի միջոցին նա ակնարկութիւն արեց
Ալանի վրայ: Ես գլուխ տուեցի եւ ոչինչ չը պատաս-
խանեցի:

Վրանի մուտքի այս եւ այն կողմերում, ձեռքները իրանց սրերի վրայ զրած, կանգնած էին բէկի Հինգ որդիքը, որպէս պահապան հրեշտակներ: Երանց երեսների բացատրութեան մէջ պարզ նշմարվում էր, թէ բաւական էր մի փոքր ակնարկութիւն հօր կողմից, եւ նրանք խկոյն կը կոտորէին հանդիպածին:

Հայրը նրանց մէկին հրամայեց, որ ընթրիք տան:

Բէկն ինձ հետ խօսում էր եւ վարվում էր որպէս մի երեսայի հետ: «Դու քանի՞ ձի ես գողացել, հարցնում էր նա, քանի՞ մարդ ես սպաննել: — Պատահել է քեզ արջիկ փախցնել»: — Այս եւ սրա նման շատ բաներ հարցնում էր նա այնպիսի մի հասարակ ձեւով, որպէս մէկը վարժատան աշակերտից հարցնելու լինի՝ «դու կարդացել ես Ծարեկը, կամ շարականից որքան ես անցել»:

Երբ ես պատասխանում էի, թէ նրա ասածներից ոչ մէկը չեմ կատարել, նա ծիծաղում էր, ասելով, «որքան ծոյլ ես դու...»:

Աչանը այս խօսքերը լսելով, նոյնպէս ծիծաղում էր, բայց ես բարկանում էի:

— Դու լաւ տղայ կը դառնաս, ասաց բէկը, եւ քեզ իմ որդիների մէջ կը պահեմ, եւ կը սովորես +աջ լինել:

Մտքումն ասեցի, եթէ քաջութիւնը աւազակութեան մէջն է, եւ երբէք նպատակ չունեմ այդ սովորելու:

— Ես այնքան երկչոտ չեմ, որքան դուք կարծում էք բէկ, պատասխանեցի լսելի ձայնով:

— Այդ մենք կարող ենք փորձել, ասաց նա, — եւ փորձելու առիթ կայ. քո ձին որ Մըհէն յանձնել էր մի հովուի, նա ռաւանդների ցեղին է պատկանում. թշուառականը, որ խոստացել էր, դեռ չէ վերադարձրել ձին: Երեւի, պահելու միտք ունի: Ռաւանդների երամակները

մեզանից ոչ այնքան հեռու մի սարի ետեւում արածում են: Եթէ քեզանում սիրտ կայ, այս լոպէիս կը գնաս, եւ նրանց ձիերից մի քանի հատ կը բերես: Ըզուց նրանք ստիպուած կը լինեն քո ձին բերել եւ իրանցը տանել:

Սա զարմացայ բէկի մի այսպիսի առաջարկութեան վրայ եւ պատասխանեցի.

— Դիցուք թէ մի խաբերայ հովիւ, օգուտ քաղելով Մըհէի միամտութիւնից, իմ ձին տարաւ եւ յետ դարձնելու նպատակ չունի. բայց ես ի՞նչ իրաւունք ունեմ ուրիշ ձին բերել նրա փոխարէն:

Բէկը պատասխանեց.

— Հիմայ երեւաց, որ դու ոչ միայն երկչոտ ես, այլ աշխարհի կարգն էլ չես իմանում:

Սա կարծում էի, թէ բէկն այս բոլորը կատակի համար էր խօսում, բայց երբ Ասլանը պատմեց մի քանի բաներ քրդերի կեանքից, այն ժամանակ ես համոզուեցայ, որ նա կատակ չէր անում, քրդերի մէջ օրէնքի զօրութիւն էր ստացել այն սովորութիւնը, երբ մի առանձին ցեղի պատկանող մարդ յափշտակում է որ եւ իցէ ուրիշ ցեղի հասարակութեանը պատկանող մի մարդու սեպհականութիւնը, վերջինը իրաւունք ունի իր կորուստի փոխարէնը յափշտակել աւագակի ցեղին պատկանող մի օտար մարդու կայքից, թէեւ նա ամենեւին խառն չէ եղել յիշեալ զոդութեան գործի մէջ: — Այստեղից առաջ են գալիս այն անընդհատ յափշտակութիւնները, որ կատարվում են տարբեր ցեղերի մէջ եւ պատճառ են տալիս նրանց մշտական կռիւներին: Վրէժ-խնդրութեան մի այսպիսի ձեւը շարժական կայքից անցնում է եւ անձինքների վրայ: Մի ցեղին պատկանող մարդ իր սպաննուած ազգակցի արեան փոխարէն կարող է սպաննել մի ուրիշ մարդու հակառակ ցեղից, թէեւ նա բոլորովին ան-

Հայոց պատմութիւնը, պատահեցան ինձ Առէզ կամ Յարպէզ դից անունները, եւ հասկացայ, թէ ինչ պաշտօն էին կատարում Հայոց այդ բժիշկ աստուածները: Եւ շատ բնական է, գազանները միշտ իրանց մարմնի վէրքը լիզելով եւ առողջացնում, եւ նախնական մարդիկ պէտք է հետեւէին նրանց օրինակին:

Այսուամենայնիւ, քրդերի մէջ շատ առաջ է գնացել բժշկութեան վիրարութեան մասը. կեանքը ու նրա կարիքներն ուսուցել են նրանց զարգանալ արհեստի այս ձիւղի մէջ:

Բայց ի՞նչ էր այս բոլոր աղմուկի պատճառը, որտեղից էր բերել Մըհէն այս ձիւղները:

— Տես, քաջն այսպէս է լինում, ասաց բէկը դառնալով դէպի ինձ, — տեսնում ես Մըհէին, մի ձիւղ փոխարէն բերեց տասը ձիւղներ:

Եւ հասկացայ, Մըհէն կատարել էր այն յափշտակութիւնը, ինչ որ բէկը քանի ըոպէ առաջ ինձ էր առաջարկում: Եւ այս արել էր առանց ոչ որին յայտնելու: Առաջին օրը, երբ նա եկել էր Ապանի մօտ եւ խմացել էր, որ ձին տակաւին չեն բերած, առանց նրա հետ խորհուրդ անելու, անյայտացել էր, եւ ահա դարձաւ նա մեծ աւարով: Թէեւ Մըհէն մեզ ոչինչ չասեց, բայց երեւում էր, որ նա կռիւ էր ունեցել քրդերի հովիւների հետ, եթէ ոչ, այլապէս վիրաւորուած լինել չէր կարող:

Մըհէն չը սպասեց մինչեւ ընթրիք տային, եւ խնդրեց մի քանի հացեր եւ մի մեծ կտոր պանիր, բոլորը կերաւ, եւ խմելով մի ահագին աման ջուր, գնաց քնելու: Խղձալին երեք օր էր, որ մի ըոպէ եւս հանգստացած չէր:

Գիշերից բաւական անցել էր, բայց տակաւին վրաններից շատերի մէջ լոյս էր երեւում: Մեր ընթրիքը տուեցին. նա պատրաստուած էր խիստ պարզ կերակուրներից, որոնց

մէջ պիտու որ անոն էր բռնում մի ամբողջ (սորոված
զատու:

Ընթրիքից յետոյ բէկը կամեցաւ մեզ զուարճացնել եւ
կանչել առեց մի երգիչ: Ես մի փոքրիկ մարդ էր, ոտքերով
կաշ: որ շատ նմանում էր մեր աշուղներին, որոնք հազիւ
աղաւ են լինում մի որ եւ իցէ մարմնական արատից: Երգիչն
ածում էր նախակի վրայ:

Ուն միւսն ալսօր չէր պատահել լսել մի երգ, որ այն-
չան յատկանիչ լինէր աղջային բնաւորութեան, որ այնքան
պատասխանող լինէր ժողովրդական ոգուն, որպէս քրդի երգը:
Էրգի երգը լսելու, մարդ միշտ երեւակայում է՝ իրան —
քրդին, ճիշտից ձեռին, սէզ նժոյգի վրայ նստած, կայծակի
պէս պանում է լսաների մէջ...

Ընթր աշուղի երգածները հասարակ տաղեր չէին. նա
երգում էր մի ամբողջ վէպ, որ ժողովրդական պօտար առել
էր կենդանի անցքերից: Դա մի քաջազնական բանաստեղ-
ծութիւն էր, որի մէջ խիտ ազդու կերպով նկարագրուած
էր այն արիւնաճեղ կռիւր, որ ունեցել էր բէկը քրդերի մի
ուրիշ շնորհ հետ, եւ որի մէջ սպաննուել էին նրա երկու որ-
դիներն եւ աւար էին առնուել նրա հօտերը:

Մայրէս, առում էր Ալանը, մի ժամանակ մեր նա-
խադրանքի աներում երգում էին Գողթան երգիչները, բայց
հարկ էր նայել թե՛ այն որից, երբ հայերի մէջ քաջազնական
էր ինչ որ...

Մայրէս յարկ երգեցողութեան ժամանակ տխուր էր բէկը:
Ինչպէս որ ինչ որ թե՛ ան արիւնը բորբոքվում էր նրա աչքերում,
այնպէս ինչ որ թե՛ ան էր սիրելի որդիների արիւնոտ կռիւր,
այնպէս ինչ որ թե՛ ան շատ սպաննեցին նրան: Եւ սպաննու եղան...

Մայրէս յարկ վարագուրի որ բռնում էր
մի կողմէն ինչ որ թե՛ ան լսել էր ինչ որ թե՛ ան:

Մի աղախին դուրս եկաւ այնտեղից, եւ մօտենալով բէկին, ասաց: «Տիկինը խնդրում է, որ այս երգը չ'երգեն»:

Ո՛վ էր տիկինը: — Դա նոյն տղամարդի ամուսինն էր, որի քաջագործութիւններն էր երգում աշուղը, եւ որը սպաննուած էր...

Ճշմարիտն ասած, ինձ վրայ եւս խիստ դառն տպաւորութիւն գործեցին վիպասանի խօսքերը, որոնք ազդում էին կորով եւ ցաւակցութիւն:

Նրեւի, ինքը բէկն եւս ուրախ տրամադրութեան մէջ չէր. նա մեզանից ներողութիւն խնդրեց եւ գնաց քնելու: Նրա գնալուց յետոյ երգիչը նոյնպէս հեռացաւ: Այնուհետեւ Ասլանը ինձ պատմեց, թէ այս անցքը պատճառ էր տուել եզիզիների ցեղի տոհային յիսակալութեանը մի ուրիշ ցեղի հետ, որը վանայ նահանգում նշանաւոր է իր վայրենի բարբարոսութեամբ, որոնց ձեռքում այնքան տանջուած են հայերը...

Այս լսելուց յետոյ ես մասամբ հասկացայ Ասլանի եզիզիների բէկի մօտ գալու նպատակը, հասկացայ նաեւ, թէ ի՞նչ խորհուրդ ունէր Կարօի նամակի մէջ այն մասը, որով առաջարկում էր Տերունի Որսորդին եզիզիների բէկի մօտ գնալ, եւ նա ստանալով նամակը, էլ չը սպասեց, զիշերով ծանապարհ ընկաւ: Դա մի քանի շաբաթ առաջ էր, եւ նամակը մի դիպուածով իմ ձեռքը ընկաւ...

Մեզ համար եւս անկողին պատրաստեցին քնելու: Բայց Ասլանը երկար նստեց. նա պատրաստում էր մի քանի նամակներ, որ վաղ-առաւօտեան պէտք է Մըհէն տանէր: Նա ինձ շասաց, թէ ումն է գրում նամակները եւ ոչ ես համարձակութիւն ունեցայ հարցնելու, միայն նկատեցի, թէ խեղճ Մըհէն այնպէս վիրաւոր, որպէս կարող էր ծանապարհ գնալ:

— Կը գնայ, ասաց նա, այնպիսի վէրքերը Մըհէի համար նշանակութիւն...

Որքան անզուժ են այս մարդիկը... մտածում էի ես :
 Ես սպասել չե կարողացայ, մինչեւ Ասլանը վերջացներ
 իր գրութիւնները . հէնց գլուխս դրի բարձի վրայ, քունս տա-
 րաւ : Բայց երբ աչքս ընկաւ նրա նամակներից մէկի վրայ,
 տեսայ, նրա գրուածքը ոչ մի ազգի տառերի չէին նմանում,
 կարծես, դա մի առանձին հնարած գիր լինէր, որի գաղա-
 նիքը միայն գրողին եւ ստացողին էր յայտնի...

Վաղ-առաւօտեան Ասլանը ինձ զարթեցրուց : Ես շատ
 նեղացայ : Այս մարդը դեւի նման քուն չունէր, ինձ էլ ան-
 հանգիստ էր անում : Մըհէն արդէն գնացել էր . ես նրան
 տեսնել չե կարողացայ : Բայց Ասլանը, նկատելով իմ վրդով-
 մունքը, մի առանձին կարեկցութեամբ ասաց .

— Ես զիտէի, որ քունը քաղցր էր քեզ համար, բայց
 ես ցոյց կը տամ քեզ մի տեսարան, եւ դու կը ներես, որ
 քեզ անհանգիստ արեցի :

Նոյն միջոցին ես լսեցի մի տխուր երգի ձայն . —

« Այն քաջ մարդու շապիկն է դա,
 Որ իմ ձեռքով կարեցի .
 Արիւնտ է, կարմիր ներկած,
 Արտասուքով լուացի :

Դա շապիկն է այն քաջ մարդու,
 Որ քեզի հայր կոչվում է .

« Վրդժ վրդժ չար ոտխից »
 Գերեզմանից կանչում է :

Դէ՛, մեծացիր, իմ նազելի,
 Զարի արիւնը խմէ,
 Զո մօր սրտին մխիթարանք,
 Ուրախութիւն պարգեւէ » :

Սարսափելի մի տեսարան էր այդ: Մի մանկահասակ տիկին նստացրել էր իր փոքրիկ երեխային մոխիրների կոյտի վրայ, եւ նրա վզին գցել էր արեան մէջ շաղախուած մի շապիկ: Նա մոխիրը ծանկերով առնում էր գեանից, ցրվում էր իր գլխի վրայ, լաց էր լինում, եւ դառն ձայնով եղանակում էր յիշեալ երգը:

— Այս այն տիկինն է, ասաց Ալանը, որ գիշերը իր ազականին ուղարկեց բէկի մօտ, խնդրելու, որ շասել տայ այն երգերը, որոնք յարուցանում էին նրա մէջ տխուր զգացմունքներ: Ամեն առաւօտ, արեւածագից առաջ, ես տեսնում եմ սրան, այսպէս լաց է լինում, սովորեցնում է իր զաւակին վրէժխնդիր լինել հօր մահուան համար: Սովորեցնում է քաջ լինել... Այսպէս կրթում է գիւցաղնական մայրը իր որդուն, այսպէս պատրաստում է նրան այն կեանքի համար, որ առանց սրի եւ արիւնի կեանք չէ:

Մի առանձին զգացմունքով արտասանեց Ալանը այս խօսքերը: Բուպէական լուսթիւնից յետոյ նա շարունակեց:

— Բայց ի՞նչ է սովորեցնում իր զաւակին հայ մայրը: — Սովորեցնում է խոնարհ եւ համբերող լինել... Եւ ստրկութիւնը ուսանում է որդին օրօրոցի մէջ... «Մոնարհ եւ համբերող լինել»,... գեղեցիկ խօսքեր են, — քրիստոնէական ընկերհաշտութեան խօսքեր են: Բայց մենք բողոքովին ուրիշ աշխարհում ենք ապրում. մեզ դեռ եւս պէտք է հետեւել այն օրէնքին, որ ասում է՝ «ակն ընդ ական»,...

Ալանը լռիկ մէկն էր, բայց երբ նա սկսում էր խօսել, էլ խօսքերին վերջ չը կար:

— Զուրդ կինը իր զաւակներից գազաններ է զարգացնում, ասաց նա. — բայց հայ կինը պատրաստում է գառներ: Ի՞նչ համեմատութիւն այս երկուսի կենսակցութեան մէջ. չէ՞ որ վերջինը պէտք է զոհ գնայ իր տկարութեամբ առաջինի

1177
 1178
 1179
 1180
 1181
 1182
 1183
 1184
 1185
 1186
 1187
 1188
 1189
 1190
 1191
 1192
 1193
 1194
 1195
 1196
 1197
 1198
 1199
 1200
 1201
 1202
 1203
 1204
 1205
 1206
 1207
 1208
 1209
 1210
 1211
 1212
 1213
 1214
 1215
 1216
 1217
 1218
 1219
 1220
 1221
 1222
 1223
 1224
 1225
 1226
 1227
 1228
 1229
 1230
 1231
 1232
 1233
 1234
 1235
 1236
 1237
 1238
 1239
 1240
 1241
 1242
 1243
 1244
 1245
 1246
 1247
 1248
 1249
 1250
 1251
 1252
 1253
 1254
 1255
 1256
 1257
 1258
 1259
 1260
 1261
 1262
 1263
 1264
 1265
 1266
 1267
 1268
 1269
 1270
 1271
 1272
 1273
 1274
 1275
 1276
 1277
 1278
 1279
 1280
 1281
 1282
 1283
 1284
 1285
 1286
 1287
 1288
 1289
 1290
 1291
 1292
 1293
 1294
 1295
 1296
 1297
 1298
 1299
 1300
 1301
 1302
 1303
 1304
 1305
 1306
 1307
 1308
 1309
 1310
 1311
 1312
 1313
 1314
 1315
 1316
 1317
 1318
 1319
 1320
 1321
 1322
 1323
 1324
 1325
 1326
 1327
 1328
 1329
 1330
 1331
 1332
 1333
 1334
 1335
 1336
 1337
 1338
 1339
 1340
 1341
 1342
 1343
 1344
 1345
 1346
 1347
 1348
 1349
 1350
 1351
 1352
 1353
 1354
 1355
 1356
 1357
 1358
 1359
 1360
 1361
 1362
 1363
 1364
 1365
 1366
 1367
 1368
 1369
 1370
 1371
 1372
 1373
 1374
 1375
 1376
 1377
 1378
 1379
 1380
 1381
 1382
 1383
 1384
 1385
 1386
 1387
 1388
 1389
 1390
 1391
 1392
 1393
 1394
 1395
 1396
 1397
 1398
 1399
 1400
 1401
 1402
 1403
 1404
 1405
 1406
 1407
 1408
 1409
 1410
 1411
 1412
 1413
 1414
 1415
 1416
 1417
 1418
 1419
 1420
 1421
 1422
 1423
 1424
 1425
 1426
 1427
 1428
 1429
 1430
 1431
 1432
 1433
 1434
 1435
 1436
 1437
 1438
 1439
 1440
 1441
 1442
 1443
 1444
 1445
 1446
 1447
 1448
 1449
 1450
 1451
 1452
 1453
 1454
 1455
 1456
 1457
 1458
 1459
 1460
 1461
 1462
 1463
 1464
 1465
 1466
 1467
 1468
 1469
 1470
 1471
 1472
 1473
 1474
 1475
 1476
 1477
 1478
 1479
 1480
 1481
 1482
 1483
 1484
 1485
 1486
 1487
 1488
 1489
 1490
 1491
 1492
 1493
 1494
 1495
 1496
 1497
 1498
 1499
 1500
 1501
 1502
 1503
 1504
 1505
 1506
 1507
 1508
 1509
 1510
 1511
 1512
 1513
 1514
 1515
 1516
 1517
 1518
 1519
 1520
 1521
 1522
 1523
 1524
 1525
 1526
 1527
 1528
 1529
 1530
 1531
 1532
 1533
 1534
 1535
 1536
 1537
 1538
 1539
 1540
 1541
 1542
 1543
 1544
 1545
 1546
 1547
 1548
 1549
 1550
 1551
 1552
 1553
 1554
 1555
 1556
 1557
 1558
 1559
 1560
 1561
 1562
 1563
 1564
 1565
 1566
 1567
 1568
 1569
 1570
 1571
 1572
 1573
 1574
 1575
 1576
 1577
 1578
 1579
 1580
 1581
 1582
 1583
 1584
 1585
 1586
 1587
 1588
 1589
 1590
 1591
 1592
 1593
 1594
 1595
 1596
 1597
 1598
 1599
 1600
 1601
 1602
 1603
 1604
 1605
 1606
 1607
 1608
 1609
 1610
 1611
 1612
 1613
 1614
 1615
 1616
 1617
 1618
 1619
 1620
 1621
 1622
 1623
 1624
 1625
 1626
 1627
 1628
 1629
 1630
 1631
 1632
 1633
 1634
 1635
 1636
 1637
 1638
 1639
 1640
 1641
 1642
 1643
 1644
 1645
 1646
 1647
 1648
 1649
 1650
 1651
 1652
 1653
 1654
 1655
 1656
 1657
 1658
 1659
 1660
 1661
 1662
 1663
 1664
 1665
 1666
 1667
 1668
 1669
 1670
 1671
 1672
 1673
 1674
 1675
 1676
 1677
 1678
 1679
 1680
 1681
 1682
 1683
 1684
 1685
 1686
 1687
 1688
 1689
 1690
 1691
 1692
 1693
 1694
 1695
 1696
 1697
 1698
 1699
 1700
 1701
 1702
 1703
 1704
 1705
 1706
 1707
 1708
 1709
 1710
 1711
 1712
 1713
 1714
 1715
 1716
 1717
 1718
 1719
 1720
 1721
 1722
 1723
 1724
 1725
 1726
 1727
 1728
 1729
 1730
 1731
 1732
 1733
 1734
 1735
 1736
 1737
 1738
 1739
 1740
 1741
 1742
 1743
 1744
 1745
 1746
 1747
 1748
 1749
 1750
 1751
 1752
 1753
 1754
 1755
 1756
 1757
 1758
 1759
 1760
 1761
 1762
 1763
 1764
 1765
 1766
 1767
 1768
 1769
 1770
 1771
 1772
 1773
 1774
 1775
 1776
 1777
 1778
 1779
 1780
 1781
 1782
 1783
 1784
 1785
 1786
 1787
 1788
 1789
 1790
 1791
 1792
 1793
 1794
 1795
 1796
 1797
 1798
 1799
 1800
 1801
 1802
 1803
 1804
 1805
 1806
 1807
 1808
 1809
 1810
 1811
 1812
 1813
 1814
 1815
 1816
 1817
 1818
 1819
 1820
 1821
 1822
 1823
 1824
 1825
 1826
 1827
 1828
 1829
 1830
 1831
 1832
 1833
 1834
 1835
 1836
 1837
 1838
 1839
 1840
 1841
 1842
 1843
 1844
 1845
 1846
 1847
 1848
 1849
 1850
 1851
 1852
 1853
 1854
 1855
 1856
 1857
 1858
 1859
 1860
 1861
 1862
 1863
 1864
 1865
 1866
 1867
 1868
 1869
 1870
 1871
 1872
 1873
 1874
 1875
 1876
 1877
 1878
 1879
 1880
 1881
 1882
 1883
 1884
 1885
 1886
 1887
 1888
 1889
 1890
 1891
 1892
 1893
 1894
 1895
 1896
 1897
 1898
 1899
 1900
 1901
 1902
 1903
 1904
 1905
 1906
 1907
 1908
 1909
 1910
 1911
 1912
 1913
 1914
 1915
 1916
 1917
 1918
 1919
 1920
 1921
 1922
 1923
 1924
 1925
 1926
 1927
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940
 1941
 1942
 1943
 1944
 1945
 1946
 1947
 1948
 1949
 1950
 1951
 1952
 1953
 1954
 1955
 1956
 1957
 1958
 1959
 1960
 1961
 1962
 1963
 1964
 1965
 1966
 1967
 1968
 1969
 1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000
 2001
 2002
 2003
 2004
 2005
 2006
 2007
 2008
 2009
 2010
 2011
 2012
 2013
 2014
 2015
 2016
 2017
 2018
 2019
 2020
 2021
 2022
 2023
 2024
 2025
 2026
 2027
 2028
 2029
 2030
 2031
 2032
 2033
 2034
 2035
 2036
 2037
 2038
 2039
 2040
 2041
 2042
 2043
 2044
 2045
 2046
 2047
 2048
 2049
 2050
 2051
 2052
 2053
 2054
 2055
 2056
 2057
 2058
 2059
 2060
 2061
 2062
 2063
 2064
 2065
 2066
 2067
 2068
 2069
 2070
 2071
 2072
 2073
 2074
 2075
 2076
 2077
 2078
 2079
 2080
 2081
 2082
 2083
 2084
 2085
 2086
 2087
 2088
 2089
 2090
 2091
 2092
 2093
 2094
 2095
 2096
 2097
 2098
 2099
 2100
 2101
 2102
 2103
 2104
 2105
 2106
 2107
 2108
 2109
 2110
 2111
 2112
 2113
 2114
 2115
 2116
 2117
 2118
 2119
 2120
 2121
 2122
 2123
 2124
 2125
 2126
 2127
 2128
 2129
 2130
 2131
 2132
 2133
 2134
 2135
 2136
 2137
 2138
 2139
 2140
 2141
 2142
 2143
 2144
 2145
 2146
 2147
 2148
 2149
 2150
 2151
 2152
 2153
 2154
 2155
 2156
 2157
 2158
 2159
 2160
 2161
 2162
 2163
 2164
 2165
 2166
 2167
 2168
 2169
 2170
 2171
 2172
 2173
 2174
 2175
 2176
 2177
 2178
 2179
 2180
 2181
 2182
 2183
 2184
 2185
 2186
 2187
 2188
 2189
 2190
 2191
 2192
 2193
 2194
 2195
 2196
 2197
 2198
 2199
 2200
 2201
 2202
 2203
 2204
 2205
 2206
 2207
 2208
 2209
 2210
 2211
 2212
 2213
 2214
 2215
 2216
 2217
 2218
 2219
 2220
 2221
 2222
 2223
 2224
 2225
 2226
 2227
 2228
 2229
 2230
 2231
 2232
 2233
 2234
 2235
 2236
 2237
 2238
 2239
 2240
 2241
 2242
 2243
 2244
 2245
 2246
 2247
 2248
 2249
 2250
 2251
 2252
 2253
 2254
 2255
 2256
 2257
 2258
 2259
 2260
 2261
 2262
 2263
 2264
 2265
 2266
 2267
 2268
 2269
 2270
 2271
 2272
 2273
 2274
 2275
 2276
 2277
 2278
 2279
 2280
 2281
 2282
 2283
 2284
 2285
 2286
 2287
 2288
 2289
 2290
 2291
 2292
 2293
 2294
 2295
 2296
 2297
 2298
 2299
 2300
 2301
 2302
 2303
 2304
 2305
 2306
 2307
 2308
 2309
 2310
 2311
 2312
 2313
 2314
 2315
 2316
 2317
 2318
 2319
 2320
 2321
 2322
 2323
 2324
 2325
 2326
 2327
 2328
 2329
 2330
 2331
 2332
 2333
 2334
 2335
 2336
 2337
 2338
 2339
 2340
 2341
 2342
 2343
 2344
 2345
 2346
 2347
 2348
 2349
 2350
 2351
 2352
 2353
 2354
 2355
 2356
 2357
 2358
 2359
 2360
 2361
 2362
 2363
 2364
 2365
 2366
 2367
 2368
 2369
 2370
 2371
 2372
 2373
 2374
 2375
 2376
 2377
 2378
 2379
 2380
 2381
 2382
 2383
 2384
 2385
 2386
 2387
 2388
 2389
 2390
 2391
 2392
 2393
 2394
 2395
 2396
 2397
 2398
 2399
 2400
 2401
 2402
 2403
 2404
 2405
 2406
 2407
 2408
 2409
 2410
 2411
 2412
 2413
 2414
 2415
 2416
 2417
 2418
 2419
 2420
 2421
 2422
 2423
 2424
 2425
 2426
 2427
 2428
 2429
 2430
 2431
 2432
 2433
 2434
 2435
 2436
 2437
 2438
 2439
 2440
 2441
 2442
 2443
 2444
 2445
 2446
 2447
 2448
 2449
 2450
 2451
 2452
 2453
 2454
 2455
 2456
 2457
 2458
 2459
 2460
 2461
 2462
 2463
 2464
 2465
 2466
 2467
 2468
 2469
 2470
 2471
 2472
 2473
 2474
 2475
 2476
 2477
 2478
 2479
 2480
 2481
 2482
 2483
 2484
 2485
 2486
 2487
 2488
 2489
 2490
 2491
 2492
 2493
 2494
 2495
 2496
 2497
 2498
 2499
 2500
 2501
 2502
 2503
 2504
 2505
 2506
 2507
 2508
 2509
 2510
 2511
 2512
 2513
 2514
 2515
 2516
 2517
 2518
 2519
 2520
 2521
 2522
 2523
 2524
 2525
 2526
 2527
 2528
 2529
 2530
 2531
 2532
 2533
 2534
 2535
 2536
 2537
 2538
 2539
 2540
 2541
 2542
 2543
 2544

— Ուր են գնում, հարցրի բէկի որդուց, որ ինձ մօտ նստած էր:

— Մեզանից ոչ այնքան հեռու մի աւերակ բերդ կայ, հայրս միտք ունի նորոգել տալու, գնում են այն բերդը տեսնելու, ասաց նա:

Ինձ շատ հետաքրքրական չէր այդ, որովհետեւ ես ուր որ գնում էի, միշտ աւերակ բերդեր էի տեսնում: Վանայ կողմերի լեռները լիքն են աւերակ բերդերով, եւ նրանք ամենեւին չէին գրաւում ինձ: Բայց նոյն բուպէում իմ միտքը գրաւում էր դեղեցիկ օրիորդը. մտածում էի՝ թէ այն ի՞նչ խօսք էր, որ նա ասաց ինձ, եւ ինչու այնպէս ահամայ փղձկեցաւ նա: Բայց սրտեղ միւսանգամ կարող էի տեսնել նրան:

Շուտով մեզ նախաճաշիկ տուեցին: Բրդի նախաճաշիկը շատ համեղ է լինում, նա պատրաստուած է սերը, կարագը, մածունը մեղրի հետ խառնած մի բազադրութիւնից, եւ համեմած է լեռնային բոյսերով: Հացը նրանք թխում են երկաթեայ լայն կասկարայի վրայ: Ես վաղ առաւօտեան տեսնում էի, թէ որպէս կանայք փութաջան կերպով հաց էին պատրաստում: Եւ չը նայելով, որ բէկը մի ամբողջ ցեղի ղլխաւորն էր, դարձեալ նրա կանանց, աղջիկների եւ հարսների մէջ չէր երեւում այն, որպէս ասած, տիկնութեան անշարժութիւնը, որ տիկնիւնները հանդիստ նստած, տնային բոլոր գործերը ազախիններին եւ սպասաւորներին են կատարել տալիս: Բրդի կինը, թէ իշխանի տիկին լինէր նա եւ թէ հասարակ հովուի, իր տնային գործերը իր ձեռքովն է կատարում: Բրդի տնտեսութեան մէջ անգործ է միայն տղամարդը: Նա առաւօտեան վեր է կենում, կամ իր ձիու հետ է խաղում, կամ իր գէնքերն է մաքրում, կամ վառօդ ու գնդակ է պատրաստում, եւ եթէ ուրիշ գործ չունի, մի ընկեր է գտնում, եւ նստում է նրա հետ, ծխում

է ու իր գլխի անցքերն է պատմում, գլխաւոր արհեստը, որի մէջ նա շահ է բերում իր ընտանիքին, է աւազակութիւնը, — այս գործի մէջ քուրդը ծոյլ չէ:

Մասնաճաշիկից յետոյ բէկի որդիքը կամեցան ինձ զուարճացնել եւ առաջարկեցին զնալ որսորդութեան: Ես ընդունեցի: Որսորդութեան համար ամեն ինչ հոգացել էին. ձիերը, շները եւ բաղէները արդէն պատրաստ էին: Մենք առաւօտեան հովով դուրս եկանք: Այն հովիտի մէջ, զետեղուած էին եղեղինների վրանները, կար մի ընդարձակ, կանանչապատ դաշտ: Այս տեղ բէկի որդիքը կամեցան մի փոքրիկ ձիարշաւ հանդիսացնել, վրանաբնակների կանայքը կանգնած, նայում էին մեզ վրայ: Երանք խիստ վարպետ կրիտիկոսներ են տղամարդի արիութիւնների:

Ինձ դժուար է նկարագրել, պէտք է աչքով տեսնել, որ հասկանալ, թէ որքան ճարպիկ, որքան արագաշարժ եւ որքան դեւի պէս խորամանկ է քուրդը, երբ նա հեծած է ձիու վրայ: Չին ամենայն արագութեամբ վազելու ժամանակ քուրդը ճախարակի նման պտոյտվում է նրա ամեն կողմերը: Երբեմն տեսնում ես, նա մի թռիչք գործեց, ձիու պարանոցովն անցաւ, եւ կրկին նստեց թամբի վրայ: Երբեմն տեսնում ես, նա իր ոտքերը ասպանդակի մէջ թողնելով, կռացաւ, եւ ձեռքով դեռնից հաւաքում է քար, փայտ, կամ իր ձգած նիզակը, եւ նրանցով կարկտի նման մինը միւսի ետեւից ռմբակոծում է իր հակառակորդին, որին հալածում է: Բայց ձին նոյն միջոցում արագ վազում է առանց կանգնելու: Եւ գլխաւորը, որ միջոց է տալիս քրդին պատերազմել ձիու վրայ, այն է, որ նրա ձեռքերն ամենեւին չեն զբաղուած իր նժոյգի սանձը կառավարելով, նա սանձը բոլորովին բաց է թողնում, եւ իր ծնկերի զանազան շարժումները բաւական են ցոյց տալու ձիուն իր ընթացքի ուղղութիւնը: Եւ խելացի

անասունը այն աստիճան վարժուած է, որ բոլորը հասկանում է, եւ համարեա գուշակում է իր տիրոջ միտքը: Այսպիսի ձիաւորի ձեռքերն ազատ են մնում, եւ նա կարողանում է իր ձին դէպի զանազան կողմեր պտըացնել, եւ մի եւ նոյն ժամանակ գործ ածել իր զէնքերը. — հրացան արձակել, դարձեալ լեցնել, դարձեալ արձակել, թէեւ ձին անդադար շարժողութեան մէջ է: Մի խօսքով, ձին եւ քույրը գործում են, որպէս մի ամբողջ մարմին, որին մի կամք եւ մի նպատակ է կառավարում.

Այսպէս եւ տեսայ բէկի որդիներին, որոնք մի փոքրիկ ձիարշաւ կատարեցին այն դաշտումը: Երանք հրաւիրեցին ինձ եւս մասնակից լինել, բայց եւ հրաժարուեցայ, որովհետեւ բոլորովին անվարժ էի, եւ ինձ խայտառակել չուզեցի:

Բայց ինձ բոլորովին զարմացրին նրանց ձիերը: Չափազանց լաւ կրթուած էին արշաւանքի համար: Բուրգն երբէք իր նժոյգը չի տալիս ուրիշին հեծնելու, թէեւ նա իր եղբայրը լինէր, որովհետեւ նրանք երկուսը ծանօթ են միմեանց բնաւորութեանը. մի օտար մարդ կարող էր հակառակ վարուած լինել ձիու վարժութեանը եւ վայրենացնել նրան: Այս պատճառով առած է դարձել քրդերի մէջ ասել. թէ «երկու բան չէ կարելի ուրիշին տալ հեծնելու համար, մէկը կինը, միւսը ձին»:

Մեր որսորդութիւնը բաւականին յաջող անցաւ: Եւ թէեւ ձիարշաւի մէջ ցոյց տուի իմ կատարեալ անկրթութիւնը, բայց որսորդութեան մէջ մի փոքր երեսս պարզացրի: Բրդերը, սովորած լինելով աւելի նիզակի, ատրճանակի եւ սրի կոխներում, հրացան արձակելու եւ նպատակին դիպցնելու մէջ շատ վարժ չեն լինում: Եւ քանիցս անգամ կարողացայ վայր ձգել օղի մէջ թռչող կաքաւին, կարողացայ

գետին գլորել նապաստակին իր փախչելու միջոցին, բայց նրանցից միայն երկուսին յաջողութեամբ այդ աները:

Ասլանը ինչ հետ ժամանակ չը որոշեց, թէ երբ կը վերադառնայ, այս պատճառով ես շտապում էի շատ չուշանալ, մտածելով, գուցէ նա եկած կը լինէր: Դրա համար մենք վերադարձանք բէկի վրանը, երբ կէսօր էր: Ասլանը դեռ եկած չէր:

Ես շատ սոված էի, բայց ծաշը ուշ տուեցին, որովհետեւ մեր որսած թռչուններից ու երէներից եւս պէտք էր մի բան պատրաստել. բացի դրանից, սպասում էին բէկի եւ Ասլանի գալուն:

Ես չուզելով անգործ նստել վրանի տակ, եւ ինքնակոչ հիւրի պէս սպասել, մինչեւ ուտելու մի բան տային, դուրս եկայ այն տեղից, եւ սկսեցի դիմել դէպի փոքրիկ վտակը, որ հոսում էր հովիտի միջով:

Կէսօր էր: Այս ժամին հովիւները քշում են ոչխարները վրաններին մերձակայ մակադատեղիներում, ուր գնում են կնիկները եւ աղջիկները կաթը կթելու: Երանք արդէն իրանց գործը վերջացրել էին, եւ կաթնով լի սափորները գլխների վրայ դրած, վերադառնում էին ոչխարների հանգրուանից: Բիչ էր պատահում, որ այդ աղջիկները կամ մանկահասակ կանայքը իմ մօտով անցնելու, որ եւ իցէ կատակ կամ սրախօսութիւն չարձակէին դէպի ինձ: Երանք մի բան էին ասում, եւ առանց պատասխանին սպասելու, ծիծաղելով անց էին կենում: Ես յիմարի պէս նայում էի նրանց ետեւից եւ լուռ էի մնում: Վերջապէս հանդիպեց նա, որին ես որոնում էի. —

— Թու՛թին, այսպէս էին կոչում այն աղջկան, որ առաւօտեան իմ լուացուելու ժամանակ թողեց իմ մօտում մի կասկածաւոր կարծիք. այժմ նա դառնում էր ոչխարների

Հանգրուանից, եւ որպէս իր ընկերուհիքը, կաթնով լեքը սափորը գլխին դրած: Մրա հետն էր այն մանկահասակ կինը, որից առաւօտեան լսեցի աղետալի երգը: Մրանք տեսնելով ինձ, բաժանուեցան իրանց խմբից եւ եկան ինձ մօտ:

— Կաթ կը խմե՞ս, եղաւ Թութիի առաջին խօսքը:

Թէեւ ես սովորութիւն չունէի հում կաթ խմելու, բայց Թութիի խօսքը չը կոտրելու համար, ընդունեցի նրա հրաւերը: Մա լեցրուց փոքրիկ փայտեայ գաւաթը, որ իր հետ ունէր եւ ժպտելով տուեց ինձ:

Մրանք նստեցին վտակի ափի մօտ հանգստանալու: Եւ իրաւ, բաւական յոգնած էին, որովհետեւ հեռու տեղից էին գալիս: Թութին սկսեց վտակի սառը ջրով լուանալ իր բորբոքուած երեսը եւ յետոյ սրբեց հագուստի զրոշակով: Մրա ուզեկիցը լուռ էր, ցերեկով ես աւելի պարզ կարողացայ նշմարել նրա զեղեցիկ երեսի տխուր գծերը:

Ես ուզեցի զբազեցնել նրանց:

— Դուք ունէք շատ աղախիններ, ասացի ես, էլ ի՞նչու էք ինքներդ այսքան նեղութիւն քաշում:

— Մենք խօ հիւանդ չենք, պատասխանեց Թութին, որ հանգիստ պառկենք ու ոչինչ չը շինենք:

— Աղախինն էլ ունի իր գործերը, պատասխանեց միւսը աւելի խոհեմ կերպով:

— Ընկերիդ զրտեղ ես թողել, հարցրուց Թութին:

Ես իմացայ, որ Ասրանի մասին է հարցնում:

— Ըստ հօր հետ գնացել են, չեմ իմանում զրտեղ:

— Մրա սրտում սատանայ է նստած, դու գիտե՞ս,

հարցրուց Թութին բարկացած ձայնով:

— Ի՞նչու ես այսպէս խօսում, խենթ, զգուշացրեց նրան տիկինը եւ սկսեց կշտամբել: — Ասրանը շատ լաւ տղայ է:

— Բայց ձիւնի պէս սառն է նա:

— Ի՞նչու, նրա՞ համար, որ քեզ հետ սիլեբրիլի (սեթեւեթ) չէ՞ անում:

Այս երկուսի վիճելուց ես խոյն հասկացայ Թութիի ատերութեան պատճառը դէպի Ասլանը: Երեւում էր, խղճալի աղջիկը սիրում էր նրան, եւ սառնասիրտ, անգութ Ասլանից մերժուած էր եղել: Բայց Թութին չը հանգստացաւ տիկնոջ խօսքերով, եւ աւելի բարկանալով ասաց.

— Ես միշտ կ'ասեմ, նրա սրտում սատանայ է նստած. նա խիղճ չունի, դրա համար էլ ոչ մի աղջիկ նրան լաւ տղամարդ չի ասի . . .

Ես նկատեցի նրա աչքերի սրտասուքը. նա էլ չը սպասեց, առեց իր սափորը եւ սկսեց դիմել դէպի վրանները:

Նրա դնալուց յետոյ տիկինը ինձ պատմեց, թէ մի օր բէկի վրանում մի քանի քուրդ իշխաններ ժողով են ունեցել, նրանց մէջն է եղել եւ Ասլանը: Ժողովի խորհրդածութիւնը հասել է տաք վիճարանութեան, որի մէջ Արդուլաշի որդի Ահմէն խօսքով վերաւորել է Ասլանին: Այս Ահմէն նշանաւոր էր քրդերի մէջ իր ժանտ բնաւորութեամբ եւ մի եւ նոյն ժամանակ իր տարօրինակ ուժով: Ասլանը չէ համբերում, յարձակվում է նրա վրայ, եւ երեխայի նման կաշկանդելով, խլում է ժողովի միջեց, եւ վրանից դուրս քարշ տալով, կամենում է սպաննել նրան: Ժողովի բոլոր իշխանները վրայ են թափվում հագելե կարողանում են ազատել վիթխարի Ահմէն Ասլանի ձեռքից: Թութին տեսնում է այս կռիւը, եւ օայն օրից, ասաց տիկինը, խեղճ աղջիկը դժուած է Ասլանի համար . . .

— Բայց նա որքան քաջ է, այնքան եւ լաւ մարդ է, աւելացրուց տիկինը: — Ետտ անգամ նա մխիթարել է ինձ սիրելի ամուսնիս մասին, շատ անգամ խրատներ է

տուել, թէ որպէս պէտք է կրթեմ սիրուն զաւակիս: Նա մի կատարեալ շէյ է, միայն գիրքն է պահաս...

Ինձ շատ գրաւեց տիկնոջ համակրական զգացմունքը դէպի ազնիւ մարդը:

— Թու՛թիմ խնն՛թ է, ասաց նա, չէ ճանաչում նրան: Եւ նա դիմեց դէպի վրանները, ինձ թողնելով վտակի ամի մօտ:

Ասլանը եւ բէկը վերադարձան խիտ ուշ, քան թէ մենք մտածուեմ էինք: Եկածին պէս նա մի փոքր հաց խնդրեց, կերաւ, եւ ինձ պատուիրեց, որ պատրաստուեմ, որովհետեւ կէս ժամից յետոյ ինքը պէտք է ճանապարհ ընկնէր դէպի Վան գնալու: Եղջն միջոցին նա բաց արեց թղթերի մի պահարան, եւ կամենում էր այնտեղ դնել մի հաստ թերթ, որի վրայ երեւաց ինձ մի նկարուած պատկեր: Ես մօտեցայ, որ տեսնեմ պատկերները: Նա չը գաղեց ինձանից եւ ցոյց տուեց:

Դա աւերակ բերդի պատկերն էր, որին գնացել էր նա հետազօտելու: Թղթի վրայ երեւում էր բերդը իր աշտարակներով եւ կիսակործան փլատակներով, երեւում էին լեռները, շաւիղները եւ բերդի բոլոր մերձակայքը, այնքան կենդանի կերպով նկարուած, որ կարծես, իսկականը լինէր: Դա Ասլանի շնորհալի ձեռքի գործն էր: Սեւ մատիտը ամենայն ծարտարութեամբ հնազանգել էր նրան: Եւ ես առաջին անգամ տեսնում էի մի այսպիսի հիանալի պատկեր:

Ասլանը տեսնելով, որ ես շատ գրաւուեցայ, ցոյց տուեց ինձ մի քանի ուրիշ թղթեր եւս, բայց նրանք պատկերներ չէին, ես նրանցից ոչինչ հասկանալ չը կարողացայ, ինձ երեւում էին միայն թղթի վրայ խազխազած սեւ գծեր, որոնք բաժանած էին զոյնզոյն ներկերով:

— Դրանք ի՛նչ են, հարցրի Ասլանից:

— Վանայ նահանգի աշխարհագրական քարտեզներն են, պատասխանեց նա :

Սո գարձեալ ոչինչ հասկանալ չըկարողացայ :

— Այս թղթերի վրայ, ասաց նա նկարուած են Վանայ նահանգի բոլոր գիւղերը, լեռները, գետերը, դաշտերը, մի խօսքով, ինչ որ ստեղծել են բնութիւնը եւ մարդիկ :

— Յոյց տուր մի գիւղ, ասեցի նրան :

Սա ցոյց տուեց փոքրիկ օ-ի պէս մի բան, որի մօտ խազած էր նոյնպէս փոքրիկ մի խաչ :

— Դա, ասաց, սուրբ Տիրամօր գիւղն է, որտեղ դու ուխտ էիր գնացել : — Իսկ այն խաչը վանքն է :

— Այս ի՞նչպիսի գիւղ է, որտեղ ոչ մի մարդ չէ երեւում, հարցրի ես :

Սա ծիծաղեց միայն եւ ոչինչ չը պատասխանեց :

— Դրանք էլ դու ես նկարել, հարցրի ես :

Սա գլխով շարժեց, թէ այո :

— Բայց ի՞նչ բանի պէտք են դրանք :

— Բժիշկն երբ որ կամենում է բժշկել մի մարդու հիւանդութիւնը, նախ եւ առաջ պէտք է ծանօթանայ նրա մարմնի կազմուածքի հետ, պատասխանեց նա : — Եւ մենք, եթէ կամենում ենք մեր հայրենիքին որ եւ իցէ օգուտ մատուցանել, նախ եւ առաջ պէտք է ծանաչենք նրան :

Մեր ձիերը վրանի առջեւ կանգնած էին . ինձ համար պատրաստել էր տուել բէկը մինը իր ձիերից : Սո յայտնեցի նրան, թէ ինչ պայմանով էի ընդունել ինձ ընծայած ձին հայ վրանաբնակների գլխաւորից, եւ աւելացրի, թէ ես այժմ իրաւունք ունէի նրա տուած պարգեւը ինձ հետ տանել, որովհետեւ իմը չը գտնուեցաւ : Ուրեմն բէկին պէտք չէր իր ձիերից մէկը անհանգիստ անել :

— Չեր ձին գտնուածի հաշուումն է, որովհետեւ նրա փոխարէն մենք ունենք տասը հատ, ասաց բէկը ծանր կերպով : — Բայց հայ վրանաբանների գլխաւորի քեղ ընծայած ձին ես վաղուց արդէն դարձրել եմ իր տիրոջը :

Սա ստիպուեցայ ընդունել բէկի պարգեւը, որի վրայ աւելացրուց նա մի զոյգ ստրճանակ, ասելով .

— Այս ստրճանակները նոյնպէս ընդունեցէք իմ կողմից որպէս ընծայ, դրանք Բախչիւսարայի ընտիր գործ են : Երբ որ կը յաջողուի ձեզ դրանցով սպաննել ձեր Թշնամիներից մէկին, միշտ յիշեցէք եղեղիների բէկին :

Ապանը մինչ այն աստիճան ընտանեցած էր բէկի զերդաստանի հետ, որ մինչեւ անգամ մտաւ կանանոցը եւ ամենի հետ մնայք բարեաւ ասաց : Բոլորը շատ սիրով մեղ ճանապարհ գրին, միայն մի հոգի դժգոհ էր . դա էր գեղեցիկ Թութին, որ վրանի ետեւում մենակ կանգնած, լաց էր լինում . . .

Արեւը մտաւ, երբ մենք հեծանք ձիերը : Սա չը կարողացայ հասկանալ, Թէ ի՞նչ էր պատճառը, որ Ապանը միշտ գիշերով էր ճանապարհ գնում :

ՅՅԹ ՏԵՐՏԵՐԸ ԵՍ ԲԺԻՇԿԸ

Երկուսն առաջ առաջադրեալն պահանջ մենք հասանք
 որ զիսկէ մեզ հանկէ մի հարարմակ գիւղ: — Այստեղ,
 առաջ իջնալով, մենք էլ փոքր ինչ հանգրաւանայ: Ինչ շատ
 հանկէ մի կտու խոցող, որովհետեւ անրոյժ գիշերք չէինք
 գին: անարարք անմարտէ կինք եկանք:

Եւ այն քան զիսկէ մի տուն, որ գիւղի քահանային էր
 պատկանում, եւ էլ հետեւեցի նրան: Ըահանան յայտնի էր
 այս խոցողում իր անհամարձակ "դառի քէշեշ" — որ նշա-
 նաբում է զիսկէ անհամար: քայք ոչ այն տեսակ գծերից, որոնք
 ինչքան անհամար, այլ այն անտակներից, որոնք մեր գրաբար
 ինչքան պատասանդում են զստեղծութիւն "խօշ", կամ "վերագ":

Մենք հասանք նրա տանը նոյն ժամանակում, երբ նա
 մի քանի մարդկանց իր գլխին առջեւ կապած, ծեծ էր
 տալիս:

— Հիմ, անհամար, էլ ինչ կայ, ասաց Արանը նրան
 տեսնելով: — Դարձեալ արդարութեան գաւազանը ձեռք
 ես առել...

— Այս անպիտաններին պէտք էր մի փոքր խրատել...
 պատասխանեց նա անփոյթ կերպով եւ մտեցաւ մեզ: —
 Դէ, ջած իջէք, վանից նոր բերել տուած լաւ արաղ եւ
 զինի ունեւ:

— Բայց մինչեւ մենք կը խմէինք ձեր լաւ արայն ու գինին, դուք հրամայեցէք, որ այս «անպիտաններին» արձակեն, ասաց Ասլանը ծիծաղելով .

— Ոչ, դուք իմ դատաստանական գործերը մի՛ խառնէք, անպիտանները պէտք է պատժուեն, ասաց նա : — Գնանք տուն :

Յանցաւորներն երկու քրդեր էին, որոնք, ասում էր տէրտէրը, գողացել են զիւզի նախիրից երեք կովեր : Ասլանը այս լսելով, այլ եւս չը միջնորդեց . մտանք տէրտէրի տունը : Նա մեղ տարաւ մի սենեակ, որ իր հիւրանոցն էր եւ մի եւ նոյն ժամանակ քնարանը, բայց տէրտէրը նրան կոչում էր որ «անբանայ» այսինքն զիւանատուն :

Ես մտածում էի, թէ այնտեղ կը գտնեմ տէր Թօզիկի սենեակի նման զանազան կախարդական գրքեր կամ Այսմուռըք . բայց մի թղթի պատառ անգամ չը կար այնտեղ : Անտեղ կային՝ նիզակներ, հրացաններ եւ զանազան տեսակ զէնքեր :

Տէրտէրը, որպէս երեւում էր, առաջուց գիտէր Ասլանի նոյն ժամուն իր տունը գալը, գիտէր նաեւ, թէ որտեղից է գալիս նա : Ես իսկոյն հասկացայ, որ Ասլանը եւ «գիժը» նախածանօթներ էին, գուցէ շատ մօտ բարեկամներ : Բայց ի՞նչ գործ ունէր խելացի Ասլանը «գժի», հետ :

Տէրտէրը բաւական բարձրահասակ եւ ցամաք մարդ էր . նրա կազմուածքի բոլոր գծերից երեւում էր վայրենութիւն : Ինչ որ աւելի սարսափելի էր եւ անսխորժ, էր նրա ձայնը, որ խօսելու միջոցում որոտում էր : Երա ձախ ձեռքի երեք մատները կարած էին, երեւի, սրով, իսկ գլխի ու պարանոցի վրայ նոյնպէս վերքի նշաններ կային : Եթէ Ասլանը շատեր ինձ, թէ նա քահանայ է, ես կը համարէի «գժին», մի առաջակ, որ իր ամբողջ կեանքը անցուցել էր յափշտակութիւն . կրով եւ ասպանութեամբ :

Հէնց որ մտանք « դիւանատունը », նա մօտեցաւ մի պատուհանի վարագոյրը յիտ քաշեց եւ այնտեղից դուրս բերեց մի ահագին շիշ լիքը արաղով . նախ լեցրուց ինքը խմեց, յետոյ տուեց Ասլանին, եւ ապա ինձ առաջարկեց, ասելով .

— Ա՛ռ, խմիր, ոսկորներդ կը պնդացնէ, յոգնած ես :
Տեսնելով ահագին բաժակը, ես սարսափեցայ :

— Արաղ խմելու սովորութիւն չունեմ, ասեցի :

— Ի՞նչու, տիրացու, հարցրուց նա, իր ստակալե աչքերով ուղիղ իմ երեսին նայելով :

— Տիրացու չէ, պատասխանեց Ասլանը :

— Բայց շատ նման է, ասաց նա հեգնական ձայնով :

— Մենք նրան տիրացութիւնից ազատեցինք, պատասխանեց Ասլանը խորհրդական ձայնով :

— Այդ լաւ է . . . խօսեց նա եւ մօտեցաւ մի ուրիշ պատուհանի : — Ես կը տամ քեզ « կարմիր հարսի արաղ », ասաց նա եւ դուրս բերեց վարագուրի ետեւից մի ուրիշ շիշ, լցրած դեղնագոյն ըմպելիքով :

Ես նրանից խմեցի, որովհետեւ բաւականին քաղցր էր եւ ախորժեղի : Յետոյ աէրտէրը մօտեցաւ լուսամուտին եւ ձայն տուեց .

— Տիրօխնի, սատանան քեզ տանի, իրտեղ ես կորի :

Իսկոյն յայտնուեցաւ մի կարծիկ հասակով կին, եւ սկսեց Ասլանի հետ բարովել : Դա աէրտէրակինն էր, բաւականին համակրական մի կին :

— Գնա՛ այդ նոր հիւրի երեսն էլ պաշիր, քօռացած, ասաց « գիժը », իր կնոջը :

Ես գրկեց ինձ եւ սկսեց երեսս համբուրել :

— Դէ՛, հիմայ գնա ինչ « հոգու բաժին », որ ունես, բոլորը բեր . դրանք քաղցած են :

Երէցկիներ մի թեթեւ ժպիտ գործեց փոքրիկ երեսի վրայ եւ դուրս վազեց: Երեւում էր, նա շատ ուրախ էր իր հիւրերով, եւ զնաց մեզ համար նախաձաշիկ պատրաստելու:

«Գիժը», փոքր առ փոքր սկսեց ինձ դիւր գալ. նրա առաջին ժանտութիւնը, որ ինձ վրայ վատ տպաւորութիւն գործեց, կարծես թէ անցաւ, եւ նա երեւում էր ինձ մի մարդ չափազանց պարզ եւ բարեմիտ:

Ասլանը հարցրուց տէրտէրից, թէ որտեղ են պահուած իր «իրեղէնները», նա ցոյց տուեց մի ուրիշ սենեակ, եւ Ասլանը առանց առաջնորդի մտաւ այնտեղ: Ես մնացի տէր հօր հետ մենակ:

— Կարդացել ես, հարցրուց նա ինձանից:

— Կարդացել եմ, պատասխանեցի ես:

— Ո՞ւմ մօտ:

— Մեր թաղի քահանայի, Տէր Թօղիկի մօտ:

— Հասկացայ... — Դեռ չէ՞ սասկել այն աւազակը:

— Մ'նում է, պատասխանեցի ես: — Բայց դուք որտեղից էք ճանաչում նրան:

— Ո՞վ չէ ճանաչում այն անպիտանին. նա Դատուանի «գզերն», էր, էլ չարութիւն չը թողեց, որ չը գործէր: Վերջը «ռէսին», սպաննեց, փողերը կողոպտեց, փախաւ, եկաւ Սալմաստ, այնտեղ անունը փոխեց, եւ ասաց. թէ անապատի ձգնաւոր եմ, այսպիսով քահանայ դարձաւ. հիմայ սկսել է կախարդութիւններով ժողովրդին խարել: — Այդպէս չէ:

Այս խօսքերը լսելով, ես բողբոլին զարմացայ:

— Դու ի՞նչպէս պաճար նրա ձեռքից, հարցրուց ինձ:

— Փախայ նրա ուսումնարանից:

— ՂԾելացի բան տեսար: Երանի թէ Կարօի հետ փախած լինէիր. հիմայ մի օրինաւոր մարդ դարձած կը լինէիր...

— Այո, թէ մի անգամ ձեռքս կ'ընկնէր այն անպիտանը...

— Ի՞նչ կ'անէիք, հարցրի ես ծիծաղելով:

— Ի՞նչ պէտք է անէի, իր հանգուցեալ հօր մօտ կ'ուղարկէի...

Մեր խօսակցութիւնը ընդհատեց մի մարդ, որ դուրս եկաւ այն սենեակից, ուր մտել էր Ալանը:

Նա աչքերին ակնոյննր ունէր դրած եւ ոտքից ցղուլու հագնուած էր եւրոպական ձեւով: Նա առաջին տնգամ տեսնում էի այսպիսի հագուստով մարդ: Նոյն միջոցին ներս մտաւ եւ երէցկիւնը նախաճաշիկի մատուցարանը ձեռքն բռնած, եւ տեսնելով եւրոպացուն, երեսը խաչակնքեց, ասելով.

— Վահ, Տէր Յիսուս, չարը տանես, բարին բերես...

Տէրտէրը մի անկիւնում կանգնած ծիծաղում էր: Նսլաւ զննեցի, տեսայ, որ եւրոպացին ոչ այլ ոք էր, եթէ ոչ Ալանը, միայն կերպարանափոխ եղած, որպէս շատ անգամ տեսել էի նրան արեղայի հագուստով, կամ վանեցի վաճառական ձեւացած:

— Հը՛մ, երէցկիւն, դարձաւ նա գէպի միամիտ «տիրօխնին», — եթէ գիշերով տեսնէիր ինձ, ի՞նչ կ'անէիր:

— Ի՞նչ պիտի անէի, երեսս խաչ կը հանէի, դու դեւի պէս կը խափանուէիր:

— Նս խօս դեւ կամ սատանայ չեմ, որ խաչից վախենայի:

— Բա՛ սատանան ի՞նչպէս կը լինի: — Ախտս չէին առաջուայ շորերդ, որ փոխեցիր:

— Նս ամբողջ տասը տարի այսպէս եմ հագնուած եղել... պատասխանեց Ալանը:

— Սուրբ տիրամերը վիպ, — ասու չէ, ախար, ինչի է նման այսպիսի նեղ վարտիքը:

— Դրանք թող մնան, կտրեց տէրտէրը կնոջ խօսքը :
— Հիմայ պէտք է տեսնենք, թէ ինչ բանի է նման քո բերած
նախաճաշիկը :

Տէրտէրը յետ քաշեց մի ուրիշ վարագոյր եւ նրա
ետեւից դուրս բերեց մի մեծ սրուակ գինի, դրեց իր կողքին
եւ նստաւ սեղանի մօտ : Մենք եւս մօտեցանք ու տեղու :
Նախաճաշիկը բաւականին լաւ էր պատրաստած . շատ ապրի
տէրտէրակինը, ամենեւին չէր երեւում, թէ հասարակ գիւ-
ղացու եփած կերակուրներ լինեն : Բայց տէրտէրակինը գիւ-
ղացի չէր, նա վանայ քաղաքիցն էր, եւ որպէս յայտնեց ինձ
յետոյ Ասլանը, նա տէր հօր երկրորդ կինն էր, որի հետ
ամուսնացել էր նա իր քահանայութեան ժամանակ, առա-
ջին կինը մեռնելուց յետոյ : Թէեւ հայ քահանաներին թոյլ
արուած չէ երկրորդ ամուսնութիւն, բայց «գիժը», այն տէր-
տէրներէն չէր, որ ենթարկուէր եկեղեցական կանոններին :
Նա ամեն բանի մէջ, որպէս ռամիօրէն ասում են՝ «չօմախի
(մահակ) զօռով էր գործում», . . . բայց որպէս եւ լինէր,
տէրտէրն եւ երէցիկինը շատ սիրով էին երեւում միմեանց հետ :

Հացի ժամանակ Ասլանը հարցրուց, թէ ինչ նոր լուրեր
կան վանից :

— Ազգային գործերը վատ չեն, պատասխանեց տէր
հայրը ծանր կերպով . — Պ . . . -ը ողջ եւ առողջ է, գիշեր-
ները բօշաների լակոտներ պար ածելով է անցկացնում . . .
իր ձեռները նրանց շինքին է փաթաթում . . . Զրդերին
սովորեցնում է այս եւ այն վանքի հունձքի դէզերը կրա-
կել, որ գիշերները լոյս լինի . . . Տօնախմբութեանց ժա-
մանակ ինքն էլ յետ չէ մնում հասարակաց ուրախու-
թիւնից, եւ իր ժողովուրդը բարոյապէս մխիթարում է .
կոյս աղջիկներ եւ ջահիլ հարսներ է փախցնել տալիս, որ
հայոց զաւակներն աճեն, ազգը բազմանայ . . . Եթէ մի ան-

պատուած աղջկայ հայր գալիս է նոյն անպատուողի մօտ բողոքելու (ուրիշ զրտեղ կարող է գնալ խեղճը), նրան մի փոքր խրատում է, փայտի տակ է գցում, ոսկորները լաջարդում է, որ փափկանան... Եկող նրան ասում է. «գնա՛, եղբայր, այս աշխարհը քո տեղը չէ, դու մեծի պատիւը չես հասկանում», և Սա ականջ է դնում նրա խրատին եւ գնում է միւս աշխարհը... Մի ուրիշ սովորութիւն էլ ունի նա, որից երեւում է, որ նա շատ բարեսիրտ է: Երբ քրդի աւազակները հայոց գիւղօրայքը թալնում են, եւ դժբախտաբար բռնվում են, նա քրիստոնէական մարդասիրութեամբ գնում է փաշայի մօտ եւ աւազակներին ազատում է, դրա համար քրդերը նրան «հայր», են կոչում... Մի ուրիշ լաւ կանոն էլ ունի նա, երբ մէկին կամենում է խրատել, նրանից փող է առնում, «ոչինչ պատիժ, ասում է նա, այնպէս չի ցաւեցնի աղամնորդուն, որպէս փողը, որովհետեւ շատ է սիրում»:

— Բայց ի՞նչպէս մինչեւ այսօր նոյն խրատներից զուրկ մնացիք դուք, հարցրուց Ասլանը վրդովուած ձայնով:

— «Գիժը գժին երբ որ կը տեսնի, իր մահակը կը թաքցնի», ասաց նա թուրքի առածով: — Թէեւ նա աւազակ է, բայց ես էլ շատ բարի պտուղ չեմ...»

— Լաւ, դու այն ասա, ի՞նչ աչքով են նայում քաղաքի իշխաններն այդ աւազակի այս տեսակ առաքինութիւնների վրայ, հարցրուց Ասլանը:

— Սրանք անշնորհակալ մարդիկ չեն, ընդհակառակն, շատ երախտագէտ են, պատասխանեց տերտերը առաջուայ ծանր կերպով: — Սրանք իրանց պարտքը լաւ ճանաչում են, եւ ամեն ամիս ժողովրդի կողմից շնորհակալութեան վկայականներ են ուղարկում Պօլիս եւ նրան մեծ մարդկերանց հետ են համեմատում: Բայց պէտք է ճշմարիտն ասած, նա

էլ չէ մոռանում իր պարսպտ որսերից երբեմն նրանց բերանը փոքրիկ պատառներ գցել . . .

— Փաշայի հետ ի՞նչպէս է նա :

— Որպէս եղ ու մեղը, — այնքան քաղցր են :

— Դա նոյն փաշան է, որ միանգամ հայոց եկեղեցու սեղանի վրայ բոշայ աղաներ էր պար ածել տուել եւ գինի էր խմել :

— Հէնց նոյնը : Մա էլ հէնց փաշայից սովորեցաւ բոշաների պար ածելը :

Բոլոր այս խօսքերը, ինչ որ ասում էր տէրտէրը, թէեւ ինձ շատ հասկանալի չէին, բայց որպէս նկատում էի, խայթոցի նման ծակում էին Ասլանի սիրտը : Նրա պարզ դէմքը հետզհետէ մթնում էր եւ նրա ձայնը զայրացած եղանակ էր ստանում :

— Ինձ բոլորովին անհաւատալի է թուում, ասաց նա, — Վանայ ժողովուրդը իր նահապետական պարզմտութեան մէջ չէր կարող համբերել այս աստիճան չարագործութիւնների : Այդ նշանաւոր մարդու վատ օրինակը աւելի շատ գայթակղեցնում է, աւելի շատ վիրաւորում է միամիտ ժողովրդի զգացմունքը :

«Սիզակը գողացողը առաջ նրա թագցնելու տեղը կը գտնի», պատասխանեց տէրտէրը : — Մա շատ ծարպիկ է իրան արգարացնելու խօսքեր գտնելու մէջ : Երբ նրան ասում են, թէ դու ի՞նչ գործ ունես փաշայի, կամ այս եւ այն աւազակ քրդի եւ բոշայ պար եկողների հետ : — Մա միշտ Պօղոսի, իր անուանակցի, խօսքերը վկայու թիւն է բերում, թէ պէտք է հրէայի հետ հրէայ լինել եւ հեթանոսի հետ հեթանոս : Ասում է, թէ ես ժողովրդի օգտի համար եմ նրանց հետ բարեկամութիւն պահպանում, եւ մանկերակա-

նոթեան սովորութիւններէն հետեւում, որ նրանց հաճոյսնամ եւ իմ ազգի շահերը պահպանեմ:

— Չարագործ, ասաց Ասլանը: — Վասակները միշտ այսպէս էին իրանց արդարացնում:

Թէեւ Ասլանը առաջուց ասում էր, շատ քաղցած եմ, բայց համարեա ոչինչ չը կերաւ: Տէրտէրն էլ նկատեց այս եւ հարցրուց.

— Ի՞նչու չես ուտում:

— Ախորժակս աւերուեցաւ, ասաց նա:

— Ա՛ռ խմիր, թող սիրտդ հովանայ, դարդերդ կը մոռանաս:

Ասլանը ընդունեց զինու ահագին գաւաթը, միանգամով խմեց:

— Բայց քո ախորժակը տեղն է, դարձաւ դէպ ինձ տէրտէրը. — որովհետեւ դու չես մտածում այն բանի վրայ, թէ վանում ի՞նչեր են կատարվում:

— Ես դրա համար գնում եմ այնտեղ, որ տեսնեմ, ինչպէս քաղաք է:

— Աւելի լաւ կ'անես, որ տեսնես, մարդիկ ինչպէս են ապրում այնտեղ, ասաց քահանան:

Այնուհետեւ Ասլանը եւ տէրտէրը գնացին մի առանձին սենեակ, այնտեղ առ ժամանակ տաք տաք խօսում էին. ես ոչինչ հասկանալ նրանց խօսքերից չը կարողացայ, որովհետեւ հեռու էին: Ասլանը դուրս եկաւ շատ վրդովուած, եւ հրամայեց իսկոյն սատրաստել ձիերը:

— Դուք մտածեցէք, որ եւ է բան չը մոռանալ այնտեղ, ասաց քահանան:

— Ինչ որ պէտք էր վեր առնել՝ ես տեղաւորեցի այն երկու արկղների մէջ, ասաց Ասլանը: — Բայց դուք պա-

տրաստեցէք մի ձի արկղները կրելու համար եւ մի ծառայ, որ ինձ հետ լինի:

— Կէս ժամից յետոյ կարող ես ճանապարհ ընկնել, դուք համեցէք, այս մի գաւաթն էլ անուշ արէք:

Ասլանը ընդունեց եւ խմեց:

Տէրտէրի խօսակցութեան մէջ «դու», եւ «դուք», մի եւ նոյն նշանակութիւնն ունէին. նա խառն ամեն կերպ զործ էր ածում:

— Ուր են, տղերքից ոչ մէկը չէ երեւում, հարցրուց Ասլանը:

— Ամենքն իրանց սիրելի խանութներին առած, գնացել են սարը ոչխարների մօտ. Արնաստն էլ այնտեղ է. ես եւ իմ թանգազին «տիրօխնին», մնացել ենք տանը: — Բահասայութիւնը ծանր պաշտօն է, աւելացրուց նա:

— Եւ դու ճշմարտութեամբ կատարում ես... այնպէս չէ՞, հարցրուց Ասլանը ծիծաղելով:

— Աւելի լաւ, քան մեր տէր Մարութը, որը քերականութիւն է կարգացել: Իմ մկրտածները աւելի լաւ քրիստոնեաներ են դառնում, եւ իմ թաղած մեռելը գերեզմանից բնաւ չէ վեր կենում...:

— Բայց այն ի՞նչպէս եղաւ, որ միանգամ երեխային աւազանի մէջ խարշեցիր: — Պատմիր, տեսնեմ:

— Դա հին բան է, հիմա այնպէս չեմ անում:

— Պատմիր, թող ֆարհատն էլ լսէ:

Տէրտէրը շատ ծիծաղելի կերպով պատմեց, թէ իրանց երկրում սովորութիւն կայ, երբ ձմեռը երեխային եկեղեցում մկրտելու են բերում, նրա հետ տաք ջուր են բերում աւազանում լեցնելու համար: Մի մկրտութեան ժամանակ տատմօր բերած ջուրը շատ տաք է լինում, տէր հայրը այնպէս լցնում է աւազանի մէջ, եւ չէ մտածում փորձել տաքու-

Թեան աստիճանը: Հէնց որ տղային կոխում է աւազանի մէջ, խեղճը խեղճն խարշվում է, եւ տէրտէրը այն ժամանակ միայն հասկանում է, թէ նա մեռաւ, երբ նկատում է, որ էլ ձայն չէ հանում. «Դա փչացաւ, ասում է կնքահօրը, թէ կայ, զնացէք մի ուրիշը բերէք, որ մկրտեմ»:

Տէրտէրը մեղ երկար չը պահեց՝ երեւում էր, նա ինքը նոյնպէս շտապում էր, որ մենք շուտով ձանապարհ դուրս գանք: Ինքը եւ երէցկիներ եկան մեղ հետ մինչեւ գիւղից դուրսը, եւ այնտեղից բարեմաղթութիւններով բաժանուեցան մեղանից:

Գիւղը, ուր գտնվում էր տէր հօր տունը, նստած էր լեռների կուրծքի վրայ, եւ չորեք կողմից, որպէս բնական պարիսպներ, շրջապատել էին նրան սեպաձեւ բլուրներ, որով նա ստացել էր շատ ամուր եւ անառիկ դիրք:

— Տեսնում են այս գիւղը, ասաց Ասլանը, երբ հեռանում էինք այնտեղից. — նա ունի յիսուն տուն միայն, բայց ամբողջ մի ամիս պատերազմեց աւելի քան 500 քրդերի հետ, եւ մնաց դարձեալ անառիկ:

— Որովհետեւ ամուր դիրք ունի, պատասխանեցի ես:

— Այդ չէ միայն պատճառը, բնակիչները քաջ եւ սրտոտ մարդիկ են:

— Որովհետեւ այնպիսի քահանայ ունեն, որպէս «գիժը»:

— Զարմանալի մարդ է դա, պատասխանեց Ասլանը:

— Դու նրա կատակներին մի նայիր, բաւականին խելք ունի, եւ շատ բարեսիրտ է:

Այնուհետեւ Ասլանը պատմեց մի քանի հետաքրքիր անցքեր «գժի» կեանքից, որոնց ամենի մէջ երեւում էր նա չափազանց յանդուգն եւ մեծասիրտ բնաւորութեամբ. — մի արկածախնդիր մարդ, որ իր ամբողջ կեանքում կռուել էր

զանազան դժուարութիւնների դէմ: Երա ձեռքերը մաքուր չէին մնացել եւ արիւնից, նա շատ անգամ սպաննել է, յափշտակել է, աւար եւ դերի է բերել: Ծատ անգամ եւս յաղթուել է, բոլոր կայքը թշնամուց յափշտակուել է, եւ նրա առաջին կինը եւ որդիքը սրի բերանն են ընկել: Մի փոքր նշմարուող խելագարութիւնը այս անցքից յետոյ է պատահել:

— Այսուամենայնիւ, շարունակեց Ասլանը, տէր Մեսրոպը ժողովրդից շատ սիրուած մարդ է. մտա տասն հայոց գիւղեր այս կողմերում գտնվում են նրա հովանաւորութեան ներքոյ: Եւ բոլորը հօր նման պաշտում են նրան: Մի սաստիկ սովի ժամանակ, նա ծախեց ինչ որ ինքն ունէր, եւ ծախել տուեց հարուստներին, եւ այսպէսով դահպանեց աղքատների կեանքը: Սա իրրեւ քահանայ, թէ եւ անյարմար է, բայց իրրեւ կառավարող անձն, ունի շատ արժանաւորութիւններ: Այս պատճառով է, որ կարողացել է իր ձեռքի տակը պահել այս լեռներում գանուած բոլոր հայոց գիւղօրայքը, առանց թոյլ տարու որ եւ իցէ քրդի կամ թուրքի միջամտութիւն գործել նրանց հասարակական գործերի մէջ:

— Բայց կարդալ իմանում է, հարցրի ես:

— Եւ անդրադէտ է եւ իր անունը հաղիւ է գրում. բայց իմ կարծիքով, այսպիսի քահանաներն աւելի լաւ են, քան թէ նրանք, որ աստուածարանական մթին խնդիրների մէջ թթուած, ժողովրդին աւելի մոլորութեան եւ հաշտուող Բռնութեան մէջ են դրում: Այսպիսի ժողովուրդը կեանք եւ հիմք չունի երկրի վրայ:

Տէր Մեսրոպը, առաջ տարաւ նա, հայ քահանայի տիպ չէ: Սա, աւելի յարմար է ասել, քրդի շէյխ է, որ մասնակից է լինում իր ժողովրդի բոլոր կարիքներին. — կռուի ժամանակ քաջ զինուոր է, խաղաղութեան ժամանակ քահանայ է եւ դատաւոր: Միշտ այսպէս են եղել խաշնարած

... Եւ Արրա՛համբ, Խա-
... րանքները: Մեր ընկերներից մէկը
... անունը տալ, — եւ լաւ քա-
... երբայեցոց եւ լատինացոց լեզուները,
... քեր, ինչ որ վերաբերում է Աս-
... րից, երբ յայտնուեցաւ մարդերի մէջ
... քաղաքարը: Բայց այս երեւելի աստուա-
... թիւնը ծախել է եւ պարկն է դրել,
... է, թէ ժողովուրդը չի հասկանայ իրան:
... աւելի լաւ կը հասկանայ տէր Մետրուպի
... նա ժողովրդի միջից ծագած, եւ ժո-
... մարդ է, նա դպիր չէ:
... — թէ “մեր ընկերներից մէկը քա-
... մնա՛նք մտածութեան մէջ զցեց: Ես նրա ըն-
... մնալու էի. այդ որն էր, որ “աստուա-
... քա՛րը ծախած պարկն էր դրել” եւ այժմ սրի հետ
... ինձ ոչինչ չասաց եւ ես չը հարցրի, որով-
... յայտնեց, թէ ասելու նպատակ չունի:
... սակաւ զարմացում էր Ասլանի եւրոպա-
... րապարանափոխութիւնը, մանաւանդ այն խօսքը,
... աներտէրակնոջը՝ “եւ ամբողջ վեց տարի այսպէս
... անցանք...” Ո՛րտեղ, ո՞ր երկրում:
... եւ այս մտածութեան մէջ էի, նա ինձ ասաց.
... այսօր մենք հասնելու ենք Վան քաղաքը. այն-
... մնալու է ինձ, բացի մի քանի բարեկամներից.
... յայտնուելու եմ որպէս եւրոպացի բժիշկ. դու
... ինչու չը խանդարել իմ դերը...
... Ես այնքան յիմար չեմ, պատասխանեցի: Բայց եթէ
... անպակելու լինեն մի հիւանդ, ի՞նչ կ'անես:
... Երբ բժշկեմ, պատասխանեց նա:

— Ի՞նչպէս կարող ես բժշկել, հարցրի ես զարմանալով :

— Կարող եմ, գարձեալ պատասխանեց նա վճռական կերպով : — Տեսնում ես այն երկու մեծ արկղները, որ տանում է տէր Մեսրոպի ծառան, նրանց մէջ ամփոփուած են իմ դեղորայքը, եւ բժշկական գործիքները, որ շատ անգամ ինձ հետ ման եմ ածում :

Ես յետոյ, շատ յետոյ իմացայ, որ Աստուծոյ թէ հասարակ բժիշկ էր, այլ մի հմուտ բժշկապետ : Սա այդ արհեստը ուսել էր Ամերիկայում, երբ Հայաստանից այնտեղ էր գնացել : Սա ուսել էր եւ շատ եւրոպական լեզուներ, եւ այնպէս էր սիրում արհեստը ու գիտութիւնը, որպէս հասարակաց բարօրութեան գործը : Այո, ես շատ յետոյ իմացայ, որ նա տէր Թօմիկի դպրոցից փախչելուց յետոյ իրան նուիրել էր ուսման եւ բարձր գիտութիւններին...

— Լաւ, քանի որ դու բժիշկ ես, այլ եւս կասկածելու ի՞նչ ունես : Ես ի՞նչով կարող եմ խանդարել քո դերը, հարցրի ես :

Ես այնտեղ պէտք է գաղեմ իմ հայութիւնը... պատասխանեց նա վրդովուած ձայնով, կարծես, նրան խիստ ծանր էր արտասանել այս խօսքը :

Սոյն օրուայ երեկոյեան պահուն, երբ մութը պատել էր աշխարհը, մենք մտանք վան քաղաքը :

Ց Ա Ն Կ

Ա. Ընտանիք	5
Բ. Հայրենիք	9
Գ. Հին Մեղքը	20
Դ. Որսորդը	28
Ե. Մանկավարժ եւ քահանայ	40
Զ. Կարօթ մանկութիւնը	51
Է. Մերոյ առաջին զգացմունքը	55
Ը. Հին ընկերներ	67
Թ. Կարօթ մանկութիւնը	77
Ժ. Զէնքեր	92
ԺԱ. Գարակիցիքների ընտանիքը	103
ԺԲ. Մթին գաղանիք	109
ԺԳ. Վհուկը	117
ԺԴ. Զի	123
ԺԵ. Որսորդի Տնակը	133
ԺԶ. Սիրահարի գերեզմանը	140
ԺԷ. Երկու սրս միասին	149
ԺԸ. Երկպառակութեան խնձորը	158
ԺԹ. Երազ	165
Ի. Աշխատանք եւ Հող	176
ԻԱ. Կախազուշակութիւն	183
ԻԲ. Կախազուշակութիւն	191
ԻԳ. Կերբին կուռ	199
ԻԴ. Մի փոքրիկ ցոյց	206
ԻԵ. Ի՞նչ է Քուրդը եւ Ի՞նչ Թուրքը	214
ԻԶ. Ի՞նչ է Պարսիկը	224
ԻԷ. Հայրենիքի սէրը	237
ԻԸ. Կշոյլները երեւում են	250
ԻԹ. ՄըՏէի արշաւանքը	264
Լ. Քրդուհին եւ Հայուհին	264
ԼԱ. Ուխտաւորներ	278
	287
	300

ԱԲ. Սուրբ Աստուածամօր Վանքի տօնախմբութիւնը	310
ԱԳ. Բողոք վանական սրբութեան դէմ	323
ԱԴ. Կրկին Հանդիպում	332
ԱԵ. Քուրդը քրիստոնէական սրբարանի մէջ	339
ԱԶ. Խորհրդաւոր Արեղան	346
ԱԸ. Դիմակը պատուում է	355
ԱՐ. Բարկացած Մարօն	365
ԱԹ. Ծածկամիտ Աւլանը բացվում է	374
Խ. Աւլանի դատողութիւնները	389
ԽԱ. Սիրոյ պատերազմը	401
ԽԲ. Հայ Հովիւներ	401
ԽԳ. Եզեզիներ	424
ԽԴ. Գիժ աւերակը եւ բժիշկը	444

Լ Ո Յ Ս Ե Ն Տ Ե Ս Ե Լ

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի Ի Մ Ա Յ Ի Ց Յ Ե Տ Ո Յ

Մ Ե Բ Հ Բ Ա Ց Ա Բ Ը Կ Ո Ւ Թ Ե Ո Մ Բ

ԲՈՒՐՆԻ

1. "ՀԱՅ ԿԻՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ,
(սպառուած) —.—
2. "ԽԵՆԹԸ, ԵՒ "ՋԱԼԱԼԷԴԴԻՆ," ՎԻ ԳՐՔԻ ՄԷՂ ԿՈՒՓՈՒԿԱԾ, Բ. ԽԱԿԱԳՐ. (սպառուած) —.—
3. "ԴԱՒԻԹ-ԲԷԿ," ՀԱՐ. Ա. Բ ԵԼ Գ ՎԵՐՉԱՐԱՆՈՎ,
Բ. ԽԱԿԱԳՐ. (սպառուած) —.—
4. "ՄԻՆՆ ԱՅՍՊԷՍ, ՄԻՒՍՆ ԱՅՆՊԷՍ," ԿԱՍԿԵՐԱ-
ՉԱՐԴ ՎԷՍ (սպառուած) —.—
5. "ԿԱՅԾԵՆԲԻ" Ա. ՀԱՐ. Բ. ԽԱԿԱԳՐ. (սպառուած) —.—
6. "ԿԱՅԾԵՆԲԻ ՎԵՐՋԸ," (սպառուած) —.—
7. "ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ," ՀԱՐ. Ա. (սակաւ.) 2.—
8. "ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ," ՀԱՐ. Բ. (սակաւ.) 2.—
9. "ԱՐԾԻՒՒ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ," (սպառուած) —.—
10. "ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ," Բ. ԽԱԿԱԳՐ.
(սպառուած) —.—
11. "ՊԱՐՈՅԻ ՀԱՅԿԱԶՆ," (սպառուած) —.—
12. "Ո՛Վ ԷՐ ՄԵՂԱՒՈՐ" (սպառուած) —.—
13. "ՋԱՀՐՈՒԹԱՐ, ՎԷՍ 2.—
14. "ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ," —.50
15. "ԽԱԶԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ, չորս մասերը ՎԻ
ԳՐՔԻ ՄԷՂ ԿՈՒՓՈՒԿ. Բ. ԽԱԿԱԳՐ. (սպառուած) —.—
16. "ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂԸ," Բ. ԽԱԿԱԳՐ. 1.—
17. "ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՍՏՂԱԳԷՏԸ," Բ. ԽԱԿԱԳՐ. (սպառ.) 1.—

- 18. "ՍԱՄՈՒԷԼ, Ա. Բ. Եւ. Գ., Հատորները մի գրքի մէջ *բուրձ*
ամփոփուած, Բ. սպագր. 3.50
- 19. "ԳԱՒԻԹ-ԲԷԿ, Հար. Ա. Բ. Եւ. Գ. վերջարանով,
Գ. սպագր. 3.50
- 20. "ԿԱՅԾԵՐ, Ա. Հար. Գ. սպագր. 2.—
- 21. "ԿԱՅԾԵՐ, Բ. Հար. Եւ. վերջ, Բ. սպագր. 3.—

Հրատ. ԱՅՐԻ ԱՆՆԱ ԲԱՅՅԻ

Mme. Raffi

32, Richmond Gardens, Sheqherd's Bush, London, W, (England).

Հ Ե Տ Ջ Հ Ե Տ Է Լ Ո Ս Ս Պ Ի Տ Ի Տ Ե Ս Ն Ն Ն

Բ Ե Փ Փ Ը Ը

Հ Ե Տ Ե Ի Ե Ա Լ Ս Պ Ա Ռ ՈՒ Ա Յ Ե Ի Ա Ն Տ Ի Պ Ա Շ Խ Ա Տ ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ը

- 1. "ՍԱԼԲԻ" Ա. Բ. Եւ. Գ. մեծագիր Հատորներ (անտիպ):
- 2. "ԽԵՆԹԸ" ԵՒ "ՋԱԼԱԼԻ ԳՅԻՆ":
- 3. "ԽԱԶԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ" Հար. Ա. Բ. Գ. Եւ. Գ.:
- 4. "ԽԱՄՍԵՑԻ ՄԵԼԻ-ԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ":
- 5. "ՂԱՐԱՐԱՂԻ ԱՍՏՂԱԳԷՏԸ":
- 6. "ՀԱՅ ԿԻՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ":
- 7. "ԱՐԾԻԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ":
- 8. "ՄԻՆ ԱՅՍՊԷՍ ՄԻՄՆ ԱՅՆՊԷՍ":
- 9. "ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ" (անտիպ Եւ սպառուած):
- 10. "ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ" (անտիպ Եւ սպառուած):
- 11. "ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԹՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ" (անտիպ Եւ սպառուած):
- 12. "ՔՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ" (անտիպ Եւ սպառուած):
- 13. "ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԵՏԿԵՐՆԵՐ" Հար. Գ. (անտիպ Եւ սպառ.):
- 14. "ՆԱՄԱԿՆԵՐ" (անտիպ):
- 15. "ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԹՕՏ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ" Եւ այլն, Եւ այլն:

Ր Ա Ց Ց Ի Ի

Վ Ե Ճ Ե Ռ Ե Ա Դ Գ Բ Գ Ե Բ Ե Ե Ե

1.	„ՍԱՄՈՒԷԼ, Հար. Ա. Բ. Եւ Գ. մի գրքի բաւրի մէջ ամփոփուած, Բ. տպագրութիւն . . .	3.50	8
2.	“ԱԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ” Հար. Ա.	2.—	4½
3.	“ԱԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ” Հար. Բ.	2.—	4½
4.	“ԶԱՀՐՈՒՄԱՐ, վեպ	2.—	4½
5.	“ԿԱՅԷՆԻ ԿՏԱԿԸ,	1.20	2½
6.	“ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ,	—50	1
7.	“ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂԸ, Բ. տպագր.	1.—	3
8.	“ԴԱԻԹ-ԲԷԿ” Հար. Ա. Բ. Եւ Գ. վերջաբանով, Գ տպագր.	3.50	8
9.	“ԿԱՅԾԵՐ, Հար. Ա. Գ. տպագր.	2.—	5
10.	“ԿԱՅԾԵՐ, Հար. Բ. Եւ վերջ, Բ. տպ.	3.—	7

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN

DATE DUE

DATE DUE	
JAN 17 1991	
JUN 05 RECD	
OCT 21 1993	
SEP 07 1993	

Filmed by Preservation NED 1996

